

REGIONLARIN İNKİŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİ

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlalin 100 illiyinə həsr olunur

MIR JALAL

AN ANTOLOGY

« illo, tumi da suntu illo mufiqat
« illo, tumi da suntu illo mufiqat
« illo, tumi da suntu illo mufiqat
« illo, tumi da suntu illo mufiqat
« illo, tumi da suntu illo mufiqat

İKİNCİ KİTAB

BAKİ2008

Our outstanding author Mir Jalal's Manifesto of a Young Man, which is included in this book, is one of Azerbaijan's finest novels. It is set during the civil war in Azerbaijan. The novel's main heroes, Mardan, Sona and Bahar, are all members of one family and are typical characters from the era of agricultural collectivization in Azerbaijan. The great patriotism and heroism of people ready to sacrifice their lives for freedom and independence are depicted in this novel with passionate, romantic pathos. The tragic death of young Bahar, an innocent victim of those years, is very movingly described. This book contains several examples of Mir Jalal's rich body of work. Dried Up in Meetings, Sick of Oneself, It Will Be Needed, After Pilau and other stories make skilful use of different forms of literary satire with great accuracy and detail.

Görkəmli ədəbimiz Mir Cəlalin bu kitaba daxil edilmiş "Bir gəncin manifesti" əsəri Azərbaycan romanının ən gözəl nümunələrindəndir. Roman Azərbaycanda baş verən vətəndaş müharibəsinə həsr olunmuşdur. Əsərin əsas qəhrəmanları bir ailənin üzvü olan Mərdan, Sona və Bahar əslində o zamanlı Azərbaycan kəndlisinin ümumiləşdirilmiş canlı, bədii obrazlardır. Bu romanda azadlıq və istiqlal uğrunda həyatını qurban verməyə hazır olan insanların böyük vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı coşqun romantik pafosla bədii təəcəssümünü tapmışdır. Həmin illərin günahsız qurbanlarından olan balaca Baharın faciəli ölümü isə xüsusilə təsirli göstərilmişdir. Mir Cəlalin zox zəngin hekayə yaradıcılığından bu kitabda da bir sıra nümunələr verilmişdir. "İclas qurusu", "Özündən naxoş", "Gərək olar", "Plovdan sonra" və başqa hekayələrində ədəbin tənqidi gülüşün müxtəlif formalarından yerli-yerində, böyük sərrastlıqla istifadə etmək məharəti diqqəti cəlb edir.

roman

Bir gəncin manifesti
15-308

həyələr

Oğul

313-329

Aqil

330-337

Gərək olar

338-345

Özündən naxoş

346-351

İclas qurusu

352-356

Plovdan sonra

357-371

Elçilər qayıtdı

372-384

Nazik mətləb

385-395

Subaylıq fəlsəfəsi

396-406

İnsanlıq fəlsəfəsi

407-419

iç səhifədəkilər

Ürəkdə yazı

420-427

Qocaların uşaq söhbəti

428-435

Xarici naxoşluq

436-443

Vicdan mühakiməsi

444-462

BİR GƏNCİN MANİFESTİ

ROMAN

PROLOQ

Həyat və azadlıq, ancaq onlar üçün
hər gün döyüşə gedən adamlara layiqdir!

HÖTƏ

Bağçalar dərəsinin sağ tayında cənuba doğru uzanıb gedən və təzəcə şumlanan əkin yerləri məxmər kəmər kimi dağları qucmaqda idi. Zəmilərdən qalxan nəmli torpaq qoxusu yenicə açılan bənövşə, quzuçiçəyi ətrinə qarışaraq havaya bir təzəlik, mülayimlik gətirmişdi. Səhər soyuğundan sonra yumşalan hava hələ də narahat kimi tutulub-açılmaqda idi. Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır, bir an da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Cida boyu qalxan günəş cənuba axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkilli, əlvan buludlar arxasında gah çıraq kimi yanır, gah köz kimi sönür, gah kəhrəba kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı.

Karvan-karvan ötən qalın seyrək buludlar ardınca nəsə bir aydınlıq, bir parlaq gündüz olacağı yəqin idi. Aşağılarda, dərənin qovuşan yerlərində isə baş-başa verən söyüd, qələmə, qarağac, vən, iydə, zoğal ağacları küləyin səmtinə doğru can atmaqda, sanki kökdən çıxıb haralara isə getmək arzusunda idilər.

Dağlardan axıb, səhraları aşıb gələn sel suları isə elə şaqqılda-yırdı ki, eşidənlər dəhşətdən diksinir, göy gurladığını, ildırım çaxıb qaya uçduğunu, sar üstünə qartal şığıdığını güman edirdilər.

Dağın döşündə belini əyərək xışının əlcəyinə güc vura-vura cüt sürən bir cavan, ucaboy çarıqlı oğlan, səhərdən bəri nəfəs almadan sürüb qaraltdığı yerlərdən qalxan buxara, torpaqlara enib yem axtaran quşlara baxıb həzz alırdı. Sel sularının şaqqıltısı onun diqqətini cəlb etdi. Bir an belini düzəltdi, dönüb aşağılara baxdı.

O, bir aşıb-daşan, qoca ağacları kötüyü ilə alıb aparan qəhvəyi sulara, bir də buxarlanan şum torpaqlara göz yetirir, dərindən köks ötürərək düşünürdü: «Ah, bunda, dünyanın bu nemətlərində mənim də bir barmaq payım olaydı. Heç olmasa çox yox, bir çərək yerim, bir çanaq suyum olaydı. Necə əkər, necə becərər, necə bəslərdim. Mənim də qapım çuval dolusu taxıl, evim təknə dolusu çörək görərdi. Mən qabarlı əlimi qulağıma qoyar, sinəmin sazına toxunub mahnı çağırardım:

Dolayda kəklik qovdum
Dağda yemlikdən doydum.
Mənə bol ruzi verən,
Torpağa nişan qoydum.

Quşum uçdu kələkdən,
Əlim düşdü biləkdən,
Bitməz şikayətim var,
Mürüvvətsiz fələkdən.

Dağlar, bizə qar göndər,
Əsirgəmə var göndər.
Baharda selin olsun,
Payızında bar göndər.
Dağlar bayatıyam mən,
İlin elatıyam mən,
Yazın muştuluqçusu,
Qanadlı atıyam mən...

Cavan oğlan sanki göylərə səpdiyi, yaz küləyinə verdiyi mahnı-ları ilə sinəsini boşaltdı, özündə bir yüngüllük duydu. Nəzərlərini dağdan-kövşəndən yığaraq yenə öz işinə, xışın əlcəyinə güc verib cüt sürməyinə davam etdi. Zəmini başa getməmişdi ki, birdən-birə torpağın işıqlandığını, hər yerdən kölgələrin çəkilib getdiyini duydu. Sanki bir anda kimsə, hansı bir qüvvə isə buludları qovub üfüqləri gümüş kimi təmizlədi. Cavan cütçü başını göyə qaldıranda günorta yerinə qalxan günəşin bütün gücü və əzəməti ilə dayandığını gördü. Sanki bayaq oxunan mahnılardakı həsrət və arzuları günəş eşitmişdi. Ona görə, məhz ona görə dünyaya, hər şeydən əvvəl bu zəhmətli kövşənlərə, cütçülər yurduna həmişəlik və ümumi bir aydınlıq gətirmişdi. Gətirmişdi və hərətli şüaları ilə adamları, hər kəsdən əvvəl gənc sinəsi həyat həsrətlərindən yanan bu rəncbəri xəbərdar etmək istəmişdi. Cavan oğlana elə gəldi ki, günəş göylərin yuxarı qatından enib gəlmiş, lap ona yaxınlaşmışdır. Səssiz, isti və nurlu baxışları ilə o ancaq bir şey deyir:

- Salam! Salam!

Cavan oğlan elə bil müqəddəs bir sima qarşısında dayanmışdı, özünü itirdi. Əlini yenicə tük gəlmiş üzünə çəkib salavat çevirdi, qamaşan gözlərilə təkrar-təkrar günəşə baxdı: Cütçü yanılmamışdı. Bu ilki bahar heç bir zaman görünməmiş olan ayrı bir bahar idi. Bu,

ayrı bir həyat, ayrı bir səfa, ayrı dünyadan xəbər verən, milyonların ürək arzularını duyan, oxşayan, oyadan və çiçəklədən bir bahar idi. Cütçü elə bil günəşdən qüvvət, qüdrət aldı, arzuları həqiqətə çevrildi, sevincindən bərk qışqırdı:

- Ay dünya!

Qışqırdı və var qüvvəsini gündən bərkiyən tunc biləklərinə yığaraq torpaqları qaldırmağa, yerin bağırını sökməyə başladı. Deyəsən o, yer üzünə, insanlara, bütün dünyaya yayılan bu şad xəbəri bütün məxluqata, bütün kainata, yerin yeddi qatına da çatdırmaq istəyirdi:

- Qalxın, günəş gəlir! Səadət günəşi!

Birinci fəsil

TƏHQİR

Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyirlər.
bədbəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bədbəxtidir.

L. TOLSTOY

- Düş sənə deyirəm!

- ...

- Karsan?

- Sənin tutundur?

- Düş deyirəm, düş o budaqdan.

- ...Ehsan ağacıdır...

- Düş aşağı, uzun danışma, ağzın yekə olar!

Ağaməcid bunu deyib altdan-yuxarı, Bahara sarı elə tünd və acıqlı baxdı ki, az qaldı uşağın zəhri yarılısın.

Bahar Ağaməcidin üzünü görmədi. O, gündə muncuq kimi işıldayan, qara, dolu və şirin tut dənələrini ağzına qoyur, sanki danışmağa macal tapmırdı. Ancaq səsindən, təhərindən bildi ki, Hacı oğlunun axırıncı sözləri qəti bir əmrdir.

Bahar anlayırdı ki, bunu cavabsız qoymağı bacarmayacaqdır: ya bu saat dinməz-söyləməz tut ağacından düşməli, ya da hərifin üzünə dik durub bozarmalıdı. «Düşürəm!»

Baharın bunu deməyə haqqı varmı?

Əlbəttə, var!

Çünki yaşıl budaqları ilə ətrafa sərbəst qol-qanad atan qocaman tut ağacı Ağaməcidin deyil, heç kəsin deyil, ehsanlıqdır. Kəndin ortasında, kim bilir, nə vaxt və hansı xeyirxah qocanın əkib-yetişdirdiyi bir ağacdır. Meyvəsini hər il uşaqlar və quşlar yeyir.

Bahar, Ələs bəyin quzusunu otarırdı. Çörəyi özündən, ayı yarım çanaq buğdaya quzuçu durmuşdu. Vədəbaşı ağası ondan razı qalsa, bir cüt çarıq da bağışlayacaqdı.

Bahar bu gün lap ac idi. Səhər anasının qənaətlə verdiyi bir parça çörək onu yarımqarın eləmişdi. Yamacda yemlik tapmadı, hava da qızdı. Quzular otdan çəkildi, başlarını yerə dikə-dikə bir-birinə sığınaraq kölgəlik axtarır, toplaşırdılar. Bahar quzuları yaxın bağçaya, yatağa qaytardı, özü qaçıb ehsanlıq tuta çıxdı. İndi də Əbülfət nəvəsi Ağaməcid gəlib onu düşürmək, o çıxdığı budağa özü çıxmaq istəyir.

Bahar inadında dura bilərmə?

Dura bilməz!

Əbülfət uşağı adamın atasını yandırır: Ağaməcid bilirsən kimdir? Hacı oğludur!

Bahar bu acı həqiqəti uşaq ağı ilə dərk etmişdi. Amma nədənsə, ağacdən düşmək istəmirdi. Nədənsə o, gücünə yox, haqqına güvənmək istəyirdi. Hacı oğlu olmasa da, nökrə olsa da, yetim olsa da tut ağacından düşmək istəmirdi.

Ağaməcid acıqlı-acıqlı, cəld yuxarı dırmaşdı:

- Dəmirəm düş, ay dul arvadın oğlu?

- Düşmürəm!

- Necə?!

Baharın cavabı Ağaməcid üçün gözlənilməz idi. Hirs başına vurdu, başından yekə danışan bu yoluq gədəni sanki parçalamaq üçün tələsdi:

- Necəə?..

Ağaməcid ayağını yuxarı budaqlara qoyub dırmaşdıqca, Bahar da uşaq cəldliyi ilə budaqdan-budağa dırmaşırdı. Onun ayaqlarının zərbindən budaqlar əyilir, ağac yırgalanır, tutlar tökülürdü. Bahar quş kimi yüngül, cəld və zirək idi. Ağaməcid nərmənazik idi. Uca

və nazik budaqlara ayaq basmağa cəsərət etmirdi. Əlini atmaq üçün rahat və münasib yer axtarırdı. O, addayana qədər Bahar başqa budağa ötürdü.

Onlar ağac başında tənqişənəcəm qovalaşdılar. Ağaməcid bərk hirsələnmişdi. Söyürdü, qan-tər içində hərdən yerə baxıb sanki Baharın başına çırpmağa daş axtarırdı. Bahar fürsət tapdıqca tutdandan dərib yeyir, suyunu Ağaməcidin ağ və təmiz paltarına damcıladıb altdan-altdan gülürdü. Axırda Ağaməcid tənqişdi, çəkilib bir budaqda dayandı:

- Gəl, öt aşağı, dəymərəm.

- Aldadırsan!

- Dəymərəm, atam canı!

Bahar düşüb gəldi. Ağaməcid oturan ayaq budaqdan ötəndə hərif girəvəyə salıb onun çiyindən bərk bir təpik vurdu.

- Adam oğlu deyilsənmi?!

Baharın sözü ağzında qaldı; ayağı budaqdan üzüldü, cəld əlini ağaca atdı, budaqdan sallana-sallana qaldı. Ağaməcid bir də vurmaq istəyəndə Bahar onun ayağından, topuq bəndindən yapışdı. Budaq şaraqquqlu ilə qırıldı, hər ikisi gurumbultu ilə yerə gəldi. Ağaməcid əvvəl yazıq-yazıq zarıdı, sonra qışqırdı. Bahar ağrıyan ayağını tutub ufuldadı. Qalxmaq istəyəndə Ağaməcid onun üstünə cumdu. Çılpaq başına vurmaq üçün Baharın papağını götürüb bir tərəfə atdı. Bahar əllərini qabağa verib qorunurdu. Ağaməcid döyməmiş əl çəkmək istəmirdi. Bahar onun yaxasından bərk-bərk yapışdı. Ağaməcid dartınanda yaxası bez kimi cırdı. Kim isə qəfildən Baharı qulaqladı:

- Nə cürətlə ona sataşırısan, a qodux?!

- O məni niyə yıxır?

- Yalan danışma, itin küçüyü!

- O məni itələyib ağacdən saldı.

- Kəs səsini!
- Atamın qəbri haqqı!
- Görüm atan səni yanına çəksin!

Yoldan ötənlərin səsi eşidilirdi: «Yekə arvadsan, uşağa niyə qoşulursan, ayıb deyilmi?», «Aciz görmüsən?», «Heç utanmırsan?»

Ağaməcidin anası Qarınca xanım (əslində bu qadının adı Məsmə idi. Anasının uşağı qalmırdı. Gözaydınlığa gələnlər «qarıyınca yaşasın» deyərək xeyir-dua verirdilər. Bu söz o qədər təkrar olundu ki, qız böyüyəndə də, ərə gedəndən sonra da «Qarınca» ləqəbi ilə çağırıldı). Baharın qolundan bərk-bərk tutmuşdu, macal tapıb danışanlara da cavab verirdi:

- Sizə borc deyil!

Qarınca xanım Baharın qulaqlarını dartır, qollarını, yanaqlarını çimdikdən keçirirdi. Hirsli soyumadı. Uşağın qədək arxalığını əynindən çıxarıb peysərinə yumruq vurdu. Lüt yola saldı.

- Get, - dedi, - uşağın paltar bahasını gətir!

Bahar döyüldü, söyüldü və soyuldusa da, qorxusundan evlərinə gedə bilmədi. Qardaşından çəkinirdi. Bilirdi ki, Ağaməcidin atası bilsə Mərdanı söyəcək, Mərdan acıqlanacaq, dalaşacaq.

Anası Baharı çox sevərdi.

Bunu yazmamaq da olar; çünki hər bir ana övladını sevir və sevməlidir. Lakin Sona arvadın analıq sevgisində çoxlarına xas olmayan ayrı bir əlamət, ayrı bir xüsusiyyət vardı.

Uşaq iki yaşına çatmamış, təzə dil açıb şirin-şirin danışan zaman atası yatalaq azarına düşdü. Dili tutuldu, işarə ilə vəsiyyət edib Baharı Sonaya tapşırırdı. Sonanın heç yadından çıxmaz; yatağında mum kimi saralan, şam kimi əriyən o mehriban və həsrət kişinin nigaran, xırda və sönük gözləri körpə uşağa, torpaq döşəmədə ayaqyalın tappır-tuppur yeriən, başının üstünü almış fəlakətdən xəbərsiz olan uşağa dikilmişdi, baxışı ilə çox mətləblər deyirdi...

Sonaya elə gəlirdi ki, uşaqlarını yetim və ehtiyac içində tərk edib gedən kişi həmişə qəbirdə narahatdır. Sal daşların altında, yaş torpaqlar üstündə hər dəqiqə başını qaldıraraq körpə, yetim oğluna baxır...

Sona indi əziz uşağını lüt, gözüyaşlı, döyülmüş, təhqir olunmuş görəndə ürəyinin başı yandı. Gözünün yaşını oğlundan gizlətdi. Baharın əlindən tutub Hacı İbrahimxəlilin qapısına, Qarınca xanımdan «iltimas» getdi.

- Bağışlayın, yetimdir, uşaqdır, bilməyib, qələt eləyib. Özüm onun tənbehini eləyəcəyəm. Ölüncə döyəcəyəm. Paltarını verin, lütdür, canı yoxdur. Soyuq dəyməsin!

Sona bunları Ağaməcidə deyəndə Qarınca xanım evvanda çay içirdi.

Qoy oxucu onu da bilsin ki, Qarınca xanımın toyunda samovara salınan od, ömrübillah yandı, bir dəfə də sönmədi. Sarı və qarpızı samovar gah evvanda, gah otaqda, gah həyətdə ağac altında qoyulardı. Dağda, aranda, toyda, yasda həmişə onun həzin səsi gəlirdi. İllər uzununu pıqqarıq qaynayan, boşalıb-dolan samovar Qarınca xanıma musiqi səsi kimi nəşə verərdi. Hərdən yayın istisində Hacı deyərdi:

- Ay rəhmətliyin qızı, heç olmasa bu yemiş-qarpız vaxtı çayı az elə!

Qarınca xanımın acığı tutardı:

- Çayın bir yeri var, yemiş-qarpızın da bir yeri!

O həmişəki nəşəsilə evvanda, qabağında rəngli çay, döşəkçə üstündə ətli qıçlarını çarpazlayıb oturmuşdu və Sonanın səsini eşidəndə də qalxıb qapıya çıxmaq, ağzına gələni demək, söyüb qovmaq istədi. Lakin qalxa bilmədi: nahardan sonra iki qab dovğa içmişdi. Amma istidənmi, əsəbilikdənmi, yenə yangısı sönmüşdü. Qabağında dörd stəkan çay, iki stəkan süd yan-yana düzülmüşdü. Soyumaq

üçün töküb hazır qoymuşdu, bir ucdan daraşib içəcəkdi. Nəşəsi pozmadı, əlini atıb pəncərəni açdı, ağzını küçəyə sarı çevirib kola hürən it kimi səsləndi. Sonaya cavab verdi:

- Paltar-maltar yoxdur, bilməmişik, uşağımızı geyindirib-kecin-dirək, sizin bicləriniz dartıb cırsın!

Sonra dönüb nökrinə dedi:

- Ədə, o qaraçını qapıdan rədd elə getsin! Hacı eşidər, uşağını özünə qatar, özünü uşağına.

Sona, Qarınca xanımın halına bələd idi. Düz qayıtdı. Uşağın çiyinə bir köhnə paltar saldı. Mərdanın biçindən qayıtmasını gözlədi.

Mərdan Hacinin yanına gedib üzr istəsə, yalvar-yaxar eləsə, bəlkə ürəyi yumşala, uşağın paltarını qaytara...

Mərdan ot biçinindən qaş qaralanda qayıtdı. Kərəntini mıxçadan asdı, quru yerdə oturmaq istəmədi. Anasının çırpıb yük yerinə qoyduğu «Yusif-Züleyxa» xalçasını açdı, üstündə qabaq-qabağa gül iyləyən Yusifin və Züleyxanın üzünə baxıb ah çəkdi. Xalçanın üstündə sanki çoxdankı bir həsrətlə rahatca uzandı. Elə arxayın, elə şirin uzandı ki, deyərdin bütün ömrü boyu çəkdiyi əziyyətlərin hamısını bir anda yadından çıxarmaq istəyir. Anası həyətin kənar tərəfini sulayıb süpürmüşdü. Köhnə bir palaz salıb balış qoymuşdu. Mərdana dedi:

- Dur, oğul, dur bu yanda uzan.

Mərdan qalxmaq istəmədi:

- Bu xalçanı kimə saxlayırsan, ay ana?

- Dur, az danış, kimə saxlayacağam...

Bunu deyib xalçanın ucundan tutdu, sanki Mərdanı itələyib yera salmaq istəyirdi. Mərdan altdan-yuxarı, yorğun, mənalı nəzərlə anasına baxdı, heç nə demədi, durmağa məcbur oldu. O bilirdi ki, anası gəlinliyində toxuduğu, «Yusif-Züleyxa»nın şəklini çəkdiyi bu

xalçanı çox əziz tutur, böyük bir arzu ilə, yəqin ki, oğlunun toyuna saxlayır. Mərdan ağır-ağır qalxdı və sanki bayaqdan gizlətdiyi sözü anasına yox, elə-belə havasına danışdı:

- Müsəlmanın işi belədir, xalça-palazı yük yerində çürüdər, özünün də canı çul üstündə çıxar!

Sona oğlundan dönə-dönə eşitdiyi bu sözlərə mənə vermədi:

- Uşaqsan hələ, - dedi, - bala. Ev yiyəsi olmamısan, dabanla qapını açmamısan, nə bilirsən səliqə-sahman nədir. İyirmi ildən çoxdur onu üfürə-üfürə saxlamışam, bir niyyətim var ki, saxlamışam da! Əcəldən aman olar, görərsən niyə saxlamışam. Yox, ölərəmsə, onda heç!

- Sən niyə ölürsən, ay ana, o qədər ölməliyə var ki!

Mərdan qalxıb dolağını açdı, çarıqlarını soyunmağa başladı. Hər dolağı açdıqca, çarıqbağını boşaltdıqca sanki keyimiş damarlarına, qurumuş barmaqlarına qan yeriyir, həyat və hiss gəlirdi. O, yorğunluğunu ancaq indi duyurdu. Paltarını çırpıb küləşdən, tozdan təmizlədi. Anası onun əllərinə sərin su tökdü, sözarası Baharın başına gələni də ehtiyatla danışdı.

- Uşaq lütdür, əsir. Sabah quzuya gedəcək, tifil nə geyinsin, getsin?

Mərdan Baharı çağırırdı.

- De görüm, niyə dalaşdınız, a bala, səni kim döydü?

Bahar qəhərləndi, qardaşının mehriban, qayğılı atalıq səsinə bir hərarət, bir təsəlli duydu. Böyük bir cinayət eləmiş, sonra peşman olmuş kimi sıxılan və qısılan uşağın çiyinə sanki indi, ancaq indi bir ümid, kömək əli dəydi. Mərdan Baharın yeganə köməyi idi.

Gündüz Ağaməcid ağlayan kimi adamları, qohum-əqrəbası tökülüb gəlmişdi. Baharı döyüb söymüşdülər. Bahar da kömək arzulamışdı, heç kəsi görməmişdi.

Budur, indi onun da köməyi gəlmişdir. Mərdan təkidlə soruşdu:

- De görüm, səni kim döydü?

Nədənsə Bahar danışa bilmədi. Başını aşağı salıb hönkür-hönkür ağladı. Anası uşağı dilə tutdu, əhvalatı başdan-ayağa, necə var, danışdı, başa saldı ki, Baharın heç bir təsiri yoxdur.

Mərdan cəld çarıqlarını ayağına çəkdi və acıqlı-acıqlı dedi:

- Düz deyil, ana, Baharın böyük təsiri var!

Sona and-aman elədi:

- Sənə deyirəm günah Hacı oğlundadır. Uşaq ehsan tutuna da çıxma...

Mərdan Sonanın sözünü ağızında qoydu, ayağa qalxdı.

- Yalan deyirsən, ana. Baharın böyük təsiri var. Onun təsiri kasıblıqdır, kasıblıq! Bu zamanədə kasıblıqdan böyük günah nədir? Canın çıxsın, kasıb olma! Yıxıl öl, kasıb olma!

Mərdanın səsində, hərəkətində başqa həyəcan duyuldu. Sona oğlunun belə, «beyniqanlı» halını az görmüşdü. Cavan, güclü, enlikürək adam, indi ona doğma oğlu, mehriban balası kimi yox, əzəmətli, qüdrətli bir nağıl qəhrəmanı kimi göründü.

Nəyə isə, hər halda qorxulu bir iqdama hazırlaşdığını oğlunun yanan gözlərində, qəti hərəkətində, riqqətli səsində, həyəcanlı sükutunda görüb duyurdu. Duyurdu ki, Mərdan bərk hirsələnmişdir. Duyurdu ki, oğlu tənəgə gəlmişdir. Duyurdu ki, o, Hacınin qapısına gedəcək, ancaq tamam ayrı cür gedəcək...

Qadın dediklərinə peşman oldu: «Bu nə iş idi tutdum, beyniqañlıdır. Gedər, artıq-əskik danışar, dilim qurusun, yüzbaşının çənkinə düşər, evim yıxılar...»

Bir istədi Mərdanın qabağını kəsib saxlasın. Bir də kiçik oğluna baxıb duruxdu: «Bunun təsiri nədir? Bu da uşaqdır, bu da insandır, ehsanlıq tut əslən bunun üçün, yetimlər, aclar üçün əkilib, Hacı oğlunda, heç olmasa, darı boyda da insaf gərək ola ya yox?! Bu zülmü kim götürər...»

Sonanın ürəyindəki intiqam hissi hər şeydən güclü idi. İndi o, Mərdanı intizar, qorxu ilə yox, iftixar və havadarlıq hissi ilə yola salırdı:

- «Mərdan neyləsin axı, buna kim dözər axı!..»

Əlini döyünən ürəyinin üstünə qoydu, Mərdan gözdən itənə qədər nəzərini ondan ayırmadı.

Mərdanın hirsələndiyini görüb Bahar da ürəkləndi. O da əlinə ağac alıb qapıya qaçdı. Sanki qardaşına qoşulub düşmən üstünə getməyə, intiqam almağa tələsirdi. Mərdan qoymadı.

- Qayıt, - dedi, - yıxıl yat, bu saat gəlirəm!

Sona Mərdanı qapıya qədər yola saldı. Özünü saxlaya bilməyib müntəzir bir səsə dedi:

- Uşaqdır, de ki, anlamayıb. Paltarını qaytarsınlar.

Mərdan qapını çırpıb çıxdı. Həyət divarının dalında, doqqazda bir kölgə kimi göründü, getdikcə kiçildi və gözdən itdi.

Qaranlıq qovuşmuşdu. Kəndin həyətlərində mal yemləyən, inək sağan, buzovu anasından ayıra bilməyən kim, taqqataq darvazanı bərkidən, eyvanda süfrə salıb şama əyləşən kim, biçinçilərə ayran gətirən, namaz qılan, sabah obaşdan işə çıxmaq üçün xurcun hazırlayan kim. Qısa və şirin yuxulu sərin yaz gecəsi hamı üçün əziz və xoş idi. Biçinçilər oraqlarını yağlayıb itiləyir, çobanlar heyvana verməyə duz alırdılar. Nökərlər tövlədə, həyətdə-bacada çalışır, əlləşir, işlərini axşam vaxtı qurtarıb dincəlmək imkanı əldə etmək istəyirdilər.

Hacı İbrahimxəlilin evi kəndin ayağında, göl başında idi. Onun uca hasarlı iri, çargül həyəti ikimərtəbəli, kirəmidli qırmızı kərpicdən tikilmə böyük, göy eyvanlı evi var idi.

Həyətin kənar tərəfində hasara söykənmiş xırda damlarda anbar, samanlıq, mətbəx yerləşirdi. Nökər, qulluqçu və mal-qara üçün bir «içəri» yaxud «dal» həyəti də var idi. Ona görə «içəri» həyət deyir-

dilər ki, bura qonaq-qara buraxılmırdı. Bəzi təsərrüfat işləri də burada görülürdü.

Mərdan küçədən həyəətə boylandı.

- Ay Hacı əmi, Hacı əmi!

Cavab gəlmədi.

Hacının evindən çıxan bir qadın Mərdana dedi:

- Hacı o üzdədir, ay bala, taya basdırır.

Mərdan itdən qorunmaq üçün əlinə çubuq aldı. Darvaza tərəfdən keçib içəri həyəətə getdi. Burada inək-buzov mələşirdi. Qadınlar badyalar dolusu südü təndir başına aparırdılar. İtlər yal içirdi, Hacı əlində qəlyan, səkidə dayanıb işləyən nöqərlərə tamaşa eləyir, əmrlər verirdi.

Mərdan qəzəb və həyəcanını gizlədərək mülayim bir səsle salam verdi:

- Axşamınız xeyir!

Hacı ona tərəf gələn qaraltını bayaqdan seçirdi, lakin tanıya bilmirdi, əhəmiyyət də vermirdi. Səndən Mərdanı tanıdı və bunu çoxdan gözləyirmiş kimi tez qəlyanı ağızından çəkdi:

- A biqeyrət oğlu, küçüyünüzü niyə yığıdırmırsız qapı-bacadan?

Mərdan yol boyu özünü məcbur edib hirsini boğmağa çalışırdı.

Onu da qət etmişdi ki, «Hacıya güzəşt etmək yoxdur!» Mərdan söyləşləri elə bil eşitmədi, yenə də sakit danışdı:

- Hacı əmi, zəhmət çəkin, bizim uşağın paltarını verdirin, bir çələndir...

Hacı onun sözünü ağızında qoyub bir az da bərkədən dedi:

- Niyə çəkib küçüyünü qılçana bağlamırsan? Səndən soruşuram...

Hacının son sualı həmişə ağılağa alışı, qarşısındakının itaətindən zövq alan qoluzorlunun amiranə bir sualı idi. Ona görə də dedi, bir an sükut edib cavab istədi:

- Səndən soruşuram!

Mərdan qəzəbini boğdu, vəziyyətini dəyişmədi:

- Hacı əmi, ayıbdır sizin üçün!

Hacı cırıltılı səsle həyəti başına aldı:

- Lüt oğlu lütün qanı bahasına danışmağına bir bax!

Mərdanın səbri tükənmişdi:

- Hacı əmi, sizə nə layiq, ağsaqqalsınız!

- Kiri, donuz oğlu!

- Hacı əmi, böyüksünüz!

- Mənə moizə oxumağına bir bax! Sabah atanı yan...

- Hacı əmi, möminsiniz axı! Atamın adını niyə çəkirsiniz? Niyə qoymursunuz o, qəbirdə rahat yatsın?!

- İtil gözümün qabağından!

- Hacı əmi, axı Məkkəyə getmisiniz!..

- Məkkə adı çəkmək sənə kimi itlərə yaraşmaz!

Mərdan bir an susdu, dinmədi. Görən deyərdi bu qorxur, ya sözü qurtarıb, ya başqa bir tədbir axtarır. Amma belə deyildi. Bir az duruxduqdan sonra Mərdan səbrinin tükəndiyindən, ürəyində çoxdan kök salmış olan təhlükəli işi icraya hazır olduğunu xəbər verən güclü, nəğəhani bir səsle dedi:

- Hacı əmi, yazıqsınız!

Hacı bunu eşidəndə qulağına inanmadı, çubuğunu qurşağına sancdı, heyrətindən əllərini dizlərinə qoyub qabağa sarı əyildi:

- Necə?!

Mərdan ayağını tirin üstünə qoyub səkiyə hoppandı. Hacının yaxasından tutub yastıq kimi yerə atdı. Qaranquş kimi üstünə qondu, baş-qulağını yumruqla qızışdırdı.

- Belə, bax, belə, belə!

Mərdan hirsindən boğulurdu. Aləm onun gözünə bir yanar tən-dir kimi görünürdü. O, özünü bu odun içində sanırdı. Ömrünü, gününü, ailəsini, səadət və ümidini yandıran bu alovun içində yalnız bir

şeyi qorumaq, yalnız bir şeyi xilas etmək üçün çalışırdı: şərəfini, izzəti-nəfsini, hüququnu.

Mərdan Hacıni təpik altına salıb yumşaltdıqca intiqam hissilə dolu qəlbi də yumşalırdı. Hacınin kötək tutan, lakin kötək görməyən cəmdəyinə vurduğu zərbələrlə sanki canındakı ağırları töküüb rahat olurdu.

Hacı İbrahimxəlilin nəritlisinə çıxan qadınlar qışqırır Mərdanı söyürdülər. Nökərlər yüyürüb Hacıni Mərdanın əlindən almaq istədilər. Mərdan acıqlandı:

- Kənar durun! Yaxın gəlməyin!

Əslinə baxsan, nöqərlərin araçılıq eləməyi zahir üçün idi. Hacınin yediyi kötək onların da ürəyini sərinlədirdi, həm də qəribə gəlirdi. Onlar da Hacıdan yanıqlı idilər. Elə bir dünya olsa idi ki, camaatın haqq-hesabına baxalar, hamının qisasını bir-birindən alalar, onda nöqərlər Hacınin tükünü «beləcə» didərdilər. Deyəsən, Mərdan məhz belə bir dünyadan gələn, ədalətdən xəbər verən adam idi. Onlar belə bir dünyanın olacağını bilmirdilər. Ona görə də Hacınin sitəmlərinə, təhqirlərinə birtəhər dözüb baş gırləyir, fürsət axtarırdılar. Mərdanın Hacıni bu kökə salması nöqərlərə qəribə və həm də çox xoş gəlirdi. «Hacıni da bu kökə salmaq olarmış!» Onlar xəlvəti bir-birinə deyirdilər: «Mərdan motal basır!», «Yox, pəlçiq ayaqlayır!..» «Xəmir yoğurur!»

Onların çoxu buna oxşar hadisələr görmüş, ya eşitmişdi. Kəndlilərin Zülqədərovlara, Şahyarbəylərə necə divan tutduğunu bilir-dilər. Lakin onların çoxu öz gözləri qabağında itaətdə olduqları ağanın bu kökə düşdüyünü görməmişdilər və gözləmərdilər də. Onlar Hacınin hıçqıltı, nıçqıltı ilə dediyi söyüşlərini eşitdikcə, peyin içində eşələnib araçqın axtardığını gördükcə, altdan-altdan gülür, bir-birinə göz vururdular.

Mövlam kişi sevincindən özünü saxlaya bilməyib evinə gəldi.

Üzünü arvadına tutub muştuluq verən kimi danışıdı:

- Mən dünyada çox tamaşalar görmüşəm, özümə görə az-çox ləzzət çəkmişəm. Vallah, bugünkü ləzzəti ömrümdə görməmişəm. Sonanın oğlu, əlinə döndüyüm Mərdan Hacı İbrahimxəlilə bir aş bişirdi ki, qiyamətədək dadı damağından getməz. Nə yemisən, turşulu sıyıq! Ay çəkdi ha! Çəkdi ha!.. Hayıf ki, hayıf ki, gəlib baxmadın. Görəydin hər yumruğu ürəkdən neçə tikan çıxardır! Allah o igidə zaval verməsin, ay arvad, sağlıq olsa, gərək bir şey bişirəsən, Mərdanın xəcalətindən çıxam...

Mərdan yorğun idi. Ayağı ilə Hacıni təpikləyir, əli ilə tərini silir, tövşüyürdü. Nökərlərdən biri onun yanından külək kimi tünd ötdü və pıçıldadı:

- Durma, ələ keçərsən!

Mərdan bir Hacıya, bir nöqərə baxdı. Hacınin yaxasından qopartdığı gümüş saat sapoşqanı ovcunda oynatdı, cibinə qoydu:

- Uşağın paltarını gətirəndə, saati apararsan!

Bunu deyib həyətdən çıxdı.

Hacınin isə eşitmək taqəti qalmamışdı. Gah qılçasını, gah başını tutub sızıldayırdı, aşağıdan-yuxarı, yaralı tülkü ovçuya göz yetirən kimi baxırdı. Qurşağı yerdən sürünür, məndulə arxalığının parçalanmış yaxası sallanırdı. O, ufuldaya-ufuldaya, söyə-söyə qalxdı, üzünü nöqərlərə tutdu:

- Siz də mat-mat baxırsınız, çörək tutsun gözünüzü!

Dinən olmadı, kim idisə deməyə bir söz tapdı:

- Biz nə bilək! - dedi. - Ay Hacı ağa, elə bildik ki, aranızda haqq-hesabınız var.

Hacı ufuldadı, əyri baxdı:

- Belə də haqq-hesab olar?

- Mən bilmədim, yoxsa onun cavabını verməyə nə var?

Hacı çöməlib başını ovcuna aldı. Deyəsən, başını qarqız kimi

sıxırdı. Sıxırdı ki, oradan bir çarə, bir tədbir tapıb çıxarsın.

Hacının səyi hədəf getmədi. Bir şey yadına düşmüş kimi ikiəlli dizinə döydü, yerə oturdu:

- Vay mənim yadıma şiş batsın! Deyinən, ay külbaş, Ağarəşidin gümüş xancarını sandıqdan çıxartsana! Çıxartxsana, it oğlunun qarnına soxsana!

Nökər onun qolundan tutub qaldırdı:

- Hacı ağa, yaxşı olub çıxartmamısınız, əldən gedərdi, hayıfdir!

Evə qayıdanda Mərdanın acığı bir az soyumuşdu. İşin axırını fikirləşirdi: «Yəqin Hacı şikayətə gedəcək, iş böyüdüləcək, rəng alacaq, protokol bağlanacaq... Burada həbs məsələsi var. Əbülfət uşağı - Hacının qardaşı oğlanları bu hayıfı yerdə qoymazlar. Divandərə əllərindədir. Adamı küçənin ortasında, günün günorta çağı vurub yıxa bilərlər. Kim kimədir!»

Anası isə Mərdanı sevincək qarşıladı:

- Əziz qonağımız gəlib, səhərdən haradasan?

Mərdan içəri girib «xoşgəldin» eləmək üçün yuxarı başa baxdı. Bir adam görmədikdə üzünü çevirib soruşmaq istəyirdi ki, «hanı?» Qapıya tərəf yönələndə Sureni gördü:

- Sureni!

- Mərdan!

İki yoldaş bir-birinə elə sarıldılar, elə suvaşdılar ki, görün deyərdi bunlar uzun illərin həsrəti imişlər və qiyamətədək aralanmayacaqlar.

Sona bu mənzərəyə dərin bir həsrət, odlu bir həyəcanla baxırdı. Baxırdı, gözlərindən ixtiyarsız axan isti damcıları hiss edirdi. Bu göz yaşları nədir, bunlar nə üçündür!

Oxucum, olmuşdurmu, olmuşdurmu ki, candan əziz, ömür-gün dostunu, uşaqlıq, gənclik yoldaşını, sevinc, kədər yoldaşını, qəlb sirdaşını arzulamısan, axtarmısan? Axtarmısan, lakin sizi ayıran zaman,

məkan, məsafə və hər hansı bir maneə görüşə həsrət qoymuşdur.

Belə bir vəziyyətdə, gözlənmədən, birdən-birə ürək sirdaşın ilə qarşılaşırsan. Burada adamın bütün qanı qəlbinə axır, ürək döyünür, gözlər böyüyür, sifət işıqlanır, güman edirsən ki, bütün arzuların qol açıb səni qucaqladı.

Mərdan da belə idi, Sureni də belə idi. Düşmənlər alçaq fitnə ilə qardaşı qardaşdan, dostu dostdan, qonşunu qonşudan eləmək istəyirdilər.

Belə bir axşamda iki gənc rəncbərin, iki sirdaşın bir-birinə qovuşması Sonaya da, Mərdana da, Surenə də şirin yuxu kimi gəlirdi. Qucaqlaşanların əlləri bir-birinin kürəyində elə bərk kilidlənmişdi ki, deyərdin bir də açılmayacaq!..

Mərdan qollarını açıb Surenin üzünə baxdı, sanki illər ayrılığından sonra dostunun necə dəyişdiyini yoxlamaq istəyirdi. Nə hiss etdisə, bir də qucaqladı, səşində ayrı bir sevinc duyuldu.

- Ay Sureni, zamanə bizi nə ayırı saldı! Bəs kefin-halın? Səndən nə əcəb, Asmiq xala necədir? Otur görək.

Mərdan bu qarışıq günlərdə, bu şəhər vaxtında gözlənməyən qonağın nə üçün gecə gəldiyini soruşmamışdan bilirdi. Dağ kəndlərində talan və qırğın salan hökumət adamları əlsiz-ayaqsız camaatı da tərək eləyirdilər. «Yəqin ki, Sureni baş götürüb qaçıb. Bəs o, nə üçün və nə cəsarətlə müsəlman kəndinə gəlmişdir?»

Bunu soruşmaq istəyirdi, lakin söhbəti arxayın vaxta qoymağı, hələlik təcili tədbir görməyi məsləhət bildi. Qapıya çıxıb ətrafa, küçəyə-bacaya baxdı, qonşu həyəətə boylandı, sükutu dinlədi. Həyəət qapısını örtüb qayıtdı.

- Bilirəm, Sureni, - dedi, - mənim evimə kefə-damağa, deyib-gülməyə gəlməmişən, qardaş. Allah bəisin evini yıxsın! Bizi bir-birimizdən elədilər. Deyib-gülməyə yamanca həsrət qoydular. Bilirəm, qaçıb bura pənah gətirməmişən, yaxşı iş görmüşən, ağıllı iş görmüşən,

amma yığış!

Suren başa düşmədi. Mərdanın üzünə baxır, işarə ilə nə isə soruşmaq istəyirdi. Sona irəli yeridi:

- O nə sözdür, ədə?

Sanki Sonanın sözü Mərdanın yadına vacib bir şey saldı. Mərdan anasına dedi:

- Sən də, ana, mənim heybəmi hazırla, çörəkdən-zaddan qoy!

Surenin əlindən tutub taxt üstündə əyləşirdi.

- Sən bizə pənah gətirməkdə, yüzbaşı da mənim evimi güdməkdə. Hacı İbrahimxəlili döymüşəm, anam bilir, uşaq üstündə davamız olub, qorxuram bu saat evə adam gələ. Mən özüm heç! Səni xataya salaram, yığış!

Surenin rəngi dəyişdi, təlaş artdı. Mərdan əziz qonağına dedi, deməyə məcbur olduğu sözdən xəcalət çəkdi; çünki sözü yaxşı mənə vermirdi. Qarıışıqlıq düşəndən bəri Mərdan Surenin itirmişdi. Ancaq uzaqdan xəbər tutur, salam-sifariş göndərirdi. İndi budur, qaçıb onun evinə gələn, burada daldalanmaq istəyən qonağa-əziz dosta belə söz demək nə qədər çətin, nə qədər ağır idi. Mərdan bunu məhz qonağın xatirinə edirdi, ancaq yenə xəcalət çəkirdi. Mərdanın gözləri yaşardı. Surenin bağına basıb sakit, təsirli səsle dedi:

- Yoxsa, dostum, elə bilirsən gəlməyinə narazıyam? Sənin xəyalına belə gəlməyinə inanmaram. Səni, əziz qardaşımı qorumağı bacarmasam, yaşamaq mənə haram olsun. İşə görə deyirəm, Suren, vaxt qorxuludur, düşmən güclüdür, kəmfürsətdir. Gözləmək olmaz, ehtiyat igidin yaraşığıdır. Gecə ikən biz bu kənddən çıxmalıyıq!

Mərdan papağını mıxçadan alıb Surenin başına basdı, oturub dolağını sarıdı, köhnə pencəyini götürdü. Sona oğlunun qabağını kəsdi:

- Nə olub, nədən qorxursunuz?

- Bir şey olmayıb, ana, heç nədən də qorxmuruq. Qonağı yaxın

kəndə, vacib yerə ötürməliyəm. Ləngisəm, nigaran olma. Bəlkə səfərim uzandı.

- Hara gedirsən? Qonağı özüm ötürərəm. Nə səfərbazlıqdır? Bu şuluqluq vaxtda hara yığışsın belə?

Mərdan anasının təlaşına cavab vermirdi. «Nigaran olma» deyirdi. Gözlərini bir nöqtəyə dikib, deyəsən, nəyi isə fikirləşmək istəyirdi. Lakin nəzəri də fikirləri kimi bir yerdə qərarlaşmırdı. Birdən soruşdu:

- Bizim Suren ilə qardaşlıq kağızımız haradadır, ana?

- Sandığa qoymuşam, neyləyirsən?

Mərdan istədi yüzbaşının əlinə bəhanə verməmək üçün vaxtı ilə möhür basdığı qardaşlıq kağızını cırdırsın. Qardaş olmaq üçün bir parça kağızın mənası nə imiş! Lakin Surenin xətrinə dəyməsin və ürəyinə bir şey gəlməsin deyə, dayandı.

- Ələ keçər, ay ana, güman gəlməyən yerdə saxla! Sandığa nə etibar, əvvəl başdan oranı axtaracaqlar!

Anası dedi:

- Onu mən dişimin dibində saxlaram, qoy axtarsınlar! De görüm, hara getmək fikrindəsiniz?

- Şəhərə. Şəhərdə mənim güman yerim var!

Mərdan üzünü Surenə tutdu:

- Sən bura gələndə, Suren, görüb-eləyən olmayıb?

- Yox!

- Yəqin?

- Elə bilirəm, olmayıb!

- Şapka başında idi, ya yox?

- Başıma şapka qoyaram belə yerdə?

Mərdan gülümsədi:

- Sən köhnənin tədbir bilənisen... Ay ana, qaçıncı cibimə qoy. mənə lazım olacaq.

Sona söhbətə qarışdı:

- Heç kəs, heç kəs bilməyib, Suren sakitcə gəldi. Bəs bu nə səfərdir, ay oğul, niyə məndən gizlədirsən?

Mərdan dedi:

- Bu saat, ay ana, bizi axtarırlar, kənddən çıxmalıyıq.

Sona bu ağır xəbərdən özünü itirdi. Rəngi qaçdı, yavaş, ehtiyatlı bir səsle dedi:

- Bəlkə bu yaxın yerlərdə daldalanasınız?

- Yox, ana, buralarda bizə gün işığı haram eləyərlər. Şəhər böyük yerdir... kim tanıyacaq, fəhlə baba...

- Bütün kənd sizi qoruyar, nə olub ki!

- Baxma, kəndin də gücü çatmaz, hər evi, hər kol dibini axtarırlar, iş qorxuludur!

- Bir yerini-yurdunu bilməyimmi?

- Sağlıq olsun, yazarıq, darıxmayın, ana!

Mərdan qardaşına, cunası parça-parça olmuş bir mitil altında büzürək yatan Bahara tərəf baxdı, anasına tapşırırdı:

- Bahardan muğayat ol, fürsət tapsam, tez qayıdacağam!

Baharın adı gələndə Sonanın dərdi artdı və ürəkəndən bir ah çəkdi:

- Tifil uşaq, ataya həsrət, qardaşdan da ayrılır!

- Ana, bir o deyil, minlərlə qardaşı, bacını, ana-balanı didərgin salırlar. İş başında cəlladlar, quldurlar oturub. Özün ki, bilirsən!

- Görüm heç sağ oturmasınlar!

Dostlar qapıdan çıxanda Bahar şirin yuxuda idi. Anası gözlərinin yaşını silir, ağlamağını qonaqdan gizləmək üçün üzünü yana çevirib deyirdi:

- Uzaq getməyin, yaddan çıxarmayın, ay Mərdan, bilmirəm Bahara nə deyəcəyəm.

Mərdanın da qəlbi kövrəldi:

- Əlac nədir, ay ana, ovut, birtəhər ovut, sağlıq olsun görüşərik.

Mərdan və Suren, hər ikisi, qayğısız, dünyadan xəbərsiz yatan yorğun uşağın alnından öpüb evdən çıxdı.

- Salamət qal, ana!

- Salamət qalın, xala!

- Uğur olsun, balalarım!

- Can sənin, can Bahar əmanəti, ana!

- Hələ ki, sağam, xatircəm ol! Tez xəbər yollaayın!

- Nigaran olma! Şaraqqaşaraq qapı döyüləndə Mərdan ilə Suren divarın o üzündə, Kürdoğlunun bağında idilər. İkinci kərə qapı bərk çalxalananda onlar arpa zəmisini ilə yeyinləyib kənddən uzaqlaşırıdılar. Lakin həm Mərdanın, həm Surenin ürəyi arxada, evdə qalmışdı. Onlar nigaran gedirdilər. Bəlkə də onlar qapı döyülməsini eşitsəydilər, qayıdar, gələnlərə cavab verərdilər.

Sona oğlunu yola salanda qapını örtüb möhkəm bərkətməmişdi. Qüssə onu boğmuşdu. Su gətirmək bəhanəsilə arxın başında, əlində kuzə oturub ağlayırdı. Qapı döyüləndə tez evə yüyürdü. Lampanın işığını azaldı, pəncərənin pərdəsini saldı. Həyatə çıxdı:

- Kimsən?

Sanki onun səsinə qapını daha da bərk döydülər. Daşlamı, təpikləmi, tufəng küpü iləmi, bəlli deyildi. Ancaq bərk bir şeylə qapını elə çırpırdılar ki, az qalırdı divar sökülüb-tökülsün, çərçivə çıxsın.

Sona ehtiyatla qapıya tərəf getdi.

- Kimsən, qapı döyən?

- Ev yiyəsi hanı?

Bu səs Sonaya tanış gəldisə də, müəyyən edə bilmədi. Baş barmağının ucunda yavaş yeridi, qapının arasından baxdı, bir şey görmədi. Qapını açdı, gödək və qılıpapaq bir kişi dayanmışdı. Kişi əllərini xəncərinin qaşına qoymuşdu. Qapı açılan kimi soruşdu:

- Ev yiyəsini bəri çağır!

Sona arvad Hacı İbrahimxəlilin böyük oğlu Ağarəşidi tanıdı:

- Nə buyurursunuz?

- Buyurmağım yoxdur, qulluğunuza ərz eləməyə gəlmişəm!

Sona duruxdu. Ağarəşid bir də soruşdu:

- Bu evin kişisi var, ya yox?

Sona təkrar elədi:

- Nə buyurursunuz?

- Buyurmağım odur ki, kişi qabağına arvad çıxmaz!

Söz Sonanı tutdu. Özünü saxlaya bilməyib dedi:

- Arvad qabağında artıq-əskik danışmaq da kişiyə yaraşmaz. sözün var, söz danış!

Ağarəşid bir az ucadan dedi:

- Hanı, hanı o igid oğlun, bir qapıya çıxsın. danışaq!

- Evdə yoxdur!

- Necə yoxdur, ay arvad, bəri çağır!

- Yoxdur evdə, deyirəm yoxdur!

Ağarəşid quduz bir baxışla Sonanı başdan-ayağa süzdü:

- Bəlkə tumanının arasına girib, bir silkin görək!

Sona yerdən bir daş alıb elə hirslə Ağarəşidin üstünə atdı ki, dəysə, sür-sümüyünü sındıracaqdı.

- İtin qoduğu, məndən nə istəyirsən. bəs deyilmi?

Ağarəşid kənara hoppanıb özünü daşdan güclə qorudu: «Nə kafir arvaddı bu», - deyə qorxu, vahimə ilə dalı-dalı çəkildi.

Sona qapını bərk çırpıb qayıtdı.

Ağarəşid qapıda barmağını silkələyir. Mərdanın evdə olmadığını yəqin edib daha da havalı danışır. meydan oxuyurdu:

- Gizlən, ayaqyalın oğlu ayaqyalın, gizlən! Əlbət bir kənd içində çıxacaqsan! Ya gərək sən dünya işiğınə həsrət qalasan, ya gərək mən papaq əvəzinə başıma ləçək bağlayam... Gizlən!

Bu sözləri deyib, yastı, qıllı papağını göyə qaldırdı. bayraq kimi

silkələdi. Dönüb gedəndə də Sonanın evinə tərəf baxıb, bütün hirsini kin və ədavəti ilə təkrar etdi:

- Gizlən... gizlən! Heç eybi yoxdur!..

Ağarəşid ötüb gedəndə çəpərin dibindən, söyüd ağacları altıdan iki nəfər hoppanıb yola çıxdı. Onlar tez də gözdən itdilər.

Söz yox ki, Ağarəşid hampalığına, belinin xəncərinə, qolunun qüvvətinə, sözünün kəsərinə arxalansa da, tələ-təklidə Mərdanın üstünə gələ bilməzdi. Atasının döyülməsi xəbəri bir dəqiqədə bütün kəndə yayılanda, Mərdanın küçələri basa-basa gəlib Hacı kişini, kəndin ağsaqqalını, necə deyərlər, «tac-sərinə» tamam bihörmət elədiyini eşidəndə Ağarəşidin canına lərzə düşmüş, özünü yığırdırmışdı. Bütün ətraf kəndlərdə rəncbərin, kəndlinin «cıziğindən çıxması» lap aydın surətdə Ağarəşidə göründü. Mərdan isə gələcək təhlükəli bir düşmən kimi onun gözündə böyüyür, ürəyinə vahimə salırdı. Ancaq o bunu bürüzə verməməyə çalışırdı. Həyətdə, döyülən atasının başına yığışanların yanında atılıb-düşür, igidlik göstərir, hop-hop gəlirdi.

Hacı «bu saat» yüzbaşının dalınca adam göndərmək istəyirdi. Qarınca xanım birbaşa pristavı çağırmaq üçün atlı çapdırmağı tələb edirdi. Kimi axunddan şikayətlənir, ərizə yazılmasını məsləhət görürdü. Kimi Mərdanın «öyrədildiyini» iddia edirdi. Hacinin qardaşı oğlu Bala Əbülfət irəli yeridi:

- Ay canım, ərizəni adamdan yazarlar, o nə itdir əlindən ərizə yazıla? Rəncbərdən də ərizə yazılarımı? Onun vəyına oturmaq mənciyəzin boynuna! Bizə şikayətçilik yaraşmaz. Bizimki igidlikdir: rast gəldimi, vur öldür, dağıt! Qoy səndən şikayətə getsinlər. Kişi arvad-dan şikayət eləməz, arvad kişidən şikayət eləyər. Mənim əllərimi pişik yeməyib ki? Şikayətim budur ey, var olsun yaman günün yarağı - qaşlı xəncər. Bu saat o lüt oğlunun baş-gözündə qırmızı xətlə bir ərizə yazım ki, qiyamətəcən şəhərbəşəhər oxunsun!

Bala Əbülfət bunu deyib qapıya yönəlmək istəyəndə sanki Ağarəşid yuxudan ayıldı:

- Əmioğlu,- dedi,- sən dayan, özüm öhdəsindən gələm.

Əmisi oğlanlarının da ona qoşulduğunu görüb cürətləndi, düşmən üstünə üçlükdə gəldilər. Öz aralarında tədbir tökmüşdülər. Ağarəşid qabaqca hərifini çağıracaqdı. Hərif onu tələk görüb çıxanda o birilər quzğun kimi töküləcəkdilər üstünə.

Ağarəşid məhz yanınca gətirdiyi əmisi oğlanlarına arxalanaraq Sona ilə ucadan danışib hədə-qorxu gəlir, meydan oxuyurdu.

Şəhər açılmamış yüzbaşı Yassar Lətif Mərdangilin qapısını kəsdi. Sonra arvadın üstünə qışqırdı ki, «ya Mərdanı ver, ya dürüst yerin de!»

Sona and-aman elədi.

- Ay Lətif qardaş, özüm də bilmirəm. Axşam evdən çıxdığıdır. Əhvalatı da özgədən eşitmişəm.

Yassar Lətif qaşqabağını töküüb ədalı-ədalı soruşdu:

- Kimə biçirdi?

- Heydərüşağına!

- Aşağıküçəlilərəmi?

- Bəli, aşağıküçəlilərə!

Yüzbaşı atı Heydərüşağının biçənəyinə çapdı, güman edirdi ki, Mərdan biçinə getmiş olar. Biçənəkdə şəhi qurumamış ot içində iki nəfər kərənti çalır. Deyildiyinə görə, Mərdan heç bu gün işə gəlməmişdi.

İkinci fəsil

«PONYATNO! PONYATNO!»

Qarısqqa qanad gətirəndə ölümü yaxınlaşar.

ATALAR SÖZÜ

Bahar Daşlıcada quzu otarırdı. Təpənin böyründə qarı ərimiş, yenicə qurumuş quzeydə bir otluq yer tapmışdı. Sıx bitən körpə, yaşıl məxmər otlar torpağı örtmüşdü. Bahar quzuları mal-heyvan ayağı dəyməmiş bu xam yerə buraxdı.

O, həmişə otluq yer tapanda sevinərdi, çünki quzular, tərs çəpişlər uzağa getmir, başısağa otlayırdılar. Quzuların xırıltı-xırıltı otlamağı Baharın xoşuna gəlirdi. Aclığın dadını bildiyi üçün quzunu doyurmamış evə qaytarmaq istəməzdi.

Quzular ota daraşib bir yerə komalaşanda Bahar arxayın oldu ki, heyvan buradan özünü doyurmamış çəkilməyəcək, heç yerə getməyəcək. Bir də gün əyləndə dərəyə tökmək, suvarmaq lazım olacaq. Bahar indi özünü dinc, sərbəst hiss etdi, oynamaq istədi. Əli edib aşağıdakı quzuçuları hayladı. Qonşuları Mürsəl də dərədə otarırdı. Baharın səsinə eşidib quzuları yuxarı diklədi.

Bahar onun özünü çağırırdı. Oynamağa çağırırdı. Hay vurdu.

- Özün gəl, ay Mürsəl, özün!

Mürsəl quzuların dalınca yüyürüb ağzını qaytarırdı. Ayaq səslərindən Baharın dediklərini yaxşı eşitmədi. Dayanıb əlini alnına qoydu, ona sarı baxdı. Bahar əli ilə işarə verirdi.

- Ayə, özün gəl, quzuları gətirmə, ey, gətirmə!

Mürsəl cavab verdi:

- Başına buraxa bilmərəm axı!

- Buradan baxarsan, görükür!
  - Uzaqdır, sonra bir şey olar.
  - Nə olacaq günün günortasında.
- Mürsəl razı olmadı:
- Oynamıram!
- Bahar qışkırdı:
- Yaxşı, sür gəlsin!

Mürsəl də quzularını Baharınkılara qatdı. Onunkular lap ac idi. Bayaqdan dərədə, su kənarında, daşlar arasında tək-tək ot yarpağı tapan quzular indi lap yaşıllığa düşmüş, xırpaxırp salmışdılar. Çoxu tez-tez otlaya-otlaya sanki bir məhvər ətrafında hərələnirdi. Öz dövrəsindəki otu elə təmiz yeyirdi ki, deyəsən bu yeri, bir boşluq, tala açmaq üçün oraqla biçiblər.

Mürsəl belə quzularına «təndirqoyan» deyirdi.

Bahar çarığının burnu ilə torpağı eşib hamarladı:

- Qat-qat oynayaq.
- Məndə aşıq azdır.
- Məndə də. Səndə neçədir?
- Ver bir az.

Bahar yumruğunu düydü. Mürsələ tərəf tutdu.

- Təksən, cüt?

Mürsəl onun balaca yumruğunu ovcuna aldı, ovcunda soyuq bir daş duydu, diqqətlə baxdı. Onun balaca, quru barmaqlarında budaqlanan göy damarları və hətta sümükləri də görünürdü. Ancaq təkmə, cütmü daş götürdüyünü bilmək olmurdu. Barmaqlarını ovcuna bərk sıxmışdı. Əli ilə Baharın yumruğuna vurub dedi:

- Tək!

Oyun Baharın idi. O, cibindən çıxartdığı rəngbərəng aşıqlardan bir çəngə yerə tökdü, iki dənəsi alçı durdu.

- Ötür iki aşıq!

Mürsəl əlini cibinə salıb aşıqları çəngələdi, lakin cibindən çıxarmadı. Başını yana əyib cibində aşıqlara baxdı, xırdasını və pisini seçdi. Baharın üstünə atdı.

- Ədə, a çoban, quzunu qaytar hay!.. Qoruğa qoyma hay!

Bahar dik atıldı. Quzular uzaqlaşmışdı. Bir neçəsi təpəciyi aşıb qoruğa yaxınlaşdı.

Mürsəl dedi:

- Mənimkilər təndir qoyur, sən yüyür!

Bahar enişə doğru qaçdı. Mürsəl qoruqçunun qorxusundan öz quzularını ayırdı.

Bahar dərəyə yaxın qoruğun mərzindən quzuları haylayıb geriyyə apardı.

Qoruqçu kövşəndə olanda oynamaq qorxulu idi. Bahar aşıqlarını gizlədib quzunun dalınca düşdü. Ağacı çiyinə qoyub fit verə-verə yeriir, hərdən dərəyə daş atır, kol-kosu eşələyir, quş axtarırdı.

Belə yerlərdə qaranquş, qazalaq, göyərçin, bildirçin, kəklik yuvası çox olurdu. Baharın gözü otların arasında bir şeyə sataşdı. Diqqət eləyəndə dayandı. Ot basmış daşlar altında çil-çil bir şey görünürdü. Bu, quş qanadı deyilmi? Bahar əyləndə kəkliyin başını gördü. Kəklik tərənmiydi. Bahar yavaş yeridi. Papağını tez yuvanın ağzına basdı. Kəklik bərk çırpındı, qanad çaldı. Az qaldı əldən çıxsın. Bahar onun quyruğundan yapışdı. Quş dartımbı uçmaq istəyirdi. Bahar onu sevincək, ikiəlli qucağına basmışdı. Kəkliyin bala çıxardığını zənn edib yuvasına baxanda boz və balaca yumurtalar gördü. İsti, göyçək yumurtaları aşıq kimi ovucaylıb cibinə doldurdu. Dünyaları fəth etmiş kimi yeyin, sevincək yeridi. Mürsəli arzuladı. O inanmayacaq, inanmayacaq ki, Bahar kəkliyi diri tutmuşdur. Bahar isə daş altında gördüyü yuvaya necə ehtiyatla yanaşdığını danışacaq, yoldaşını daha da heyrətə salacaqdı... Bu hisslə yoldaşını neçə dəfə çağırırsa da cavab gəlmədi. Mürsəl

dərədən o taya aşmış, uzaqlaşmışdı.

Burada dağlar arasında isə kimsə yox idi. Quzular balaca sahiblərinin şənliyindən xəbərsiz kimi başaşağı otlayır, addım-addım yeriyirdilər.

Bahar quzularını ağzı yuxarı diklədi, özü də xeyli dikləndi, sonra dönüb üfəqə baxdı. Ayaz göy məxmər pərdəsini dağların üstünə salmışdı. Tək-tək uçan, ağır ləngərlə qayalar üstündə dövrə vuran qartallar hərdən ildırım kimi yerə şığıyır, o saat tülkü, dovşan səsi eşidilirdi. Bahar da indi bir ovçu idi. Onun ovu gözəl, qaragöz kəklik idi.

Bu axşam Baharın sevinci hədsiz idi. Özünü itirmişdi. Danışmağa adam axtarırdı.

Kölgəsinə baxıb vaxta çox qaldığını gördü. Kölgələr yenicə sallanır, gün yenicə əyilirdi. Bahar quzuların dalınca gedir, kəkliyin balaca, yumşaq, yaraşlıq başını tumarlayıb badam kimi iri, qəşəng, sanki sürməli gözlərinə baxır, xəyal eləyirdi:

«Anam məni öpəcək. Deyəcəyəm kəkliyimə qəfəs al, bala çıxart-sın, çöldən sünbül gətirim, yemləyim, böyüdüm, qağam biçindən qayıdanda, Suren əmim qonaq gələndə biz də quş kəsək...»

Bahar qucağında quş, əl ağacını qoltuğuna sıxılmış, xoşbəxt xəyallar içində yoxuşu sürətlə çıxırdı. Birdən qəlbindən bir pıçıltı qopdu. Sanki ürəyi sinəsindən uçub getdi. Bahar yüngülləşən kimi olub xəyaldan ayıldı, dayandı. Dərəyə sarı uçan, güclü və iti qanadları ilə havanı yarıb gedən kəkliyə həsrətlə baxdı. Qucağının soyuduğunu hiss etdi. Bəlkə birtəhər tutmaq, daşla vurmaq gümanı ilə yüyürdü. Xeyli qaçmışdı. Səs eşitdi. Deyəsən kimi isə çağırırlar. Söyüd ağaclarının altında iki adamın əl elədiyini gördü. Dayandı. Gələnləri gözlədi. Biri Ağarəşidə bənzəyirdi, o birini tanımaq olmurdu. Bahar dizində soyuqluq duydu. Diqqət edəndə dizliyinin bir yandan sapsarı saraldığını, yumurtaların ovxam-ovxam oldu-

ğunu gördü. Çiyindənən çörək dəsmalını açıb təmizlədi, cibini qurutmaq üçün tərsinə çevirdi. Bayaqqı aydın, təzə və xoş xəyalların yerini yenə həmişəki ağır, qaranlıq, həsrətli yetimlik pərdəsi çulğadı.

Gələn Ağarəşid ilə Yassar Lətif idi. Bahar onların harasa ötüb gedəcəklərini güman edirdi. Dümdüz ona sarı gəldiklərini görüb məəttəl qaldı. «Mənnən nə işləri var?»

Çatan kimi Ağarəşid Baharın qolundan tutub sürüdü:

- Sən bizə gərəksən!

Bahar qorxdı, qışqırıb ağladı. Yassar yüzbaşı ona toxtaq verirdi:

- Qorxma, bala, söz soruşacağıq, qorxma!

Bahar getmək istəmirdi:

- Soruşun da, burada soruşun, deyim!

- Bura yeri deyil, gəl!

- Quzularım başınadı!

- Gəl, sənə deyirlər, gəl!!!

Yassar Lətif uşağı itələdi. Bahar elə zənn etdi ki, dərəyə, döyməyə aparırlar. Ağlayıb yalvardı:

- A Lətif dayı! Qurban olum, a yüzbaşı! Məni hara aparırsan?

- Qaraçılıq eləmə, gəl!

Bahar qorxusundan bilmədi nə etsin. «Ana, ana!» deyib gözüünün yaşını tökdü.

Yassar bir qoltuğundan, Ağarəşid də bir qoltuğundan götürüb canavar quzu aparən kimi Baharı aparırdılar. Uşağın ayağı yerdən üzülmüşdü.

Baharın qışqırtı və yalvarışı gövsənə düşmüşdü. Biçinçilər haraya çatmaq üçün səs gələn tərəfə dikləndilər. Yassar çömçə kimi iri və sərt ovcunu uşağın ağzına basanda quzeydən qışqırdılar:

- Bağrı çatlar, ay kişi!..

- Sürümək nə üçün, özü gedir ki!..

Birisi bərkədən deyirdi:

- Sənin Allahın yoxdurmu, a namərd, uşağın nə günahı var?

- Acizmi tapmısan, a yüzbaşı!

- Qansız!

Bu səsləri Yassar eşidir, daha da hırlənirdi. Dışı bağırsağını kəsirdi. «Nə üçün gecə ilə uşağı çağırıb xəlvəti danışdırmadı, onda, belə hay-küy düşməzdi! Kəndlinin ağzını yummaq da asan deyil!»

Yassar, Baharın qollarından bərk-bərk tutub sürüyürdü. Dodağını gəmirə-gəmirə, qızaran gözlərini düzlərə yayındırır baxırdı. Baxırdı, ürəyində hədə gəlirdi: «Ay it uşağı, yüzbaşını uzaqda görür-sünüz! Əlbət başım açılar, sizə də bir əl qataram. Baxarsınız Allahım var, ya yoxdur!»

Mürsəl quzularını dərəyə suvarmağa aparmışdı. Baharın qışqırığı səsini eşidib diksindi. Ona elə gəldi ki, Baharı ilan vurub, ya canavara rast gəlib. Çomağını qapıb səs gələn tərəfə yüyürdü. Uca, sıldırım qayalar Baharın səsini alıb bir az da bərk və bir az da yanıqlı təkrar edir, sanki bütün aləmi - dağları, daşları köməyə çağırırdı. Mürsəl var gücü ilə qaçırdı. Səsin boğulduğunu duyub ağlamırdı. Özünü Baharın yanına saldı.

Mürsəl, Baharı bu vəziyyətdə, qorxulu əllərdə çapalayan görəndə ixtiyarsız ağladı. Yüzbaşının dalınca qaçıb yalvarmaq istədi. Lakin bunun nəticəsiz olacağını düşünüb geri qayıtdı. Tələsik dərəşəşi qaçdı. Birbaşə kəndə yüyürdü. O, Baharın anasına xəbərə getdi.

Baharın ağlamaqdan tutulan sızılıtlı səsi kəsilməkdə idi. Uşaq lap dildən düşmüşdü. Böyümüş gözlərindən axan yaş yaxasını islatmışdı. Uşaq hər ötəndən kömək, hər addımda mərhəmət axtarırdı. Ötənlər isə başlarını aşağı salıb gedir, yaxud Yassara lənət oxuyurdular. Uşağı dəftərxanaya apardılar.

Yüzbaşının otağında bir dəstə yad adam var idi. Onların haradansa kəndə yenicə gəldiyini danışırtdılar. Çalbaş, gödək, şeşəbiğ, sifətindən zəhər yağan kişi irəli yeridi. Yassar Lətifə acıqlandı.

Baharı dilə tutdu:

- Uşağı niyə incidirsiniz, ağlama, bala, ağlama!

O, Baharın başını tumarladı. Uşaq bir az da kövrəldi. Gözündən damcı-damcı yaş tökdü. Bahara kökə gətirdilər. İki parça qənd verdilər. Bahar əl vurmadı. «Sovqatı» onun ətəyinə qoydular. Bahar ətəyini silkib şeyləri yerə saldı. Şeşəbiğ, Bahara sarı əyilib onu danışdırırdı:

- Ağlama, oğlum, səndən söz soruşuruq, sən yaxşı oğlansan, niyə ağlayırsan? Bu saat buraxaram, anayın yanına gedərsən. Al, bu da sənə gilə pulu! Ağlama...

Bahar dirsəyi ilə şeşəbiğ kişinin iki abbası pul təklif eləyən əlini rədd etdi. Başını aşağı saldı. Şeşəbiğ soruşdu:

- Kimin nökrəisən?

Bahar dinmədi.

Şeşəbiğ başını qaldırıb Yassardan uşağın adını öyrəndi və yenə mehribanlıqla soruşdu:

- Oğlum, Bahar, de görüm, ağa kimdir?

Bahar gözünü silə-silə cavab verdi:

- İlyas bəy!

- İlyas bəy? Ay sağ ol! Yaxşı, bəy səni çox işlətmir ki?

~ ...

- İncitmir ki səni?

- ...Yox!

Şeşəbiğ geri dönüb yasavula nə isə dedi, yasavul çıxdı. Şeşəbiğ davam etdi.

- Bəyin quzusuna gedirsən, hə?

- Hə...

- Otarırsan, yaxşı, bəs bəy sənə paltar niyə vermir?

- Verir!

- Verir, hə, deməli, sən özün təzə paltarı geymirsən ki, təzə qalsın,

eləmi?

~ ...

Şeşəbiğ sualının mətləbdən kənar düşdüyünü fikirləşib geri döndü, sözünü dəyişdi:

- Bəs atan kimdir?

- Ölüb!

İlyas bəy içəri girəndə Şeşəbiğ belini düzəltdi. Bahara işarə edib geri çəkildi. İlyas bəy onun yerinə keçdi. Sifətinə süni bir mehribanlıq verib uşağı dindirdi:

- Bıy, mənim quzuçum burda nə gəzir? Bəs quzuları kimo tapşırımsan, ay qırışmal!

Bahar dinmədi. Sonra kəsmə-kəsmə, güclə deyə bildi:

- Məni bunlar gətirib.

Bəy adamlara baxdı.

- Deyəsən bu ağlayıbdır? - Şeşəbiğa baxıb dedi. - Bəy, aram dəyə ha, mənim quzuçumu kim ağladıb? Belə üzüyola uşağın qəlbinə dəymək olmaz, bəy. Sizdən inciyərəm ha!

İlyas bəy, adətindən kənar olan bir vəziyyət aldı, şalvarının dizlərindən tutub yuxarı çəkdi, Baharın qabağında çöməldi. əlini onun başına, dağınıq, qara qıvrım saçına çəkib dedi:

- Qoçaqdır, çox qoçaqdır mənim quzuçum. - Əlini Baharın kürəyinə qoydu.

- Yaxşı, bəs pulları nəyə xərclədin?

Bahar dinmədi.

İlyas bəy bir də soruşdu:

- Bəs Mərdan verən pulu nəyə xərclədin?

- Pul yoxdur!

- Bəs Mərdan vermədi?

~ ...

- Bəs sənə beş manat naçay göndərmişəm. Tapşırımsam özünə

versin, iki gün bundan qabaq?

Şeşəbiğ dilləndi:

- A bəy, Mərdana lazım olub, yaqın qonağı-zadı gəlib, yoxsa Baharın pulunu xərcləməz. Baharı o çox istəyir.

Dayananlardan biri dedi:

- Şəhərdən Bahara çust almağa gedib, eləmi, Bahar?

İlyas bəy təkrar Baharın başını tumarladı:

- Hə? Qonağınız var idi?

- ...

- Nə bişirmişdi anan?

Bahar başını qaldırıb bəyin üzünə baxdı. Sanki baxışı ilə bu danışqların, ömrü boyu görmədiyi, düşünmədiyi bu əzizləmənin mənasını bilmək istəyirdi. Şeşəbiğ kişinin sifətində isə çoxdan bələd olduğu bəylikdən başqa bir əlamət görmədiyi üçün əvvəlki vəziyyətində durdu:

- Anan nə bişirmişdi?

- Heç nə!

- Bəs nə yedi qonaq?

- Yemədi!

- Kim idi qonağınız?

- Suren dayı!

Uşağın bu cavabı bəylərin hamısının məmnuniyyətinə, şən hərəkətinə səbəb oldu. Otaqda xoş bir tərpəniş duyuldu. Çətin bir duyün açılmış kimi adamların tutqun sifəti açıldı. Bunu Bahar da hiss edib ətrafına baxdı. Hamıdan çox sevinən İlyas bəy gözü ilə Şeşəbiğa işarə vurdu. Uşağın aldığı cavabın özünün böyük məmurluq məharəti və xəfiyyə hünəri kimi qələmə verib qəddini düzəltdi, bir papiros yandıraraq davam etdi:

- Hə, Suren dayı, Suren dayı, hə! Tanıyıram, o mənim dostumdur ki, bizə də gəlmişdi. Suren!

İlyas bəy sözünü xüsusi bir əda ilə dedi; çünki burada onun sevinci ilə nifrəti qarışmışdı. O, Bahardan istədiyini ala bildiyinə nə qədər sevinirdisə, «Suren» adını eşitdiyinə o qədər hirsələnirdi. Məqsədinə nail olduğu üçün qəzəbini boğdu, ah çəkdi. Nəfəsini dərdi. Şeşəbiğın üzünə mənalı baxdı.

Şeşəbiğ tədbirli adam idi. İlyas bəy him elədi ki, «Soruş, hə-ə, çox şey var, soruş, fürsətdir!» İlyas təkrar uşağa müraciət etdi:

- Bəs Suren dayının yoldaşları kim idi?

- Bilmirəm!

- Bəs nə təhər adam idilər, şəhərli idilər, yoxsa bizim kənddən?

- Kim?

- Suren dayının yoldaşları!

- Görmədim.

- Hə... Bəs Suren dayı sənə nə bağışladı?

- Heç nə.

- Hara getdilər?

- Biçinə.

İlyas bəy dayananlara baxdı. Heç kəs dinmədi. Otağı dərin, mənalı bir sükut bürüdü. Şeşəbiğ, İlyas bəyə baxa-baxa, razılıq işarəsi olaraq ağarmış başını ahəstəcə tərpətdi. İlyas bəy də ona yanaşaraq qulağına deyirmiş kimi, yavaşca təkrar etdi:

- Ponyatno, ponyatno!

Mürsəl kövşəndən qaça-qaça Baharın anasına xəbər aparanda Sona ocaq başında idi. Sac qızdırıb fətir salmaq istəyirdi. Baharın başına gələnə eşidib özünü itirmişdi: o, bilirdi ki, kiçik bir uşağı söz almağa aparırlar. Onu da bilirdi ki, Bahardan nə soruşsalar, deyəcəkdir. Söz gizlətməyi nə bacarır! Fağır bir kənd uşağıdır, «biclik» bilməz. Yüzbaşının hiyləsini nə başa düşəcək!

Ayaqyalın, başıaçıq dəftərxanaya yüyürdü. Qapıda kəndlilər gözləyirdilər. Kənar sütunlarda at bağlanmışdı. Sona düz içəri yeridi.

Yasavul mane oldu:

- Hara soxulursan, ay arvad?
- Yüzbaşı buradadırımı?
- İşi var!
- Söz deyəcəyəm, qoy gedim.
- Olmaz!
- Vacib sözüm var!
- Olmaz dedim!
- Necə yəni olmaz? Bəs bir parça uşağın bağrını çatlatmaq

olarmı?

Sona sözünü deyib yasavulun sinəsindən itələdi, içəri yüyürdü.

Yasavul qışqırdı:

- Ay ərkansızın qızı, bəri qayıt görüm!

Sona baxmırdı. Dəhlizdəki adamları aralayıb özünü dib otağa salmaq istəyirdi. Yasavullar onu qucaqlayıb qapıya atdılar. Sona gücü gəldikcə qışqırdı və yenə idarəyə yönəldi. Qışqırığa camaat töküldü. Yassar Lətif dib otaqdan tələsik çıxdı, adamlara acıqlandı.

- Ay camaat, dəftərxanada adam var axı! Vacib iş görürük axı, nə qışqırırsınız!

Bu halda Bahar qapının ağzında göründü. Anasının səsini eşidəndə dayana bilmədi, özünü Sonanın üstünə atdı.

- Ana! Haradasan, ay ana!
- Can bala, bu qansızlar səndən nə istəyirlər?!

Üçüncü fəsil

TƏCİLİ TƏDBİR

Arxalı köpək qurd basar.

ATALAR SÖZÜ

Dairə müstəntiqi şeşəbiğ kişi Baharı danışdırıb qayıdan günün sabahı, səhərin gözü açılar-açılmaz Güney kəndi atlı ilə doldu. Bu son günlərdə Güneydə inkişaf edən qərribə hadisələrin sürəti hamını düşündürür, məşğul edirdi: köç yolunun qırağında, balaca bir gölün ətrafında, uzun qovaq, qarağac, söyüd kölgələrində səssizcə yatan, zahirən səs-küydən uzaq görünən kənd, indi dəstə-dəstə atlıların, pristavların, naçalniklərin, müstəntiqlərin ovlağı olmuşdu. Yüzbaşının başı yaman qarışmışdı. Gələnlər bir deyil, iki deyildi. Ömründə ayağı bu yerlərə dəyməyən böyük qulluq sahiblərindən tutmuş Bağbanlardan çağırılmış etibarlı bələdçilərə qədər hər gələnin qabağına çıxmaq, atının cilovunu tutmaq lazım idi. Hampalar, hacılar kömək etsələr də Yassar Lətif özünü itirmişdi. Rəngbərəng, müxtəlif biçimdə, müxtəlif cinsdən olan atlar kişnəyərək kəndi-kövşəni başına alır, küçələri tozanaq edirdi. Faytonlar dar küçələrə yerləşmirdi. Adamlar tez-tez yığışib dağılırdı. Doqqazdan həmişə söyüş, qışqırtı, ağlamaq səsi gəlirdi. Ağsaqqallar, mollalar məsləhətə, məşvərətə gələnlər əlindən macal tapmırdılar. Kənd qoşunkeşlik zamanları andırırdı.

Bəziləri bunu, bu həngaməni, ümumiyyətlə, dünya işlərinin «çəlpəşik» düşməsi ilə, bəziləri Allahın günahkar bəndələrə keçən qəzəbi ilə, çoxları isə bəylərin, böyüklərin qudurğanlığı ilə izah edirdi. Bunların hansının düz olduğunu düşünüb müəyyən etməyə vaxt da yox idi. Bir-birini təqib edən, bir-birindən sərt və naghani

görünən hadisələr ara vermirdi. Bir də görürdün ki, dəyirman üstündə itlər hürüşdü, dəstələri ilk qarşılayan da itlər olurdu.

Kəndə hay düşəndə Yassar yüzbaşı, Hacı İbrahimxəlil, Fazil molla cəld doqqaza çıxıb atların cilovunu tuturdular.

Yassar bu dəfə atlıların içində nahiyə pristavı Ağa bəyi görəndə yəqin elədi ki, dünənki əhvalatı eşidib Mərdanın işi üçün gəliblər. Yəqin elədi və çox da sevindi. Düşündü ki, Ağa bəy onun, Baharı kövşəndən qulaqlayıb bağırda-bağırda gətirməkdə, Mərdanın evini axtarmaqda, kənddən mahala qədər ələmə səs salmaqda göstərdiyi canfəşanlıqı eşitmişdir. Buna görə də pristav onu əzizləyəcək, afərin deyəcəkdir, yanına çağırıb məsləhətləşəcək, idarəsinin sirrini, ürəyinin bütün sözünü ona açacaqdır. Bu ümidlə sevinən Yassar, nökrələrə macal vermədən Ağa bəyin atını tutmağa yüyürdü, yetişən kimi iki əlini bəyə tərəf uzadıb gülümsər və tabe halda dedi:

- Bəy cənabları çox xoş gəliblər!

Ağa bəy ona əl vermədi. Qəzəbli və dəvərə gözləri ilə acıqlı-acıqlı baxıb dedi:

- A binamus oğlu binamus, utanmırsan, mənə əl də verirən?! Bolşeviklər kəndi dağıdırlar, sən harda küllənirsən, ay arvaddan əskik? Günün günortaçağı Hacı palan kimi şappaşap döyülür, sən daxmada fishafis yatırsan?!

Ağa bəy yumru və yoğun gövdəsini hirsə atdan yerə saldısa da, nəzərini Yassarın sapsarı saralan və sanki bu saat kiçilən sifətindən ayırmadı. Yassar, pristavın gözlərindən od töküldüyünü görüb əsdi, kənara çəkildi, cilov əlindən yerə düşdü.

Atlıların içində Gəncədən çağırılmış Nəşət çovuş deyilən bir osmanlı zabiti ortada fır-fır fırlıdayırdı. O, çox zəhmli və zalım adam idi. Qabağına gələnə qamçılıyır, qışqırtısından qulaq tutulurdu. Adamların üstünə elə cumurdu ki, deyərdin kəsməyə baş, içməyə qan axtarı.

Bir neçə nəfər də pristavın öz adamlarından gəlmişdi. Hacı İbrahimxəlil qabağa düşüb gələnləri öz evinə, ikinci qatda əziz qonaqlar və divan adamları üçün saxladığı, fərşlə döşənmiş otaqlara apardı. Atları isə küçədə gəzdirib tərini soyudurdular.

Bahar İlyas bəyin samanlıq damında oturub tamaşa eləyirdi, ağına gəlməyən, beyninə sığmayan qəribə-qəribə işlər görürdü. O görürdü ki, kəndin ağası, camaatın canına əzrail qorxusu salan yüzbaşı, Vəznəli kişinin - Ağa bəyin qabağında tülkü kimi qorxur, tula kimi yellənir. O görürdü ki, qabağında heç kəsin cıqqır çəkməyə cəsarət etmədiyi kişiye itin sözünü deyirlər, başını qaldırıb cavab da vermir, sanki onun kəndlilərə söyən dili kəsilmişdi. Həmişə oynayan çənəsi yerindən çıxmışdı.

Bahar görürdü ki, kürkünü, çuxasını nökrələrə təmizlədən Yassar, Vəznəli kişinin yanında ikiqat bükülür, ayağına yıxılıb öpmək istəyir. Dustaq kimi başısağa, qaşqabaqlı, dinməz-söyləməz yeriyir. Bahar görürdü ki, həmişə kənddə burunlarını dik tutub gəzən, heç nəyi, heç kəsi saya salmayan yasovullar, indi gələn məmurların atını yemləyirlər, üstünün tozunu təmizləyirlər.

Bütün bunlar Bahara yuxu kimi gəlirdi. O, necə təəccüb etməsin ki, ayrı vaxt çiyində Xorasan kürkü, əlində kəhrabalı əsa, qurşağında gümüş başlı çubuq, başında Buxara papağı olduğu halda xınalı saqqalına sığal verib darvazasında ağır dayanan, gəlib-gedəni məxluq saymayan, istədiyi adamı döydürən, nökrələrə çımxıran Hacı İbrahimxəlil, osmanlı zabitinin qabağında əl-əl üstə qoyub gəzir, döşənmiş evlərini göstərir, minbir dil tökür:

- Əfəndim həzrətləri buyuracaqlar, qulluğu-şərifinizdə kəmərbəstə hazırıq! Nökəriniz hacı... Hacı İbrahimxəlil... Bəndəniz varıq...

Bahar görürdü ki, məmurlar qamçılarını uzunboğaz çəkmələrinə vurub şaqqıldadır, küçədə uşaqları qorxudurlar. Məmurların biri çərçiyə yanaşib yüklü eşşəyi dayandırdı.

- Körpə xiyardan neçiyədir, a çərçi? - deyə əlini səbətə saldı. Bir ovuc peyvənd alça çıxarıb birini ağızına qoydu, ovcundakıları göstərüb yoldaşlarını da səslədi:

- Bəri gəlin, əyə, bəri gəlin!

Çərçi şeylərinin talanacağını görüb xəlvətcə eşşəyini bizlədi, aradan çıxmaq istədi. Yumru məmur səbətdən bərk-bərk yapışıb buraxmırdı. Çərçi eşşəyin yerimədiyini görüb mat-mat məmurun üzünə baxdı. Məmur acıqlandı:

- Nə marıtlayırsan oğru pişik kimi?!

- Xan, heç, sizə baxıram!

- Mənim nəyimə baxırsan, əşi?!

Çərçi dedi:

- Xan, mən baxıram, lap məəttəl qalırım! Maşallah, eşşəkdən güclü imişsən!

Məmur öz gücünə, qıraqdan baxanların bunu hiss etdiyinə fərəhlənib səbətdən daha da bərk yapışdı. Qolunu salıb meyvələri ciblərinə doldurmağa başladı. O biriləri də daraşdılar, çərçi dilləndi:

- Xan, bəs bunun ölçü-biçisi yoxdur?

- Mənim ovcum tərəzidir, düz girvənkə tutur.

- Bəs pulu kimdən çatacaq?

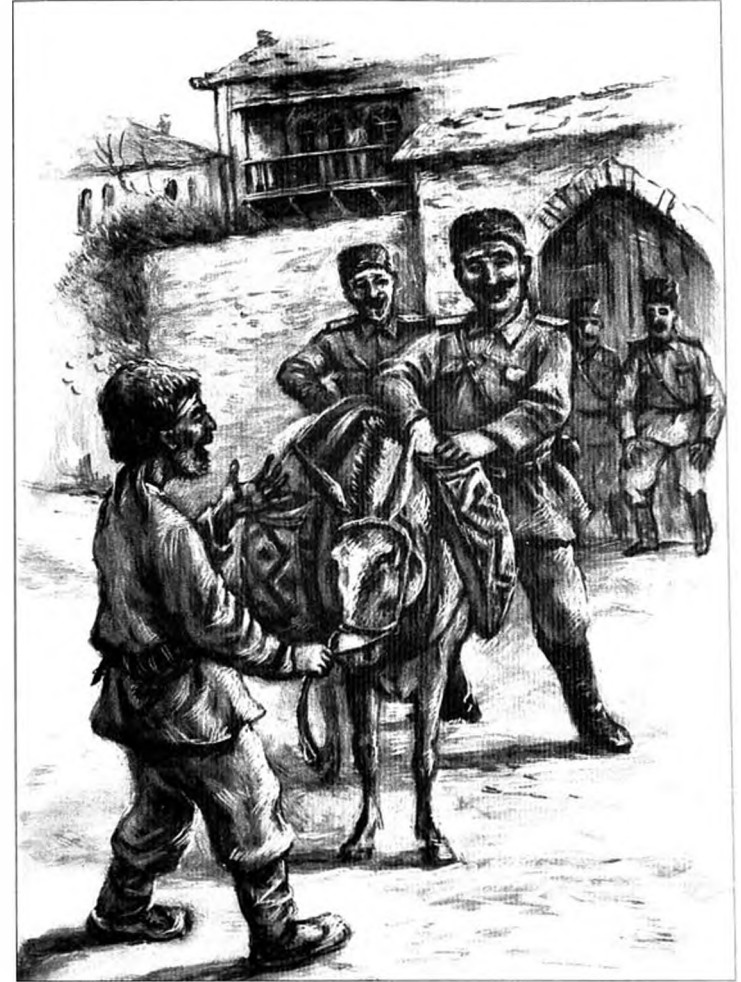
Məmurlar gülüşdülər:

- Həzrət Abbasdan!

Hacının təzə, böyük, bahalı fərşlə döşənmiş, eyvanına sarmasıqlar və tənəklər dırmaşmış evində şirin ziyafət idi. Hacı hərdən gələn qonaqları razı salmaq, həm də özünün qüvvəsini, «var-dövlətini» göstərmək üçün əlindən gələni edirdi.

Dal həyətdə mehtərlər axurlara xəlbir-xəlbir arpa tökürdülər. Atlar qızıışıb hırnaşır, hoppanıb düşür, cilovlarını qırıb qaçmaq istəyirdilər.

Qonaq həyətidə isə özgə bir aləm vardı. Atların kişnəməsi

eşidilmirdi. eşidilə də bilməzdi, çünki qonaq həyəti dal həyətdən tamam kənar salınmışdı. Hacınin qonaq həyəti mahalda məşhur idi: dördbir yanı uca, quşqonmaz möhrə divarlarla örtülmüşdü. Hər küncdə bir cüt uzun, buğum-buğum maral buynuzu sancılmışdı. Buynuzlu künc divarlar sanki fələklə döyüşmək üçün göylərə baş qaldırmışdı.

Hasar boyu uca divar üstündə iti, rəngarəng şüşə qırıqları sancılmışdı.

Bu şüşələr yalnız oğru-əyridən qorunmaq üçün deyildi. Bunlar həm də gün işığında uzaqdan bərq vurur, qiymətli daş-qaşı xatırladırdı. Hacı özü atla dolaydan ötəndə cilovu çəkib dayanar, həyətinə dönə-dönə baxar, «Çərgül boyunbağı»dan həzz alardı.

Həyətin içi elə qaranlıq idi ki, evlər çətin seçilirdi. Gilas, ərik, şaftalı, alma, armud ağacları, söyüd, nar çiçəkləri, qızılgüllər bir-birinə qarışıb kənardan baxana nəhəng bir gül dəstəsi kimi görünürdü. Böyük çarhovuzda qaz, ördək üzürdü. Evin səqflərində, damında yaşayan göyərçinlərin sayı-hesabı yox idi. Onlar qanad açıb, havada cövlan vurub oynadıqca sanki Hacınin başına qızıl-gümüş nisar edirdilər.

Lakin bu gün quşlarla maraqlanan yox idi. Baş yaman qarışıqdı.

Nökərlər sədri düyüsünü möhürlü kisələrdən açıb qazana tökürdülər. Qarın-qarın inək yağı gəlirdi. Qucaq dolusu qab gətirilirdi, qat-qat ağ lavaş doğranılırdı. Bir saatdan çox olardı ki, dükançı Ağaaləsgər qaz boynunu uzadıb müştərilərinə demişdir: «Camaat, dükan Hacıya zanitdir, qıraq adama şey satılmır». Ağaaləsgərin səliqəsilə kisələrdə çəkilməmiş kişmiş, albuxaranı, şabalıdı, əriyi daşıyan kim, araq-çaxır şüşələrini yığmaq üçün səbət gətirməyə gedən kim, zəfəranı bəyənməyib geri qaytaran, lumu cövhəri üçün qonşu kəndə at çapan kim...

Ləklərdən təptəzə şüyüd biçmək üçün dirrikçi Rəhimi kövsəndən

tapıb atla apardılar. Yumurta sarısından aşa qazmaq salmaq üçün İsmayıl xanın köhnə aşıpazını - məşhur Möhlət arvadı gətirdilər. Hacınin qardaşı oğlu, ovçu İsrafilin dalınca getdi ki, beş-on dənə turac əl-ayaq eləsin, ev qulluqçuları su daşımaqdan yoruldu, lakin hər küyüm su bu dəm-dəsgah yanında bir damcı məqamında idi, həyətdə daşlar düzüldü, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı. aşıpazlar çirməndi, kəfgirlər, çömçələr işə düşdü.

Bir saatın içində Hacınin evi xeyrat yerinə döndü. Erkək ətini çardaqdan asdılar, şaqqaladılar. Turacdan bir xəbər çıxmamış, haradansa dörd hinduşka ütülüb hazır edildi. Zəfəran iyi soğança, qovurma iyi bir-birinə qarışmışdı. Hər yoldan ötən Hacınin darvazasında dayanıb köksünü ötürürdü:

«İlahi, bu nə Süleyman dəsgahıdır!»

Hacı hərdən əlində qəlyan çıxıb evyandan baxırdı. Qurduğu dəsgahın, cah-calalın camaata necə təsir bağışladığını görüb qarnını irəli verir, ucadan öskürürdü.

Mərdana və onun tərəfdarlarına göstərmək istəyirdi ki, «Görün Hacı nə hacıdır! Görün Hacınin necə adamları var, bir işarə versə, əlli sizin kimsini mal damına qatar!»

O biri tərəfdən də Hacı şəhər qonaqlarına öz qüdrətini bildirmək istəyirdi:

«Görün, - deyirdi, - şəhərdə əyləşən ağalar, görün və arxayın olun ki, kənddə də şəhər dəsgahı ilə ömür sürənlər var. Hərçəndi məni parlamana vəkil salmadınız, eybi yoxdur, sabah parlamanın özü bərkə düşəndə beş şahı pul üçün yenə mənim, bəli. mənim qarımın gələcək. Eybi yoxdur, örkən nə qədər uzun olsa, hər lənib doğanaqdan keçər, bala!.. Heç eybi yoxdur?»

Hacı xəyalında saxlamışdı ki, evinə gələn pristavdır. Nahiyyənin ağasıdır. Hər iş ondan aşır, bir sözü iki deyil. Divan adamları özlərində yox, özgədə çox yemək-içmək, səxavət sevən olurlar.

«Mən bu gün beş-altı yüz manat xərc eləməklə kasıb düşməyəm. Amma sabah yerində, Bakıda stol paylananda bu kişi bircə kəlmə dodaqucu desə ki, «Bəli, Hacı İbrahimxəlil də var!», mənə bəsdir. Beş yüz əvəzinə beş min gələr. Mən özüm məsələmə arifəm. Xərcləməyin təhrini bilirəm. Bilirəm hara maya qoyuram və niyə qoyuram! Bu xərc mənə nuşdur. Əvəzi birə-beş çıxar.

Bu fikirlər Hacıni daha da ruhlandırır. O, qonaqların sağınasoluna keçib öz ayaq adamlarına təpinirdi:

- Tez olun, süfrə açın, gətirin, götürün, əl suyu verin!

«Əl suyu» deyən kimi Hacınin nöqəri Mehdi əlində uzunboğaz gümüş aftafa, ləyən, qolunda xoruzlu dəsmal ədəb-ərkan ilə içəri girdi. Ortada salınmış kənarəli Girman xalısının üstü ilə yavaş-yavaş yeridi. Düz pristavın qabağında bir dizini bükdü, ləyəni irəli itələyib «Ya Allah!» dedi. İliq suyu pristavın ağ, tüklü, kök əlinə tökməyə başladı.

Əl suyu qurtarhaqurtarda məclis boyu naxışlı şal süfrə açıldı. Beş nəfər cəldayaqlı adam, yalan olmasın, azı yarım saat süfrəyə şey daşdı. Süfrə dolduqca qonaqların iştahı və habelə təəccübü artırdı.

Onları heyrətə salan hər şeydən çox Hacınin nahar qab-qaşığı-servizləri idi. Qablar böyüklü-kiçikli bir fabrikin məhz belə bir süfrə üçün hazırladığı xüsusi möhürlü dəst idi. Qaşıqlar, çəngəl-bıçaq hamısı qızıl suyuna çəkilmiş gümüşdən idi. Hamısının sapında, iyar yerində balaca bir möhür var idi. Bu möhür Hacınin kufi xətt ilə çox məharətlə yazılmış imzası idi.

Hacı İbrahimxəlil şöhrətpərəst bir adam idi. İstərdi ki, həmişə, hər yerdə hamı onun dəsgahından dəm vursun, var-dövlətindən, səliqəsindən, səxavətindən, süfrəsindən desin. İşini elə qurmuşdu ki, evlər dolusu qonağı olaydı, xəyala gələn hər cür xörək bişiriləydi, özgədən gətirilmək üçün bir çöpə də ehtiyac olmazdı. Hər şey dəst-dəst, artıq-artıq. Elə ondan hesabını apar ki, Hacınin irili-xırdalı on

bir samovarı var idi: ev samovarı, qonaq samovarı, məclis samovarı, ehsan samovarı... Hamısı da cüt-cüt, bir ağ, bir sarı, bir ağ, bir sarı!

Yalnız qarqızı samovar-ev samovarı tay idi. Onu da Qarınca xanım tay eləmişdi: çünki ona cüt şey düşmürdü. Əlacı olsa gözünün də birini çıxarardı, tay gözü ilə keçinirdi.

Bu Süleyman dəsgahı ilə belə, pristavın üzü gülmürdü, bulud kimi qara qaşqabağı açılmırdı. O, yuxarı başda yastığa söykənmiş, uzunboğaz çəkməli iri «vələ» ayaqlarını süfrədən kənara uzatmış, bir əlini sinəsinə qoymuş, damağında papiros dərin fikrə getmişdi. Sanki evin səqfinə qalxan papiros tütüsü pristavın başından qalxan dumanlar idi. Bu duman içində o çox şey axtarırdı, ancaq bir şey tutmaq çətin idi.

Hacı düşündürdü: «Görəsən, bu niyə belə eləyir, zalım oğlu deyəsən, hop tutub».

Pristav bərk fikrə getmişdi və fikrə getməyə də haqqı var idi.

Hacı ayrı vaxtda belə təntənəli qonaqlıq düzəltməyədi, belə ağa-yana süfrə açsaydı, ehtimal, pristav ya qardaşdan artıq istədiyi kəhər atını Hacıya bağışlar, ya da Hacıni heç olmasa bir neçə kəndə yüzbaşı qoyub qayıdardı.

Amma indi?

İndi heç başa düşmək olmur!

İndi Hacınin bu gətir-götürü pristava qarışqa yerışı, evi də qarışqa yuvası kimi kiçik və vecsiz gəlirdi. O elə pərt idi ki, bütün aləm gözünə qaranlıq zirzəmi görünürdü. Bunun da səbəbi var idi.

Əslinə baxsan, pristav və onun dəstəsi şəhərdən çıxanda heç vaxt Güney kəndi deyib çıxmamışdılar və çıxma da bilməzdilər: çünki belə bir iş üçün nahiyə var idi. Bu kənd bəlkə də heç onların yadında deyildi; çünki yetmiş bir para kəndi olan mahalda Güney kimi balaca bir yerə Ağa bəy kimi böyük bir adam nə mənə verə bilərdi ki, onu yada da salsın.

Pristav vacib bir əmr üçün şəhərdən çıxmışdı, o da bundan ibarət idi:

Ötən ayın axırlarında Gəncə alayının ikinci bölüyündən yeddi əsgər qaçmışdı. Həmin adamların barəsində təcili tədbir görmək üçün nahiyə-inzibat idarəsinə məxfi tapşırıq verilmişdi. Nahiyə rəisi Xəlil həmin işə görəmi, başqa bir məqsəd üçün mü, hələ bəlli deyildi, Kürün qırağına gedəndə axşam vaxtı, Ağalığ kəhrizinin başında Güney kəndinin beş verstliyində öldürülmüşdü. Rəisin başını kəsmişdilər. Tüfəng-tapançasını aparmışdılar. Atına dəyməmişdilər. Bu xəbərdən təşvişə düşən Gəncə qubernatoru, köməkçisini (müvəqqəti nahiyə pristavı vəzifəsini aparan) həmin bu Vəznəli kişini doqquz nəfər atlı ilə dəmir yolun altındakı kəndlərə «təhqiqata» göndərmişdi. Vəznəli kişi rəisin qatilini - «hökumət, din və millət xainini» ələ keçirməyincə, «fərari»ləri tapmayınca, «kökünü kəsməyincə» geri qayıtmayacaqdı. Vəznəli kişi qubernatora baş əyib mahmızlı adamları ilə pilləkənlərdən düşəndə güman edirdi ki, uzağı üç günə qatili tapıb gətirəcəkdir. Əl-qolu bağlı, atın yedəyinə qatıb gətirəcək, qubernatorun hüzzuri-alilərindən ənam alacaq, daha bir mərtəbə artacaqdı.

Deyərlər: «Sən saydığını say, gör fələk nə sayır».

Qoca fələk ayrı hesab çəkirdi.
İşlər də lap ayrı cürə gedirdi.

Cəza dəstəsi kəndlərə düşüb bu iş üstündə xeyli adam tutdu, şahid danışdırdı, sübut axtardı, camaata qara-qorxu gəlirdi. «Gördüm, bildim» deyən olmadı. Sanki bu əhvalat heç Gəncə mahalında olmamışdı. «Fərari»lərin biri də ələ keçmədi. Onların qohumları, ataları, qardaşları həbsə alındılar, döyüldülərsə də işi müəyyən etmək üçün zərrə qədər əlamət görünmədi. Əksinə, Vəznəlinin

dəstəsini iki dəfə kənd-kövşən arasında gülləyə tutdular. Yasavulardan üçü qaçdı, biri öldü. Pristavın da atına güllə dəydi. İş o yerə çatmışdı ki, pristav nəinki gecə vaxtı, hətta hava qaralanda yola çıxmağa qorxurdu. Ona elə gəlirdi ki, «fərari»lər axşam qaranlıqlaşan kimi kəndə doluşur, məmur axtarırlar. Hətta hökumət adamlarını vurmağa fürsət arayırdılar. Sonralar Vəznəli işin bir ucunu nəsihətə çevirdi. «Siz o adamların adını deyən, onları üzə çıxardın, hökumət qabağında onları qurtarmaq, təmizə çıxarmaq, bağışlamaq, günahından keçmək mənim borcum. Mən vəzifəmə və onun şərəfinə and içirəm, ey müsəlman qardaşlar!...»

Camaat da dediyində dururdu. «Canım, əsgərliyə gedəndən bəri onlar bu səmtə üz çevirməyiblər, qaçdıqlarını da sizdən eşidirik. Bunu bilsək özümüz axtararıdıq, nə bilək, nədən bilək? Gecə-gündüz işdə-gücdəyik, elə işlərdən nə xəbərimiz? Biz kasıbçılıqla məşğuluq...»

Vəznəli kişi vəziyyəti telefonla qubernatora deyəndə, o, astadan öskürmüş, cavab vermişdi:

- Deyəsən, kəndlərdə çox üzüyümşəqlik eləyirsən. Tərəkəmənin gününü soymasan, söz ala bilməzsən. Nəşət əfəndini köməyinə göndərirəm. Tezliklə xainləri səndən istəyirəm!

Qubernator səsini ucaldaraq hirsə deyirdi:

- Sən... Səndən istəyirəm! Eşitdinmi?!

Vəznəli kişi «Bəçəşm!» deyib telefonun dəstəyini asandan sonra yenə itə dönmüşdü. Quduz kimi dil-dodağını çeynəmiş, kəndlilərin canına daraymışdı, həmin günün axşamı Nəşət əfəndi iki atlı ilə gəlib çıxdı. Vəznəli kişi ilə plan tökdülər.

Onlar cinayətin baş verdiyi yerdən - Ağalığ kəhrizindən on dörd verst sağa, on dörd verst sola, on dörd verst yuxarı, on dörd verst aşağı bütün kəndlilərin siyahısını (adamların adı, atasının adı, peşəsi, kəndi, yaşı, «etiqadı haqqında qeydlə») hazırladılar. Bir ucdan tutub

hər kəndi Nəşət əfəndinin əmri, üsulu ilə «zopadan keçirməyə» başladılar. Çatan kimi yüzbaşını, axundu, mötəbər kişiləri (hampaları) çağıraraq məşvərat qururdular: «Babi, dələduz, quldur, namərbət, şübhəli» adamları cəld bir-bir tutdurub tövlələrə yığdılar. Camaatı məscid həyətinə çağırır, tutulan adamların əvvəl ayaqlarını, sonra kürəklərini «zopalayrdılar». Vurduqca pristav təkrar edirdi:

- Xəlili öldürəni de, canın qurtarsın! Adını de, qalx ayağa!

Bu dəhşətli tədbirdən kəndlərdə həyəcan artdı. Evlərdən ağlaşma qopdu, silah götürüb qaçanlar oldu. Şəhərə qubernatorun hüzur-alilərinə şikayətə gedənlər oldu. Ağac altında bir qoca kişi can verdi. Neçə adam yorğan-döşəyə düşdü.

Pristav ilə Nəşət əfəndi öz əzmində, işində idi.

- Həpsi gəbərsə də zopadan keçməlidirlər!

Hər axşam yaş zoğal, nar ağaclarından çubuq hazırladırdılar. Siyahıda böyrünə işarə qoyulmayan adamların səhər tezdən məscid həyətinə hazır edilməsi üçün axşamdan tapşırıq verilirdi.

Üç kənd «zopalanmışdı». Məmurlara güllə atanlar, meşəyə qaçan, kötək altında can verənlər var idi. Amma Xəlilin qatilindən bir xəbər verən yox idi ki, yox idi.

Kəndlilər döyüldükcə ölənə də, bilib deməyənmə də söyürdülər. Hətta biri hirsindən Nəşət əfəndinin məzhəbinə söydü.

Nəşət əfəndi bunu gözləməzdi. Qulaqlarına inanmadı, quruyub qaldı. Kəndlinin yaxasından tutub sanki dərin bir təəcüblə soruşdu:

- Yahu, mən islam deyilmiyəm, məzhəbimə niçin söydün?

Kəndli başını qurtarmağa çalışdı:

- Həpəndim, qızdırmalı adamam, sayıqlayıram, bənd olma!

Hacı İbrahimxəlil ilə dalaşan axşam Mərdanı evdə tapmayanda şübhələndilər. Hacı daha da acıqlandı. O, babını, bolşeviki əldən çıxardığı üçün Yassarın üstünə bərk qışqırdı:

- «Köpəyin keyliyindən, - dedi, - dovşan tövlədə balalar». Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər çəkilib yerində oturur. Muzduqlar yumurta yükü aparar. Rüşvət yeməyi bilirsən, ancaq... çörəyini yediyin hampadan xəbər tutmağı yox!

Yassar Hacıнын tənəsindən çox narahat oldusa da əli bir yerə çatmadı. Mərdan aradan çıxmışdı. O günün səhəri Yassar Baharı kövşəndən tutub nahiyə müstəntiqi məşədi Müseyib bəyin yanına gətirdi. Məşədi Müseyib bəy Baharın dediklərini «Təcili raport» şəklində yazıb Vəznəli kişinin cəza dəstəsinə çatdırdı.

«Ötən gecə Güneydə bolşeviklər gizlənməmiş, sizin vurudunuzu eşidib naməlum bir istiqamətə fərar etmişlər. Necə ki məlumdur, kəndin ən bir nadürüst lütqomlarından olan biçinçi Mərdan, özü həm bolşevik, evində bolşevikləri (Sureni və sairələrini) saxlayırmış. Bu mahalda baş verən cinayət və bədəfkarlıqlarda məzkurların dəsti-narastı var deməkdə cüzi bir mübaligə belə yapmadığıma səmimi-qəlbədən əmniyyət hasil edəcəksiniz. Zənn-acizanəsində bulunmağa bəndeyi-həqiri məzür buyurmanız təmənnayi- vacibənəsindəyəm, əfəndilərim!»

Məşədi Müseyib bəyin təcili və bir neçə surətdə yazılan raportuna əlavə olaraq Hacı da qubernatorun köməkçisinə - Vəznəli kişiyyə bir şikayət məktubu yazdırıb göstərdi: «Yeni islam hökumətinin ən qəddar düşməni olan biçinçi Mərdanın Xəlil bəyin ölümündə əli vardır. Bəlkə də bu onun işidir. Bu məsələ yəqinləyəqindir. Mərdanın qaçaq düşməyi buna vəzəh sübut ola gərək. Onun kimi asayiş pozan, din və dövlət düşməni, bolşevik, laməzhəb, ayağı çarıqlıların cəzasını verməyi islam hökumətindən, bütün Güney camaatı cəmnən xahiş edir. Hampalar bir ağızdan təvəqqe edirlər ki, bu kənddə ya biz, ya Mərdan».

Pristav qəzəb və həyəcan içində bunları Nəşət əfəndiyə oxuyub yarımistehza ilə dedi:

- Əvət, birər-birər bankımız çıxıyor!

Nəşət əfəndi toqqasını götürüb ayağa qalxdı:

- Haydı, bakalım, arkadaşlar, təxir cinayətdir! Güney köyünə doğru, iləri!

Beləliklə, Vəznəli kişinin dəstəsi Xəlilin və fərarilərin işini açmaq ümidilə hər yerdən qabaq növbədənkənar Güneyə tökülüşdü...

Vəznəli kəndə çatar-çatmaz xəbər aldı: «Mərdan kənddə görünübmü?» «Qaçıb aradan çıxmışdır» cavabını eşidəndə qol-qanadı sınıb yanına düşdü.

İllah da ona görə məyus idi ki, qubernator qatilin dünənə qədər kənddə gəzdirdiyini, bizim kütlüyümüzdən istifadə ilə aradan çıxdığını eşitsə, əlbəttə, mərhəbə deməyəcək. Qubernator məhmızlı təpiyini yerə döyüb deyəcək: «Qatil Güneydə cinayətini açmaq istəyən Hacıyı döyürmüş, siz də başqa kəndlərdə toyuq-plov yeyib qumara qızışırmissiniz!»

Vəznəli kişi fikir-xəyalatdan bulud kimi tutulmuşdu.

Əziz qonaqlarından fərhlənən Hacı isə qırğı kimi qıvraq, uşaq kimi xoşhal idi. O, indiyə qədər özündə bu gücü bilməzdi. Həç vaxt inanmazdı ki, balaca bir işarə verib «kəndi atlı ilə, zabit ilə, rəis ilə, osmanlı ilə, yasavul ilə» doldura bilər; bütün düşmənlərinin canına lərzə salar. İnanmazdı ki, onun ərizəsi bu tezliklə göyərüb belə şirin bar verə bilər.

Kəhriz iddiası üstündə aylarla idarələri gəzən keçən ilki ərizəni yadına salanda, bu ərizənin də uzun səyahət keçirəcəyini güman etmişdi. Amma elə olmadı. Sanki Vəznəli kişi öz atları ilə dəyirman başında - yol üstündə dayanıb Hacınin ərizəsini gözləyirmiş.

Hacı, Rəhim xan atlısı kimi, dəstə ilə çapovulçu dörd qatar oğlanları öz həyatında, öz qapısında, öz eyvanında, öz otağında, öz qara haşiyəli, yaşıl süfrəsinin başında görəndə, guphagup döşəməyə dəyən tufəng küplərinin səsinə eşidəndə, gələnlərlə əl verib

görüşəndə, həç üzünü görmədiyi adamlarla çoxdanın əziz dostu kimi xoş-beş edəndə özünü mahalın padşahı saydı. Başındakı qəhvəyi papağı tac zənn edib günorta yerinə itələdi, sinəsini gərdi, nəfəs dolusu öskürdü, qəlyana bərk qullab vurdu.

Güney camaatını «divanxana» qabağına yığmışdılar. Yüzbaşının tikan ilə çəpərlənmiş böyük, peyinli həyatında iynə salmağa yer yox idi. Dam, divar adam gətirmişdi. Kənardan tamaşa üçün dayanan arvad-uşağın üzündə qorxu və intizar vardısı, kəndlilərin yorğun, acıqlı simasından nifrət və narazılıq tökülürdü. Onlar gözlərini yüzbaşının «məşvərət» otağına dikib müntəzir dayanmışdılar.

Şirin biçin-yığım vaxtı, əkinçinin başını qaşımağa macalı olmayan bir zamanda, belə xoş günəşli bir gündə camaatı işdən qoymaq özü ağır cəza deyilmi? Kiminin fikri su yanında, kimi arpa biçininə hazırlaşır, oraqları itiləməyə verəcək, kiminin bostan işi var. Kimi dağda otlaq davası etməyə gedəsidir. Adamlar darıxdıqlarından nə oturur, nə dura bilir, nə söhbətə davam gətirir, nə də qışqırıb yüzbaşını çağırmağa cəsəret edirdi. Həyət boyu gəzinir. hirsli qəlyan tüstülədir, dodaqaltı mızıldanır, bəzən də bir-birilə acıqlı danışırdılar. Yassarın pəncərəsinə işarə edib ehmallı söyürdülər:

- Donuz oğlu, bizi bu il də çörəkdən qoyacaq!

- Bunlar durduqca bizə gün yoxdur, bilmirəm nə sayaq eləyək?!

- Hər qayadan qopan daş kəndlinin başına dəyir.

Ömründə hökumət işlə maraqlanmayan, səhərini tarlada açıb axşamını tayada qaraldan elə kəndli var idi ki, köçüb başqa bir yerə lap dağların arasına, divan dırnaq salmayan, yasavul ayağı dəyməyən yerə getməyi düşünürdü. «Təki, - deyirdi, - bu bəduğurların üzünü görməyim...»

Bəziləri özgə mahallardan xəbər tuturdu: «Orada bundan betər. Hər yerin öz Yassarı var. Kəndliyə, rəncbərə gün yoxdur». Kim idisə şəhərin adını çəkdi:

«Adamın arvad-uşağı olmaya, baş götürüb şəhərə, Bakıya gedəsən...»

- Bakıda zülm yoxdur?

- Var, amma belə yox!

- Orada da bəy-xan ağalığıdır, təfəvütü nədir?

- Təfəvütü odur ki, orada fəhlənin əlbirliyi var, orada rus fəhləsinin bacarığı, təcrübəsi var. Orada bəylər tüğyan eləməkdən qorxurlar.

- Qorxan canavarın dişi iti olur.

- Orada çəkilə vurub iti dişi sındırırlar...

Yüzbaşı isə bu söhbətlərdən uzaq, arxayın öz işində idi. İçəridə Vəznəli kişinin rəhbərliyi ilə uzun sürən bir müşavirə davam edirdi. Kəndin «mötəbərləri» zopadan keçməli adamların siyahısına baxırdılar. «Vətən və şəriət xainləri»nin «dərdəst edilməsi» üçün yeni plan düzəldir, tədbir tökürdülər.

Məşvərət otağına heç kəsin yolu yox idi. Oraya qəhvə, kakao daşıyan nöqərlərdən hərdən adı ilə çağırılan yasavullardan başqa kimsə daxil olmağa cəsarət etmirdi. Hamı dayanıb gözləyirdi.

Gün xeyli qalxmışdı. Hava qızırdı, kölgələr gödəlirdi, həyətdən bərk bürkü vururdu, elə bil ki, təndir yanırdı. Hər kəs özünü divar dibinə verirdi. Bir də gördülər Yassar Lətif, məmurlar və əlində qamçı oynadan Nəşət əfəndi eyvana çıxdı. Camaat hərəkətə gəldi. Oturanlar ayağa qalxdılar, uzaqdakılar yaxına gəldilər. Hamı bir yerə cəmləşdi. Sıx dayandılar. Balkon tərəfə baxarkən məşvərət otağının həyəətə tərəf pəncərəsi açıldı. Vəznəli kişi daz başını əsiyə uzatdı. Dinməz-söyləməz dayanıb camaata baxdı. Camaat o tərəfə yönəldi.

Vəznəli kişi baxırdı, sanki bu baxışı ilə sükut və diqqət əmri verirdi. Lakin belə bir əmrə ehtiyac yox idi. Onsuz da hamı intizardan yorulan gözlərini pəncərəyə dikmişdi, saatlarla sürən məşvərətin nəticəsini eşitmək istəyirdi.

Vəznəli kişi tüklü əllərilə pəncərənin çərçivəsinə söykənmişdi. Qurşaqdan yuxarı bədənini əsiyə uzatmışdı. Sanki həyətin küncələrini yoxlamaq istəyirdi. Bu halda o, qəzəb kürsüsündə dayanıb müqəssirlərə baxan xanlıqlar vaxtının hakimlərinə oxşayırdı. Ancaq qırmızı çuxası əskik idi. Nə vəznəli çuxasını, nə də diaqonal kostyumunu geyinmişdi. Əynindəki qara jiletinin döşündən qızıl saat zənciri, balaca bir medalyon sallanırdı. Ağ nişastalı yaxalığı sanki onun çənəsini dik saxlamaq üçün bir dayaq idi. O, bir müddət sakitcə dayandı. Elə bil doyunca baxmaq, siması ilə yaxşı tanış olmaq, onun qəzəblə çağlayan ürəyindəkiləri bulanıq gözlərindən oxumaq üçün camaata vaxt verirdi.

Vəznəli danışmağa başladı. Danışdı, lakin səsi eşidilmirdi. Qonşu kəndlərin birində «odlu» nitqdən sonra səsi tutulmuşdu. Adamlar pəncərəyə daha yaxın dayanmağa çalışırdılar. Kənardakılar heç nə eşitmirdilər, ancaq tez-tez çiyinlərini atmasından, əl-qolunu oynatmasından, sağa-sola çevrilməsindən, ağzının açılıb-yumulmasından bilirdilər ki, danışır. Nə isə acıqlı danışır, söyür, hədələyir. Ağzı açılıb-yumulunca Vəznəli kişi kəndlilərə, qıj axan böyük bir çayın o tayında dayanıb bu taydakı adamlara hürən iti xatırladırdı.

Onun nitqi anlaşılmasa, hətta heç eşidilməsə də hökumət bir şey itirmirdi. İş axsamırdı; çünki müəyyən tədbirlər görmək üçün lazımı adamlara lazımı tapşırıq verilmişdi. Vəznəli kişi məhz bu tədbirlərdən danışdı. Halbuki Nəşət əfəndi bu tədbirləri elə bu saat camaatın gözünün qabağında icra etmək arzusu ilə yanırdı. Vəznəli kişinin ağzı yumulan kimi Nəşət əfəndi əlində uzun bir siyahı kürsünün üstünə qalxdı:

- İsmilərini oxuyacağım şəxslər şu yerə, tövlə tərəfə toplaşınlar!

Bir şey anlaşılmadı. Yüzbaşı kənara çəkildi, ağzını yuxarı tutub dedi:

- Camaat, Nəşət əfəndi siyahını oxuyacaq, kimin adı çıxsın, bu yana, mənim yanıma keçsin...

Kim idisə cəsarət edib soruşdu:

- Bunda nə iş var bəyəm?

Yüzbaşı dedi:

- Mən tərəfə keçənlərə heç nə olmaz, inşallah!

Nəşət əfəndi oxudu:

- Meydanəli Qənbər oğlu!

Meydanəli bir uzun oğlan idi, öz adını eşidəndə qızardı. Yasavulun üzünə baxdı:

- Bu məni deyir?

Yüzbaşı qışqırdı:

- Meydanəli Qənbər oğlu, niyə cavab vermirsən?

Meydanəli dedi:

- Bir cavabı yoxdur, Meydanəli mənəm də!

Yüzbaşı əli ilə işarə elədi:

- Keç mən tərəfə!

Meydanəli başını tovladı, üzünü Nəşət əfəndiyə tutub dedi:

- Məndən yüzbaşı tərəfə keçən olmaz. Mən Yassar Lətifə tərəf durmamışam, durmaram da!

Adamlar yüzbaşıya göz yetirdilər. Vəznəli kişi kəndlinin üzünə dik-dik baxdı. Lətif qıpqırmızı qızardı.

Nəşət əfəndi Meydanəlini başından eləməyə çalışdı.

- Pəki, - dedi, - tövlə tərəfdə dayan!

Siyahı oxundu:

- Əkbər Abış oğlu!

- Gəlməyib, şəhərdə naxoşu var!

- Məşədi Haşım Kəblə, Qədim oğlu!

Səs gəldi:

- O, dəyirmanı dən aparıb dünəndən!

- Məşədi Murtuz Qismət oğlu!

- Məmmədəli Mustafa oğlu!

Bu adamlardan da səs çıxmadı. Ancaq yüzbaşı özü dedi:

- Bilirik onlar niyə gəlməyib, yaxşı qoy nə bilirlər eləsinlər!..

Həlbət...

Yassar sözünü bitirməyə cəsarət etmədi.

- Qərib Naib oğlu!

- Tapdıq Sadıq oğlu!

Adlar oxunduqca kəndlilər bir-bir divar dibinə keçirdilər. Siyahı qurtarandan sonra adı çıxmayan adamları buraxdılar. Zopalama başlandı. Yasavullar bir-bir kəndliləri yıxıb qollarını bağlayır. bəzisinin ayaqlarına, bəzisinin kürəklərinə, gövdəsinə və bəzisinin qıçlarına vururdular. Mövlam kişini yıxanda qışqırdı, əllərini göyə qaldırdı:

- Dayanın! Amandı, dayanın!

Nəşət əfəndinin boz sifəti açıldı, göy gözləri oynadı, üzündə ümid qığılcımı sezildi. O fikirləşdi ki, «nəhayət tapdıq, nəhayət bu qoca kişi kəndin xəlvət işlərini açıb tökəcək, bu saat Xəlilin silahını bu yaxın tayaların birindən çıxaracaq...»

- Toxtayınız!

Yasavullara macal vermədən Nəşət əfəndi cəld Mövlam kişinin qoluna girdi, ayağa qaldırdı:

- Söylə, bakayım, babacığım, söylə!

Mövlam kişi arıq, cansız əl ağacı kimi qıpqıru bir adam idi. Gününü zəmidə, tarlada, ağır zəhmətdə keçirmişdi. Ömründə belə cəza, el içində kötəklənmə görməmişdi. Bugünkü vurhavur da ona oyuncaq kimi gəlirdi. Camaata qara-qorxu gəlmək üçün ancaq bir-iki nəfər «şübhəli adamın» döyüləcəyinə, qalanların buraxılacağına inanırdı. Pota, kök, güclü və gödək yasavul onun qolundan tutub bağlamaq istəyəndə kişi az qaldı özündən çıxsın. Bərk qışqırdı.

Nəşət əfəndi ona daha da yaxın durub mülayim dedi:

- Söylə, babacığım, qorxma, söylə!

Mövlam kişi Nəşət əfəndinin daş kimi hərəkətsiz, donuq və mərhəmətsiz üzünə baxdı, yasavulun əlindəki mal dəyənəyinə, özünün qəfəs kimi quru bədəninə baxdı və dedi:

- Əfəndim, o dəyənəkdən bircəsi mənə dəysə canım çıxar, axı mənim taqsırım nədir?

Nəşət əfəndi hirsləndi:

- Yahu, yalvarmaq vaxtımı?

İşarə etdi. Yasavullar Mövlam kişini qırxılası qoyun kimi götürüb arxası üstə yıxdılar. Mövlam kişi qışqırtı ilə nə dedisə eşidilmədi. Onun səsinə damlardan, pəncərələrdən baxan və əlində dəsmal, ağlayan arvad-uşaq səs verirdi:

- Vuran əlin qurusun!

- Qızıl gülləyə gələsiniz!

- Ay İbniziyad uşağı, ay Şümürdən beşbetər!

- Çırağın sönsün!

Qadınların nalə-nifrin səsləri eşidilməsin, hiss edilməsin deyə, Nəşət əfəndi yasavullara təkrar-təkrar əmr verirdi:

- Vur, vur! Vurun pəzəvəng oğlunu! Vurun!

Qəfildən həyatə guruppultu ilə, göydən düşən kimi, bir şey düşdü. Bu Mövlam kişinin on doqquz yaşlı oğlu Yaqub idi. Hansı damdan, ya divardansa atılıb atasını döyən yasavullara əl qatdı. Ovcunda sıxdığı daşla birinin gicgahını deşdi. Atasını aradan çıxarmaq üçün çiyinə alanda Nəşət əfəndi yeridi, qadınlar aralığa girdi. Camaat aralığa çaxnaşma salıb bir-birinə dəydi. Vəznəli qışqırdı, yasavullar silah çəkmək istədilər. Amma Yaqub və atası çoxdan aradan çıxmışdı. Qalan kəndlilər də fürsət tapıb qaçmışdılar. Yasavulun biri darvazaya silahı ilə çəpər çəkmək istəyirdi. Kim idisə badalaq vurub onu yıxdı. Havaya neçə güllə atdılar, dayanan olmadı. Vəznəli kişi

kənarə çıxmaqdan ehtiyat edib pəncərə dalından söyür, yasavulları hədələyirdi. Yasavullar yaralını otağa gətirdilər. Onun ufultu və zarılısı həyatə başına almışdı.

Güney kəndinə tutulan divandan da bir nəticə çıxmamışdı! Əksinə, kəndlilər hamısı «İntiqam!» deyə ayağa qalxmışdı. Yaqub atasını evdə rahatlayıb getmişdi və Yassara sifariş göndərmişdi: «Eşidəm ki, bir də bizlərə yaxın düşmək istəyirsiniz, böyükdən kiçiyə kimi başınızı xoruz başı kimi kəsəcəyəm!..»

Vəznəli kişinin dəstəsi şama qədər çəkən müsavirədə çox tədbir tökdü, çox təklif müzakirə etdi, çox danışıq apardı. Hacı da irəli oturub öz məsləhətini verdi:

- Bəlkəm, a bəy, Qurana əl basdıraq. Heç kəsdən əl çəkməyək, qoy and içsinlər ki, xəbərimiz yoxdur. Bu xəbislər bir yana dursun, kənd xali deyil, mömin kişiler deyər...

Əyləşənlər bu sözə gülüşdülər. Vəznəli dedi:

- Görünür, ay Hacı, Məkkə yolunu tanısan da rəiyyəti yaxşı tanımamısan, xamsan hələ. Bu haman kəndlidir ki, Allahyarbəyin evini dağıdanda Quranı beşaçılan gülləsi ilə deşik-deşik etdi. Nə Quran, nə kitab? Məgər onlarda islam qanı var? Onlar bir ovuc torpağı türbətdən üstün sayır. Bunu yaqın bil!

Məşədi Müseyibin vəkil məntiqi ilə dediyi sözlər hamıya təsir etdi.

O deyirdi:

- Doğrudur, mən bir kənar adamam, borcum təhqiqatdır. sizə mühəvvəl olunan məsul vəzifəyə qarışmağa haqqım yoxdur. buraya da təsadüfən gəlib çıxmışam, ancaq mənim milli türk vicdanım məcbur edir bəzi sözləri deyəm. Sizin burada gördüyünüz tədbirlər tərəkəmə üçün nə qədər ağır olsa da, şəxsən məni qətiyyən təmin etmir və yaqın bilirəm əgər cənab qubernator Xudadad bəy bilsə, onu da təmin etməyəcək...

Vəznəli kişi yuxarı başda yastığa dirsəklənib Nəşət əfəndi ilə kart oynayırdı. Onların qabağında çəngə ilə müsəvat yüzlüyü, əlliliyi var idi. Onlar elə qızıxmışdılar ki, deyilənləri eşitmirdilər. Eşitdiklərinə də əhəmiyyət vermirdilər. Lakin Məşədi Müseyibin sözüne Vəznəli kişi əhəmiyyət verməyə bilməzdi. Birinci ona görə ki, Məşədi Müseyib açıqdan-açığa onun apardığı işləri bəyənmirdi, yəqin buna bir əsası da vardı. Başqa bir cəhət də - Məşədi Müseyibin adından danışması idi. Demək olmaz, rütbəsinə nə baxırsan, kim bilir bəlkə o, Xudadad bəyə Vəznəli kişidən də yaxın ola bilər. Müsəvat hökuməti arxasını yalnız paşalara, hərbiyyəliyə, qoşun böyüklərinə söykəyib. Nə bilirsən, həmin bu adam dediklərini «şəxsən» Xudadad bəyin özünə yazmamışdır. Nə bilirsən ki, bu qubernatorun gizli müşaviri deyil, nə bilirsən ki... Adamdan nə baş açmaq olar?

Bütün bunlara baxmayaraq Vəznəli, Məşədi Müseyibin sözünü axıra qədər eşitmədi. Hirsindən özünü saxlaya bilmədi:

- Nə üçün sizi təmin etmir?

Məşədi Müseyib dedi:

- Ona görə ki, siz ağacın kökünü qoyub qol-budağını qırırsınız, odu qoyub kül ilə oynayırsınız. Əsas mətləbdən yox, fəri, cüzi şeylərdən yapışırsınız. Otuz adam zoplamısınız, on beş quruşluq söz öyrənə bilməmişiniz! Vəhalon ki, əsl cani dul arvadın oğlu Mərdandır ki, qaçıb, aradan çıxıb. Bilaşubhə Mərdandır. Mərdandan başlamaq, zənnimcə, Mərdanla da bitirmək lazım gələcək...

Vəznəli kişi başını tovladı:

- Eşitmişdim ki, hüquq işçiləri müşküləpəsənd olurlar, görməmişdim. Doğrudan da, belə imiş! Siz, doğrudan da, nöqtə mollası imişsiniz!

Vəznəli kişi sözünü kəsib ətrafına baxdı, qalxıb əllərini şalvar ciblərinə qoyub eyvana çıxdı. Özündən razı halda, bir az gəzinib qayıtdı. Onun bu hərəkətindən hamı bildi ki, Hacıdan danışacaqdır,

ehtiyat edir. Vəznəli yavaş səsle, lakin arxayın danışdı:

- ...Mərdan Hacı döyüb, bunun dövlət işinə nə dəxli? Biz bunun üçün gəlməmişik. Biz cümhuriyyət ordusunun alay komandanlığı qərargahının təcili sərəncamı üçün gəlmişik. Biz Xəlilin qatilini tapmalıyıq, göyün yeddi qatında, yerin təkində də olsa tapmalıyıq. Fərarilərə, canilərə şiddətli cəza verməliyik. Bu kənddə fərarilərdən bir xal göstərən oldumu, varsa buyurun deyin!

Məşədi Müseyib onun sözünü ağzında qoydu:

- Əfəndim, - dedi, - Mərdan Hacı boş yerə döyməyib, onlar bəhanədir. Öz qulağımla eşitdim. Budur yüzbaşı da vardı. Uşağı danışdıranda nə dedi, a kişi? Uşaq yalan danışmaz, özünüz eşitdiniz nə dedi.

Məşədi Müseyib üzünü Yassarə tutdu. Yassarə duruxdu. Uşağın sözlərini yadından çıxardığı üçün duruxdu. Mübahisə edən rütbəliyə hansına tərəf danışmaq lazım olduğunu müəyyən etmək. hansının qalib gələcəyini indidən seçmək istədiyi üçün duruxdu. Məşədi Müseyib onu qışnadı:

- Yanında dindirdik ki, İlyas bəy soruşanda nə dedi?

- Burası doğrudur, bəy, uşaq dedi.

- Nə dedi?

- Dedi Suren dayı bizə gəlmişdi.

- Kimdir Suren dayı?

Məşədi Müseyib üzünü Vəznəliyə çevirib xitab şəklində soruşdu və özü cavab verdi:

- Kimdir Suren dayı? Suren dayı bizim qəhrəman əsgərlərimizin qılıncından qurtulmuş dağ erməniyi! Kim bilsin, havaxsa bolşevikliyə qoşulan bir dığa! Onu bilirsiniz ki, bu saat düşmənlərimiz əl altından işləyirlər?! Yaqub özbaşına atılıb sənin dustağını qaçırmır. Ona bu cəsarəti verən var. Bu zamanədə Suren dayı müsəlman kəndinə qonaq gəlməz! Onun məramı var, mətləbi var. Onu göndərən

var. O, vacib işə gəlib. Yəqin belədir!..

Vəznəli kişi dedi:

- Uduzmuşuq ey, uduzmuşuq! Qaçıb aradan çıxana nə edə bilərik?

- Nə edə bilərik? Çox şey edə bilərik. Mərdanın da, Suren «dayının» da yerini, anası - «Sona arvad» deyirsiniz, nə deyirsiniz, bilməmiş deyil. Günü sabah əmr ver, Mərdanın evinə od qoysunlar. Anasını da, balaca qardaşını da bas it damına, o ki lazımdır kötəklə, ölümlə hədələ, üstünə tapança çək! Arvad qorxaq olar, Mərdanın yerini açıb deməsə ikicə olsun!

Yassar mızıldandı:

- Od qoymaq... Şəriət bu işə necə baxar?

- Şəriət özü buyurur: mürtədin, yoldan çıxanın qətl-qarət edilməsi vacibdir. «Suren dayı»larla həmsöhbət, həmməslək olanın yuvasını dağıtmaq savabdır.

Bu izahdan sonra kimsə dinmədi.

Aralıqda dərinləşən sükut sanki Məşədi Müseyibin ağır və dəhşətli təklifinə qara bir möhür basırdı. Vəznəli kişi başını qaldırıb dedi:

- Yaxşı, sabah Məşədi əfəndinin məsləhətini icra edək. Bu oyundan da çıxarıq, təki siz deyən olsun. Canilər ələ keçsin. Mən bunun üçün bir ev deyil, bir kənd yandırmağa hazırım. Xəlilin qatilini tapmasam, nə mərhumun ruhunun xəcalətindən çıxı bilərəm, nə də başımı qaldırıb Xudadad bəy həzrətlərinin üzünə baxa bilərəm. Bir aydır mənə yuxu haram olub. Gecə-gündüz buynuzum yerdədir, bu əmri düşünürəm.

Vəznəli üzünü İlyas bəyə, Yassara tutub dedi:

- Xaç ikilik kimi igidsiniz, bunu sizə həvalə edirəm. Səhər o por-suq yuvasına tüstü qoyun. Arvadı da mənim yanıma gətirərsiniz... İlyas bəy bir məsləhət də gördü:

- Məşədi Müseyib də düz buyurur, sizin bu tədbiriniz də qəbuldur. Biz yerinə yetirməyə hazırıq. Amma izin verin mən də öz mülahizəmi deyim.

Vəznəli kişi bir istədi desin: «Məsələ bitdi, artıq söz lazım deyil», sonra nə xəyal elədisə İlyas bəyi eşitməyi faydasız bilmədi:

- Buyur, gəl görək!

İlyas bəy ağır tərpənərdi, təmkinli və tədbirli danışardı. Mərdanı az-çox tanıyırdı da. Onun qardaşı Baharı dünən qapısından quzucu luqdan qovmuşdu ki: «Get, sənə Suren dayın çörək versin». İlyas bəy əlindəki kəhrəbə təsbehi oynatmaq istəyəndə Vəznəli onu əlindən aldı. Ayaq üstə gəzinə-gəzinə şıqqıldatdı və dedi:

- Sənsən, gəl!

İlyas bəy öz mülahizəsini söylədi:

- Mən bir şey düşünürəm, qorxuram ev yandırmaq, müsəlman arvad-uşağını dama salmaq birtəhər çıxa, bura qalsın. başqa kəndlərdə də yaxşı gəlməyə. Əlbət ki, mən yəqin bilsəm Sonaya qaraxorxu gəlməklə bir mətləb hasil olacaq, nə sözüm olar. Ölsün, tərək olsun! Arvad da, uşaq da bir damla şəhid qanına fəda olsun. Təki iş açılsın. Düşmən yuvasını düzləmək lazımdır. Amma, mənim zənnimcə, biz camaatı özümüzədən daha da iyərəndirəcəyik. Sona arvad heç nə deməyəcək. Deməyəcək, çünki heç nə də bilmir. Mən onları yaxşı tanıyıram. Fağır kəndlinin biridir. Bəlkə oğlu bolşevikliyə qoşulub, buna höcət eləməyəm, ancaq inanmıram anasına deyə, çünki müsəlman arvadlarının ağzıaçıqlığını, sözbazlığını hamımız bilirik. Mərdan ağılsız deyil ki, gizli siyasi işləri arvadlara danışsın, mən bu fikirdəyəm...

Məşədi Müseyib dedi:

- Ağılsız olmağına ağılsızdır, çünki bolşeviklərə qoşulan bir düşməne ağıllı demək heç bir vəchlə düz olmaz.

İlyas bəy bir az tutuldu, səhvini boynuna aldı:

- Yaxşı, söz güləşdirmək vaxtı deyil, mən ayrı bir məsləhət görürdüm. Razi olsanız, heç sabah Mərdanın evinə, külfətinə yaxın da getməyək. İşlə ələ qələmə verək ki, guya biz heç Mərdan üçün gəlməmişik. Guya biz ayrı adam axtarıyıq. Bilirsən, belə ha... Bu kənddən ötek Tatılıya, Qobulara ya o birisinə, hələ ki, kəndlərin hamısından ötməmişik. Başqa yerdən əlimizə bir şey keçdi, keçib, işimiz işdir. Keçmədi, necə deyərlər: «Ağa durub, ağacan durub». Buraya sonra qayıdırıq. Ona qədər də Mərdan, anası, o birisi, bu birisi özlərini bir az arxayın hiss edər, çox ehtimal, Mərdan ev-əşiyinə dönər, qayıdanda buradaca bir gün dayanıb o ki var intiqam alırıq. Müqəssirləri məhşər ayağına çəkərik. Mənim aqlımca bu cür fənd pis olmaz. Yoxsa indidən qarətlə, yağınla camaatı hürkütsək, başqa kəndlərdən də əlimizə bir şey keçməz. Camaatın da qabağında dura bilmərik. Onsuz da qaçanlar az deyildir... Sabah qubernator da bizə mərhəbə deməz! Şəhər var, fəhlə var, aləmə səs düşməyinə də gərək biz razı olmayacağıq!..

İlyas bəy sözünü bitirdi, bığlarını tumarlaya-tumarlaya Vəznəlinin üzünə baxdı və əlavə etdi:

- Bilmirəm buna siz necə baxırsınız...

Vəznəlidən qabaq Məşədi Müseyib dilləndi:

- İlyas bəy ağıllı danışıq.

Vəznəli oturduğu yerdə başını qaldıraraq dedi:

- Mənim də xoşuma gəldi.

Yassar Lətif ağızını açıb öz rəyini demək istəyirdi. Vəznəli kişi yerini rahatlayıb əlini cibinə atdı. Nəşət əfəndini çağırdı:

- Oyunu soyutma, ver bangını!

Dördüncü fəsil

QÜRBƏT

Əsl dostları qılınc da ayıra bilməz.

ATALAR SÖZÜ

İki ildən artıq idi Mərdan Suren ilə görüşmürdü. Aralıq qarışandan bəri dağdan-arana, arandan dağa nə bir get-gəl. nə bir xəbər-əətər gətirən var idi.

Ona görə də Surenin gəlişi bir tərəfdən Mərdanı təşvişə salmışdısa da, o biri tərəfdən sevindirmişdi. İndi o, uzun nigarançılığını çəkdiyi dostu ilə oturub dərhləşəcək, onun təzə söhbətlərini dinləyəcəkdi. Nə vaxtdan görmədiyi qardaşlığına özü də yeni söhbətlər edəcəkdi.

Onlar kənddən çıxanda gecə zil qaranlıqdı. Göz-gözü görmürdü. küçələrdən ayaq kəsilmişdi. Arabir xırda, alçaq pəncərələrdən sezilən zəif işıq olmasa, deyərdin bütün kənd yatırı.

Dostlar ehtiyat üçün mü, nəşə kənddən xeyli uzaqlaşana qədər səssiz-səmirsiz getdilər. Ağaclıqları ötüb düzənliyə, sütün taxılların arasına çatanda arxayınlaşıb söhbətə başladılar. Suren Mərdanı maraqlandıran xəbərləri danışdı.

- Evdə-əşikdə, - dedi, - şükür salamatlıqdır. Gəlməyim birdən oldu. Daşnaklar başımıza min cür oyun açırlar, ev-əşiyi talayıb aparırlar. Birisi Marqonun dalınca düşmüşdü. Qız gizlənmişdi. Bunun üstündə atamı döymüşdülər. Mən qızı başqa kəndə aparmağı məsləhət bildim. Gətirib xalası evində qoydum, özüm gözdən itdim.

- Yaxşı, bəs nə ürəklə Güneyə gəldin... Bizim qoçubaşlarından qorxmadınmı?

- Səhər dan üzündən yoldayam. Yuxarıya, dağa sarı çıxsaydım, fikrimdə tutmuşdum, Köşküyə gedərəm; ancaq belə oldu ki, yol

getməyim gündüzə düşdü, yol uzunlu dağlar, təpələr qoşunla dolmuşdu. Əsgərlər məşq edirdilər. Qorxudan meşəliyə qaçdım. Üç-dörd saat yol getdim. Əsgərlər gözdən itənə qədər, yol-izdən uzaq düşənə qədər getdim. Axşamlayanda yolu da itirdim, neçə saat taxıllar arasında sağa-sola yüyürmüşəm, axırda bir naxırçıya yaxınlaşmışam, deyib bu Güney kəndidir, çəpərlərin arası ilə kəndin ayaq tərəfinə keçdim, birtəhər özümü evə, sizə saldım.

Mərdan dedi:

- Lap ağıllı iş görmüsən, Suren..

- O yandan da ürəyim evdə qalıb. Nigaran olacaqlar. Kənddə çaxnaşmadır. Kişi bu qoca vaxtında nə edəcək, hara qaçacaq? Bil-mirəm heç yazıqların işi necə olacaq? Ümid elədikləri oğul da belə... Mən gərək birtəhər eləyib qayıdam, qızı xilas eləyəm. Kişini tək qoya bilmərəm.

Mərdan təsəlli verdi:

- Bəyəm bir sənən, bəsin evi yıxılsın. Atanı oğuldan, oğulu atadan. qardaşı qardaşdan, dostu dostdan eləyənin evi yıxılsın. Gündən-günə pis gəlir. Müsavatçıların, iş başına keçən bəy-xanın aralığa saldığı, qızısdırdığı bu ədavət bizim camaata - kəndliyə, muzdura, rəncbərə ağır bir müsibət oldu. Bu allahsız əliqanlılar xalqa bəla-müsəllət olublar. Oğul neyləsin, ata başına nə daş salsın? Amma getsən, səni də incidəcəklər...

Mərdanın sözlərinə Suren dinmədi, sanki o, söz tapmırdı. Onlar göylərin dərinliklərindən qar seli kimi axan buludlar içində, üfüqdən yüksələn ayın pərişan işığı altında gedirdilər. Hava yaxşı, yol rahat və səssizlikdi. Havanı dolduran taxıl iyi lələ, gülxətmi, çobançığı, nərgiz ətrinə qarışmışdı. Yaz yağışından sonra yumşalmış, ayılmış qara torpaq, boy atıb qurşağa qalxan, başını bərkidən sünbüllər, mülayim hava, arxılarda pıçıldeşən kəhriz suları - hamısı bir söz deyirdi: bahar, bahar!..

Bu sözün hamıya məlum, əziz olan mənasından başqa Mərdan üçün xüsusi bir mənası da var idi. Bu sözlə o, həmişə yetim, nisgilli, nökrə qardaşının halını düşünürdü. Surenə də məyus etməsin deyər. Mərdan ürəyindəkini dilinə gətirmədi.

Onlar gedirdilər. Çölləri bürüyən ölüm sükutu içində eşidilən addım səsləri, rəyalardakı tilsimli yol yolçularını andırırdı. Mərdanın intizar, qəzəb və kədərlə dolu təmkinli səsi eşidildi:

- Suren, mən ölü, sən diri, görərsən, bu işlər uzun getməz, yox, ağılım belə kəsir ki, getməz. İndi ayrı zamandır. Kişilər var, papaq altında oğlanlar var ki, düşünürlər, daşınırlar, götür-qoy eləyirlər. Dünyanın ağı belə qalmayacaq! Bu ölkənin, bu camaatın yiyəsi bir gün fürsət tapıb işi əlinə alacaq. Tamaşa ondadı... Bu əlsiz-ayaqsız, fəqir-füqəraya ki, ruzgarı təng eləyiblər, buna birtəhər çəkən olmayacaq? Qisas qiyamətə qalmaz, axı, qardaş, sən elə bilirsən bunlar havayı gedir, sən elə bilirsən bunlar yazılıdır?

Suren sanki fikirdən ayılaraq dedi:

- Kim yazacaq, ay Mərdan, qələm yiyəsi öz sözünü qoyub yoxsulun sözünü yazmayacaq ki, yoxsulun harası var yazılsın? Qabarlı əlimi?

- Yox, yox, Suren, elə demə, yoxsulun heç nəyi olmasa bükülməz qolu, kinlə dolu qəlbi var, dağ yazılı sənəsi var. Mən lap öz kəndimdən götürürəm. Camaatın səbir kasası dolub-daşır. İlbəil mənim ürəyimə yazılan kin kitabı bağlanmasaydı, inan ki, mən bu işi belə eləməzdim. Hamının belə bir günü var. Düzdür, hamı birdən eləmir, amma görərsən, eləyəcək. Çünki bıçaq boğaza dayanıb. Ölməsək, sağ qalsaq, görərik. Camaat fürsət axtarır.

Suren dinmirdi. Mərdan səsinin ahəngini dəyişdi:

- Suren, - dedi, - gərək sənənin başın qırılı.

- Tanınmaqdanmı qorxursan?

- Əlbəttə ki, tanıyarlardı...

Suren sanki çoxdan demək istədiyi bir fikrə münasib məqam tapdı. Üzünü yoldaşına tutdu:

- Ay Mərdan, arxayın yerin yoxdursa, şəhərə niyə gedirik, qoy bu çöllərdə başımızı girləyək. Qoy mən yayınım dağa sarı...

Mərdan da üzünü Surena çevirib onun qolundan tutdu:

- Nə danışırsan, - dedi. - «Mən yayınım» nədi? Necə yəni? Mən səni tək buraxarammı? Ölmək lazım gəlsə də bir yerdə, vuruşmaq da bir yerdə. Biz güclə tanışmışıq. Səni görmək mənim qoluma qüvvət, dizimə taqət verir. Eyvaz ilə Koroğlunu eşitmişəm? Biz bir-birimizə arxalanmasaq basılarıq. Şəhərdən ehtiyat eləmə, mənim adamlarım var! Arxayın olmağına arxayın yer var. Amma işdir, bəlkə heç tapa bilmədik, gec tapdıq. Bəlkə bir mərdimazara rast gəldik. Bu cür keşiş başı kimi olmaq hara, müsəlman sifətinə düşmək hara? Qayçını götürmüşəm, qoy başını qırırım. Beş-on günlüyə gəl «müsəlman» ol!

Onlar yolun kənarına çəkildilər, dərəyə sarı endilər. Ay buludlar arasından çıxıb düzləri süd kimi işıqlandırmışdı. Kainat şirin yuxuda idi. Dərə suları əsrlər boyu davam edib gələn həyat mah-nıları ilə aləmə, nəşə, deyəsən qəribə sirlər pıçıldayırdı.

Beşinci fəsil

NÖKƏRÇİLİK

Ey dərbədar gəzib ürəyi qan olan çocuq!

Başsız qalib ayaqlara üstan olan çocuq!

Ə. SABİR

Mərdan getdi, ailənin sevinci, rahatlığı da onunla getdi. Bahar qardaşının xiffətini çəkirdi. Anası Mərdan ilə Surenin qardaşlıq kağızını ona vermişdi:

- Bu, qağandan yadigardır, bərk saxla, düşmən əlinə keçməsin!

Sona bir tərəfdən də evin axtarılmasından qorxduğu üçün bu kağızı uşağa verirdi. Bahar məhəbbətini kağıza salmışdı. Gecələr qoynuna qoyur, onunla təsəlli tapırdı. Anası tapşırırmışdı ki, «o kağızı heç kəsə, heç yoldaşlarına da göstərmə, yoxsa bizi yenə də incidərlər».

İndi Sona çörək dərdindən, güzəran dərdindən artıq oğlunun hayına qalmışdı. O, bir dəqiqə də Mərdanın xəyalından ayrılı bilmirdi. Bahar görməsin deyə, xəlvətdə danışır, xəlvətdə ağlayırdı. Astanaya söykənib gözlərini kəndin uzaqlarda görünən sıx ağaclarına dikir, hönkür-hönkür ağlayırdı.

O, Mərdanı şəhərdə, karvansaralarda, çayxanalarda, zirzəmi-lərdə, kim bilir, bəlkə də dağlarda, ya da bağ-bağçada, bostan də-yələrində gizlənmiş görürdü. Onun adamı, qohum-qardaşı yoxdur.

Bəzən də Sona cavan, enlikürək, igid oğlunu düşmən əlində əsir-yesir, qorodovoyların qabağında dustaq gedən görürdü. Budur, o, çarılıq ayaqları ilə iri addım ataraq pələncü küçələrin ortasından gedir. Necə də başını aşağı salmışdır! Kənardan baxanlar da köv-rəlir, susurlar. Onun məyus baxışları! Onun enli kürəklərinə

tuşlanan tapançanı kaş anasının ürəyinə sıxaydılar, tək Sona öləydi, oğlunu bu gündə görməyəydi!

Belə dəqiqələrdə Sona huşunu itirirdi, harada olduğunu unudurdu. İxtiyarsız səslənirdi: «Mərdan, oğul, Mərdan!» Sanki bu saat oğlu dönüb baxacaq, sanki anası ilə görüş üçün qarovulçulardan izin istəyəcəkdir. Sona böyük bir ümidlə, təlaş içində irəli yeriyirdi. Mərdanın xəyalı isə sükut içində daha da uzaqlaşır, gözdən itirdi...

Mərdana görə Baharı da nökrçiliyə götürən yox idi. Əsgərbəyli kəndindən, tanış qadınlardan biri Sonaya demişdi: «Bizim kəndə gətirərsən, adam var, mən tapşıraram».

Yağışlı bir gecə, səhər açılmamış Sona Baharı götürüb Əsgərbəyliyə apardı. Nökr axtaran adamı - Kəmfürsətoğlunun evini tapdılar. Kəmfürsətoğlunun hündür darvazalı böyük bir həyəti vardı. Xanım qarıya çıxıb Baharı süzdü:

- Necə də hörümçək kimi cansızdır, a qız. o nə iş görəcək?

Xanımın rəncbəri gəldi. Xurcununu hazırlayıb şuma, cütə tələsirdi. Baharı yanına çağırıb soruşdu:

- Cütə minmisən?

- Bəli!

- Kimin cütünə?

Bahar cavab vermədi. Anasının üzünə baxdı.

- Cütçü qardaş, o, əmisinin yanında olub, Allah bizi hər tərəfdən qarğadı. əmi də öldü. Özgə qapısında olmayıb. Bəyim xala sizi dedi, mən də inanıb gətirmişəm. Başaşağı, üzüyola, iş görən uşaqdır. Ancaq ki, mənim xahişim budur, yola verəsiniz, öyrədəsiniz, yetimdir, qəlbi sınıqdır.

Xanım dilləndi:

- Əzizləməyə tutmuruq, işlətməyə tuturuq.

- Elə demədim, xanım, əlbət ki, işləyəcəkdir. İşləməsə, mən özüm onun tənbehini elərəm!

Rəncbər Baharı çağırırdı:

- Gedək, - dedi, - zəmiyə, bala! Bir-iki gün hərlən. baxaq görək bacarırsanmı?

Bahar onun dalınca düşüb getdi. Anası baxa-baxa qaldı. Bir istədi xanıma desin: «Bəs qiymətini, mizdunu danışmadıq axı?...» Buna cəsarət etmədi. Uşağa heç olmasa çörək verəcəklərinə arxayın olub razılıq etdi:

- Allah sizi darda qoymasın!

Bahar Kəmfürsətoğlunun yanında bir müddət nökr qaldı. Gah onu həyəət süpürməkdə, gah malda, gah xırmanda, gah tarlada, çöl işində işlədirdilər. Cütə mindirir, yük daşıdırır, bənd bərkitməyə göndəridilər. Ancaq çörək verəndə onun uşaqlığı hesaba alınır. Tövlə səkisində ona bir künc vermişdilər. Gecəni üç-dörd saat burada şirin yuxuya gedərdi. Nə at kişnəməsin, nə malların fısıltısını eşidərdi. Hamıdan, hər kəsdən sonra yatardı. Onu işə buyuran və buyura bilənlərin hamısının yatdığı yəqin edəndən sonra yatardı. Gizildəyən dizlərini bükər, arxalığını üstünə çəkər, axur süpürgəsini başı altına qoyub çul kimi düşərdi. Səhər açılmamış qalxar. axşamlar gecədən xeyli keçənə qədər, mal-heyvanı doyurana qədər bu səkiyə çıxmazdı. Səkiyə qalxan kimi yuxu onu aparardı. Xozeyini həmişə onu söylərdi:

- Mal təzəyi kimi, - deyərdi, - yastılanır, donuz oğlu! Yedişin çörəyə dəyməzsən, harda ölüvay var, mənə tapar! Bəxtim belədir!

Rəncbər də Bahardan razı deyildi. Bəzən kotan zənciri boşalar, xış batıb qalar, Bahar boyunduruqdan yıxılardı. Öküzlərin ayağı altında qalmaqdən qorxardı. Rəncbər hirsələnər, zoğal ağacı ilə öküzləri ölçərdi. Ağzına gələnə deyərdi. Hərdən keçib ala öküzün ağzını qoltuğuna alar, acıqlı-acıqlı burnunu övkələyər: «A bunun burası. əfəndi tapşırmaq deydi, görərdin nə deyərdim! A bunun burası...»

Bahar sonra bildi ki, heyvanın ağzına söyməyi əfəndi məsciddə

qadağan etmişdir; çünki «heyvan ağzında Allaha dua eləyir».

Bahar rəncbərin hirsli vaxtında sakit dayanardı. Rəncbər acıqlanardı:

- Ədə, dilin lal deyil ki, sən də deyinən: «Ərkansız oğlunun malı!»

Bir sən də dillənsənə!

Uşaq qorxusundan dərhal onun sözlərini təkrar edərdi.

Bahar üçün ən çətin iş cütə minmək idi. Boyunduruqda oturmaq Baharın əziyyəti birə min artırdı. Dayana bilmək üçün ayaqlarını cüt zəncirinə dolamalı idi. Yırtıq çarıqdan çıxmış ayaq barmaqlarını zəncir əzib göyərdədi. Ayağında ət yox idi. Dəri sümüyə yapışmışdı. Zəncir dəyən kimi barmaqları sızıldayırdı. Uşaq, iynə üstündə oturmuş kimi əzab çəkirdi. Amma dillənə bilmirdi.

Xırman işi də ağır idi. Yayın bürküsündə ayaqlarına tikan, dırnaqları arasına qılçıq bata-bata küləş üstü ilə öküzlərin dalınca yüyürməlidir. Balaca bir dairədə küləş samana dönənəcən yüyürməlidir. O, yorulur, başı gicəllənir, yığılası olurdu. Öküzün quyruğundan tutur, güclə ayaq üstə dururdu. Kölgəlikdə başını açıb oturan və qəlyan çəkən xozeyini Bahara baxırdı:

- Tərpəş, tərpəş, ədə, ətbala-zad deyilsən ki, yeyin getsənə!.. - Bahar var gücünü yığıb əlindəki çubuqla öküzləri haylayar, addımlarını yeyinlədər, ağasının qəzəbindən qorxardı.

Xırman qurtaran kimi Baharın göz açmağa macalı olmurdu. Camaat nahara oturmaq ona bir parça çörək verirdilər. «İş yatmasın» deyər, gəvələyə-gəvələyə küləş içində gəzirdi.

Xırman yığılan vaxt Bahar sevinirdi. O, axsaya-axsaya axtarıb əvəlik tapar, ayağının qabarlarına basardı. Çaya enib əl-üzünü yuyar, doyunca sərin sudan içərdi.

Yağış ucundan xırman olmayan günlər Bahar mal otarmağa gedərdi. Gündüz dağın başında soyuq şümal bir daşın üstündə oturub qılçalarını sallar, çörək dəsmalını dizləri üstünə açıb, lavaş

ovuntularını ovuclayıb yeyərdi, həsrətlə kəndə baxardı. Yenicə yuxudan ayılan kənddə Baharın gözünə nələr, nə ləzzətli şeylər görünərdi:

«Dama-divara çıxıb qanad çalan, üzünü günəşə tutub banlayan ağ, qırmızı xoruzlar, doqqazda eşlənən al-əlvan fərələr, qırt-qırt edən, analarının yanında xırdaca göbələk kimi görünən, civildəşən sarı cücələr nə qədər xoşbəxtidirlər.

Onlara çörəyi cirə ilə vermirlər. Analarından ayırmırlar. isti yataqdan qovmurlar. Xış dərinə batanda onlar yıxılmırlar. Ayaqlarını zəncir kəsmir. Gözlərinə qılçıq dolmur...

Gün bir az qalxan zaman bağ-bağçada oynayan, talvarlarda söykənib kitaba baxan bəy balaları, kərə yaxmacı yeyən hampa uşaqları nə qədər xoşbəxtidirlər. Hər başıpapaqlıdan gizlənən yeni-yetmə, nişanlı qızlar nə qədər xoşbəxtidirlər! Onlar heç nəyə həsrət deyillər. Yavan arpa çörəyi onların ağzını aparmır. Üzləri gün altında qabıq qoymur. İstidən gözləri ağrımır, dizləri gizlədirmir. tərdən boğulmur, qızdırmaya düşmürdülər. Damlarında süfrə-süfrə alma, ərik qaxı sərənələr, tut qurudanlar nə qədər xoşbəxtidirlər! Onlar möhtac və ac deyil. Bağların, bağçaların, dirriklərin məhsulu onlarındır. Ağ, qırmızı, şirin sulu əriklər... Peyvənd alçalar. gavalı. yaz-payız almaları, kişmiş üzüm salxımları... Bahar baxdıqda ağzı sulanırdı. Həyat ona həm dadlı, həm də acı gəlirdi. Kəndin ortasından axıb uzaqlara yol alan, kül altında kərənti tiyəsi kimi işıldayan Səbey çayı, çay üstündə xəyal kimi uçan qaranquşlar. Badamlı bulağının buz kimi sərin suyu, söyüd kölgələri, həyətlərdən göyə ətir səpən məxmər, mixək gülləri, gülöyşə nar ağacları... Bir badya köpüklü süd verən inəklər, yaşıl yamaclar... Arabalar dolusu novbar yemişlər, zolaqlı şamamalar... Mələşən quzular, bal yığan, beçə verən arılar, kövsənə səs salan çoban mahnıları, kəklik ovu...

Bunlar kimin üçündür, bunlar kimindir? Ay dünya, nələrin var!

Ax. ağacda yarpaq, budaqda bir quş olaydım!»

- Şarp!

Baharın kürəyindən elə bir ağac çəkдилər ki, səsi qayalara düşdü, şirin xəyallarını sanki qəfildən qılıncladılar.

- A donuz oğlu, taxılı niyə basdırırsan?

Qoruqçu bir də vurmaq istəyəndə Bahar yaralı quş kimi özünü şuma tulladı. Qoruqçu dəyənəyini çiyinə qoyub onu qovurdu, uşaq qorxu, dəhşət içində var gücü ilə qışqırır, kimi isə haraya çağırırdı...

Altıncı fəsil

GECƏNİN HÖKMÜ

Həqiqətin gecəsi yoxdur,

Gecənin də həqiqəti var!

Güney kəndinin şimal tərəfi dağavar yer idi. Düzdən dikləndikcə xırda təpələr, təpələri ötdükcə tək düşmüş Gündüz dağı. onun da- lında yenə silsilələnmiş Göyümsov dağlar gəlirdi. Güney kövşənini şimaldan ayıran Göyümsov sıra dağlarının başından il uzunluq qar getməzdi. Ətəkləri yay-yaz yamyaşıl olardı. Buralar kənddən uzaq olsa da otun çoxluğundan yerindən tez qalxan malını bura sürərdi. Uzaq kəndlərdən də naxır gəlirdi.

Bahar burada mal otarırdı.

Uzun, qismən meşəlik və sıldırımli dağların dibindən burularaq gedən və tərtəmiz daşlara çırpılaraq səslənən Majın çayı axırdı. Bu çay dağları yarım dairə şəklində dolanıb kəndin ayağında Səbəyə qarışırdı. Bu çayın quduz vaxtı yazın ilk aylarıdır. Ovçuların demə- yinə görə yazbaşı bura qorxulu olur. Qar əriyəndə bu dərələrdə qıj axan suyun şaqqaşaqından durmaq olmur. Qış uzunluq üst-üstə yığılıb bərkiyən və gün dəydikcə qopub dərə uzunluq başaşağı sürüşən qar güllələri, buz parçaları top kimi səslənir. Deyirsən dağ uçdu! Nə qədər heyvan qara düşüb ölür. Bəzən qar çayın üstünü basır, az qala yolunu dəyişir. Odur ki, yayın əvvəllərinə qədər buraya əl-ayaq dəymir. Mal-heyvan da gətirmirlər. Qarı əriyən yerlərin o tərəfi qoruq kimi otlu qalır. Yaxın kəndlərin bir neçəsi bu zamanlar həmin otlaqlardan faydalanır.

Budur, çayın qırağında, bir az dikdə meydança kimi uzanan qumlu yer - sel yatağıdır. İndi bu qumda uşaqlar, kənddən uzaq düşmüş,

doqqazların oyununa həsrət qalmış naxırçılar aşıq-aşıq oynayır, sapand atırlar. Qayadan daş aşırmaq üçün mərcləşir, ötüşürlər.

Burada uşaqların işi oynamaqdır; çünki nə malın ac qaldı dərdi var. nə də onu taxıldan, qoruqdan qaytarmaq lazım gəlir. Dağ döşləri başdan-başa xamadır. Mal yeyir, doyur, dərəyə enib sərinqar suyuna döşənir.

Çiçək yığmaq üçün döşə diklənən Bahar, şəhli otlaqları ayaqlayır, adətincə kollara ağac vuraraq yeriyirdi. Daha yüksəklərə çıxmaq mümkün olsa, Göyümsovun dal tərəfinə doğru gedən dar və qayalıq keçidi görmək istəyirdi. Bu keçid haqqında çox eşitmişdi. O bir ovçu kimi diklənirdi.

Dayanıb geri döndü, dərədəki yoldaşlarını səslədi. Hay verdilər. Mürsəlin tulası dovşan kimi hoppana-hoppana Baharın yanına gəlirdi. Bahar tulaya çörək atdı, tula nə çörəyə, nə Bahara baxdı. Bir-iki dəfə hüddü, sürətlə sıçrayıb yuxarı ötdü. O, kollara sürtüşüb xışıltı eləyən kimi bir keçdi mələdi. Bahar dırmaşdı:

- Burada keçdi nə gəzir, kimin heyvanı olar.

Bahar yaxşı bilirdi ki, malın hamısı aşağılardadır. Bu qayalıqda qoyun-keçi olası deyil. Lakin o şübhələndi ki, bəlkə azmış, ya canavar aparmış bir heyvan ola. Kollardan tuta-tuta dırmananda, tulanın iplə oynayan pişik kimi atılıb-düşdüyünü gördü. Bir ceyran balası itin qabağında heyran-heyran dayanıb mələyirdi.

Bahar sevindiyyindən bilmədi nə eləsin. Yoldaşlarını səsləsin, ceyrana daşını atsın, ya hürkütməmək üçün gözə görünməsin, yoxsa tulanı qışqırtсын.

Bu fikirlər öləri işıq kimi onun zehmində oynadı. Lakin yenə tərəddüdün qaranlığında çaşdı qaldı. Tula ceyranın gah böyrünə, gah qabağına keçib hoppandır, zingildəyib sanki Baharı çağırırdı. Ceyran da tulanın qabağında dayanıb mələyirdi. Təəccüblü idi. O, tuladan qorxursa, nə üçün qayıdıb qaçmır. Qorxmursa, nə üçün

döyükür. Bahar yaxşı bilirdi ki, tula ceyran ilə ayaqlaşmaz. Ceyran bir də mələyib yuxarı baxdı, səs gəlirdi. Bahar diqqət verəndə aşırımında bir sürü ceyran gördü. Biri dönüb geri baxır, mələyirdi.

Bahar fürsəti itirəcəyindən qorxub irəli yeridi. Bildi ki, ceyran balası sürüyə qaçmağa çalışacaqdır. Tulanın köməyi ilə ceyranın qabağını kəsdi. Ceyran quş kimi hoppanıb göyə qalxanda bir ayağı Baharın əlinə keçdi. Heyvan göydə çırpındı. Bahar arxası üstə yıxıldısa da, ceyranın ayağını buraxmadı. Cəld onu qucaqlayıb saxladı. Aşağıdakı yoldaşlarını hayladı. Uşaqlar onun səsini eşidirdilər, lakin qayalar səsi elə yayırdı ki, Baharın hansı səmtə olduğunu, nə dediyini anlaya bilmirdilər. Tula dərəyə doğru götürüldü. Xəbər aparırdı.

Bahar qolunu ceyranın boynuna salıb döşünə sıxmışdı. Bir əli ilə də heyvanın qabaq ayaqlarını cütləşdirib bərk-bərk tutmuşdu. Ceyran mələyirdi. Hərdən çapalayıb əldən çıxmaq istəyirdi. Dağın başından, sürüdən ona səs verirdilər. Bahar ceyranın tükündən anasının onu təzəcə yaladığını bildi. Belinin tükləri hələ də yaş idi. Bahar onun gözəl başını, zərif boynunu tumarlamağa başladı. Göbəyinin maya kimi yumşaq olduğunu gördü. Ceyran lap körpə idi. Baharın ürəyi birtəhər oldu. Balasını çağırən ananın səsi Baharı kövrəltdi, az qaldı ceyranı əldən buraxsın. heyvanın üzündən öpdü. Özünə toxtaqlıq verdi:

«Mən öldürməyə aparmıram, bəsləyəcəyəm, ələ öyrədəcəyəm. böyüdəcəyəm. Quzu kimi saxlayacağam».

Bahar ceyranın şabalıdı rəngli, həm də gümüş kimi işıldayan dırnaqlarına, qələm kimi düz və nazik qıçlarına, iri və həyəcanlı gözlərinə, pərişan boynuna baxdı. Üzündən-gözündən öpə-öpə dərəyə sarı endi.

Xozeyin bilməsin deyə, Bahar ceyranı öz evlərinə aparmaq fikrində idi. Yarı yolda Mürsəlin qucağına verib malı ayırırdı, yeyin

Baharın yuxusuna ümid var idi. O, ceyran balası ilə ünsiyyət bağlayıb bütün əziyyətlərini onunla unudurdu. Həmişə söhbətini ceyrandan başlayır. Mərdanda bitirirdi, Mərdandan başlayır, ceyranda bitirirdi. Onun qısa danışıqı o qədər şirin, o qədər səmimi və təbii idi ki, anası qəsdən dönə-dönə dindirər, sevinər, öyünər, ürəyində dua edərdi: «Bu şirindillini mənə çox görmə, ay Tanrı! Qoy bu mənə təsəlli olsun. Hər yerdən gələn bəlalara sinə gərən bir iqbalsızın da ahını eşitsənə!»

Sona həm Baharın həvəsinə, həm Mərdanın eşqinə ceyranı yaxşı bəsləyirdi. Quzu kimi ələ alışdırmışdı.

Payızın axır aylarında ceyran böyümüş, lap kökəlmişdi. Yerdə-göydə durmurdu. Sona hərdən onun bəndini açıb həyətə buraxırdı. Heyvan azadlıq həvəsindən ruhlanıb bütün küçəni başına alır, gəzirdi, divarı, çayı, çəpəri aşır, quş kimi uçurdu. Bir dəqiqədə xəyal kimi gözdən itirdi. Görən deyirdi getdi, bir də qayıtmaz. Çox çəkmədən görərdin o həlim heyvan, budur, dönüb gəldi, sahibinin ətlərinə sürtündü. Sanki deyir: «Haracan, deyirsən, qaçım!»

Aşura günü kəndlilərin təziyəsinə tamaşaya gələn «Vağzal ingilisi» Sonanın ceyranını görmüşdü. Yassar Lətifə nə tapşırırdısa, yüzbaşı əlini gözünün üstünə qoyub baş əymişdi.

Səhəri Yassarın yasavulu Sonanın qapısını kəsdi:

- A Sona xala! - dedi. - Yüzbaşı səni istəyir.

- Neyləyir yüzbaşı məni?

- Özündən soruşarsan, gedək!

Sona ürəyində dedi: «Xeyirə çağırmaqcaqlar ha, şərə düşmüşlər!..»

- Yaxşı, bu saat. evi yığışdırım, gələrəm.

Yasavul astanadan tərənəmirdi:

- Yox, özümlə getsən yaxşıdır!

Sonanın acığı tutdu:

- Nə belə saqqız kimi suvaşırsan, dedim gələrəm, gələrəm! Qazamata dustaq aparırsan yoxsa bu əziz gündə?

Yasavul, arvadın dik danışmağından sözünü çaşdı. Ancaq bunu təkrar eləyə bildi:

- Özümlə getsən yaxşıdır.

Yüzbaşı Sonanı görcək dedi:

- Havaxt sənin qalmaqalın kəsiləcək, ay arvad?

Sona dinmədi. Yüzbaşı sözünün yerində deyildiyini və hərifi tutduğunu güman etdi, bir az da qışqırdı:

- Bilək də, bilək gərək havaxt sənin səsin kəsiləcək. havaxt? Yoxsa hörmət qoyduqca başa çıxırsan?

Sonanın yasavula qarşı doğan hirsli yüzbaşıya qarşı daha da alovlandı. O da sual ilə başladı, sual ilə də davam etdi:

- Məni niyə çağırırsan bura?

- Oğlun ceyranı hardan gətirib?

- Yüzbaşıya nə borcudur o?

- Səndən söz soruşuram, hardan gətirib?

- Yoxsa Hacınnın indi də ceyrana gözü düşüb?

- Cavab ver, deyirəm, hardan?

- Sənə borc deyil. Də görüm, məni işimdən, kasıblığımdan eləyib bura niyə çağırırsan? Yoxsa ceyrana da vergi qoymaq istəyirsən?

Yüzbaşı Sonanın acıqdan titrəyən dodaqlarına, qızaran və yanan gözlərinə təhqirli bir nəzərlə baxdı:

- Bəyəm bu kəndin sahibi yoxdur ki, evdə izinsiz ceyran saxlayırsan? Yoxsa özbaşınalığa üz qoymusunuz?

- Yoxsa məni adamsız görüb ayaqlamaq istəyirsən? Mənim evimdə, uşağımın əyləncəsində nə işiniz qalır sizin? Belə də yüzbaşılıq olar?! Nə bəladır başımıza gətirirsiniz!

Yassar Lətif qulaq asmaq istəmədi. Səsinə dəyişdi, barmağını silkələyərək qadını hədələdi və qəti əmr elədi:

- Bu saat gedib ceyranı gətirərsən!
 - Hökmdü?
 - Bəli, hökmdü. Gətirərsən burda danışıraq. Şər zahirə hökm elər!
 - Ceyran uşağımındı, öldürsən də əldən verməz!
 - Bir kəlmə dedim, qurtardı, getdi. «Uşaq!» Uşağını özünə qatarım, özünü də uşağına. «Tapan tapanın olsa, qoyun çobanın olar!»
 Biz bilirik necə uşaq böyüdürsən! Mərdan göz qabağındadır.

Yassar üzünü yasavuluna tutdu:

- Nə durmusan mat-mat?

Yasavul qorxusundan dik atıldı, tez tufəngi çiyinə saldı. Sonanın qabağına keçib dedi:

- Gəl, gəl, tez ol, ceyranı gətir. Sonra danışırsan, gedək!..

Sona yasavulun qabağına düşüb dəftərxanadan çıxdı. Evə tərəf gedirdi, lakin ayaqları getmirdi. O, dünyada çox təhqir edilmişdi. Gücün, bu dünyada hər şey demək olan gücün ağırlığını öz başında hiss etmişdi. O bilirdi ki, ceyranın deyil, Baharın da ixtiyarı «divan» adamlarındadır. Onlar istədiklərini edirlər.

Əgər bu ceyran canavarın, meşə yırtıcılarının hücumuna uğraydı, Sona igidlər kimi sinəsini qalxan edib oğlunun sevincini qoruyardı. Qəlbinin parçalanmağına razı olar, ceyranı isə verməzdi. Lakin indi pristav, rəis - hamısı hökumət adamları onun gözünün qarşısında idi. Sona fikirləşir, nə edəcəyini bilmirdi. Evə doğru hər addımında məchul və qorxunc bir macərəyə yaxınlaşdığını güman edirdi. Ürəyi döyünürdü. Yasavul onu qayğılarından ayırmaq istədi.

- Sənin ceyranın sabah bu vədə misterin hüzurunda olacaq, gərək özün fəxr eləyəsən...

- Mister kimdir?

- Sabah «Vağzal ingilisi»nin ad bayramıdır. Koxadan tutmuş pristavacan-nahiyənin hamısı onun evində olacaq. Ceyrana baxanda sənin oğlunu da bir yada salacaq ki... Onsuz da oğlunun xozeyini

Kəmfürsətoğlu ceyranı çəkib əlinizdən almaq istəyir. «Nökərin tapdığı, - deyir, - ağasına çatar». Amma ingilis heç olmasa yada salacaq. Bəlkə kefləndi, bir peşkəş də verdi.

- Sağ verməsin. Oğlumun əlindən almasınlar... hələ.

Sona misterin adını eşitmişdi, kim olduğunu da yaxşı bilirdi. Yaxşı bilirdi ki, mister bu nahiyədə ingilislərin tikməsidir. O burada bəyləri, xanları qorumağa, kəndləri çapıb-talamağa, kasıblara divan tutmağa oturmuşdu. «O, uzaq yerlərdən - ölkələr, dənizlər basabasa buraya xeyrə gəlməmişdir. Bizi də Hindistan kökünə salmaq, var-yoxdan çıxarmaq, aldatmaq, tora salmaq üçün gəlmişdir. Əbəs deyil ki, misterin atı, faytonu yola çıxanda bəylər qurban gətirir, ayağından öpür, övliya kimi səcdə edirlər. İt itin ayağını basmaz». Mister bəylərin, hampaların havadarıdır, onlar da ağalarının qədri pis bilmirlər, sağ bilməsinlər!..

- Ay binamuslar, ay tülküdən əskiklər!

Sona hiddətini söz-söyüdə ifadə etmək istəyirdi. Bu da mümkün deyildi. Bunların, camaata qatil kəsilən bu yüzbaşı və pristavların işləkləri, əməlləri qara cinayətlər silsiləsi kimi onun gözü qabağında dururdu. Bir müddət bunlar xalqı fəslə paşalara, əfəndilərə satdılar. İndi də ingilislə satırlar...

Sanki Sona vətəninin, xalqının başına gələn fəlakətləri öz həyatında aşkar hiss edirdi. Körpə bir uşağın sevincini də qarət edən bu canavar iştləhliləri kim, nə zaman bizim ana torpaqlardan qovacaqdır? Nə zaman, nə zaman?..

Sonanın ən böyük arzusu bu günü görmək, bu qarətçi quldurların dalınca ağır bir daş atmaq idi... «Ax, balalarım olmayaydı, düşmənimə dişimlə didərdim!..»

Sona camaat arasındakı danışıqlardan bilirdi ki, aylarla yollar basabasa gəlib buralara çıxan o «boz şeytan» uzun və murdar fil xortumu ilə yalnız nefti sormur. Gecə-gündüz dağda-daşda süm-

sünür, ağıl kəsən yumşaq və «yağlı» yerlərdə mıx-tövləsini bərkitməyə, vətən torpağının şirəsini, fağır-füqəranın qanını sormağa çalışır. O burada özünə nöqərlər tapır. Onun pristava verdiyi hər hədiyyə, yüzbaşıya doğru çevirdiyi hər xoş baxış rəiyyəyə çox baha tamam olur, vətənə ağır başa gəlir.

Mister əhvalatını eşidəndən sonra Sona, ceyranından - oğlunun son təsəllisindən tamam əl üzdü. Sanki qucaq dolusu səadət əlindən alındığı üçün qeyri-ixtiyari qolları yanına düşdü, sinə dolusu bir ah çəkdi. Yıxılacağını güman edib, boşalmış əllərini taqətsiz dizlərinə qoyub çökdü.

Yasavul kənardan baxan olmadığını gördükdə rəsmiyyəti pozaraq Sonanın qolundan tutub qaldırmaq istədi. Sona dirsəyi ilə rədd etdi. Yasavul səsini yumşaldıb dedi:

- Günah sənin özündədir axı!

Sona ayağa qalxdı. Yasavul qorxmuş kimi kənara çəkildi. Sona dinmədi. Qarşısındakı tozlu yollara baxa-baxa bir müddət yeridi. Sanki nəyi isə fikirləşirdi. Birdən soruşdu:

- Nə günahın yiyəsiyəm mən?

Yasavul dediyini yadından çıxarmışdı. Sona bir də soruşanda xatırladı.

- Tərs danışırısan!

- Bu zülmü sən görürsən ki, uşağımın...

Yasavul onun şikayətini eşitmək istəmədi:

- Zülmədən keçib, ay arvad, sən tərs danışmasan, ceyranı özün qucağına götürüb ingilisin qapısına aparsan, yəqin bir qızıl peşkəş də alacaqsan! Bu da sənə kimi kasıb arvadın bəsidir... Ceyran sənə nəyinə yaraşır? Uçuq daxmanamı? Daha da sənə kasıblıqdan qoyur...

Yasavulun məsləhətinə Sona güldü, tərs-tərs müsahibinə baxıb bu sözü təkrar etdi: «Qızıl, qızıl!»

Sonra Sona nə fikirləşdisə yenə kirdi. Elə bil yasavulun sözünü

düşünür, ölçüb-biçirdi. O birdən başını qaldırdı. Sanki bu təklifə razı idi:

- Düz deyirsən bunu! İndi ki, ingilise çatacaq, yüzbaşı qoysun ceyranı özüm aparım. Sən deyən kimi, uşağa bir arxalıq pulundan, zaddan...

Yasavul dediyinə peşman oldu. O, Sonanı sakit etmək, susdurmaq üçün bir məsləhət görmüşdü. Arvadın birdən-birə yumşaldığını, razı olduğunu görüb canına qorxu düşdü. Qorxdı ki: «yüzbaşının acığı tutar. Sona da «yasavul öyrətdi» - deyər, - arada pis kişi mən ollam».

Yasavul istədi sözünü çevirsin, amma Sonanın ovu vermə-yəcəyindən ehtiyat edib susdu. Xəyalında dedi ki, «iş o yerə çatsa, yüzbaşıya deyərəm aldatmaq üçün idi, yoxsa ceyranı gətirmirdi...»

Sona bir də təkrar elədi:

- Düz deyirsən, özüm aparım ingilisin lap hüzuruna!

- Dəftərxanada arxayın danışarıq...

Sona evə gələndə ceyran başını qolları arasına qoyub yatmışdı. Ayaq səsi eşidib dik qalxdı, qapıya baxdı.

Ehtimal ki, o körpə heyvan balaca müsahibinin, onu yemləyib bəsləmək istəyən Baharın gəldiyini güman edib sevinmişdi. Heyf ki, bahar yox, qılinc kimi bir qış gəlirdi. Yasavul tufəngi çiyinə salıb ceyranı qoltuğuna vurmaq istəyəndə Sonanın ürəyi dözmədi, yasavulun atəyindən tutub geri itələdi.

- Nə qayıırısan, pendir motalı-zad deyil ki! Çəkil qırağa. Bu nəciblikləmi ceyranı saxlamaq istəyirsiniz?

Sona ovu öz balası kimi ehtiyatla qucağına alıb evdən çıxdı. Qapını kilidləyib yola düşdü.

Onlar dəftərxanaya tərəf gedirdilər. Hər görəndə Sonanı dayan-dırmaq, apardığı gözəl heyvanın başını tumarlamaq, onun iri və gözəl gözlərinə doyunca baxmaq, təmiz səsini eşitmək istəyirdi.

Lakin yasavulu Sonanın yanında görüb cürət etmirdilər.

Həyətdən çıxanda ceyran çapaladı. Az qaldı əldən çıxıb qaçsın. Sona onu buraxmağa hazırdı. Ancaq bilirdi ki, kəndin bu dar doq-qazlarında o körpə heyvan itlərin əlindən, yasavulun gülləsindən qurtula bilməyəcəkdir. Ürəyində ona təsəlli verirdi: «Ay heyvan, səni cəlladlar əlinə vermərəm, qorxma!..»

Daha ceyran tərpəşmədi. Sanki o, Sonanın ürəyindəkini hiss etmişdi. Ona görə də qucağına, qəlbinə daha bərk yaslanmaq istəyirdi. Üzünü onun əllərinə, paltarına sürtürdü. Ceyranın hər hərəkəti Sonanın ürəyinə toxunurdu. Onun üzündə balasını basdırmağa aparan bədbəxt ana müsibəti oxunurdu. Yerə baxan gözlərindən, yavaş və ürəksiz addımlarından məlum idi ki, xiffət içindədir, fikri özündə deyil.

Onun dərdi üstünə dərd gəlmişdi. Yetim oğlunun yegənə sevincini alıb aparırlar. Misterin - qarətə, çapqına gələn, vağzalda məskən salan o boz adamın uşaqlarını əyləndirmək üçün aparırlar. O uşaqların hər şeyi vardı, ceyranları da olmalıdır. Baharın heç nəyi yoxdur, ceyranı da olmamalıdır. Onun çöldən tutduğu ovu da, dağların bəxş etdiyi ceyranı da saxlamağa haqqı yoxdur: çünki Bahar yetimdir, Bahar yoxsuldur, Bahar nökdir, Bahar adamsızdır...

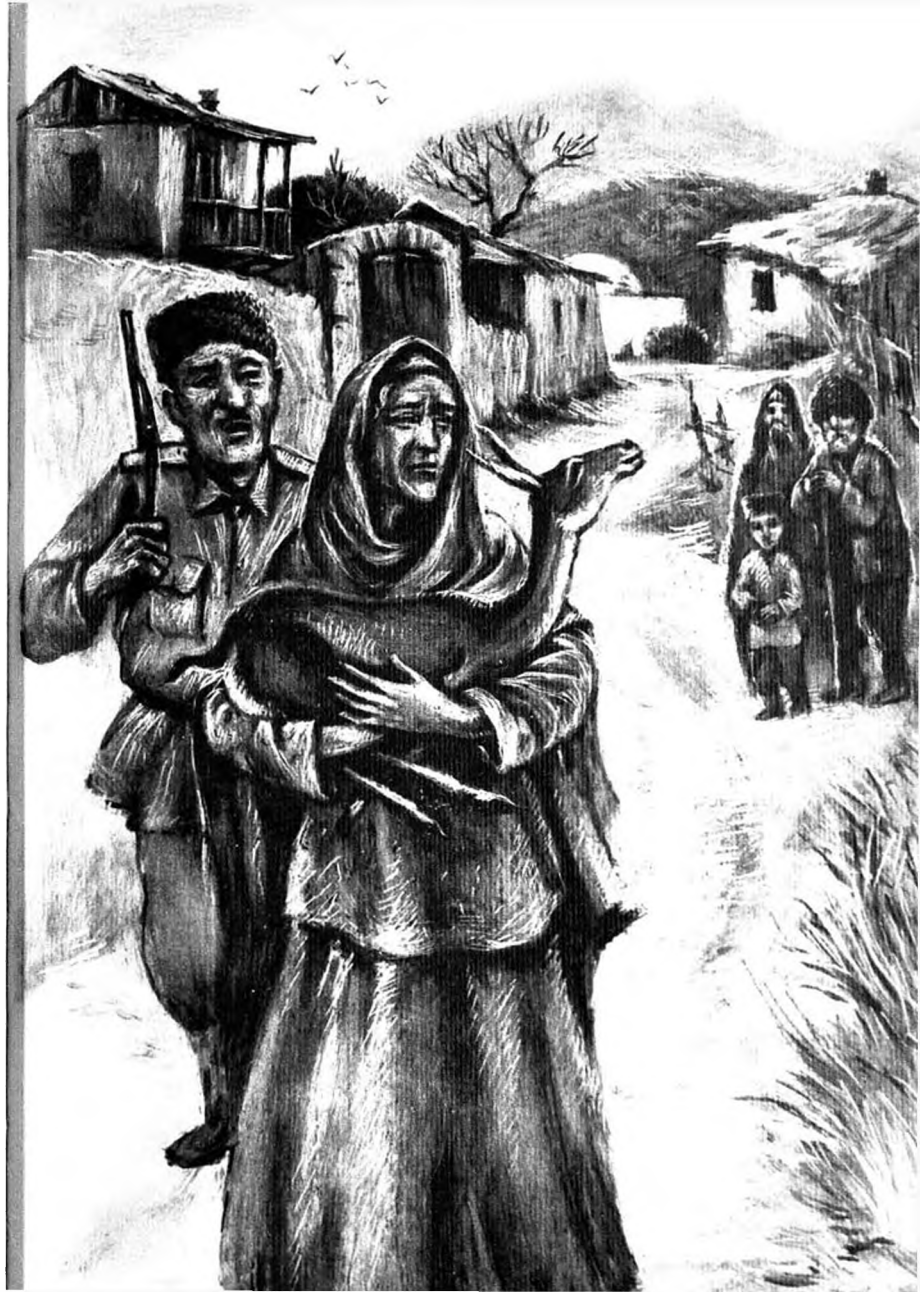
Düşündükcə Sonanın qəlbindən qara qanlar axırdı. Ürəyi sovrulmuş xırman kimi boşalır, soyuq dağ küləkləri könlünün mətləblərinə, arzularına süpürgə çəkirdi.

Özünə cürət verdi:

- Mən Sona deyiləm əgər bu ceyrana ingilis əli dəyə!

Sona ovu qaçıрмаğı qət etmişdi. Amma indi, günün günorta çağı bu mümkün olan iş deyildi.

Nə fikirləşdisə, birdən addımlarını yeyinlətdi. Yasavul da sürətlə getdi. Dəftərxanaya çatanda Sona ayrı bir ahənglə yüzbaşıya yalvardı:

- A Lətif qardaş, bunu mənə əvvəldən de də. Mən elə bilirəm kəs-mək üçün istəyirsiniz, günahdır deyirəm, qorxuram. Ağalara istədiyinizi bilsəm, bunu mən bərli-bəzəkli gətirərdim ki! Başına, boğazına xına yaxardım. Mən özüm də bu sovqatı elə bir nəcib yerə layiq bilirdim. Aparacaqdım da... İndi mənə Kazım qardaş başa saldı. İngilis ağalara min belə ceyran qurban. Ancaq ki...

Yüzbaşı Sonanın «yumşalıb» yola gəldiyini və ceyranı görüb sevindi. Bir əli ilə ovun başını tumarladı, o biri ilə dodaqlarını aralayıb dişlərinə baxmaq istədi və soruşdu:

- «Ancaq» niyə, «ancağı» nə üçün.

Sona elə bu sualı gözləyirdi:

- Ancağı budur ki, ay Lətif qardaş, mən istəyirdim, ceyranı bəzəyim, boynuna yaxşı bir qotaz asım, yuyub təmizləyim, ingilis ağaların evinə gedəndə deməsinlər ki, qanmaz müsəlmandırlar. Çoban kimi çöldən, necə tutublar, mənəm qapıma da elə gətiriblər!.. Axı buna baxacaqlar, tumarlayacaq, bəlkə öpəcəklər də. Yaraşar ki, bunun bədənində çirk ola, ya toz ola?! Bizim üçün eyib olar. Ləyaqətli yerə gedir, bunu mən bilməmişdim.

Sonanın sözü yüzbaşıya çox xoş gəldi:

- Ay rəhmətliyinqızı, belə fikrin var idi, eləyib gətirəydin də! Soruşmaq nə lazımdır daha? Necə layiqdir elə hazırla! Hamımızın baş ucalığımızdır ki, sabah bəlkə mister vaqona qoyub Londona aparası oldu. Məlum olsun hansı vilayətdən, hansı yüzbaşının torpağından...

Sona şəhadət barmağını qaldırdı:

- Bircə gecə mənə möhlət ver, qəşəngcə xına yaxım. Boynundan qırmızı qotaz asım. Elə bəzəyim, elə bəzəyim, gəlin kimi! Boynuna da bir gözmuncuğu!

O, sözünü bitirməmiş, yüzbaşı əli ilə işarə elədi:

- Sən atanın goru, ay arvad apar, əlinə dönüm, gör bir neynirsən.

Pristav-zad da baxacaq, şəhərbəşəhər bu heyvanı gəzdirəcəklər, abırlı peşkəş olsun!

- Lap arxayın ol!

Sona sevincək qapıdan uzaqlaşanda Yassar Lətif başını eşiyə çıxarıb səsləndi:

- A Sona, bir bəri qayıt!

- Nə var?

- Bir bəri qayıt, söz deyirəm!

Sona yüzbaşının fikrini dəyişdiyindən qorxub duruxdu. Əlacsız qayıtdı.

Yüzbaşı onu daha da yaxına çağırdı, cibindən nə isə çıxartdı. Sonanın qulağına əyildi:

- Gəlsənə bir iş də eləyəsən, ay Sona! Bizim sovqatımızı xan-xaqan hüzurunda soruşacaqlar, gəlsənə bu möhrü xınalayıb ceyranın döşünə basasan, səndən bir şey getmir, qoy mənəm adım da bilinsin. Qoy zəhmətim hədəm getməsin.

Sona möhrü alıb xırda yazısına baxdı.

- A Lətif qardaş, bu yazı xına tutmaz.

- Necə tutmaz, kəlağayılara bundan xırda möhür basırlar.

- Baxma, onu mumla basırlar, xına bunun üstünü örtər, yazı düşməz.

Yüzbaşı möhrün yazısına, bir də diqqətlə baxdı, sanki birinci dəfə görürdü. Arzusunun baş tutmadığını görüb məyus oldu:

- Bəs nə sayaq eləyək?

Sona dedi:

- Sayağı odur ki, möhrü mürəkkəblə basarsan. O asan işdir. Ceyranı bəzəyib gətirim hələ, buradaca möhrü bir yerindən basarsan, nə eybi var.

- Axı mürəkkəb tez gedir!

- Tapşırıraq yağışa salmazlar. Qorxma, yazı heç olmasa bir

Londonacan gedər ki? O da sənə bəsdir.

Yüzbaşı gülümsəyib razılıq işarəsi verdi və dodaqucu dedi:

- Hardadır bizdə o bəxt ki, möhürümüz Londonacan getsin!
- Möhürünüz də getməsə adınız gedər, a Lətif qardaş, fikir eləmə.

Bu işlər ki, siz görürsünüz, hamısı kitablara yazılır, havayı getmir, şəhərbəşəhər söylənəcək, arxayın ol!

Sevincindən Yassarın gözləri parıldadı:

- Di apar!

Bunu deyib möhürün yazısını bir də gözdən keçirdi, qoltuq cibinə qoydu. Sona çıxmaq istəyəndə soruşdu:

- Bəs haçan gətirərsən?
- Siz havaxt ingilis ağanın yanında olacaqsınız?
- Sabah axşam misterin ad günüdür. Hökmən aparaq gərək.
- Xınanı bu gecə yaxaram, sabah da qotazları toxuyub qurtararam. Çıraqlar yanana hazır olub gedər.

- Di başına dul kişilər dönsün, ay Sona, görüm əlinin suyunu! Gecikmə, hava qaralanda gətir!

- Baş üstə!

Sona bir xahiş elədi:

- Ancaq, a yüzbaşı, misterin hüzuruna özüm aparacağam!
- Nə təfəvütü var. Sənin əl muzdun da məndən çatar.
- Yox, mən onların cah-calalını da görəm gərək.

- Arabaya minib gedərsən, yaxşı. Sabah misterin evinə azuqə aparacaqlar. Sən də motalların üstündə oturarsan...

Sona əhvalatı Bahara açmadı, özü isə bütün gecəni bir çimir yatmadı. Yatağına od tökülmüş kimi səhərədək eşələndi. Yandı, ah çəkdi, ah çəkdi, yandı. Sabahısı gün yüzbaşı özü Sonanın evinə gəlmişdi. Ceyranın döşünə, alnına vurulan xalları görüb sevindi, razılıq elədi:

- Ay Sona, əlin ağrı görməsin, yaxşı bəzəmişən. Yəqinimdir ki,

mister bəyanəcəkdir! - Tez möhrünü çıxarıb hovxurdu. - Bircə, Sona, bunu da vur heyvanın döşünə, canım rahat olsun...

Sona onun möhrünü alıb suya basdı, ceyranın kürəyinə vurdu.

- Bu da sənin adın!

- Oxunmur!

- Burada çətin oxunur, vağzalacan quruyar, lap yaxşı oxunar!

Yüzbaşı Sonanı tələsdirdi:

- Vaxtdır, yığış! Arabalar yola düşər, qalarsan. İki saat yolumuz var. Tez getmək gərək ki, qonaqların ayıq vaxtı çataq!

- Nə olub, bəyəm elə tez yatırlar?

- Yox yatmağına yatmırlar, ancaq ayıq da olurlar. Bu axşam nahiyədə ayıq adam tapmaq çətin olar. Dəftərxanaların hamısı misterin bayramını saxlayırlar.

Yassar Lətif öz yasavulu ilə atlı gedəcəkdə. Sona da ceyranı götürüb Fətişoğlunun arabasına minəcəkdə.

Arabanı Fətişoğlu özü sürürdü. Pəndir, yağ motallarının dalında ot töküb Sona üçün yumşaq yer hazırlamışdı.

Soyuq payız küləyi əsirdi. Sona dizlərini ota quylamışdı. Fətişoğlunun əyni qalın idi. Kənddən çıxanda hava qaranlıqlaşmışdı. Uzaq çinar, qarağac, qələmə ağaclarının dalında vağzalın zəif lampaları işləyirdi. Paravozların səsi eşidilirdi. Ancaq nə yolu, nə də ötən qatarları seçmək olurdu.

Fətişoğlu çarvadar idi. Cüt atlı bir arabası var idi. Şəhərdə vağzal, bir də yaxın kəndlər arasında yük daşıyırdı. Bu gün isə yüzbaşının biyarına gedirdi. Yüzbaşının öz arabası var idi, ancaq mister üçün azuqəni Fətişoğlu ilə göndərməyi səbəbsiz deyildi. Misterin qapısına öküz arabası sürmək ayıb olardı. O biri tərəfdən də Fətişoğlu özü məclisə düşüb-çıxmış və xaricilərlə rəftarı bacaran adam idi. Lazım gəlsə mister ilə kəlmə verib kəlmə alacaq, başqaları kimi dili tutulmayacaqdı. Fətişoğlu ürəyində yüzbaşıya söyə-söyə

məcburən gedirdi. Sonanın da ceyranını zorla gətirdiklərini bilirdi. O, atlarını qırmanclayıb tez çatmaq, əmanətləri tapşırıb kasıbçılığa getmək üçün tələsirdi. Yəqin bilirdi ki, Arzumanovun dəyirmanında un kirəsi olur, bir dönüm kirə aparsa, filan qədər qazana bilər. Vaxt boş keçməsin...

Sona isə arabanın dalında oturmuşdu. Qucağında ceyran düşünür, ürək döyüntüsü çəkirdi. Bu günahsız ovu necə qaçıracağını düşünürdü, ehtiyat edir, tez-tez qabağa doğru əyilir, atları haylayan arabasının enli kürəyinə baxırdı...

Yol yarından keçmişdi. Araba sıx yovşan, yulğun, yemişan kolluqları arasına çatmışdı. Deyəsən, ağaclar arasından gələn ehtiyatlı bir səs Sonaya deyirdi: «Hə, vaxtdır, fürsətdir, burax gəlsin!»

Sona bir göyə, get-gedə tündləşən qaranlığa baxdı. Çölün səssizliyini dinlədi. Fətişoqlunu duyuq salmamaq üçün əvvəlcə qorxa-qorxa çıqlarını otdan çıxartdı. Otların xışiltısına arabasının baxmadığını görüb yavaşca ayağa qalxdı. Ceyranı arabanın kənarına gətirib üzündən öpdü, ürəyində «ya mədəd» deyib birdən yerə tulladı. Ceyran yenincə pərvazlanan quş kimi göydə cəld qol-qanad açdı. Fərəhindən, heyrətindən, gözləmədiyi hadisədə yavaşca bir mələdi, özünü sükuta qərq olmuş qaranlıq çölün dərinliklərinə atdı. Kolluqlar arasında bir xəyal kimi yox oldu. Bu halda araba elə yeyin gedirdi, təkərlər daşlara toxunaraq elə saqqıltı qoparırdı ki, göy guruldasa eşidilməzdi. Sona istədi qışqırsın, hay-haray salsın. Bir az dayanmağı vacib bildi. İzi azdırmalı idi. Bir tərəfdən də qorxurdu ki, Fətişoqlu onu qabaqlayıb ceyranı soruşar, onda işin üstü açıla bilər. Araba bir qamışlığın yanından ötüb bəylik çəkilliyinə yaxınlaşanda Sona səsləndi:

- Vay, evim yıxıldı! Ceyran qaçdı, ay qardaş, qoyma! Qoyma, getdi!..

Fətişoqlu Sonanın səsini eşitdi, amma nə dediyini anlamadı.

Əlləri atların cilovunda, çiyini üstədən geri baxdı. Sonanın əllərini dizinə çırpdığını gördü. Tez cilovu çəkib arabasını saxladı.

- Nə oldu?

- Nə olacaq, ceyran qaçdı! Evim yıxıldı!

- Hayana qaçdı?

Sona yolun sağ kənarını göstərdi:

- Bu yana, bax, çəpərin içinə soxuldu, indicə hoppandı. Vay, mənim başım batsın! Nə cavab verəcəyəm!

Fətişoqlu əlində qamçı kola soxuldu. Beş-on addım qaçdı. Dayanıb qaranlığa baxdı, od dəyirmanının saat kimi yeknəsəq səşindən başqa heç nə eşidilmirdi. Gözü qaralan kimi oldu. Boş yerə gəzdiyinə gülüb qayıtdı:

- Nə təhər oldu ki, əldən buraxdın, ay arvad?

- Ciyəri yanmış xam saldı, birdən quş kimi əlimdən sıçradı.

- Bu yerdə deyiblər:

Bu dağlar, daşlı dağlar,
Səndən kim aşdı, dağlar?
Gözümü yuxu tutdu,
Ceyranım qaçdı, dağlar!

- Yox, yuxulu-zad deyiləm, xam saldı. Deyəsən, çoxdan hazırlaşmış, çölü, meşəni gördü, qaçdı.

- Hayıf elədin!

- Görəsən, hara gedər, nabaləd heyvan?

- Gecənin bu vaxtında, bu çöllərdə min ceyran qaça, biri tapılmaz.

- Canım, döşündə Yassar Lətifin möhürü var, itməz!

Fətişoqlunu gülmək tutdu, lakin gizlətdi.

- Əlbət ki, yüzbaşının möhürünə canavar da yaxın düşə bilməz.

Bunu deyib Fətişoğlu atları qamçılıya-qamçılıya qayıdıb, Sonadan soruşdu:

- İndi nə cavab verəcəyik vəğzalda?

- Neynək, işdir, şükür, öz yanında olub ki, satmamışam, əzizimə bağışlamamışam, kəsib yeməmişəm! Neyləyəcəklər eləsinlər. Ola-çağa nə çarə!

- Neyləyəcək, səndən ceyranı istəyəcəklər!

- Özümü ceyran eləməyəcəyəm ki?!
Fətişoğlu təəssüflə dedi:

- Ona baxırlar bəyəm, dava-mərəkə başlayacaqlar! Heç yaxşı iş olmadı.

Vəğzala yaxınlaşdıqca misterin işıqlı həyəti, üçmərtəbəli evi görünür və böyüyürdü. Həmişəcavan ağacların arasından açıq pəncərələr, pəncərələrdən isə süd kimi ağ işıq saçan elektrik lampaları, əlvan çilçıraq görünürdü. Qarmon səsi gəlirdi. Bu səs get-gedə artır və qalınlaşırdı. Sona misterin evini, hələ uzaqdan seçilən dəmə-dəsgahını görcək elə güman etdi ki, gündüzdü. Doğrudan da, bu uca ev qaranlıqlar içində yanan fənərə oxşayırdı. Ağalar ağ gün içində qəhqəhə çəkib gülürdülər.

Sonanın sinəsindən odlu bir ah çıxdı.

«Bu halal güzəran deyil, bu oğurluqdur. Doydaq müftəxorlar kənd-kəsəyin ağ gününü-güzəranını, işığını, çırağını oğurlayıb gətiriblər. Onlar xalqın ağ gün ümidlərini oğurlamağa gəliblər. Budur, hər yerə süpürgə çəkib özlərinə zər-zivər qayıırırlar. Onların caynaqlı əllərində balta, dişlərində qılinc, ayaqlarında nallı çəkmələr var. Bu toxumu bizim torpağa kim saldı? Bizi bu günə qoyan, günün yansın!.. İngilisin yolunu bura salan, yarı yolda can verəsən, gün işığına həsrət qalasan!..»

Sona fikirdən ayrılmamış Fətişoğlu arabani saxladı. Qapıya çıxan bir ağpaltar ingiliscə nə dedisə arabaçı ona rusca cavab verdi:

- Ceyran paşol!

- Kuda?

- Qulyay.

Ağpaltar içəri qaçdı. Pəncərədən Fətişoğlunu çağırıdılar... Çox çəkmədi, içəridə musiqi və qəhqəhələr susdu. Adamlar eşiyə töküldü. Həyətdə maşın səsləndi. Ağalar Fətişoğlunu da maşına qoyub çölə sürdülər. Maşın yollara, kollarla, çəmənliklərə, ağac-lıqlara işıq səpə-səpə ceyran axtarmağa getdi. Sonanı soruşan, dindirən olmadı. O, qorxusundan tez arabadan düşüb piyada kəndə sarı yol aldı.

Fətişoğlu ceyran qaçan yeri göstərüb maşından düşdü. Mister acıqlandı. Şofer sürəti artırdı. Maşın dar, daşlı, gələ-götür yolda hoppanıb-düşür, dəyirman pəri kimi pərıldayıp, gedirdi. İçindəkilər də kənara fənər tutub dördgözlə yaşıllıqlara baxırdılar.

Mövlam kişi çiyində bel, qıçları dizdən çirməklə sudan qayırdı. Maşın dayananda qorxdı. Soruşanda məsələni anladı və əlini uzadıb nişan verdi:

- Bir hovur bundan qabaq gözümlə gördüm. Xeyralı uşağının zəmisində, ağ daşlı hasarın dibində bir ceyran otlayırdı. Bildim ki, sizlərin olacaq. Bax odur ey, o zəmidə...

Mister maşının qapısını basıb şoferə əmr elədi. Şofer işığı, sürəti artırdı. Maşın yollandı. Bir az getməmişdilər, yolun qırağında, fənər işığında ceyranı görən kimi dayandılar. Mister şoferə işarə verdi ki, yavaş sürsün. Ceyran sanki söyüd ağaclarının altında dayanıb onları gözləyirmiş. Maşının səsinə hürküb kola girdi. Şofer maşını da onun dalınca kola saldı. Ceyran hoppanıb qamışlığa girdi. Qamışlığa düşməmək üçün maşın qabağa keçdi. Adamlar düşüb pusquda dayandılar. O tərəfdən hürküb gələn ceyranın bu tərəfdən görünəcəyini güman etdilər. Bir xeyli gözlədilər. Qamışlığa girmək də qorxulu idi.

Mister maşına oturub qamışlığa salmağı şoferə əmr etdi. Şofer bunun qorxulu olduğunu bilsə də susdu. Maşına xod verdi. Mister isə maşında ayağa qalxıb əl fənərini qabağa tutdu, bir şey görə bilmədi. Maşın bir qədər gedəndən sonra təkərlər sulu, bataqlı bu çuxurda möhkəm yer elədi. Maşın nə dala, nə qabağa yeriyəsi oldu.

Şofer düşdü və dedi:

- Cənab, motor pozuldu.

Maşının guruhur səsi dayananda qamışlıqda xışıltı eşidildi. Əvvəl elə bildilər külək əsir, diqqətlə fikir verəndə gördülər ki, hava sakitdir. Mister sevincindən yüyürdü. Ceyran onu görüb qaçmağa başladı. Adamlar piyada ceyranın dalınca döşəndilər. Ağaclıqlar içində ceyran qovalayan mister tapançasını əlinə almışdı. Vurmaq istəyirdi. Lakin heyfi gəlirdi. Onu oğluna hədiyyə aparacaqdı. Yaralamaq istəmirdi. Ceyran isə yorğun, özünü itirmiş və çamış bir vəziyyətdə mərzdən-mərzə keçir, arxdan-arxa atılırdı. Qaçıb qurtara bilmirdi. Adamlar nəhayət, heyvanı lap sıx əhatə etdilər. Mister eşitmişdi ki, ceyran hündürdən hoppanır. Toqqasını açıb ucuna daş bağladı. Fikirləşdi ki, «başımın üstündən hoppanası olsa, vurum gicəllənsin». Ceyran isə sanki yorulub dildən düşdüyü üçün ələcsiz qalıb təslim olmaq istəyirdi. O, bir ağacın gövdəsinə söykənib dayandı. Qaranlıqda adamlar canavar sürüsü kimi onu əhatə etdilər. Mister sanki onu ovsunladı, yavaş-yavaş heyvana yaxınlaşdı. Toqqasını halqalayıb ceyranın boynuna saldı, sonra qucaqladı. Mister ceyran haqqında oxumuşdu, eşitmişdi, şəklini görmüşdü, ətinə yemişdi, amma özünü heç vaxt belə yaxından görməmişdi. Bilirdi ki, ceyranın zərif tükləri, nəcib buynuzları, təmiz dırnaqları, incə boynu, iri gözləri olar. Göbəyi ətir iyi verər.

İlk dəfə heyvanın göbəyini iylədi. Acımış qatıq iyi onun burnunu qıcıqladı. «Yəqin, - dedi, - mənim burnum müşkə alışmamışdır». Heyvanın dırnaqlarına baxılması deyil, pəlçığa bulaşmışdı. Kəlləsinin

yeqəliyinə baxmayaraq buynuzu yox idi. Mister fikirləşdi ki, yaqın bala ceyrandır, buynuzu çıxmayıb. Boynunun iriliyi onu təəccübə saldı. «Bəlkə, - dedi, - bu da ceyranın bir cinsidir». O, qamışlığın qırağında fənər işığında tutduğu ceyranı ətraflı gözdən keçirirdi. Şofer də bir qıraqdan durub içindən gülürdü. O, bildiyini demək istəyirdi, lakin cəsərat eləməirdi. Birdən heyvan ağzını kənara tərəf tutub uzun-uzadı anqırdı.

Mister şoferə baxdı:

- Ceyran gərək mələsin axı?

- Bu mələyəndən deyil!

- Necə yəni?

Şofer özünü saxlaya bilmədi:

- Cənab, - dedi, - bu qoduqdur!

- Necə yəni?

- Cənab, bu eşşək balasıdır!

Mister inanmadı.

- Nə deyirsən, əşi?

- Bəli, cənab, bu üçaylıq qoduqdur, nahaq yerə zəhmət çəkmişik.

Bizi aldadıblar! Aşkar şeydir ki, aldanmışıq!

Mister qəzəblə qoduğa bir təpik vurub nifrətlə geri çəkildi. Heyvanın başına üç patron sıxdı və ölüsünə barmağını silkələdi:

- Sabah mən o yüzbaşının dərisinə saman təpdirməsəm, böyük britaniyalı adı mənə haram olsun! Qoy aziyatlar bilsinlər ki, kiminlə zarafat edirlər!

Mister sözündə möhkəm adam idi. İki gün çəkmədi, nahiyə pristavı adam göndərib Yassarı çağırdı. Çəkib möhürünü, zəncirini əlindən aldı.

Yassar ürəyində deyirdi: «Yaxşı çatdı adım Londona. Allah kəssin belə qulluğu!..»

Ceyranın qaçdığını anasından qabaq uşaqlar Bahara söylə-

mişdilər. Maldan qayıdandan sonra gecə vaxtı kövsənə gedib ovunu axtarmaq istəyirdi. Mane oldular. Bahar dayana bilmirdi. Bütün gecəni narahat idi. Səhəri işıqlaşmamış qalxıb mala getməli idi. Tabaqdan bir parça çörək götürdü, evdən çıxdı. Anasının əlindən qurtaran kimi birbaşa vağzal yoluna, ov qaçan yerə götürüldü. Səhərin alaqaranlığında pişik kimi bu şumdan çıxıb o biri yoncalığa, yoncalıqdan çıxıb ağaclığa girir, kolluqlara baxır, hərdən fıstırıq çalıb ceyranını çağırırdı. Ona elə gəlirdi ki, ceyran onun səsinə tanıyacaq, onu görsə qayıdacaqdır. Gün yerdən qopana qədər, kövsəndə gəzdi. Axtardı, peşman qayıdıb ağasının qapısına malın üstünə getdi.

Xanım onu darvazadan qovdu:

- Bir az da yatsaydın, niyə yuxuna haram qatırdın, ay Allahyar bəyin nəvəsi!

Bahar dinmədi, başını aşağı saldı. Xanım sözünü açıq dedi:

- Get. - dedi. - özünə yer tap, haydı! Bizim ev tənəlxana deyil!

Bahar çıxdı, bilmədi hara getsin.

Kənddən həmişəlik qurtulub dağlara, meşələrə doğru qaçan ceyranının dalıncamı, anasının yanınamı getsin, daldey bir yerdə oturub dincəlsin, yorğun ayaqlarını ovsunmu, cütçülərə yanaşib iş istəsinmi, yoxsa köç yolunu qabağına qatıb uzaqlara, insafli bir xozeyin axtarmağamı getsin...

Qardaşı yadına düşdü. Dayanıb əlini qoltuğuna saldı, səkkiz qatlanmış kağızı çıxarıb öpdü, gözünə sürtüb yenə qoltuğuna qoydu. Onlar burada olsaydılar, Baharı bu gündə qoymazdılar. Onlar Baharın inciməyinə razı olmazdılar. Onun ceyranını tapıb gətirərdilər. Bahar üzünü yollara tutub dərin bir həsrət, yanıqlı bir səslə çağırırdı:

- Qağa!

- Suren lələ!

Uşaq şikayətli bir dillə böyüklərini çağıra-çağıra yeriyirdi. Sanki ümidlərini işıqlandıran bir qüvvə ardınca gedirdi.

O, heç bir tərəfə baxmırdı. Əl ağacını sürüyə-sürüyə, çayın axarına qarşı oynada-oynada gedirdi. Şəhər tərəfdən lam-lal axıb gələn sülardan sanki bir xoş xəbər umurdu. Ürəyində soruşurdu: «Ceyranım səndən addadımı, qardaşımın bu yollardan ötdüyü yadınızdadırmı?».

Sulardan cavab gəlmirdi.

Bahar ceyrandan əl üzmüşdü sə də evə qayıtmırdı: O indi qardaşının dalınca gedirdi. O güman edirdi ki, şəhərə çatan kimi Mərdanın adını çəkəcək, hər kəsə desə onun qolundan tutub yanına aparacaqlar. Qardaşı sevinəcək, əhval soruşacaq. O, əziz ovunu əlindən alanlardan Mərdana şikayət edəcək. İgid qardaşı bu intiqamı da alacaqdır; çünki indi yanında Suren kimi yoldaşları, köməkləri vardır!..

Bir də şəhərdə, deyirlər, yaxşı adamlar çoxdur.

Başını qaldıranda Bahar özünü Qobu kənarında, vağzala doğru dönən cığırdə gördü. Nədənsə, ona elə gəlirdi ki, qardaşı Mərdan da, Suren də, itirdiyi ceyran da lap bu yolla getmişdir. Onların izi, iyi və sorağı bu yoldadır. Bu ümidlə tutduğu cığırdan çıxmıdı, artan ümidinin ardınca daha da yeyinlədi.

Yeddinci fəsil

YENİ YOLDA

Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir!

ATALAR SÖZÜ

Mərdan səhərə yola düşmüşdü, ancaq nigaran idi. Bənnə Məşədi Rəhimgilə getmək istəyirdi. Amma gecənin bu vaxtında, bu şuluqluq zamanda ehtiyat edir, həm də utanırdı. Bilirdi ki, dar döngədə Məşədi Rəhimin darvazasını döyüb aləmə səs salmayınca qapını açan olmayacaqdır. Səs salmaq da yaxşı deyil. Çıxan olar, gecə qarovullarına tuş gəlmək də xatalıdır.

Bir tərəfdən də düşünürdü: «Səhər açılsa da, aşkar getməyimiz qorxuludur. Bu vurhavrda hər ötənə diqqət verirlər. Sureni üzgözündən tanıya bilərlər. Gədəni güdaza verərəm. Küçələri elə vaxt ötmək gərək ki, qaranlıq, yiyəsizlik olsun».

Mərdan yol uzununu başaşağı fikirləşirdi. Fikirləşirdi, fikirləşdiyini Surendən gizlədirdi, sakit yeriyan Sureni özü də həmin fikirlərlə məşğul idi. Qorxulu və qaranlıq bir aləmə düşənlər kimi şübhəli yeriyirdi. Mərdanın sözündən keçə bilmirdi. Mərdan səhər açılmamış ustasının evinə çatmağı kəsdirdi. Surenin qolundan tutub yeyinlədi.

Onlar qapını döyəndə usta Rəhim şirin yuxuda idi. Qalxıb hövl ilə, köynəkək həyəətə çıxdı. Mərdanın səsini tanıyan kimi qapını açdı.

- Yallah, Mərdan, xeyirdirmi gecənin bu vaxtı?
- Xeyir olmamış nə var, usta, uşaqlar necədir?

Onlar əhvallaşdılar, ustanın uzun dalandan başlayan balaca ağaclarla örtülü, qaranlıq həyəti qonaqları öz qoynuna aldı. Səkidə

əşidilən ayaq səslərindən sonra gecənin ümumi sükutu dərinləşdi. Usta Rəhim qonaqlara şam, çay təklif elədi. Mərdan razı olmadı:

- Arvad-uşağa əziyyət verib yuxudan eləmə, biz yığılıb yatmaq istəyirik.

Ev sahibi bu gəlişin adi səfər olmadığını bilirdi. İllah da dülgər Arakelin oğlunu Mərdan ilə görəndə ürəyində dedi: «Bu gədədə pələng ürəyi var».

Sorğu-sual eləməyi münasib görmədi, yorğan-döşək açıb qonaqları rahatladı.

Mərdan başına gələni usta Rəhimə danışdı. Usta, Hacı İbrahim-xəlilə və zəmanəyə lənət deyəndən sonra belə bir məsləhət gördü:

- İş, - dedi, - var. Seyid Rzaya imarət tikirik, mini on bir manatdan kərpic danışmışam, başlayın kəsin. Sureni xamsa da, özün üstündə olarsan. O, palçıq tutar, sən də bir başdan qəlibə çəkərsən. İkilikdə gündə dinməz min kərpic tökərsiniz...

Mərdan razılıq elədi. Ustadan bir məsələni də soruşdu:

- Ay usta, Sureni sarıdan çox qorxuram. Siz nə fikirdəsiniz?

Usta Rəhim onun sözünü ağzında qoydu. Mərdan deməsə də usta bu barədə əvvəlcədən fikirləşmişdi:

- Əlbət ki, Sureni gərək ehtiyat eləsin. Gərək biz özümüz də ehtiyat eləyək. Hərçənd bizdəkilər fəhlə, kasıb-kusub qardaşlardır, amma demək olmaz. «Xəmir yeyənə etibar yoxdur». Çuğulçunun qulağına pambıq, divan-dərəyə bir xəbər çatdırsalar bəsdir.

Usta Rəhim əlini gözünün qabağına gətirib baxdı. Sanki o həmişə yumulu kimi görünən balaca gözləri ilə əlinin üstündəki tükləri saymaq istəyirdi. Fikirləşəndə əlinə baxmaq, barmaqlarını tərpedib oynatmaq ustanın adəti idi. Bir az baxdıqdan sonra sanki tükləri sayıb qurtardı, əllərini yanına salıb başını qaldırdı, üzünü Mərdana tutub dedi:

- Siz heç kürələrdən qırağa getməyin, görüküb eləməyin. Bura

dinc yerdir. Gələn olmur, olsa da mən xəbər tuturam. Ancaq şeyəd, işdir, xudanəkərdə, gəlib-gedən olsa, mən özüm xəbər verərəm. Qarəz ki, ehtiyatı əldən qoyma. «İgidin-igiddən ancaq ehtiyatı artıqdır». Onu da deyim ki, fəhlələr yaman narazıdır. Xozeyinlərin hədə-qorxusuna baxan yoxdur. O gün hamı işi qoyub çıxdıq. «İşləmirik, vəssalam». Rusiya fəhlələri camaatı yaman ürəkləndirib. Dünya gör-götür dünyasıdır. Bakıdan, Tiflisdən hey xəbərdir, eşidirik. Tətil eləyən, nümayişə çıxan, sahibkarlarla kəllə-kəlləyə verən fəhlələr bizdə də çoxdur. Bir yoldaşımızı döymüşdülər, az qaldı qiyamət qopsun. Divan adamları daha fəhlələrlə bacara bilmirlər. Əmələ var, onların gözüne ağ salır. Bura bir bolşevik gəlib-gedir.

Usta Rəhim yenə susdu. Sanki dediyinə peşman olmuşdu. Bir müddət kirimiş durdu. Mərdanın diqqətini görüb özünə cəsarət verdi:

- Bura bir oğlan gəlib-gedir. Bakıdan olsun gərək, Hacınin işini ona desən pis olmaz.

- Kimdir ki o?

- Mən o kişidə gördüyümü görmüşəm. Sahibkarla aşkar dimdik-dimdiyə durur.

- Adı nədir?

- Yoldaş! Adı Yəhyadır, ancaq fəhlələr yoldaş deyir.

- Nə işin yiyəsidir?

- İndi Hacı Əlinin tütün fabrikində qaraca fəhlədir. Amma çox igid adamdır, halal olsun!

Usta yoldaş Yəhyanı xeyli təriflədikdən sonra ehtiyat elədimi, qorxdumu, nədənsə sözünü dəyişdi.

- Mənim adım olmasın, siz o kişiyyə deyini!

Mərdan ustanın dediyi adam haqqında soruşmaq istədi. Usta müxtəsər elədi:

- Tanıdaram, ancaq mənim adım olmasın!

- Sənin adın olanda nə olar?

- Yox, mən pəs.

- Pəs olan adamı niyə bizə urcah eləyirsən, usta?

- Siz ayrı, mən ayrı!

- Deyəsən, ay usta, xataya salmaq istəyirsən axı bizi?

Usta söhbətin ağzı əyildiyini və fikrinin anlaşılmadığını görüb peşman oldu:

- Mən sizə yaxşılıq üçün dedim. O elə adam deyil.

- Bizə xeyri nə olacaq ey, iş verir, pul verir ya haqqımızı qoruyur, neyləyir?

Usta özünü saxlaya bilmədi, yanını daşın üstə qoyub ətrafa baxdı, bir çubuq doldurdu və dedi:

- Siyahı tutur. Sizin kimi cavanları yazır.

- Hara yazır?

- Qoy bir sözümlə başa salım axı... Təşkilata yazır. Başında neçə yüz fəhlə! O kişilərin niyyəti var. İstəyirlər, başa düş, camaatı. yeniyetmələri ayıldalar. O belə adamdır. Hökumət adamlarından bərk yanıqlıdır. Qorxu bilməz, hürkü bilməz.

Mərdan bir az duruxdu.

-Deyinən bizim hayıfımızı almaq istəyir də!

- Hə də!

- O ki yaxşı adamdır, usta. Mən elə dərs almağa bir beləsini göydə gəzirəm! O əsl mənim adamımdır.

- Bəs mən nə deyirəm!

- Ay usta, məni ona yetir. Bir de görüm, bəs sən niyə yaxanı qırağa çəkirsən?

Mərdanın sualı ustanı tutdu, o qalxıb iş görürmüş kimi bir qurdalandı, çubuğunu ağızından çəkdi.

- Mən barışıq tərəfdarıyam.

- Ol da!

- Olanda da yoldaş Yəhya qoymur. O deyir vuruşmaq lazımdır.

O deyir öz xoşuna heç bir xozeyin qəpiyindən keçməz! Əlindən ixtiyarat verməz. Fəhlənin haqqını ancaq mübarizə ilə almaq olar. O çox kitablar oxuyur, oradan dəlil gətirir, o, dərin adamdır! Barışmaq söhbəti, nə bilim, yumşaqlıq-zad yaxın qoymur!

- Mən ki barışmaq-zad tərəfdarı deyiləm. Özüm də təzə başlamışam, ay usta, sən Allah, o yoldaş Yəhyanı bir mənə tanıt!

Səhərisi gün yoldaş Yəhya Mərdanı da, Sureni də fotoqrafçı Bağırın zirzəmisindəki komsomol yığıncağına apardı. Onlar birinci dəfə burada fəhlə cavanların müqəddəs məqsədi və işi ilə tanış oldular. Böyük inqilabın, rus fəhlə-kəndlisinin rəhbəri Lenin haqqında məruzə eşitdilər. Rəhbərin şəklini də gördülər. And içib təşkilata yazıldılar. İclasın axırında hamı ayağa qalxıb ahəstə, lakin möhkəm bir səslə «Beynəlmiləl» oxuyanda kəndli gənclər özlərini yeni və çox qüvvətli bir qoşun sırasında hiss etmişdilər. İndi onlar illərdən bəri axtarıqları yolu tapdıqları, öz məslək yoldaşlarına qovuşduqları üçün sevinib fərəhlənir, qucaqlayıb öpüşür, yoldaş Yəhyadan çox sözlər soruşurdular. Yəhya onların hər ikisinə gələcək böyük işlərdən, Kommunist Partiyasının tədbirlərindən, Petroqrad, Moskva, Bakı, Tiflisdə gedən inqilabi işlərdən danışırdı. «Rusiyada azadlıq dünyası yaradan qüvvə, bizə də nicat verəcəkdir. Biz də Lenin yoldaşın, partiyanın çağırışına, inqilaba hazır olmalıyıq! Gənclər kommunistlərin yaxın köməyidir...»

Mərdan döşünə bir qutu taxmalı oldu. Yoldaş Yəhyanın köhnə qayışını qutunun kənarına mıxladı. Parça-parça kəsilmiş qoz halvasını və bal sucuğunu büküb hazırladı. Yoldaş Yəhyanın verdiyi intibahnamələrin hamısını dörd qatlayıb əl boyda elədi, səliqə ilə qutunun bir küncünə yığdı. Üstünə açıq papiros töküüb çıraqlar yananda yola düşdü.

Ömründə birinci kərə idi ki, Mərdan belə məsul və qorxulu işə gedirdi. Yoldaş Yəhya onun adını iclasda çəkəndə, ona etimad bəs-

ləməyi təklif edəndə, komsomolçuların çoxu duruxmuşdu. Bəziləri onu tanımadığını demişdi. Bəziləri xam olduğunu demiş, kimisi də hələ «təşkilatda bişmədiyinə, dünən gəldiyinə görə» etiraz etmişdi.

Mərdan dözə bilmir, ürəyi döyünürdü. Gah papağını əlinə alır, gah başına qoyur, gah əllərini ciblərinə salır, sanki bir şeyi axtarırdı, gah qalxır, gah otururdu. And içmək, fəhlə təşkilatının işi üçün candan-başdan keçməyə hazır olduğunu demək istəyirdi. Yoldaş Yəhyanın üzünə baxırdı. Yəhya bütün komsomolçuları inandırır ki, Mərdanın xamlığı da, bişməməyi də, tanınmamağı da düzdür...

Yəhya bunu təsdiq edəndə qayıdıb Mərdanın üzünə baxırdı. Mərdan qurumuş, pərt olmuşdu, Yəhya əlavə etdi:

- ...Bunların hamısına mən şərikəm, amma Mərdanda bir üstün cəhət var. O cəhət Mərdanın bütün nöqsanlarını yuyub aparır. Mərdan əti-qanı ilə, zəhməti və həyatı ilə bizə, inqilaba bağlı oğlandır, anadangəlmə bizim adamdır. Mərdan inqilabın indiyə qədər yetim, sahibsiz qalmış oğludur. Yetim də məlum şeydir ki, zəif olar, cılız olar, bacarıqsız olar. İndi Mərdan bizim hamımız kimi yetimlikdən çıxmışdır. Əli öz atasına-anasına, böyük inqilaba çatmış bir oğlandır. Bundan sonrakı Mərdan ilə indiyə qədərki Mərdanı tay tutmaq düz deyil. Mənə onu mötəbər adamlar tanıdıb. Bu son aylarda özüm lap yaxşı bələd olmuşam. O, komsomol vəzifəsini bizim heç birimizdən pis anlamır, pis də yerinə yetirməz. Mən sözü-mün üstündə dayanıram. Mən yenə də deyirəm ki, bu iş Mərdana tapşırılsın...

Yoldaş Yəhyanın dərin bir etibarla Mərdandan danışmağı adamları təmin edib inandırıdığı kimi Mərdanın özünə də böyük cəsarət və mübarizə qüvvəti verirdi. O, ürəyində deyirdi: «Belə yoldaşlarla ölümə getmək də xoş və fərəhlidir».

Mərdan Sulu karvansarasının üstüörtülü, uzun və rütubətli dala-nından «Ay yaxşı halva!» deyib ötəndə təşkilat məsuliyyəti, azadlığa

xidmət şərafi onun fikrində hakim idi.

O, xüsusən yoldaş Yəhyanın zamanətini, ona bəslədiyi etimadı böyük bir səadət kimi xatırladı. Ürəyində xoş bir iftixar hissi duydu. Dalanın qaranlıq yerində dörd bir yana göz gəzdirdi, gəlib-gedən yox idi. Ancaq konka stansiyasının yanında çisələyən yağışdan qorunmaq üçün örtüyünü qaldırıb içəri qısılmış və müştəri gözləyən faytonçuları gördü. Onların gözü yolda idi. Sanki birisini gözləyirdilər. Mərdanın ürəyinə gəldi: «Bilmək olmaz, bəlkə bunların içində müsavət çuğulu var. Bəlkə bunlar mənim kimisini izləyir, göydə axtarırlar... Ona bax, o uzun çuxalı, qırmızı qurşaq hərif necə də tərs-tərs baxır... Ay sən öləsən!..»

Bir də xəyalına gəldi ki: «Yox, bir o deyil, hamısı baxır. Onlar faytona qaçan müştəri axtarırlar, mən onların karına gəlməyəm. Qoy eşitsinlər. «Ay yaxşı qoz halvası!»

Bunu eşidəndə qırmızıqurşaq faytonçu məyus olub üzünü yana çevirdi.

Dalının kənarındakı açıqlıqda camaat yığışmışdı. Mərdan tünlүkdən qorxub cəld ötmək istədi. Ancaq inildəyən saz havası, göylərə ucalan aşıq səsi onu cəlb elədi.

Xeyli zamandır ki, onun qüssəli ürəyini oxşayan yoxdur. Xeyli zamandır ki, onun yanıqlı qəlbinə, narahət əsəblərinə musiqi güləbi çilənməmişdir. O, toy görmür, mahnı eşitmir.

Sanki Mərdanın qolundan tutub döndərdilər. İstər-istəməz adamlar gedən tərəfə yönəldi.

Fikrinə gəldi ki, «xata çıxar, kağızları ələ keçirərsən, nə qayı-rırsan?»

Ötmək istəyəndə: «Deyişirlər, deyişirlər, aşıqlar, bağlaşırlar!» - deyə yoldaşını çağırən birisinin səsinə eşitdi. Heç olmasa bir baxıb ötməyi vacib bildi. Qutusunu kağızla örtüdü. Pencəyinin altına, qoltuğuna vurub adamlara yanaşdı.

Camaat meydana halay vurub diqqətlə qulaq asırdı. Ortalıqda qabaq-qabağa iki aşıq dayanmışdı.

Biri, kəndirli sazını çiyinə keçirib gəzinə-gəzinə çalan gödək aşıq Abbas idi. Mərdan onu toylarda görmüşdü; bir xoşsifət, qırmızı-saqqal, gödək kişi idi. Nahiyədə birinci qoca idi ki, həm saqqal qoydurur, saqqalına xına yaxır, həm də baş qoydururdu. Ondən soruşanda:

- Ay aşıq, qırmızisaqqal hara, urusu baş hara?

- Saqqalı, - deyərdi, - dəlləklərin acığına, başı da mollaların acığına qoyuram.

Aşıq Abbas çarıqlarını yerə sürtə-sürtə yaşına yaraşmayan bir zirəkliklə mərəkəni süzür, əyilib-qalxır, bükülüb açılır, gülməli şeylər oxuyurdu.

O birisi, aşığın hərəkətlərinə cavab verə bilməyən yaxası açıq, ortaboylu, qarabıqlı, iri və iti gözlü cantaraq kişi isə camaatın dediyinə görə şair imiş. Şairin üst-başı cırıq, ayaqqabısının rəngi getmiş, kəməri açılmışdı. Tük basmış sifətində bir qəribəlik, pərişanlıq vardı.

O pərişanhal olsa da simasından, ağır və mənalı hərəkətindən məlum idi ki, sadə bir şəhərli deyildir. Tox, lakin təmin olunmayan iti baxışları yalnız adamların üzündə qalmırdı, sanki güllə kimi hər şeyi deşib ötürdü. Sanki bu şair buludlu üfüqlərə baxar, oradan tulu edəcək bir günəşin doğmasını gözləyirdi. Onun sözləri də çöhrəsi və nəzərləri qədər mənalı idi. Aşıq Abbas saqqalını qısa və xınalı barmaqları ilə darayandan sonra saza saldığı sözləri sətir-sətir, kəlmə-kəlmə, açıq-aşkar deyib camaata çatdırırdı.

Onun sözlərinə Mərdan heyrət etdi. Aşıq nə yardan, nə teldən, nə göz-qaşdan deyirdi, nə də güldən-bülbüldən. Başdan-ayağa dünyanın indiki işlərindən, hər şeydən məhrum olan kasıblardan, insafsız varlılardan, zülmədən, ədalətsizliklərdən deyirdi. Heç kəsdən də

qorxmurdu, dedikcə deyirdi:

Nə zaman getsə məclisə,
Qovular, döyülər kasıb.
Danışmağa ağız açsa,
Yer-yerdən söyülər kasıb.
Hər vaxt üzü mələmətli,
Görmədi bir gün ləzzətli,
Xeyirdə-şərdə dövlətli,
Haçan bir anılar kasıb?..

Aşığın sözü eşidənlərə ləzzət verirdi! Yerlərdən səs gəlirdi:

- Başı bəlalı kasıb!

- Yazıq, günüqara kasıb!

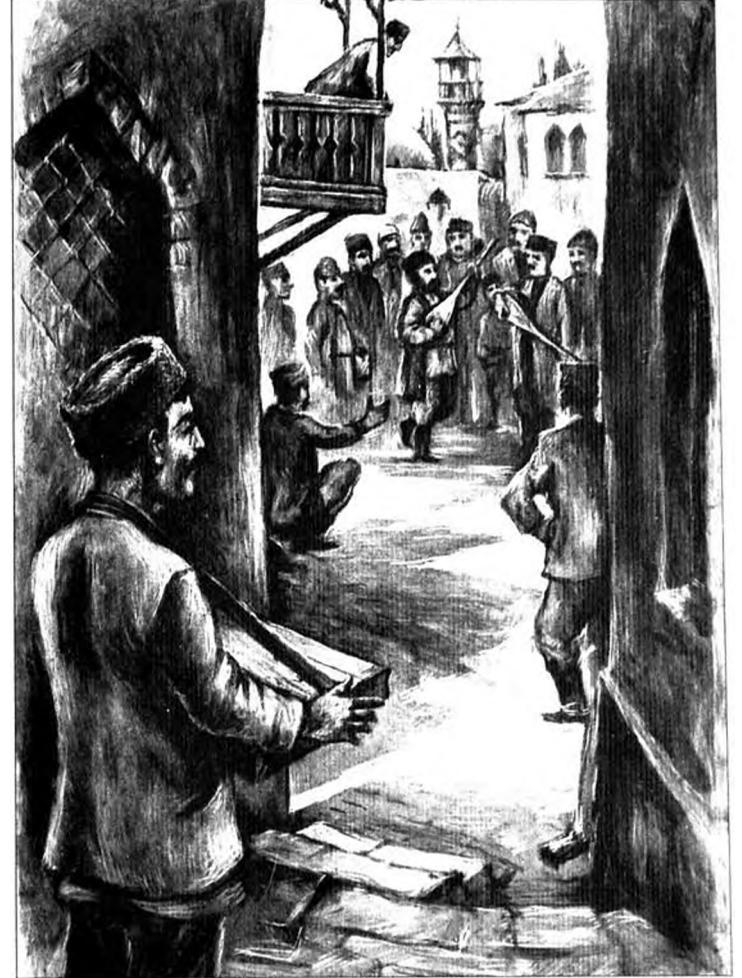
Aşığın sözləri camaatın ürəyinə sanki su səpirdi. Elə bil bunları hər bir kəs demək istəyirdi. Ancaq heç kəs bu aşıq kimi xoş və təsirli deyə bilməzdi:

Dövlətlinin əli aşda,
Əyləşirlər nazbalışda.
Hər zaman aşağı başda
Sıxılar, büzülər kasıb.

Kim idisə dayana bilmədi:

- Büzülməsin neyləsin, ay rəhmətliyin oğlu! Kasıbı adam yerinə qoyan kimdir?

Gecəbəgündüz qəm edər,
Ruzusun hampa kəm edər.
Dövlətliyə ikram edər
Əyilər, bükülər kasıb.

Məclislərdə ötməz sözü,
Danlaqlıdır üzü-gözü,
Başı qapazlıdır, düzü
Demə ki, bir gülər kasıb.

Mərdan ürəyində dedi:

«Daha keçmiş ola! Bundan sonra əyilib bükülən kasıb az tapılar. Bu kağızları oxuyandan haqqını, hüququnu qanandan sonra, kommunistləri tanıyandan sonra kasıb daha niyə əyilsin! Yox, ay aşıq, dünyadan xəbərin yoxdur! Şimal tərəfdən kasıbın üstünə bir gün doğur ki, işığı qiyamətəcən sönməyəcək!..» Mərdan ürəyindəkiləri ucadan deməyə hazır idi. Ancaq ona bunu tapşırمامışdılar... «Ay yaxşı qoz halvası» - deyib bir az kənara çəkildi. Aşiq söhbətində davam edirdi:

Aşiq Abbas, bu sifətdə
Heç sən yoxsan sanda, adda,
Qaç, qalarsan ayaq altı:
Basılıb əzilər kasıb.

Kim idisə əlini-əlinə çaldı:

- Bunu qiyamət demisən, ay aşiq «Qaç ki, basılıb əzilərsən».
- Aşiq, dilin var olsun!
- Bir də de, bir də!
- Bu sözlər qızılla yazılısıdır!..

Aşiq Abbas qurtaran kimi şair üzünü camaata tutdu. Bir əlini cibinə qoyub o biri əli ilə sanki uzaqları göstərdi. O da aşiq kimi sinədəftər, əzbərdən deyirdi. Keçmişin, indinin böyük şairlərindən, şirin kitablardakı sözlərdən deyirdi. Elə həyəcanla, elə bir qızgınlıqla deyirdi ki, eşidənlərin barmağını kəssən xəbər tutmazdılar. Bütün

gözlər şairin açıqlı sifətində, əsəbi tərpənən dodaqlarında, həqiqət deyən ağızında idi. O bənd-bənd deyirdi. Gah üzünü yanındakı kişilərə tuturdu, gah danışa-danışa uşaqların kürəyinə əl vurub tərifləyir, gah yalançı dostlardan şikayət edir, gah qaşqabağını turşudaraq pis adamlara lənət oxuyurdu. O, bəzən elə bir görkəm alırdı ki, dayananları vahimə basırdı. O, elə həqiqətləri deyirdi ki, hər kəs ürəyində təsdiq edirdi:

İnsan tənqişərmə zinhar olmasa?
İstismar olmasa, cidar olmasa?
Çoxdan batırmışdım düşmən başını
Canıma daraşan «dostlar» olmasa.
Biri-birinizə mehriban olun!
Hal bilən, dil bilən, anlayan olun!
Göz-gözə yatmayın canavar kimi,
Hiylədən əl çəkin, saf insan olun!

Şair üzünü mərəkəyə gələn balaca uşaqlara tutdu.

Bizlər qocalmışıq, siz cavansınız,
Baharı gözləyən bir güldansınız,
Yaranmış desəydim yalan olardı.
Sizin hər biriniz yaradansınız.

Sonra şair yenə uzaqlara baxıb qaşlarını düydü:

Səhərim açıldı, danım söküldü,
Bir paxıl qarımda səsləndi, güldü.
- Açı, - dedi, görüşək, ey əziz dostum!
Açanda qarını gözü töküldü.

Sözbaza rast gəldim, mənə verdi əl,
 Üzündən-gözündən yağırdı əməl,
 Soruşdu, dinmədim, bir də soruşdu.
 Dedim:-Bu dəfə də özümə sat gəl.

Bir yolda yoldaşın, yolumuz aydın,
 Yoldaşım deyirdi: - Sən gəl arxayın
 Yat dincəl, mən varam! - dedim: - Bağışla,
 Arxayın yatardım, sən olmasaydın!

Mərdanın yanında duran tacirpapaq kişi öz-özünə mızıldanırdı:
 «Bu sözləri mən eşitməmişəm. Yalan deyir, kitabdan götürməyib,
 özü düzəldib!..»

Şair Aşıq Abbasdan soruşdu:

Sizə deyiləsi bir tapmacam var,
 Kim tapsa inan ki, ömrü uzanar:
 Nədəndir əkən biz, biçib yığan biz.
 Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar.

Şairin tapmacasına bəziləri güldü. Çoxlarını isə fikir götürdü.
 Mərəkəyə öteri bir sükut çökdü.

Adamlar başlarını aşağı saldılar. Çoxunun yadına Sabirin sualı düşdü:

İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,
 Bəyzadələri, xanları neylərdim, ilahi?

Bir uşaq ixtiyarsız təkrar etdi:

- Neylərdin, ilahi!

Bir qoca isə üsyankar bir əda ilə göyə baxıb ucadan səslədi:

Bağın, əknin xeyrini bəylər görəcəkmış,
 Toxum əkməyə dehقانları neylərdin, ilahi!
 İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü
 Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!

- İlahi!!! İşləri nə çaşbaş salmısan, ilahi!
 Sanki şair sözlərilə ürəkləri tərpətdiyini duyub sevindi, coşdu.
 Üzünü şimala tutub əlini bayraq kimi qaldırdı. bərkədən səsləndi:

Gəl, ey gözlədiyim xilaskarım, gəl!
 Ey azad həyatım, ilk baharım, gəl!
 Gəl ki, qaranlıqda boğdular məni,
 Gəl göyüm, günəşim, ulduzlarım, gəl!

Adamlar heyrətdən «Pah» deyib bir-birinin üzünə baxdılar.
 Şairin bu açıq və həyəcanlı çağırışı hamını heyran etdi. Hamının
 üzündə bir ümid parladi. Bir qorodovoy içəri soxulub şairin
 qolundan tutdu:

- Nə təbliğat aparırsan, burada, sarsaq oğlu sarsaq? Düş qaba-
 ğıma!

- Sarsağın səsi gəlir.

Qorodovoy boylandısı da, bu cavabın sahibini tapa bilmədi.
 Nəzərilə adamları süzdü. Kim idisə dilləndi:

- Canım, kitab sözü...

Qorodovoy onun üstünə qışqırdı:

- Kitab də qələt elədi, dəftər də, sən də! Haydı!

Tacirpapaq qorodovoya afərin dedi:

- Bu bolşeviki çoxdan susdurmaq lazım idi!

Camaat həyəcanlandı. Şair isə dartınıb qollarını qorodovoyun
 əlindən çıxarmağa çalışdı:

Qırılısın zəncirlər, qollar açılısın!
Ürəkdən-ürəyə yollar açılısın...

Adamlar vəsatət elədilər:

- Sözdür deyir, qoy desin inanan kimdir!
- Əfəndim, keflidir, bənd olma.

Tacir hirsləndi:

- Necə yəni keflidir. Sözün doğrusunu kefli deyər.

Bir kəndli hazırcavablıq elədi:

- Sözün doğrusunu deyirsə, daha niyə tutursunuz, tacir əfəndi?

Mərdan da kəriyə bilmədi:

- Düz danışmaq qadağandır?

Qorodovoy şairin kürəyindən bir dürtmə vurmaq istədi. Onun əlini göydə tutdular. Şair son dəfə camaata baxdı, daha da bərkdən oxudu:

Deyin insanlara geyinsin qara,
Kainat bürünsün qaranlıqlara,
Kor olan gözlərim bari görməsin,
Azadlıq, aydınlıq çəkilir dara.

Şairin sözlərinə camaat səs verdi. Səslər ucaldı. «Belə zülm olmaz. Kişini nahaq yerə...»

- Haqq deyənləri susdurmaqımı istəyirsiniz?
- Cəlladlar, bir dayanın!

Meydanı bürüyən həyəcan get-gedə artırdı. Şairi qaçıрмаq istəyirdilər. Qorodovoy camaatın qorxusundan fit çaldı. Onun köməyinə gələn silahlı adamları dağıtdılar.

Mərdanı kədər və təəssüf hissi bürümüşdü. Onu aydın edə bilmədiyi ağır bir duyğu almışdı. Şair gözdən itənə qədər baxdı. Bir xeyli də ondan sonra yerində donub qaldı. Şairin tutulmasına yandı.

Lakin gördüyü mənzərədən - xalqın ədalətə, həqiqətə tərəfdar durmasından çox şad oldu. Ürəyi genişləndi. O, kommunistlərin, kom-somolçuların azadlıq arzularının el içində dərin kök atdığını, bunların milyonlara məxsus arzular olduğunu görüb qoşulduğu yeni və müqəddəs işin qalibiyyətinə bir daha inandı. Şairin alovlu sözləri onun qulaqlarında bir gələcək mahnısı kimi hələ də səslənirdi. Onun dediyi tapmaca Mərdanı düşündürdü:

Nədəndir əkən biz, biçib yığan biz,
Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar?

Bu kimin sözüdürsə, çox böyük sözdür! Şairi görəndən sonra Mərdan tələsir, bir narahatlıq duyurdu. Az qala intibahnamələri əlinə almaq, böyük bir daşın üstə çıxıb ucadan şeir kimi oxumaq, həmin şair kimi camaatın qəlbinə təsir etmək istəyirdi. Lakin ehtiyatı əldən qoymaq olmazdı. Ona təşkilatda belə tapşırılmamışdılar.

Yeyin və ürəkli addımlarla dalanı və karvansara həyatını keçdi. Şərbaf karxanalarına sarı getməli idi.

Saat altıda fəhlələr orada tənəffüsə çıxırlar. Karxanalara çatana qədər Mərdan bir neçə «müştəri» yola saldı. Onların heç birinə kağız vermədi. Bir yunker altı şahılıq halva alırdı: «Kağızın yoxdurmu?» Mərdan «yoxdur» dedi və yunkerin bu saat əlini qutudakı intibahnamələrə atacağını zənn edib şübhələndi. Halvanı dişinə çəkdiyini görüb tez ötdü. Fəhlələr «halvaçı»nı əhatə etmişdilər. O, sanki tez satıb getməyə tələsirdi. Bir abbasılıq halva parçalarını əl boyda kağıza büküb fəhlələrə verirdi. Halva verdiyi adamların üzünə baxırdı. Müştərilər get-gedə seyrəlirdilər.

İntibahnamələrdən bir xeyli qalırdı. Mərdan vəğzala yollandı. Bu-fet ağzında intibahnamələri teatr elanı kimi hər yetənə verib ötürdü.

Faytonçuların qaynaşdığı yerə çıxanda əlində bir intibahnamə qalmışdı. Fikrinə gəldi ki, «Birini özümə saxlayım». Sonra ürəyində güldü: «Özüm başdan-ayağa intibahnaməyəm də! Bunu da bir zəhmətkeşə verib oyatmalıyam».

Mahmız səsi eşitdi. Başını qaldıranda qabağında bir polis nəfərinin dayandığını gördü.

- Halvan varmı, bacioğlu?

Mərdan soruşdu:

- Neçəlik?

Polis nəfəri mütərəddid bir cavab verdi:

- Neçəlik olur-olsun.

Arxadan kim idisə mənalı öskürdü. Mərdan dönəndə adamların ona və qarşısındakı polisə baxdığını hiss etdi və məsələni anladı. Polis qışqırdı:

- Aç görüm halvanı!

Mərdan əlindəki vərəqəni ağzına basıb halva qutusunu açdı. Polis qutuda bir şey görməyib cəld Mərdanı boğazladı. Kağızı ağzından çıxartmaq istədi. Mərdan var gücü ilə dartınıb polisi itələdi. Ağzında islatdığı və hirsə çeynədiyi kağızı uddu. Polis onu qamçıladi. Dal tərəfdən də qışqırığı eşidildi. Bir hambalı döyüb soruşurdular:

- Niyə öskürdün, həmşəri köpək oğlu!

- Niyə öskürdün?

- De görüm, niyə öskürdün? Çexotqa tutsun səni!

Hambal gah dirsəyi, gah palanı ilə qamçıdan qorunub deyirdi:

- Öskürmək də qadağandır? Bunu hansı vilayətdə görmüsünüz, a kişilər? Öskürmək də olmaz?

Polis Mərdanı da, hambalı da qabağına salıb həbsə apardı.

Səkkizinci fəsil

SONANIN CAVABI

Itə ataram, yada satmaram.

ATALAR SÖZÜ

Sərin bir payız səhəri idi. Səhər də demək olmaz, çünki hələ tamam işıqlaşmamışdı, hava açılmamışdı. O vaxt idi ki, günün necə olacağını təyin etmək mümkün olmur. Bilmək olmur ki, günəş çıxacaq, yağış yağacaq ya tutqun, durğun bir hava olacaq. Lakin alaqlaranlıqda bəzi əlamətləri seçmək olurdu: göy üzü bulanıq, üfüqlər qara idi. Sanki varlıqlar ümumi bir sükutu dinləyir. Sanki hər şey qınına çəkilmişdir. Heç nə özünü bürüzə vermək istəmir, aləm sabahın təbiətinə göz dikib gündüzün məsum üzünün açılmasını gözləyir. Kainat güləcək, hər bir sirr açılacaq, aləm öz əlvan rənginə boyanacaqdı.

Şəhərə doğru gedən, getdikcə enlənən və böyüyən əyri-üyrü palçıqlı yol bu ala-toranda camaatla doludur. İşıqlandıqca adamlar bir-birini diqqətlə seyr edirlər: kimi qabağına qatdığı sağmal inəyini, kimi qoyun-quzusunu haylayıb satmağa aparır. Uzaq kəndlərin hansındansa, bir kişi eşşək üstündə bəkməz gətirir. Piyadaların bəzisi qoltuğunda boğça, bəzisi çiynində heybə, bəzisi dalında bir şələ odun, kimisi qucağında samovar aparır. Budur, cavanca bir gəlin, boğazından kəsib yığıdığı yumurtaları, ağzına saman tökdüyü səbətdə bazara aparır. O, qulpsuz səbəti bala kimi bağrına basmışdır. Ehtiyatla, başaşağı yeriyir. Ağ yabısına şor motalı, bir az da güzəm yükləyib üstünə minən uca, bir gözdən mayıf adam «xəbərdir» deyib piyadaları keçir. Ot arabasının dalınca gedən qoca enlikürək, qarasaqqal kişi bir əlində ları xoruz, bir əlində də bir

torba zoğal qurusu aparır, çarığının bağını bərkitmək üçün yolun kənarına çəkilir. Karvan onu gözləmir. Uzun yolu tez qət etmək üçün sakit yeriyən və həftəbazarına doğru gedən bu əhali karvanının üzü payız havası kimi tutqun idi. Deyərdin onları səhər-səhər isti yataqdan zorla qovmuşlar. Gözə görünməyən naməlum bir qüvvə onları qamçılaya-qamçılaya bazara, cibi dolu, tamahkar alverçilərin hüzuruna aparır. Çoxunun sifətindən şikayət yağır. Kiminin də odlu gözləri qəzəb saçır. Sanki o qəzəbli baxışlar xalqa ehtiyac və qara gün gətirən «naməlum qüvvəni» axtarır.

Budur, az qalmışdır, kəndlilər çatan kimi mətahlarını dəyər-dəyməzinə satacaqlar. Kimi yarım pud kəpəkli un alacaq, kimi pulunu yarmaya verəcək, kimi hisdən qurtulmaq üçün yeddilik lampasına çargül şüşə alacaq. Araba yağı, pinəçi köhnəsi, Vartaşen tütünü, üç arşın qalın ağ, qıfıl, stəkan, qayçı, baş darağı, eşmə sap, saqqız, Hacı Kərim oğlunun sancı dərmanı...

Hər kəs alacağı şeyi dönə-dönə xəyalından keçirir, addımlarını daha da yeyin atır.

Sona da o yolun yolçusudur. Bu, onun ilk bazar səfəridir. Ömründə birinci dəfədir belə bir karvana düşür, birinci dəfədir həftəbazarına gedir və evindəki «var-dövləti»nin son mətahını, «Yusif-Züleyxa» xalçasını satmağa aparır.

İyirmi ildən artıqdır ki, bu xalça Sonanın yük yerindədir. Toxuyan gündən onun eşqi ürəyinə düşmüşdür. Hər dəfə onu töküşdürəndə qatını açar, «Yusif-Züleyxa»sının üzünə doyunca baxar, yenə səliqə ilə dörd qatlayıb yerinə qoyardı: «Muradım var, arzum var...»

Sona doğru deyirdi. Onun arzu-kamı böyük idi. Bu, anaların ən böyük arzusu idi. Sona həyatda yoxsul, məhrum idisə də, geniş və böyük qəlbi zəngin arzulardan məhrum deyildi. O, ilk oğlunun, Mərdanın toyunu gözləyirdi. minbir arzu ilə gözləyirdi.

Sağlıq olsun, gəlin otağını özü bəzəyəcək: «Yusif-Züleyxa»nı evin baş divarından vuracaqdı. Bu xalça muradına çatmış ananın əziz oğluna gözəl hədiyyəsi olacaqdı.

Bu xalça əsrlər boyu davam edib gələn odlu sevgi dastanı, ana məhəbbəti və əməyinin, ananın oğluna verdiyi xeyir-duanın parlaq timsalı olacaqdı...

Dünya qarışdı, Sonanın uşaqları yetim qaldı. Yaşamaq çətin oldu. Kasıblıq qadını məngənə kimi sıxıb kiçilti. Ehtiyac hər şeyi dəyişdi. Sonanın sifəti də, səsi də, özü də, iti hərəkətləri də dəyişdi.

Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi. Bu arzu könlündə möhkəm bir sütun kimi dayanır, onun бүкүлөн qamətini düzəldir, çökən sinəsini qabardır. Sonanı həyata bağlayan bütün işləri bu sütun saxlayırdı. Küləklər, tufanlar, toqquşmalar, bu sütuna təkən vurduqca, düşmən zərbələri dəydikcə Sonanın ürəyi titrəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat sütun yıxılacaq, həyatı məhv olacaq, hər şey bitəcəkdir. Lakin sütun möhkəmdi, sütun tərpənməzdi.

İndi budur, Sona «Yusif-Züleyxa»sını qoltuğuna vurub bazara aparmalı olmuşdur. Uşaqlarına çörək pulu, namərd əlində qalmış Mərdana - dustaq oğluna xərclik, rüşvət pul tapmaq üçün son ümidini - xalçanı satmalıdır. Ayrı bir güman yeri yoxdur. Oğlunun «qazamata» düşdüyünü eşidən kimi dizinə çırpıb ağlamış, sonra Mövlam kişinin məsləhətilə xalçanı bağlayıb satmağa hazırlamışdı...

Bu uzun karvan yerində Sona hamıdan geri qalır, yolun kənarında otlar arasındakı təmiz, yaş daşların üstündə oturub boğçasını dizləri üstünə alır, dincəlir, ötənlərə məyus-məyus baxır. Sonanın baxışlarından qüssə yağır. Sanki dincəlmək üçün deyil, bu baxışları ilə ürəyindəki ələcsiz dərdlərini həmvətənlərinə söyləmək üçün oturmuşdur.

Xalçanı satıb kəndə qayıdacaq, hampaların birindən iki pud un alacaqdır. Qalan pulu götürüb oğlunun dalınca gedəcək, onun

buraxılması, kəndə qayıtması üçün hökumət adamlarına rüşvət verəcəkdir. Yuvasından azmış kiçik oğlunu, Baharı da şəhərbəşəhər axtaracaqdır. Bir xəbər çıxmasa pul verib ölkələrə car çəkdirəcək, hay salacaqdır.

Həftəbazarı köhnə, ağ divarları uçuq bir hasarçanın içində idi. Kənardan baxanda hasar üstündən adamların başı görünürdü. Camaat qarışqa kimi qaynaşır. Burada hər cild adam görmək olardı. Satan alana, alan satana qarışmışdı. At kişnəməsi, miyançıların səsi, pul cingiltisi dərvişlərin qəsidəsinə, dilənçilərin sızıltılı səslərinə qarışmışdı. Sona da, çoxlarının diqqətini cəlb edən gödəktuman, baldıraçiq, boz, kütsifət və qəribə libaslı bir adama baxırdı. «İngilis» deyər adamlar bir-birinə göstərdilər. İngilis burada iri və məğrur addımlar ataraq istədiyi hər şeyə diqqət yetirir, heç kəsdən məsləhət soruşmur, heç nədən çəkinmirdi. Adamlar ona sümsük itə baxan kimi ikrah və nifrətlə baxırdılar. Sanki bu baxışlar deyirdi:

- Bunu bizim içimizə buraxan, atana lənət!

İngilisin yanında uzunətək bir tacir hərlənirdi. İngilisin buyruğuna baş əyib o yan-bu yana qaçır.

Baharın ceyranına susayan mister Sonanın yadına düşdü, dərin bir ürək ağrısı ilə köksünü ötürdü, üzünü ingilisdən çevirdi.

Sona kənara. ev şeyi satılan tərəfə çəkilib boğçasını açdı. Xalçanı təmiz yerə salıb yaşmağını ağzına çəkdi, bir daşın üstündə çöməldi. İntizarla baxmağa başladı. Onun gözləri dərinə idi. Bu, sifətinə qaşqabaqlı, diliacı adam xarakteri verirdi. Bir az yana dönəndə, bəbəkləri gözünün küncünə qaçanda bu təsir daha da artırdı. Deyərdin bu baxışlar bir fəlakət olacağını göstərir. Çənəsinin gödəkliyi - kədər, yanağının çıxıqlığı - əzab, iztirab, dodaqlarının solğunluğu - qayğı əlaməti idi. Lakin ötənlər Sonanın üzünə yox, onun xalçasına çox baxırdılar.

Sonanın xalçası, doğrudan da, bir tamaşa idi. Sanki meydana

ışıq salmışdı. Görənlər yaxın gəlirdilər. Heyrətlə və ləzzətlə baxan adamlar, bir-birinə nə isə deyib xalçaya işarə edirdilər. Bəzisi xalçanın qiymətini soruşurdu, bəzisi hara malı olduğunu, kimisi Sonanın özünün haralı olduğunu və bu əntiqə şeyi haradan tapdığını soruşurdu. Sona acıqlı və qısa cavab verirdi:

- Budur, ey, bu - deyib işdə bərkiyənlər balaca əllərini, naxış vuran sənətkar barmaqlarını göstərirdi. Sonra bir ah çəkib əlavə edirdi: - Kasıblığın üzü qara olsun, uşaqlarım acdır, satıram.

Tacir Sonanın xalçasını görmüşdü. «Bəh-bəh, - deyər ağasına - ingilisə göstərdi. İngilisin gözü sataşan kimi heyrətindən rəngi daha da bozardı, xalçaya əlini vurub ayağa qalxdı. Tacirə nə isə dedi. Tacir dayananlardan xəbər aldı:

- Yiyəsi hanı?

Sona özü dinmədi. Dayananlar onu göstərdilər. Tacir sanki Sona ilə çoxdan tanış ya dost imiş. Ona tərəf əyildi, gülümsər halda soruşdu:

- Bacı, qiyməti neçədir?

Sona bir az duruxdu.

Kənddə qiymət qoydurub sonra bazara aparmağı düşünmüşdüsə də səhər tezdən çıxanda tamam unutmuş, xalçanı götürüb yoluna düzəlmişdi. Özü isə ürəyində bir qiymət tutmamışdı. Tuta da bilməzdi; çünki bu satış, bazar malı deyildi. Onun qiyməti isə heç vaxt və heç bir pulla ifadə edilə bilməzdi. Sonanın inandığı adam olsa nə qiymət deyər? Onda deyər: "Xalçanı apar, əvəzinə tabağımıza çörək, Mərdanımı qurtarmaq üçün rüşvət pulu ver".

Ancaq indi, bu məqamda, bu bazarda tacirə müəyyən qiymət demək lazımdı; çünki ingilis almaq istəyir. Pulla demək lazımdı. çünki ingilis hər şeyi pulla alır. İngilis çoxdan axtardığını tapmış kimi sevincək, xalçanın başına dolanmaqda, tez-tez çevirib üzünə, astarına, saçaqlarına, ipinə baxmaqda, rəngini yaşlamaqda, barma-

ği ilə naxışlarını yoxlamaqda idi. O baxdıqca camaatda da marağ artırıldı. Tamaşaya duranlar çoxalırdı. Adamlar böyük bir mərkəyə görmüş kimi halay vurub xalçanın ətrafında durmuşdular. Kim isə yerindən dedi:

- Barmaq işi olduğuna inanmır, necə də inansın! Bu ki qüdrət qələmilə çəkilmiş şəkildir!

- Əhsən belə barmaqlara!

Bir başqası bu sözə yanıqlı cavab verdi.

- Barmaqlar... barmaqlar həmişə qabardan göynəyən barmaqlardır. Sən bu saat qızıl gücünə qaranquş kimi çalıb Londona apararlardan danış!..

Bu sözlərə tacir göz ağartdı. Sonanın yanında dayanan üçüncü bir tamaşaçı bir az yavaş dedi:

- Odur ey, aşnam əlini cibinə salıb.

Bir kəndli dilləndi:

- Qardaş, mal əntiqə maldır. Neçə desən, dəyər!

Tacir Sonanın duruxduğuna dözə bilmədi, bir az da ona yaxınlaşıb soruşdu:

- Bacı, qiymətini buyurun. Buyur görək, biz alarıq.

Sona altdan-yuxarı tacirin üzünə baxdı, köksünü ötürdü. Udqundu, gözünü tacirdən ayırdı. Sanki onun danışmağa dili gəlmirdi. Qəzəbdən, həsrətdən, peşmançılıqdanmı, qızaran sifətində mənalı bir sükut cilvələndi. Sanki o, ağızından söz çıxan kimi gözəl xalçanın, o gözəl «Yusif-Züleyxa»nın həmişəlik olaraq əlindən çıxacağını, özünün yeganə təsəllisini itirəcəyini, xalçaya bağlı bütün şirin, müqəddəs arzularını selə-suya verəcəyini duyurdu. Sanki o, əbədi və təmiz olan bir məhəbbəti satmaq kimi ağır və çətin bir zərurət qarşısında idi. Ona görə qiymət demək çox müşkül idi. Lakin susa da bilməzdi.

Mister həyəcan içində idi. Dözə bilmirdi. Çılpaq qırmızı qıçlarını qatlayıb diz çökdü. Xalçanın haşiyələrinə, ilmələrinə bir də diqqətlə

baxdı, ayağa qalxdı. Xalçanı qaldırıb öz sinəsinə tutdu. Sonra tacirə verib divardan asılı kimi saxlatdı.

Tacir, quldurlara təslim olan qorxaq yolçular kimi qollarını geniş açdı. Xalçanı qabağına tutdu. İngilis baxdı, baxdı, yaxına yeridi, baxdı, kənara çəkildi, baxdı. Yandan, aşağıdan, yuxarıdan baxdı, arxayınlıq hasil edib sevincini gizlədə bilmədi, nə isə dedi.

Tacir də sevincək danışdı. Onlar danışanda heç kəs dinmirdi. Bir səs eşidildi:

- Neçəyə desə alacaqlar.

Sanki bu səsle Sonanı sayıq salmaq üçün xəbərdarlıq edirdilər. Tacir qayıdıb səs gələn tərəfə acıqlı baxdı və Sona başa düşməsin deyə, vəziyyətini dəyişmədən etirazını, hiddətini boğa-boğa dedi:

- Bilmirəm bu camaat niyə işə qarışır, niyə mane olur? Ay müsəlman qardaşlar, bir qırağ durun görək. Axı nə xəbərdir, adam var axı burda, meymun oynatmırıq ha!

Sona əli ilə xalçanın ucundan tutduğu halda dayananlara baxdı. O, ürəyindəki həsrət və təəssüfün bir çoxlarına təsir etdiyini, onlar üçün də ağır olduğunu sezdi. Tacirə dedi:

- On qızıl.

Kimsə dizinə çırpdı. Bir cavan fəhlənin «bay» səsi çıxdı ki, deyər-din oğlanın ürəyinə güllə dəydi. Oğlan ürəyi xarab olduğundanmı, ingilis ilə dalaşmaq istəmədiyindənmi, «Yusif-Züleyxa»nı apararlara sakit baxa bilməyəcəyindənmi, nədənsə başını aşağı salıb uzaqlaşdı. Get-gedə hiddət və kinayə ilə bərkədən dedi:

- Verin, verin aparsın, fahişələrə fərş eləsin! Qoy onu toxuyanlar quru yerdə qalsın. Ay bədbəxt, qafil müsəlman!

Sona oğlanın sözlərini eşitdisə də, əlini çoxdan açmışdı. Bir əli xalçanın ucunda idi, o biri ovcunu da misterə tərəf açmışdı. İngilis portmanatından qızıl sayırdı... Bir, iki, üç...

Sona sarı və buz kimi soyuq qızılların bir-bir əlinə toxunduğunu

duyurdusa da, amma gözləri camaatda idi. O, özünü ümumi bir təəssüf rəyilə yalnız özünə deyil, başına yığışan adamların hamısına üz verən ağır bir müsibətlə əhatə olunmuş hiss etdi. Cavan fəhlənin sözləri Sonanın qulaqlarında bir çağırış kimi səsləndi. Onun zehmində nagahani, qəribə bir şam yandı. Bu şamın alovu yarpaq kimi əsib sonra qalxdı, böyüdü, bütün xəyallarına işıq verib aydınlattı. Qadın birdən-birə ürəyində özü ilə, öz daxili aləmi ilə danışmağa başladı:

«Nədən doğma oğlumun dağdan ovladığı ceyran bizə yaraşmadı, nədən öz əllərimlə toxuduğum xalça mənə yaraşmadı? Kimdir bunlar?! Bu kəlləpaça kimi ütölmüşlər, qızıllı törənmiş çapqınçılar kimdir?! Haradan basa-basa çapovula gəliblər, nə üçün? Nə üçün?»

Bu suallar Sonanın ürəyində bir sədd kimi durdu, bir nəərə kimi səsləndi. Sonanın başında ildırımlar oynadı. Alovlu nəzərlərini hədəfindən ayırır uzaqlara atdı.

Uzaq və böyük bir şəhər, bəzəkli bir imarət və ev Sonanın qarşısında durdu. Həmin bu boz, baldırı açıq ingilis içərək keflənib, çarpayıya uzanmış, divardan asılı Azərbaycan xalçasını məmnun baxışla seyr edir. Azərbaycan qızının xal vuran barmaqlarına baxıb nəşələnir. Küt sifətinə gülüş yayılır...

Sonanın əsəbləri gizildədi, bütün vücudu titrədi. Dəhşətli təsəvvürlər az qala onun dizini qatlayıb yıxmaq, məğlub etmək istəyirdi. Sonaya elə gəldi ki, ingilis onun barmaqlarına, onun vurduğu xallara, yaratdığı naxışlara baxır. İngilis onun özünə baxmaq istəyir. Alçalmış şərəfinə, satılmış heysiyyətinə, təhqir olunmuş mənliliyinə baxmaq istəyir. Qızıl gücünə satın alıb apardığı, kənz kimi qabağında dayanmağa məcbur etdiyi Azərbaycan qızına, lap Sonanın özünə, hələ adaxlanmamış, cavan simasına baxmaq istəyir.

Sonanın bədəni ağır bir zərbə yemiş kimi silkələndi. «Ya mədəd!», «Mərdan!» - deyib özünü doğrultmaq istədi. Onu isti bir

təəssüb təri basdı. Ürəyi qısıldı. Bədəninin bütün qanı daşqın bir sel kimi axıb qəlbinə doldu. Qəlbi qəfəsdəki quş kimi çırpındı, köksünü yarıb uçmaq istədi. Daxildən sanki özünün, oğlunun, nəslinin, kəndlilərinin və həmvətənlərinin həyatından gələn güclü və əzəmətli bir səs onu ayıltı. O, cəld ayağa qalxdı. Xalçaya baxdı. Bu dəfə ona xalça yox, bağlı-bostanlı, güllü-çiçəkli vətən mülkü, bu mülkün sərvəti, neməti göründü.

Yamaclara yayılan qoyun-quzu mələşərək Sonaya baxırdı. Qoruqçular, çobanlar Sonaya baxırdı. Vətənin hana quran əli qabiliyyətli qızları, məclisləri bəzəyən məğrur oğlanları Sonaya baxırdı. Bütün baxışlarda bir nida, bir sual səslənirdi: «Sona! Sona!» Sanki hamısı, sanki hər şey onun bu saat icra edəcəyi iqdami, onun əzmini gözləyirdi. Sona bu müqəddəs aləmi sata bilərdimi?

Sona tutqun üfüqlərdə də göylərin hiddətini, kainatın incimiş uşaq kimi boğuş simasını gördü. Qayıdıb ovcuna pul sayan ingilise baxdı. O, sinəsini irəli verib məğrur dayanmışdı. Müştük kimi düz barmaqları ilə ovcu dolusu sarı qızılları sayırdı. O, Yusifi, gözəllərin gözəlini, insanların ən pakını və təmizini qul edib qəpik-quruşa satın alan Misir hakimi kimi həris və qəzəbli görünürdü.

Ovcuna toxunan pullar Sonanın bütün əsəblərini titrətdi:

«Sən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır. Sən Yusif deyilsən, sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayıırırsan?!»

Sonanı hirs boğdu, üzünü ingilise tutub dedi:

- Satmıram!

- Necə? Necə yəni?

- Satmıram, əfəndi!

Bunu dediyi ilə ovcundakı qızılları yerə səpdiyi bir oldu. Camaatı maraq götürdü. Tacir irəli yeriyib əlinə cibinə saldı:

- Azdırsa, al on beş olsun!

- Satmıram!
- Bu da iyirmi!
- Yorğan bilib üstümə çəkəcəyəm!
- Otuz qızıl, di sözün yoxdur ki!
- Paltarım yoxdur, bürünəcəyəm!
- Əlli qızılımlı al, üstündə bir dəst də paltar.

Tacir əl-ayağa düşüb yalvarış vəziyyəti aldıqca Sonanın dizinə qüvvət, iradəsinə möhkəmlik gəlir, səsi qətiləşirdi:

- Satmıram! Satmıram, canım!
- Bu da yüz qızıl, yüzə qızıl, keçib bizimki...
- Nə qızıla satıram, nə də ingilisə!

Tacir, Sonanın inadını çoxdan anlamışdı. Ciblərini silkələyib qızılı daha bərk cingildətdi:

- İngilis almır, ay bacı, görürsən ki, mən alıram. Öz müsəlman qardaşın. Əli şiası!

Sona xalçanı çəkib aradan yığdı və pəhləvan kimi qoltuğuna vurdu:

- Satmıram, - dedi, - vəssalam!

Xalçanın küləyi, soyuq və kəsərli silah kimi ingilisin boz sifətinə dəydi. Mister vahiməyə düşmüş kimi geri-geri çəkildi. Alt çənəsini laxlatdı. Tacir onun dediyini qadına tərcümə etdi:

- Görürsən? Düzü elədir. «Hara getsə, - deyir, - onu mən alacağam».

Sona daha da acıqlandı. İti və həyəcanlı nəzərlərlə həm taciri, həm misterə süzüb əli ilə qəti rədd işarəsi verdi:

- İtə ataram, yada satmaram!

Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən evdə yağlı daşır. Onun dalınca iki həris canavar gözü baxır, yanırdı.

Yüzlərlə vətəndaşın sevincli, alqışlı baxışları o namuslu qızı və qeyrətli ananı yola salırdı:

- Halal olsun!
- Halal olsun belə qadına!

O nə dayanır, nə dinir, nə geri baxırdı. Qəlbində qaynayan vətən təbəssümü və analıq qüruru ilə başını uca tutub gedirdi.

Sona özünə gələndə yolu yarıdan keçirdiyini, tarlalar arasındakı təmiz daşın yanına çatdığını gördü. Dincəlmək istədi. Yaşıllaşan payız taxılları, şırıldaıyıp axan dağ suları və üfüqlərdə sap kimi uzanıb gedən dəstə quşlar mühiti əsl dincəlməli yer idi. Hava durulmuşdu. Göylər Sonanın, o məğrur ananın həyəcanına gülümsəyirdi. Qüruba doğru enən günəş ona vətən bağçasından tutulmuş qızılgül dəstəsi kimi təzə, əlvan, xoş görünürdü.

Doqquzuncu fəsil

GÖZ YAŞI ROMANI

Onun cırıq papağı qar üstündə qaralırdı,
o da yiyəsi kimi kimsəyə lazım deyildi.

Kənddən ayrıldıktan sonra Bahar başaşağı, fikirli yeriyərək hara getdiyini bilmirdi. Ancaq onu bilirdi ki, Mərdan da, Suren də bu yol ilə getmişlər. Sanki o, əzizlərinin izini axtarırdı, gözünü yoldan ayırmırdı. Yolun uzaqlığını hiss etmədən bir də gözünü açıb özünü vağzalda gördü. Faytonlar dayanmış, dükənlər qabağında gümüş toqqalı, çalpapaq adamlar söhbət edirdilər. Uzaqdan fit səsləri eşidilirdi. Daşlı yoldan arabalar keçirdi. Buralar Bahara tamam yad və vahiməli görünürdü. Dayanıb baxmaqdan da, qayıtmaqdan da qorxurdu. Taxta budkadan pəpiros alan bir tüfəngli, avara və döyü-kən kənd uşağını görüb yanına çağırırdı, danışdırdı, çayxanaya aparıb ona şirin çay aldı. Qəssab dükənində, atasının yanında durmağı təklif elədi:

- Paltarın, çörəyin bizdən, özün də erkək ətinin pitisindən yeyib cana gələrsən!.. Razısanmı?

Bahar şəhərdə qalmaq, qardaşını tapmaq həvəsilə, həm də belə «mehriban» adama rast gəldiyini güman edib razı oldu:

- Nə deyirəm!
- Qalarsan?
- Qalaram!

Bahar istədi Mərdanı soruşsun, nədənsə qoyundakı kağız yadına düşdü, əlini atıb yoxladı, heç nə demədi.

Tüfəngli, Baharı daş yoluna tərəf gətirdi, bir arabaçıya tapşırırdı:

- Atama çatdır bunu, deyinən, görsün yararmı...

Arabaçı kürklü kişi «baş üstə» ələyib dedi:

- Ancaq gecdir, sabah qoşub gedəcəyəm.

O gecə Bahar arabaçının evində qaldı. Səhər arabaçı onu şəhərə, qəssab Məşədi Abbasın dükəninə gətirdi.

Məşədi Abbasın dükəni şəhərin gur yerində, qəssab bazarının lap başında idi. Bahar ora gələndə gün qalxmışdı. Bazarda camaat qaynaşırdı. Gedən-gələn, səs-küy bir-birinə qarışmışdı. Bahar aranın seyrəkləşməsini gözləyirdi. Adamlar isə daha da artırdı. Dükənlərin qabağında iynə salmağa yer yox idi. Qəssablar gümüş kimi parıldayan çəngəllərdən şaqqa-şaqqa asılmış qoyun ətinə kəsib, iti balta ilə iri kötük üstündə doğrayırdılar. Adamlar əllərində xurcun, zənbil, səbət, qəzet basabas edirdilər. Ət alan, quyruq çəkirdən, içalat istəyən, dəri axtaran kim...

Arabaçı birtəhər adamları aralayıb Məşədi Abbası çağırırdı:

- Məşədi əmi, bu gədəni İsfəndiyar göndərib...

Məşədi:

- Hansı gədədir? - deyər əyilib Baharın üzünə baxdı. Sanki xoşuna gəlmədi: - Gözləsin! - dedi.

Arabaçı Baharı qoyub getdi. Bahar anasından ayrılmış ürkək bir quzu kimi divara qısılib durmuşdu. Məşədini gözləyirdi. O, intizar və xoflu gözlərini adamlardan ayırmırdı. Şəhərin basırıq, gurultulu küçələri ona qərribə gəlirdi. Ac, yorğun olsa da, anasından, kəndlərindən ayrılma da belə bir yerə gəldiyinə sevinirdi. Burada camaat çox idi. Burada araba, fayton da çox idi. Ömründə görmədiyi və eşitmədiyi şeyləri görürdü. Həm də qardaşının burada olduğunu bilirdi. Mərdanı görmək ümidi ilə tələsirdi. Ötüb keçən, boy-buxunundan, paltarından qardaşına oxşayan adamları diqqətlə süzürdü. Bəzisinin üzünü görmək üçün qaçıb qabağa keçirdi. Lakin sonra yadına düşdü ki, buradakılar varlı-karlı adamlardır. Rəncbərini burada nə işi?

«Yox, - dedi, - kim bilsin indi o harda işləyir. Qan-tər içində kərpicmi kəsir, xışın dəstəsindənmi tutub...»

Bahar günortayadək gözlədi. çox acmışdı. Məşədinin oğlu da ona xərclik verməmişdi. Dizində taqət yox idi. Lakin çöməlib oturmağa qorxurdu. «Məşədi oturduğunu görər, «tənbəl» deyib qapısında saxlamaz».

Adamlar seyrələndə, məşədinin başı ayılında Bahar əyilib onun üzünə baxdı. Məşədi taxtın üstündə çöməlmişdi, ilan kimi uzun və qara bir şeyi ağzına alıb sorurdu. Bahar diqqət eləyəndə «ilanın» o biri ucunun bir şüşə qaba keçirildiyini seçdi. Məşədi sorduqca şüşə qabdakı su qaynayıb quruldayırdı. Bahar dedi: «Görəsən, xozeyin neyləyir, nə iş görür?»

Ona elə gəldi ki, «Məşədi şərbət içir. Amma şərbəti nə üçün stəkana töküüb başına çəkmir? Bu dəsgah nəyə lazımdır... Yəqin isti şərbət olacaq. Ağzını yandırməsən deyə, soyudur...»

Qəssab müştərilərdən baş açandan, satıb yığdığı çəngə-çəngə pulları yerbəyer edəndən sonra Baharı dükanına çağırdı. Hansı kənddən, kimin oğlu olduğunu, nə iş bacardığını soruşdu. Əllərinə baxdı. Papağını götürdü. «Yeri, - dedi, - başını vursunlar!» Bahar qəssabın nə etmək istədiyini anlamadı. Məşədi Baharın qolundan tutub qabaqdakı göy pəncərəli dükkanı göstərdi və ucadan çağırdı:

- Usta Murtuz, bunun başını təmizlə!

Bahar birinci dəfə idi ki, belə böyük bir güzgü qabağında otururdu. Güzgüdə bəriyə baxan uşaq sanki onun surəti deyil, kənd yoldaşlarından biri idi. Hansı bir hisslə isə Baharın dodağı qaçdı, gülüş onun qayğı və iztirablardan bulud kimi tutulan üzünü işıqlandırıldı. Bahar özgə bir yerdə belə gülməyi ədəbsizlik sayıb tez qaşqabağını yığdı, altından-yuxarı ustasına baxdı.

Deyəsən, usta da onun ürəyindəkilərdən xəbər tutmuşdu:

- Gülərsən?..

Bahar deməyə söz tapmadı.

- Gülərsən bəs, məşədinin sayəsində gülərsən, niyə gülmürsən!

Xozeyini haqqında belə xoş sözlər eşitmək Baharı sevindirirdisə də cavab vermədi.

Bahar payızın ilk aylarını Məşədi Abbasın yanında işlədi. Sallaq-xanadan şəhərə daşınan ət daşqalarının üstündə oturub gələrdi. Ona bir brezent döşlük də vermişdilər. Ətləri daşayıb daşqaya doldurardılar. Bahar qolu çirməkli, daşqanın boynunda oturur. atın cilovunu əlinə alıb şəhərə sürərdi. Axşam isə tövlədə, yanında yatdığı daşqa atına qulluq edərdi.

Ət daşımaq üçün xüsusi daşqa saxlamaq qəssablara xeyir eləməirdi. Hamısı yığılıb şərikli bir daşqaçı tutdular. daşqaçı səhər çay vaxtına qədər sallaqxanada əldən çıxan əti daşayıb dükanlara verməyi boynuna alırdı. Məşədi Abbas da şərikli daşqaçıya haqq verməyi münasib bildi. Baharı azad eləmək istədi. Lakin «üzüyola. başaşağı və işgören» uşaq olduğuna görə onu buraxa bilmirdi. Saxlayıb dükanda əlaltı kimi işlədirdi. Məşədinin bütün xırda dükan və ev işini Bahar görürdü. Xozeyinin əlaltıları, ağır külfəti, dostları. yaxın müştəriləri, hər yetən ona buyuruq verirdi. Onu göz açmağa. nəfəs almağa qoymazdılar. Lap əldən düşənə kimi işlədərdilər. Bəzi günlərdə uşağı ayaq üstə, yeriyyə-yeriyyə yuxu tutardı. Bahar tez-tez arxa qaçıb üzünə su vurur, yuxusunu qaçırardı. Böyük bir həsrətlə gecəni gözlərdi. Gözlərdi ki, ona buyuruq verənlər yatandan sonra imkan tapıb yatsın. Məşədi səhərin tapşırığını verməmiş, uşağı tövləyə buraxmazdı. Məşədi axşama qalan və köhnələn içəlatı səbətə doldurub Bahara verərdi. Çiyindən tutub itələrdi:

- Səhər tezdən qalx, - deyərdi, - aşağıda dördyolun ayağındakı evlərə qaç. Bunları sat! Bir-iki dəfə səsləsen kasıb, kusub quzğun kimi töküləcək. Satmamış qayıtma! Hamısını satsan, sənə bir abbası fındıq pulu verəcəyəm.

Bahar ayaqyalın, küçələrin soyuq palçığını ayaqlaya-ayaqlaya, sürüşə-sürüşə, özündən böyük ağır içalat səbətini bu qolundan o qoluna keçirərək hıqqına-hıqqına küçə qapılarını gəzib həzin və saf uşaq səs ilə çağırırdı:

- Ciyər alan, ay ciyər alan...

Məşədi baha qiymət qoyurdu, ucuz verməyə Baharın ixtiyarı yox idi. Bahar bu səhər alçaq divarlı bir evin qapısında dayanıb yenə səsləndi. Bu qapı yoldaş Yəhyanın qapısı idi. Yəhyanın arvadı qapıya çıxdı. Baharın səbətini eşləyib seçmək istəyirdi. İçəridən səs gəldi:

- Bacı, lazım deyil, xarab şey olar, almayın!

Bahar səs gələn tərəfə döndü. Onun malını satılmağa və yükünü yüngülləşməyə qoymayan bu səs nədənsə Bahara xoş və yaxın gəldi. Bu səsdə sanki bir doğmalığ, istilik vardı. Bahar əyilib qapıdan içəri baxdı.

- Kimdir o, bacı. - dedi. - Nədən bilir xarab şeydir? - Bunu deyib həyəətə boylandı, ağacların dalında məhəccərli eyvan, pərdəli pəncərələrdən başqa bir şey görünmədi. - Buyursun, baxsın, görək harası xarabdır... Gül kimi təzə ciyər, təzə böyrək!

Bu dəqiqədə Yəhya Suren ilə oturub Mərdanın həbsdən xilas edilməsinə tədbir tökürdülər.

Yoldaş Yəhyanın arvadı Baharın həyəətə boylanmasından şübhələndi, qapını bərk basdı və acıqlandı:

- Nə üzli uşaqsan, ədə, xalqın həyətinə niyə boylanırsan?

- Baxmıram, xala, elə bildim müştəri gəlir. Mən qələt elərəm, bağışla....

Bu yerlərdə az təsadüf edilən şaxtılı qış günlərindən biri idi. Yer donmuşdu, ayaz kəsirdi. Göy xəlbindən ələnməmiş kimi tökülən qar dördüncü gün yağışa çevrilmişdi, bir gün sonra isə bərk ayaz başlamışdı.

Aşbazxanaların qapısından çölə axan isti havadan, varlı evlərinin bacalarından qalxan tüstüdən, kükrəyərək bəyləri toy məclislərinə aparan fayton atlarının gövdəsindən qopan buğdanımı, nədənsə küçələrdə hava bir az mülayim hiss olunurdu. Yerin donu isə açılmırdı. Get-gəldən cilalanıb şüşəyə dənən səkilərdə yerimək xatalı idi. Adamlar addımlarını qorxa-qorxa atır, sürüşməmək üçün bir-birinin əllərindən tuturdular. Bu da kömək etmirdi. Biri sürüşəndə o birilərini də özü ilə çəkib aparırdı. Buz o qədər şümal idi ki, yığılanların gövdəsi, sürtük aşıq kimi buz üstündə bir xeyli süzüb gedirdi. Yığılmaq ayıb deyildi, ancaq qıraqdan baxanların gülüş və istehzası ağır idi: «A zalım oğlu, - deyirdilər, - o qədər yeri sənə verməzlər, nə qucaqlayırsan?!» Bazar əhli soyuq və şaxta ilə də aylənməyi bacarırdı.

Bahar isə köhnə çarıqla, yalınqat, qədək paltarda qəssab dükəninin qapısında əsim-əsim əsirdi. Dişi-dişini kəsirdi.

Məşədi Baharı qapıdan qovmuşdu.

Soyuqlar düşəndən, qış girəndən bəri Bahar içalat sata bilmirdi. Beş addım gəzəndən sonra daldey bir həyəət tapıb qızınırdı. Ev qadınlarına yalvarıb ocaq başında dayanırdı. Ona görə də qayıdanda xozeyini onu döyürdü. Bahar buna da dözürdü, çünki gedəsi yeri yox idi. Yetimlik, qış və ehtiyac onu zəncirləyib saxlamışdı. Nə qardaşından xəbər verən, nə anasına xəbər aparan var idi. Yazı. havaların qızmasını gözləyirdi. Gün altında, kənd yollarında yerimək, yalın ayaqları ilə isti torpağı ayaqlayıb kəndə, evə doğru getmək həsrəti şirin bir xəyal kimi uşağın zehmində dönüb dolayırdı. gün-gündən böyüyürdü. O. həyəətə girəndə anasını göl başından. sudan qayıdan görəndə böyükklərə məxsus bir qayda ilə salam verəcək, qucaqlaşacaqdı...

Bu gün uşağa yeni bir fəlakət üz verdi. Qarınların birini sata bilməmişdi. Qorxudan qayıda bilmir, döngədə sallaya-sallaya əlində

aparır və müştəri çağırırdı. Qəfildən bir qara it qarını alıb götürüldü. Divarı bayaq aşıb bağlar arasında yox oldu...

Bahar bunu söyləyəndə Məşədi Abbasın gülməyi tutdu:

- Dünən yumurtadan çıxan cücənin mən yekəlikdə kişiyə kələk gəlməyinə bir baxın! Qarnı ikiayaqlı it yeyib, mən yaxşı bilirəm! Özü də böyük it yox, küçük!

Əlini Baharın ciblərinə salıb axtardı, sonra qoltuğuna baxdı:

- Neyləmişən, - dedi, - bir manatın yerini de! Nəyə verib yemişən, düzünü de! - Xozeyin uşağın ağızını iylədi və bərk qışqırdı: - Qarını kimə vermişən, ay it küçüyü?!

Uşağın dil-dodağı tutuldu, altdan-yuxarı baxan qara, məsum gözləri böyüdü. And-aman elədi ki, it aparıb. Qəssab onun qolundan tutub eşiyə itələdi:

- Get, bir manatı gətir, sonra gəl!

- Qardaşım canı!

Məşədi qarını qəzəblə onun üzünə elə çırpdı, deyərdin bu qarı bir də açılmayacaq. Bahar kağız kimi ağardı. Xozeyininə tərəf baxdı. Məşədi Abbas sanki bu baxışlara və göz yaşlarına cavab olaraq içəridən dilləndi:

- Buralara ayaq bassan. meyitini qoyaram!

Bahar qorxusundan cıncırını çəkmədi. Küçəyə çıxdı. Lakin küçədə dayanmaq olardımı? Soyuq adamı qılınc kimi kəsirdi. Ağac-lar şaxtadan çat-çat çatırdayırdı. Küçədə bir adam görünmürdü. Bir xeyli ətrafa baxan, döyünən, sanki şaxtadan mərhəmət uman uşağın yanaqları gömgöy göyərmişdi, əllərinə hovxurmaqdan nəfəsi yorulmuşdu. Köhnə çarıqdan çıxan baş barmaqları çoxdan keyimışdi. Toyuq kimi ayağının birini götürüb o birini qoyurdu. Başını çevirib gah sağa, gah sola baxır, hər xışıltı və addım səşindən kömək istəyirdi. Bahar onsuz da kiçik vücudu ilə büzüşüb yumağa dönmüşdü, sığınacaq yer axtarırdı.

Qorxa-qorxa bir də ağasının dükanına gəldi. Qapını bir də cırıldadıb arasından baxdı. Sanki ağasından, heç olmasa qonşuların birindən mərhəmət diləyirdi. Məşədinin məşəl kimi yanan gözləri uşağa sataşanda oğluna işarə verdi. «Gör pulu gətirdi?» Qəssabın oğlu Baharın qabağını kəsib soruşdu:

- Manatı gətirdin?

- İsfəndiyar dayı! Ay bəy!

Məşədi özü qışqırdı:

- Gətirməyibsə, qoyma!

Bahar titrəyə-titrəyə onun üzünə baxdı.

Məşədi Abbas səsləndi:

- Get pulu gətir, haydı!

Bahar yalvardı:

- Məşədi ağa, qardaşım gələndə alıb verərəm...

İsfəndiyar qarının arasında dayanıb gah atasına, gah yalvaran uşağa baxırdı. Onun yazığı gəlirdi. Atasından xahiş eləmək istəyirdi. Qəssab irəli gəlib qarını basdı. Baharı eşiyə saldı. Bahar isti otaqdan qalxan buğun içindən buz döşəməyə düşəndə başından bir vedrə su töküldüyünü güman etdi. Soyuğun şiddətindən özünü itirdi, bilmədi nə etsin. Küçədə iki addım yeridi. Ayağının yerə yapışdığını görüb yüyürdü. Ayaqları gəlmədi. Dişləri bərk-bərk saqqıldadı. Balaca, nazik əlləri, göyərmiş qurumuş barmaqları ağızında, bükük dizləri bir-birinə dəyirdi. Bel sütununun əyildiyini, kürəklərinə iynə sancıldığını zənn edirdi. Şaxta elə bil iliyinə işləyirdi. Bahar özünü hamamın dəhlizinə saldı.

Dəhliz də soyuq idi. Ancaq içəri qapı açılanda isti hava buğ kimi dəhlizə vururdu. Bahar özünə təskinlik verdi, əlində bağlama yuyunmağa gələnlərə qarışıb içəri girdi. Hamamda camaat qaynaşırdı. Geyinən kim, soyunan, qurulanan kim, çay içən, qəlyan çəkən. üzünü qırxdıran, səkidə səccadə salıb namaz qılan kim. Bahar

hamam qulluqçularının gözüne görünməmək üçün adam çox olan tərəfdə bir az dayandı. Küncdə samovar qoyub çay satan kişinin yanında boş bir səki gördü. Fərsət tapıb pişik kimi səssizcə səkiyə çıxdı, səki isti və rahat idi.

Bahar gəlib-gedənə baxır, çay verməyə məşğul olan yumru, araçqınlı kişidən gizlənmək üçün daha da kiçilmək, bir kömür parçası olub közə qoyulmaq, qızmaq istəyirdi. Xeyli saat belə keçirdi. Lakin onu görünmüşdü. Hamamçı maşa ilə Baharın böyründən bizləyib deyirdi:

- Ədə, ehey, həmsəri! Düş, nə soxulmusan bura?

Onun küncə sıxılıb qalmasından şübhələnmişdilər. Paltar oğurlayan xəspuşların öyrətdiyi uşaqlara oxşatmışdılar.

Bahar dinməz-söyləməz sürüşüb səkidən düşəndə hamamçının subhəsi daha da artdı. O, Baharın balaca, tutqun və kədərli üzünə tünd baxdı:

- Çıx!

Hamamçının səsinə hamı Bahara baxdı. Bahar başaşağı qapıya tərəf yeridi. Hamamçı camaatın diqqətini görüb bir az da ucadan danışdı:

- Dadanıblar hər axşam küncə-bucağa soxulub gizlənilər, gecə durub pal-paltarı yığırdırırlar. A kişilər, fitə almaqdan, qətfəyə pul verməkdən çapılmışam... Gözdən tük çəkirlər!

Bu sözləri Bahar eşitmədi. O, qapıdan çıxmışdı, dəhlizdə idi.

Güzgüyə baxan və uzun, yoğun, xınalı biglalarına tərəvət verən, bir kişi hamamçının sözünə şərik oldu:

- Eləsin möhkəmcə kötəkləmək lazımdır ki, qələt eləsin, tövbə desin.

Bahar dəhlizdə, məhkum qılınca baxan kimi, eşiyin, qış gecəsinin ayazına baxdı. Sonra dala döndü. Onu təqib edən olmadığını görüb dayanmaq istədi. Duruxdu, mərhəmət uman məzlum baxışları ilə

adamların üzünə baxdı. Heç kəsin bir söz demədiyini gördükdə sevinib içəri sürüşdü, küncə qısıldı.

Biği xınalı kişi buğlana-buğlana hamamdan çıxanda Baharı dəhliz ağzında görüb acıqlandı:

- Adə, sən nə üzləsən, ay sırtıq maça! Bir şey çırpışdırmamış itilib getmək istəmirsən?

Bahar yalvardı:

- Yerim yoxdur, əmi, soyuqdan ölürəm. Mən oğru deyiləm!

«Əmi» geri qayıdıb hamamçını səslədi:

- Kəblə Qurban, hərif burda dayanıb ha!

Kəblə Qurban başmaqlarını yeyin-yeyin şaqıldadaraq dəhlizə tərəf gələndə Bahar yalvardı:

- Vallah yerim yoxdur. Soyuqdan ölürəm, qoy burada durum, əmi, sən Həzrət Abbas!

Kəblə Qurban Baharı itələyib cölə saldı:

- Rədd ol burdan, Həzrət Abbas qənimin olsun!

Səkinin istisində canı yumşalan Bahar, qışın kəsərli soyuğuna düşəndə elə bil ürəyinə xəncər sancıldı, içindən ufuldada. Özünü itirdi.

Külək qalxmış, boran başlamış, hava lap qaranlıqlaşmışdı. Bahar bir də qayıdıb hamama girmək, ağlamaq, donan barmaqlarını göstərib yalvarmaq istəyirdi. Yadına düşdü ki, «özgələre» yalvarmaqdan, öz xozeyininə yalvar, bəlkə ürəyi yumşaldı, bəlkə buraxdı, bəlkə...»

Küçənin bu tayından o tayına keçmək müsibət idi. Bərk çovğun idi. Qar səpir, boğanaq burulurdu. Uşaq yüyürdü. O, küləyin qar içinə atdığı bir yarpaq kimi qaralırdı. Qəssab dükanlarının cərgəsinə keçdi. Dükanların çoxdan bağlandığını, hətta astanalardakı ayaq izlərinin qarla örtüldüyünü görəndə gözlərinə inana bilmədi. Nədən-sə ona elə gəlirdi ki, boran, gözlərinə çırpılan qar qoymur: ağası

dükən hələ bağlamaz, belə qoyub getməz. nöqərinə axtarmamış olmaz. Axı, o məşədidir. O bilir ki, yerim yoxdur, bilir ki, yetiməm. Kürəyini küləyə verib borandan qorunaraq gözlərini lap geniş açdı. Dükən qapılarına diqqətlə baxdı. Bir dənə də açıq dükən yox idi.

Bahar başını qaldırıb göyə baxdı, tamam qaranlıq qovuşduğunu, qış gecəsinin bir qorxu kimi hər yam, işıq gələn hər yeri basdığını görəndə vücuduna ilan kimi soyuq və müdhiş bir vahimə yeridi, ürəyi bala quş kimi döyündü, başı gicəlləndi. Addımlarını atdı, harasa tələsmək istədi. Yeridi, yeridi, qəssabxanadan uzaqlaşma bilmədi. İndi onun bütün damarları sancır, qulağı qərribə bir uğultu ilə tutulurdu. Uşağa elə gəlirdi ki, qaranlıqla boran birləşib onun gözlərini örtmüşdür. Ayaqlarını isə qandallamışlar, topuqlarının hər birindən ağır daşlar asılıb. Addımını atdıqca daş basır, ayaqlarını qara, içi iynələrlə dolu buzlara yapışdırır. Hərdən ayağında isti hiss edirdi, yəqin ki, axan qan olacaqdı. O əyləşib ayaqlarının altına baxır, qaranlıqda heç nə görə bilmirdi.

Son ümidlə özünü xozeyinin qapısına saldı. Qorxa-qorxa döydü. Səs-səmir yox idi. Donan və qovuşan barmaqları ilə qapının dəmirini bir də tərpətdi. Həyətdən qarı ayaqlayan addım səsi eşidiləndə uşağın sönən ümidlərinə sanki həyat işığı saçıldı. Qapı açılanda azıb yorulmuş pişik balası kimi cəld içəri girmək istədi. Xanım əlindəki mitili - Baharın köhnə yorğanını və daşqa sürəndə gətirdiyi ağacını eşiyə atdı.

- İtil, hansı cəhənnəmə gedirsən, get!

Bahar inana bilmədi:

- Gecənin bu vaxtında, boranda hara gedim? Ay xanım, qurban olum, mənim yerim yoxdur. Xanım, sən bilirsən ki...

Bahar əlini qapıya atıb nə isə demək istəyirdi:

- Xanım, xan...

Xanım qapını elə bərk çırpıb dəmirə bərkitdi ki, deyərdin oğru-

dan, quldurdan qorunur. Baharın sözü ağzında qaldı. Boş və boran uğuldayan qaranlıq küçədə qar içinə bata-bata uşaq bazara sarı yönəldi. O, tufana düşən yarpaq kimi əsib yerdən-yerə dəyirdi.

Gecənin qovuşduğunu hiss etdikcə ürəyi qara və müdhiş bir qorxu ilə dolurdu. Bağrı çatlamaq istəyirdi. Güclə üfükü seçə bilir, dükən damlarının qaraltısından o tərəfə getmək lazım olduğunu hiss edirdi.

Addımlayırdı, lakin addımları lap ağırlaşmışdı. O, güc-bəla ilə özü-nü dördyola çatdırdı. Qabaqda bir səs eşitdi. Fayton idimi, at idimi... Bu səs onu həm qorxutdu, həm də ona cürət verdi. Səs gələn tərəfə bir az da yerimək istədi, lakin yeriə bilmədi. Dizlərinə kundə kimi dəmir qapaq vurdular. Bükükləri açılmadı, ayaqları tərpəşmədi. Güman etdi ki, çox yorulmuşdur, dincəlməmiş gedə bilməyəcəkdir. Budur, yataq kimi yumşaq qarın içində, nəfəs almaq olar. Zehni bu fikirlə məşğul ikən kimsə, nə üçünsə onun vücudunu yerdən ayırdı, var gücü ilə silkələdi, sonra hər şey qarışdı, hər yer qarışdı, anlaşılmaz oldu...

Sanki Baharı iynəli yorğana bürüdülər. Elə bir yorğana ki, tikan kimi əzablı, hamam kimi isti. Bahar get-gedə xarici aləmdən, qardan, borandan, qorxudan, qaranlıqdan aralandığını, fəlakətin dərinlərinə doğru endiyini, payğıdan qurtulduğunu, bu qərribə yorğanın içində kiçildikcə bir növ rahat olduğunu zənn edirdi. Gözünə qərribə bir yuxu dolurdu: yazdır, sel saqqılıyla gəlir, kənd uşaqları cərgə ilə tamaşaya durmuşdular. Ağaməcid onu itələyib bulanıq, daşlı sulara salır. Su topuğuna, sonra dizinə, daha sonra döşünə qədər qalxır. Bahar qışqırır. Anası söyə-söyə yüyürür. Ağaməcidə qarğıyır. Oğlunun əlindən tutub qırağa çəkməyə çalışır, əli çatmır. Baharın ayağı yerdən üzülür. Sel onu beşik kimi yırğalayır, daşdan-daşa vurur. Anası da özünü çaya atır, onlar bulanıq sulara üzürlər. Ağzına su dolur, səsi çıxmır...

Bahar diksindi. Gözünə isti evlər, qızarmış təndirlər, alovlu

buxarılar göründü. Özünü belə bir yerə salmaq meyli ilə çırpındı. Lakin qulağına dedilər: - «Onların ziyəsi var». Bahar bərkimiş və ağırlaşmış kirpiklərini güclə açdı. Damların bacasından çıxan tüstünü külək ətrafa səpirdi. Pəncərələrdən tutqun işıq gəlirdi. Bunların hamısının «ziyəsi vardı». Sahibsiz yalnız bir məxluq idi. Yalnız boranlı küçələr sahsız və müftə idi... Sanki Baharı silki xəyaldan oyatdılar. Tərpənmək istəyirdi. Tərpənməyə isə qoymurdular.

Deyəsən, bu yorğan deyil, bu ki sudur, mən suyun içindəyəm. Bəs məni sıxıb kiçildən kimdir, hanı mənim ayaqlarım? Dizlərimə tikanmı batırırlar, mən bu çöldə nə gəzirəm?

Bahar əlini atıb gözünü örtən ağır yorğanı qaldırmaq istədi... Qol yerindən quru bir ağac sallandığını duyub anlama bilmədi. Onu bildi ki, gözlərinə də, başına və dodaqlarına da batan iynə çox uzun və itidir. Bunun kim tərəfindən, nə üçün edildiyini anlamadı. Qardaşının amanatından, kağızından nigaranlıq fikri çoxdanın bir xoş xəyal kimi başında işarib oynadı. Qoltuq cibinə baxmaq istədi, əli yox idi. Gözünü isə şüşə ilə örtmüşdülər. Tərpənmək istədi, onu sanki yerə mıxlamışdılar.

Anasını xəyalına gətirdi.

- Ana, ay ana!

Onun xəyali səsinə, axşamdan yuxulayıb gecəyarısı ayılan ana uşağının arxayınlığı kimi bir zəiflik hiss olunurdu. Belə uşaq dillənəndə ürəyi bir tikə olan ana «can» deyər, cəld qalxıb onun yatağına baxar, üstünü örtər, rahatlardı. Uşaq ana məhəbbətinin istiliyində təkrar xumarlanır, ləzzətli yuxular görədi. Baharın qisməti bu deyildi, o özünü müdhiş bir biyaban tənhalığında hiss edəndə yenə çağırmaq istədi:

- Ay ana!

Cavab gəlmədi. Hər şey susurdu. Sükut və tənhalıq bərkiyir, güclənirdi. Yalnız çovğunlu boran yalquzaq kimi dişlərini ağardıb

quduzcasına səslənirdi. Kimsəsiz uşağı məhv etmək üçün gələn amansız güllə kimi Baharın qəlbinə soxulurdu.

- Ay ana! Anacan!

Günahsız bir məxluqun xəyalında canlanan bu səsi boğmaq üçün qış bütün şiddətilə bağırırdı. Boran küçədə ac qurd kimi ulayır, soyuq qılınc kimi kəsir, şaxta bəla kimi durur, qar şiddətlə səpirdi...

Ey tufan, ey acı şaxta! Siz nahaq yerə qiyamət qoparırsınız! Siz nahaq yerə tündləşir, var qüvvənlə hücum edirsiniz. Elə bir yerdə, elə bir gündə, elə bir aləmdə Bahar kimi məxluqu məhv etmək çox asandır. Bunun üçün bir qəssabın adı tənbehi də bəsdir...

Bir neçə saat sonra boran seyrəlmiş, səhər açılmışdı. Hər şey öz qaydasında idi. Xozeyinlər xəz paltolar, Xorasan kürkləri, dəri papaqlar, yun corab və qaloş geyinərək səhər çayından sonrakı ilk papiroslarını tütüldə-tütüldə ahəstə öskürərək «bismillah» deyib isti evlərinin qapılarından nəzakətlə çıxır, dükanlarına gedirdilər. Ət arabaları sallaqxanadan gəlirdi. Qolu çirməkli məşədi çapacağıni itiləyərək erkəkləri şaqalayır, əlinə gələn yağlı budlardan, qapısında qaynaşan müştərilərdən ruhlanaaraq qazanc mahnısını oxuyurdu:

Endir şaqkanı, sök qabırğanı,

Tök qızıl qanı, pud ilə ət ver.

Ət ver, ləzzət ver!

Yarı qara, yarı quyruq,

Həmi nəğddir,

Həmi buyruq,

Döyməli, qoymalı,

Şiş malı, diş malı, bişmiş malı...

Məşədi kırımamış, dimdikli tərəzi şaqıldayır, sarı zənbillər yağlı ətlə dolurdu. Güclü və zalım qış qüvvəsini ancaq yoxsullara bildirir-

di. Həyat öz soyuq şiddətilə kiminə divan tutur, ilıq ləzzətilə kiminə meydan açır, soyuq dövrən öz qansızlığı və amansızlığı ilə davam edirdi.

Yalnız o balaca və adamsız uşaq yox idi. Yenicə çiçəklənən Bahar, qışın cəngəlində məhv olmuş Bahar daha yox idi. Ondən acı bir xəyal qalmışdı. Baharın cırıq, köhnə papağı yolda, qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kimsəyə lazım deyildi...

Konka yolunun qarını kürüyəndə bir uşaq meyiti tapdılar. Donmuş, taxtaya dönmüşdü. Buzlanmış saçları üzünə yapışmışdı. Bütün sifəti buz qarı ilə örtülmüşdü. Qolları qoltuqlarına bükülüb qalmışdı. Baxanların ürəyi xarab olurdu. Yiyəsiz uşaq olduğu, ilin bu vaxtında əynindəki qədək paltardan bəlli idi. Ona görə axtarmadılar, qəriblər qəbiristanına apardılar. Cibindən çıxan kağızı qəbirqazana verdilər:

- Bəlkə, - dedilər, axtaran oldu. - Bu kağızdan görünür ki, adamı yox deyilmiş.

Həmin o gecədə alçaq, yoxsul bir evdə, yeddilik çıraq işığında köhnə palaz üstündə üzü qibləyə, əllərini göylərə açan cavan, lakin ağsaç qadın -Sona bütün iman və etiqadı ilə dua edirdi:

- İlahi, ümidim, varım-yoxum olan ikicə balamı səndən istəyirəm. Anaların duası tez müstəcab olar. Uzunsaçın ahı yerdə qalmaz. Səni and verirəm bu ağaran saçlarıma, uşaqlarımı yerin-göyün bəlalərindən saxla! Mənim səndən savayı kimim var!..

Göyün bəlaları Sonanın uşaqlarına bir şey edə bilməzdi və etməmişdi. Göylərdə elə bir bəla da yox idi. Ancaq yerlərdən qalxıb göyün yeddi qatından keçən bəlalər Sonanın balasını - Bahar kimilərini məhv edirdi. Sonanın uşaqları kənddə, təbiət döşündə, ilanlı çöllərdə böyüsə də yerin bəlalalarına, yerlərdə yazılan vicdansız, amansız qanunlara, yazılmayan hüduzsuz, sorgusuz qanunsuzluqlara dözə bilməyəcəkdilər; çünki yerin bütün bəlaları - xanların hir-

si, bəylərin qəzəbi, hampaların tərs şilləsi, zəhərli qamçısı, gülləsi, mollaların ölüm fitvaları, tacirlərin insafsızlığı ancaq yoxsullar üçün. Bahar kimilər üçün idi. O zaman dünyanın ağası güc idi. Güc isə iki şeydən ibarət idi: pul, mənəb!

Sona bu acı və ağır həqiqəti anlamamış deyildi. Lakin duadan başqa əlacı da yox idi. Qüssə onu kitab kimi bükmüş, ocaq kimi söndürmüşdü. O, namaz üstə sanki bu saat küləyin alıb atacağı, solmuş bir bəyaz varağı kimi yandan-yana çevrilir, isti tavaya atılmış yarpaq kimi qovrulub yanırdı. Bu ağır günlərdə onun qapısını açan, halını soruşan, dərdinə qalan da yox idi. Mövlam kişini də bilən yox idi, Mərdən üçün, ya başqa bir iş üçün mü çağırıb səhərə aparmışdılar...

Onuncu fəsil

KƏNDİN HARAYINA

Topu nə qədər yerə bərk vursan,
o qədər də göyə çox qalxar.

Mərdan fiziki azadlığını da itirəndən, dustaq olandan sonra həyatın acılarını daha dərinəndən duyurdu. O, uğrunda mübarizə etdiyi insan üçün həтта ən zəruri, ibtidai arzular yolunda nələr çəkməli olduğunu, ən adi istəklərinin nə böyük qiymətə mal olacağını indi-indi anlamağa başlayırdı. İndi onun gözləri xarici aləmi görmürdü. O, iztirablar, əzablar çəkən qəlbinin əksini soyuq zindanın daş divarlarından görürdü. O, meyvə kimi yumşaq kəndli qəlbinin həmin bu iztirab və çətinliklərdə bərkiyib polada dönmək üzrə olduğunu aşkar görürdü, bunun zərurətini də duyurdu. Bu qaranlıq zindanda Mərdan sıxılsa da, ahlər onun dodaqlarını qurutsa da, indi o yalnız öz şəxsi müqəddəratını düşünmürdü, ayrı fikir çəkirdi. O, yoldaş Yəhyadan utanırdı. Mənsub olduğu cavanlar təşkilatından, komsomolçulardan xəcalət çəkirdi.

Böyük bir etimadla ürək eləyib ona iş tapşırən təşkilat qarşısında vədə xilaf olduğu üçün məyus başını aşağı dikirdi. Ona elə gəlirdi ki, bütün komsomolçular Yəhyanı danlayacaqlar. Onun dili gödək olacaq: «Nə bilim, - deyəcək, - bəzburuduna baxdım, qabarlı əllərinə inandım...»

Adını siyahıdan siləcəklər. Surenə söz gələcək, daha kənd cavanlarına inanmayacaqlar. Mərdan bu fikirlərlə ağırlaşan başını soyuq divara söykəyib yatmışdı. Gecənin bir vaxtında onu sanki silkələyib oyatdılar, gözünü açanda böyrünə bir ağac toxunduğunu hiss etdi. Mərdan vahiməyə düşdü, pəncərədən pıçılıtlı səs gəlirdi:

«Mərdan, Mərdan, Mərdan, al!» Mərdan səs tərəfə yeridi, zil qaranlıqda pəncərəni seçmək çətin idi. İçəri bir şey atdılar: «Darıxma, buraxdıracağıq». Qaraltı bunu deyib yox oldu.

Mərdanın bu dar günündə, kömək üçün heç kəsə gümanı gəlməyən bir gündə, hər yerdən və hər kəsdən əl üzüb məyus oturduğu bir zamanda gənclər təşkilatının bu qeydkeşliyi ona dünyalar qədər böyük gəlirdi. Yoldaş Yəhya, komsomolçular, fotoqrafçı Bağırın zirzəmisində, şam işığında sakit-sakit danışan cavanlar hamısı bir-bir gəlib onun nəzərindən keçdi. O, bunların bəzisinin adını bil-mirdi. Lakin indi o, komsomolçuları canbır, qəlbbir qardaş, ürək sırdaş sayırdı. Zahirə balaca və adi görünən yığıncanın etibarına inanır və heyran qalırdı. O, indi başa düşürdü ki, yalnız iclasa gəlmək, nitqlər eşitmək, qəzetdən öyrənmək azdır. Bərkəndən-boşdan çıxmaq gərək- dir. Vuruşmalardan çıxmaq lazımdır. Mübarizəli yaşamaq lazımdır. Bu təşkilatda illərlə çalışmaq, bişmək lazımdır. O, indi başa düşürdü ki, adamı nə üçün bu təşkilata qəbul edəndə bərk yoxlayırlar, nə üçün hər adamı götürümlər, nə üçün hər kəsə ehtiyatla yanaşırlar...

Qaranlıqda eşitdiyi o etimadlı səsdən sonra Mərdan özünü məhbus saymırdı. Sanki ona qüdrət və ümid verən səsdən dizinə taqət, biləyinə qüvvət gəlmişdi. O özünü, arxasını yüzlərlə igid yoldaşına söykəmiş məğrur adam kimi hiss edirdi. O hiss edirdi ki, yoldaş Yəhya tədbir tökür, o hiss edirdi ki, fəhlələr xəbər tutmamış deyillər. Təşkilat, öz adamlarının hər birini müsəlləh əsgər kimi qoruyur, həmişə qoruyacaqdır. O hiss edir ki, indi sən Sona oğlu Mərdan deyilsən, sən komsomolun oğlusan!..

Mərdan bu duyğularla arxasının dağlara söykəndiyini zənn edirdi. Gecənin bu vaxtında polis adamlarının qapını açib içəri girməsini arzulayırdı. O, əliyalın da olsa düşməne qarşı hazır və qadird olduğunu duyur, bərkəndən öskürür, qapıya-pəncərəyə baxırdı.

Qapıbacada isə səs-səmir yox idi. Göy qaralmışdı. Üfüqlər görünmürdü, gecə div yuxusu ilə yatırdı.

Yoldaş Yəhya Mərdanın həbs olduğunu vağzaldan xəbər tutmuşdu. Dəmiryol həbsxanasına yol tapan bir nəfər vasitəsilə ona yemək göndərmişdi. Özü polis rəisinə vəsatət üçün çarə düşünmüşdü. Hacı Əli kimi mötəbər, sözü keçən adam lazım idi. Elə «mötəbər» adam isə intibahnamə yayan bir «bolşevik» vəsatətini etməzdi. Yəhya Mərdanı qaçıрмаğın daha asan yolunu düşünürdü. Hərki-hərklilik, zorba-zorluqla iş aparan, çox vaxt sərxoş olan idarə məmurları ilə üz-üzə gəlməkdənsə, həbsxanaya yol tapmaq lazım idi. Qayınatalığı Fərzixanov Məşədi Yusifə pul verib qala rəisinin evinə göndərdi.

Fərzixanovun deməyinə görə rəis razı olmurmuş, qorxurmuş. Ancaq «pulun quyruğunu» görəndən sonra demişdi: «Şəhər qalasına göndəriləndə yolda birtəhər yayınıb qaçsın, mən qarovulçuya tapşırıram, bənd olmazlar...»

Elə də oldu. Soyuq və çovğunlu bir gecə vaxtı Mərdanı qabağına qatıb aparan yasavullar Hacı Paşanın uca və uzun hasarlı bağının yanında sanki qəsdən dayandılar. Biri bulaqdan su içməyə endi, biri yanını kötük üstünə qoyub patavasını bərkitməyə başladı. Mərdan top kimi hasardan aşıb böyük bağın tənəkləri arasında yox oldu. Yasavullar bir-iki güllə atıb o yan-bu yana qaçdılar. Qışqırıb hay-haray saldılar.

- Ay camaat, qoymayın, qaçdı!

- Tutun, o donuz oğlunu, vurun ölsün!

Bunlar əbəs idi. Gecə vaxtı heç kəsi yuvasından çıxarmaq olmazdı. Yollarda kimsənin olmadığını görüb yasavullar arxayınca vağzala qayıtdılar. Rəisə «xəbər verməyə» getdilər.

Mərdan özünü yoldaş Yəhyanın evinə saldı. Xədicə onun adını eşidən kimi sevincindən susdu. Kirimişcə qapını açdı və ehtiyat elədi. «Bir balaca dalanda dayan» - dedi. Tələsik qaçıb kiçik otağın

pərdələrini saldı, pəncərə taxtalarını möhkəm örtüdü, işığı görünməsin deyə, çırağın pəncərə tərəfinə məcməyi qoydu. Mərdanı içəri apardı.

- Kəffareyi-günah, ay Mərdan qardaş! Həmişə-azadlıq, sərbəstlikdə olasan, şükür! Nə yaxşı nigarançılıqdan qurtardığın, necə varsan? Bu cavan vaxtında qazamat da gördün!

- Eh, Xədicə bacı, hələ harasıdır. Mən çox şeyi indi-indi başa düşürəm. Hələ sağlıq olsun görək. Yəhya lələdən de görüm, sazdırmı, damağı çağdırmı?

- O yazıq da, özün bilirsən əlləşir. Sizin başınıza bir iş gələndə damaq çağlığı haradan olacaq! Gecə-gündüz buynuzu yerdədir. Yazır-pozur hərdən elə darıxır, az qalır piyada Bakıya yola düş!

Mərdanın üzündə məhbusluq yayığınsın cizgiləri görünürdü. Yanaq sümükləri çıxmış, sifəti kiçilmiş, qara gözləri qalın qaşları altından işıldayırdı. Boyun-boğazını tük basmışdı. Rəngi saralmışdı, xeyli sınıxmışdı. Lakin onun gözlərindəki parıltı əksilməmişdi. Sanki yenidən azadlığa çıxdığı üçün çöhrəsi güllürdü.

Xədicə peçi qaladı, çay qoydu. Mərdan üşüdüyündən, ya sevindiyindən əllərini ovuşdurub, bir yerdə dura bilmir, evdə var-gəl edir, dönə-dönə Yəhyanı soruşurdu. Danışmaq istəyir, müsahib axtarırdı.

İndi Mərdanın zehmində çətin bir işə göndərilən, uzun müddət qayıtmayan, nəhayət, qələbə ilə qayıdan, sənəsi söz-söbətlə dolu olan adamın sevinc və təsəvvürləri vardı. Ancaq kimə danışsın? Yəhya ki, yoxdur, hanı Suren, Bağır...

«Bunlar nə üçün buraya yığışmırlar ki, şirin söhbətimizin hamısını danışaçaq...»

Xədicə tələsik su qızdırdı. Mərdana paltar hazırladı. «Yuyun, rahatlan!» dedi.

Mərdan yoldaş Yəhyanın «mərsiyədə olduğunu» (onlar iclasa

bu adla gedirdilər) bilən kimi çayını tələsik içib getmək istədi. Xədicə çox təkid etdi ki:

- Sənin dalınca yəqin gəzən var, ələ keçərsən, getmə, görünmə, həm də soyuqdur, borandır.

Olmadı. Mərdan dedi:

- Nə danışırısan, Xədicə bacı, yoldaş Yəhyanı bu saat görməsəm, bağrım çatlar. Yoldaşları mən ancaq belə yerdə görə bilərəm...

Mərdan zirzəmiyə girəndə Yəhya uşaqlara məlumat verirdi ki, «Mərdanın buraxılması üçün tədbir görülmüşdür». Bu söz Yəhyanın ağızından çıxmamış Mərdan qapıda göründü. Çöhrələr çiçək kimi açıldı. Yəhya onu qucaqladı, əlini sıxdı. Bağır dedi:

- Burjuaziyadan belə vədəsinə düz çıxmaq?!

Uşaqlar gülüşdülər. Yəhya dedi:

- Çünki pul var. Puldan söhbət düşdü, onlar dindən-imandan olar. Yəni burjuaziyanın dini nədir? Sabir gözəl təyin edib:

Nuri-çəşmanımın, ey pul, ya canımın?

İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmın?

Yəhya Mərdana döndü:

- Dostum, gərək çox ehtiyatlı dolanasan ki, axtaracaqlar, lap o rəisin girəvəsinə keçsən, özü səni əldən qoymayacaq, ayıq ol!

Mərdan əlini ovuşdurdu:

- Bundan sonra tutsa da, fikrim yoxdur. «İslanmışın sudan nə pakı!»

Yəhya dedi:

- İslanmaq bir məqsəd və nəticə verməlidir. Adamlarımız həbs-xanada yatsalar, bəs işimizi kim görəcək? Yox, biz ən az tələfatla ən çox iş görən qoşuna oxşayırıq. Öhdəmizdə olan hər saatın mənası, qiyməti böyükdür. Biz elə etməliyik ki, işimiz yerisin, adamlarımız

da ələ keçməsin. Bunu bacarmalıyıq!

İclasda özəyin iş planını müzakirə edirdilər. Mərdan qalxıb təklif elədi:

- Artırmaq lazımdır.

- Nəyi?

Mərdan dedi:

- Mən təklif edirəm Hacı İbrahimxəlil plana salınsın. Özü də həvalə olunsun mənə.

Bağır güldü:

- Özünü qana calamağa hazırısan!

Yəhya dedi:

- Əvvəla, bizim təşkilatımızın işində elə hərəkətlərə, yəni terror işinə, tək-tək adamları qəfildən vurub öldürməyə yol verilmir.

Mərdan onun sözünü kəsdi:

- Hacını öldürməyə təşkilat bir söz deməz! Bütün kənd onun əlindən cana doyub.

- Öldürmək olmaz!

Mərdan ucadan və bir az da təəccüblə dedi:

- Bəs başımızda turp əksin?

- Yox, bir qulaq as. Bizim məqsədimiz yalnız bir hacını, bir bəyi, paşanı, bir zülmkarı öldürmək deyil. Onunla iş düzəlməz. Hacı İbrahimxəlili öldürərsən, yerinə oğlu keçər, bir başqası keçər. İlyas bəyi öldürərsən, yerinə Palas bəy keçər, paşası, zabiti də həmçinin! Biz sinif mübarizəsi aparırıq. Biz cəmiyyətdə istismarçıların hamısı ilə mübarizə aparırıq. Özü də tin dalından atıb vurmaqla yox: biz öz sinifdaşlarımızı ayıldırıq. Biz, yəni komsomolçular, Kommunist partiyasının yaxın köməkçisiyik. Partiyamız bu saat burjuaziyanı, müsavət ağalığını yıxmaq, hakimiyyəti ələ almaq üçün çalışır. Lenin bizə öyrədib ki, burjuaziya hökumət başından yıxılmayınca, hakimiyyət zəhmətkeşlərin əlinə keçməyincə inqilab baş tutmaz. kasıb ağ

gün görməz, qapaz altından qurtulmaz! Köhnə quruluşun bünövrəsini qazmaq lazımdır! İstismarçıları - bəy-xan hökumətini, vətənimizi imperialistlərə satan, xalqın var-yoxunu hərraca qoyan xainləri yıxmaq lazımdır. Məsələ budur! Əsl mətləb budur! Hakimiyyəti ələ alandan sonra nə bəyi, nə xanı, nə paşası, nə zabiti, nə hacısı öz mövqeyində qala bilməyəcəkdir. Arxayın ol! Hamısı ilə «haqq-hesab» çürüdülecəkdir.

Mərdan dilləndi:

- Qərək, nə yolla olur-olsun, amma tez olsun! Yoldaş Yəhya, tez eləyək ki, bizim də qardaşlarımız, bacılarımız kənddə-kəsəkdə qapaz altında məhv olurlar. Göz görə-görə bu zülmə dözmək olmur. Daha səbir qalmayıb! Tez eləyək...

Yəhya Mərdanın bir neçə gün gizlənməsini, gecələri ayrı yerdə qalmasını məsləhət gördü.

Mərdan Bağırğildə qalırdı. Uzun qış gecələrini Bakıdan göndərilən qəzetləri oxumaqla, yaxın və parlaq gələcək haqqında şirin söhbətlə keçirirdilər. Bu gecə Bağır Mərdana iki xəbər danışdı, biri xoş, biri qəmli.

Xoş xəbər Yaqubun işi idi.

Yəqin ki, Mövlam kişinin cavan oğlu Yaqub, oxucunun yadındadır. O, atasını kötək altından qurtarandan sonra Vəznəli kişinin dəstəsindən yayınıb kənddən çıxmışdı.

«Görüşürük, haqq-hesab çəkərik!»

O, qaçmaq istəmirdi. Gözə görünmək də istəmirdi. Bir-iki gün daldə-bucaqda gəzinmək, Vəznəli kişi çıxıb gedəndən sonra isə üzə çıxıb yüzbaşı ilə açıq-açığına vuruşmaq xəyalında idi. Atası ilə davadöyüş salmağa şey axtarırdı:

- Nə oxutmağımı, nə toy dəsgahını istəyirəm. Mənə atalıq borcun o olsun ki, bir beşaçılan pulu düzəlt.

Yoldaşları, kənd yoxsulları isə fəxrlə onun adını çəkir, sözünü

danışdırlar!

Sona arvad neçə dəfə onların evinə də gəlmişdi. Yaqubu tapa bilməyib qayıtmışdı. Yaqub öyrəndi ki, Vəznəlinin dəstəsi qayıtmır. Tatılı kəndinin üstünə gedir. Hətta şəhərdən top-topxana da istəyirlər. Kəndlilər arasında böyük həyəcan, danışq var. Sonada bunun üçün Yaqubu görmək istəyir.

Yaqub gecənin birində Sonada ilə görüşdü. Silahlı olan «ciyərlər» adamları başa salmağı məsləhət gördü. Elə həmin günün səbahısı çuğul bu xəbəri yüzbaşının ovcuna qoydu. Hərçənd Yassarı vəziyyətindən qovmuşdular, ancaq o, «hökumətin üzünə ağ olanları» tutmaq üçün canfəşanlıq etməyi özünə bir «müsəlmanlıq» borcu bilirdi. Dərhal yasavul çağırırdı, berdankasını götürüb Mövlam kişinin evinə getdi. Mövlam kişi hələ yataqdan qalxmamışdı. Yassar həyətdə hay salıb Yaqubun evdə olmadığını biləndən sonra cəsarətlə evə soxulub qoca kişinin üstünə qışqırmağa başladı:

- Hörmət qoyduqca başa çıxırsınız, ayağı çarıqlı köpək uşağı! hanı o cavan ölmüş oğlun, bu saat yerin deşiyindən də olsa, tapıb hökumətə təslim verməlisən!

Yaqubun anası ürəkqopma azarına düşdü. Kişi güclə qalxıb oturdu, yüzbaşının hirsini soyutmaq istədi:

- Nə olub gənə, a Lətif bəy?

- Nə olacaq, guya ki bilmir! Tülkülüyə bir bax!

- Yox, başın haqqı, yorğan-döşəkdə yatan adamın nədən xəbəri var?..

- Oğlun siyahı tutur yenə, onu sağ tutmasın!

Mövlam kişi iz azdırmaq üçün soruşacaqdı ki, «nə siyahıdır, haçan, kim deyir?..»

Ancaq Yassar igid oğluna üzüyuxarı qarğış eləyəndə elə bil kişinin ürəyinə xəncər vurdular. Mövlam kişinin nitqi kəsildi.

- Ay sənin dilin lal olsun! - Güclə bunu deyə bildi. Gözlərini

yumub arxası üstə yastığa yıxıldı, heç nə demədi.

Yassar yanıya-yaniya çıxıb getdi. Küçədə də kırımədi, fikirləşdi ki, «qoy pristavın qulağına çatsın, bəlkə möhürümü özümə qaytara».

Bundan sonra Yaqubun başına gələn və bütün mahal boyu danışılan əhvalatı uzun qış gecəsində buxarı başında Bağır Mərdana belə danışdı:

- Özü də sizin kəndəndir. Yaqub adlı bir oğlan...

Mərdan sevincək onun sözünü kəsdi:

- Bildim, Mövlam kişinin oğlu. De! De gəlsin, yaxşı tanıyıram!

- Hə... hə... bir qoca atası da var. Deyirlər Vəznəlinin cəza dəstəsi də kişini bərk döyüb... Qəribə danışrlar... Axşam şər qarışan zaman Yaqub yüzbaşını köç yolunda tutur. Heç kəs yox imiş. Qırağa, kolların arasına çəkir. Deyir: «A Lətif dayı, dayan!» Lətif dayı dayanır. Yaqub onun üst-başını axtarır. Xancalını açır, özgə heç nəyinə dəymir. «A Lətif dayı, - deyir, - kəlmeyi-şəhadətini de, səni öldürəcəyəm!» Yassar Lətif yalvarır ki, «Daha mən yüzbaşı deyiləm, filan-bəsməkan...» Yaqub öz xancalını götürür, düşmənin də xancalını qınından çəkib verir ona, yüzbaşına. Deyir: «Əli yalın ölmə ki, mənə namərd deyərlər. Buyur xancalı, necə istəyirsən vuruş, hansımız qoçaq olar, öldürər...» Yüzbaşı əvvəl zarafat sayır. Xancalı əlinə alanda gədən mərədləyinə heyran qalır. Yenə yalvarır: «Yaqub, gəl mənəim taqsırımdan keç, mərədlə elə, burax!» Yaqub deyir: «Elə mərədlə budur ki, var. Səni buraxsam, bilirsən mənə nə deyərlər? Binamus deyərlər. Kənd arasında ixtiyarat sizin əlinizdədir, niyə kəndlinin bəhrəsindən bir ovuc arpa keçmirsiniz? Orda canavar-sınız, mənəim qabağında niyə tülküyə dönürsən? Niyə kəndliyə nahaqdan kəsdiyiniz kötəyin bir zərbəsini də keçmirsiniz? Mən sənin kimi cəlladı əldən qoysam, səhər bütün fağır-füqərə, bütün kənd yığılıb mənəim üzümə tüpürər. Təvəqqə eləyirəm, bir də məndən belə

iltimas eləməyəsən. Ancaq buyur, bu meydan, bu mən, bu xancal, bu da sən. Mən də öz silahımla...» Yüzbaşı bic imiş. Deyib «Sənin beşaçılanın da var, mənimki təkcə xancal, bu igidlikdən deyil axı! Mənim də tufəngim var axı, yanımda olsa tay gələrik...» Yaqubun ürəyinə bir baxın. a kişilər? Düşməni əldən buraxıb ki: «Bu saat get, tufəngini götür, kənddən qırağa çıx...»

Mərdan özünü saxlaya bilmədi.

- Buna mən giclik deyərəm!..

Bağır əli ilə ona sükut işarəsi verdi:

- Dayan bir. biz də elə deyirdik... Gör yüzbaşı nə edir.

- De görək nə edir?

- Gedir, qorxusundan qohum-qardaşını köməyə çağırır. Qapı-bacanı bərkidir. Gecəni birtəhər keçirib səhəri pristava xəbər veririlər. Onun sözüne inanmaq istəmərlərsə də, yol üstündə qarovul qoyurlar. Dəyirmanbaşı, çəpər ağzında, qobularda pusquda dururlar. Yasavullardan neçə nəfər mahala salıb Yaqubu axtarırlar, bir şey çıxmır. Axırda Yaqubun atasını tuturlar. Yüzbaşı qorxusundan çırağ yanmamış qapılarını bərkidib yatırmış. Yaqub onun həyatına kağız atır, «ay Lətif dayı, niyə bivəfa çıxdın? Söz vermişdin ki, gələsən axı səni öldürəm. Niyə bəs əməl eləmədin? Başındakı papaqdan utanmırsanmı? Bir qaşığı qanındanmı qorxursan? Eybi yoxdur, sən zəhmət çəkmə. özüm qulluğuna salam verərəm». Qoçaq Yaqub nə fəndənsə öyrənir, günün günortaçağı Yassarı dəyirman ağzında yaxalayır; «Sənin kimi namərd, qorxaq tülküsiyyət adama, - deyir, - mərd ölüm qismət olmaz!» Qərəz qanına qəltan eləyir. Bilən olur. Yasavullar töküləndə kəndlilərin də çoxu Yaqub tərəfdə, arxlara yatıb hökumət adamlarını gülləyə basırlar. Böyük bir çaxnaşmadan sonra kənddən qırxa qədər adam qaçır. İndi deyirlər, Yaqubun dəstəsi az qala bir qoşundur. Güney kəndinə daha nə yüzbaşı gedə bilir, nə yasavul! Vəznəli kişinin dəstəsi Tatılını topa tutmağa

gedəndə Yaqub qabaqlarını kəsib. Bir gün, bir günorta bərk atışışlar, hökumət tərəfindən yeddi adam vurulub... Yoldaş Yəhya Yaqubun dəstəsinə çox böyük əhəmiyyət verir. Onunla görüşməyə, xələti sözdür, öz aramızda qalsın, bir gecə yapıncıya bürünüb özü getmişdi, çəkməsinin içində kağız-kuğuz, Bakıdan gətirilən qəzet də aparmışdı. Bir şadlıq, gülər üzlə qayıtmışdı ki! «Bu qoça kənddə, - deyirdi, - elə cavan aslanlar var, dağ aşırar. Biz onların içində çox işləməliyik. Onların gözünü açmaq, yolunu göstərmək, dostunu-düşməni tanımaq lazımdır. Sonra iş öz qaydasında, istədiyini kimi gedəcək!»

Bağır hər sözüne xüsusi bir ahəng və şirinlik verir, yoldaşının hər an artan marağ və sevincinə sanki özü də bunları ilk dəfə eşidirmiş kimi şərik olurdu. O deyirdi:

- Mərdan, sən yaqın bil ki, kəndlinin də fəhlə kimi qanı qaynayıb, yaman qaynayıb. Rusiya fəhlələrinin, zəhmətkeşlərinin dərsi bizə böyük dərs oldu. Əsl dərs oldu. Görərsən, çox çəkməz. Yaqubun keçdiyi kəndlərdən inqilab səsi, «ura» səsi gələ, görərsən, çox çəkməz!

Bu söhbət Mərdana nə qədər xoş idi. O, mülayim hərəkətli, gözəl və üzgülər Yaqubu sanki öz qarşısında görürdü. Sanki kövşənin birində onun əlini sıxıb igidliyinə alıq deyirdi. Mərdan onu da bilirdi ki, Mövlam kişini çox incidəcəklər. Özünü kəndə salmaq, öz həmkəndlilərinə kömək etmək üçün tələsir, ürəyi döyünürdü. O, günü sabah yoldaş Yəhya ilə məsləhətləşib çıxmalıdır...

Bağır kədərli bir əhvalat da danışdı:

- On gün əvvəlki boranlar vaxtı konka yolunda donmuş bir uşağın meyidi tapılmışdır... Uşağın buzlar içində yatmış kimi görünən sifəti, göyərmiş dodaqları heç yadımdan çıxmaz. Heyif ki, yanımda aparat yox idi. Çəkib saxladım... Ürək dözsəsi şey deyildi!

Mərdan həyəcanla soruşdu:

- Kim imiş? Kimin uşağı idi?

- Kimin olacaq? Əlsiz-ayaqsızın biri! Dedilər guya qəssab Məşədi Abbasın qapısında nökrər imiş. Qəssab da boynuna almır. Deyir mənim nökrərim gedib, o heç şəhərdə yox idi.

Qəssab nökrəri olduğunu eşidəndə Mərdanın ürəyi Bahar sarıdan bir az sakit oldu.

- Axırı hara çıxdı, kimi müqəssir elədilər?

- Hara çıxacaq, bəyəm eləsi birdir, bəyəm hökumət dalınca düşür, itirib-axtarır? Hambala verib üstünü torpaqladılar, qurtardı getdi. Müqəssir bəllidir, ancaq nə edəsən?

Mərdan maraqlandı:

- Kimdir, müqəssir tapılıbmı?

- Hökumətin özü! Şəhərimizin, zəmanəmizin divan-dərəsi! Hökumət qulduru, soyğunçunu qucağına çəkəndə, kasıb-kusubun səsinə, naləsinə, şikayətinə milçək vızıltısı kimi baxanda, əlbət ki, insan başı toyuq başından ucuz olacaq...

Bağır yandığından barmağını silkələdi və bir az da bərkədən dedi:

- Nə qədər ki, bu hökumət var, nə qədər ki, Sarı İmamqulunun oğlu Qaçaq Qənbər, Ələs bəylər iş başındadır, belə olacaq. Camaat Nikolayın boyunduruğundan qurtarmamış bağladılar müsavət boyunduruğına... Bağladılar! Yaman bağladılar. Allah var deyirlər, Allah... Boş sözdür. Bəzzaz dükənləri parça ilə dolub, kasıb uşağı saxtada lüt! Hampaların evində taxıl zığ vurur. Arzumanovun dəyirmanı unla dolu, yoxsul acından küçələrdə milçək kimi qırılır. Dağ kəndlərində adamlar çölə tökülüb yonca, ot yeyirlər. Bu nədir, bu nə aləmdir! Zülm ərşə dayanıb, canım! Buna nə deyirlər. Buna necə dözsən! Yox, dözməyəcəklər! Xalq bir qaşiq qanıdan keçib izdihamla hücumu gedəndə, əlinə gələnə hökumət böyüklərinin başına çırpanda tamaşadır! Görərsən, az qalib. Görərsən, qabağı bahara gedir. Xalq ayılır, xalq dost-düşməni tanıyır, tanıyır!..

Mərdan bir ah çəkdi, kənddə sahibsiz qoyub gəldiyi anasını, qardaşını xatırladı. Bu qışın günündə lüt-ayaqyalın uşağın yaman halını düşündükcə onu od götürürdü: görəsən, kimlərin tövləsində daldalanır. Görəsən, acından kimə yalvarır. Göyərmiş əllərilə görəsən, kimin damında qar kürəyir...

Mərdan anasının, beş-altı aydan bəri buraxıb gəldiyi ailənin bütün əzab-əziyyətlərində özünü məsul və müqəssir gördü. «Burada dünyanın düzəlməyi ilə məşğul olursan, öz doğma ana və qardaşının halından xəbər tutmursan. Onların kimi var? Onlar sənə əlinə baxırlar».

Mərdan kəndə qayıdıb evdən xəbər bilmək istədiyini Yəhyaya söyləmişdi. Yəhya razı idi.

- Get, - deyirdi, - ancaq Yaqubdan bir xəbər bil, gör camaatın ona əlaqəsi necədir. Ona kimin köməyi dəyir. Bel bağladığın kəndlilərlə açıq danış. Başa sal, qoy fəhlələrin səsinə səs versinlər. Hazır olsunlar, yatmasınlar, mülkədara uymasınlar. Nə qədər ki, əli-qabarlı, başıqapazlı, məzlum fəhlə və kəndlilər birləşməyib, qüvvələrini bir yerə cəmləməyib, düşməni öhdəsindən gəlmək olmayacaq! Başa sal ki, rus fəhlə-kəndliləri əl-ələ verib müftəxorları necə iş başından qovublar! Başa sal ki, dünyanın varı, neməti hər kəsdən əvvəl fəhlənin, kəndlinindir, çünki hər neməti bunlar yaradırlar! Başa sal ki, indi əsil hüriyyətlilik olacaq. Bir xanın, ya bəyin ixtiyarı olmayacaq rəncbərə zülm eləsin. Kəndin sahibi olacaq kasıblar! Xalq gərək ayağa qalxsın. Fürsəti ötürmək olmaz! Min ildir qapazaltı olduğumuz bəsdir. İndi bizim kommunistlər kimi, rus fəhlələri kimi dostumuz, arxamız var! Biz məqsədimizə çatmalıyıq! Və çatacağıq!

Baş a sal ki, vaxtdır, bəy-xan ağalığının kökünü qazmaq vaxtıdır. Qoy camaat əlbir olsun, qoy ayılsınlar! Firsət tapanda baş a sal ki, tələ-təkdə bir şey qayıra bilmərik. Birləşmək, oraqla çəkicin, fəhlə ilə kəndlinin birliyi lazımdır! Bir-birimizin qeyrətini çəkməsək, sa-

hibkara, bəyə, hampaya qarşı dəmir divar kimi durmasaq düşməne bata bilmərik. Gücümüzü parçalamağa, hərəmizi bir kənardə boğmağa çalışacaqlar. Kənddə savadlı, tanış-arxayın adamın varsa, qəzet də apar. Qərək, dediyimi başa düş, bu günlər biz dincəlmək də olar. Fərsət vaxtıdır! Anana məndən salam yetir. Arvadların da ağzını yoxlasın... Evarası çox söhbət olar... Öyrənsin, əlaqə saxlasın. Bizə deyilməyən çox sözü onlara deyə bilərlər.

Yoldaş Yəhyanın sözləri Mərdan üçün vacib tapşırıq idi. İndi o kəndə bir rəncbər kimi yox, ürəyi böyük arzular, sinəsi çox sözlərlə dolu yeni bir adam kimi, dəmirəridən kürələr qarşısında, daş zindanlarda, ağır əzab və məhrumiyətlərdə bərkiyə, fəhlələrin müqəddəs mübarizəsindən dərs alan bir döyüşçü kimi gədirdi.

Mərdan evə sovqat aparmaq xəyalında idi. Bayram qabağı idi. Çox şey almaq ürəyindən keçirdi. Həm uşağa, həm anasına ayaq-qabı vacibdir. Ancaq necə, nə ilə alsın, pul çatmır. Çox götür-qoy edəndən sonra uşağa bir pinəçi köhnəsi, anasına bir baş yaylığı ala bildi. iki-üç girvənkə fındıq, bir girvənkə kişmiş alıb dəsmala bükdü, yoluna düzəldi...

Mərdan gədirdi, minbir fikir-xəyalat içində gədirdi. Gah yoldaş Yəhyanın təmkinli, mənalı sözlərlə onun qulaqlarından səslənir, onu irəlİYə, daha çətin, təhlükəli, lakin zəruri işlərə çağırırdı. Gah Yaqub zirək, silahlı halında və «İntiqam!» deyən iri, parıltılı gözlərilə ona baxırdı, gah da çoxdan tərək etdiyi ev, yarıq ana, yetim uşaq onun təsəvvüründə canlanırdı. O, əlindəki sovqata baxır, ani də olsa bir xoş, sevincli duyğu ilə özünə təsəlli verirdi: bir neçə saatdan sonra o, yetim, nisgilli qardaşını bağına basacaq, öz əli ilə ayağına çust geyindirəcək, ətəyinə fındıq tökəcək, sevindirəcəkdir. Eh... uşaq bilsə ki, qardaşı, aylardan bəri şəhərdə qalan qardaşı nələr öyrənmiş, nələr görmüşdür, nə işlər yolunda çalışmağa and içmiş, barmaq basmışdır. O bilsə ki, gələcəkdə, lap yaxın zamanlarda yoxsulları

necə səadət gözləyir. O bilsə ki, kasıbların Lenin kimi pənahı var. O bilsə ki, cavanların komsomol adlı təşkilatı var. O bilsə ki, yoxsul, yetim uşaqları oxutmaq, gözünü açmaq, adam eləmək üçün tədbir tökülür. O bilsə ki, şəhərin fəhlələri, böyük adamları yeni bir dünya qurmaq planı tökürlər... O bunları bilsə ağlamaz... xiffət çəkməz, bahar görün quşlar kimi səslənib mahnı oxuyar, dünyada heç bir zaman, heç bir kəsin sevinmədiyi qədər sevinər!

Bu duyğu Mərdanın özünü də sevindirirdi. Qardaşını görmək arzusu onu yeyinlətdi. İri addımlar ata-ata xəyalında çağırırdı: «Bahar! Bahar!»

Bir az sonra minik rast gəldi. Arzumanovun dəyirmanına dən gətirən bir əllafın arabasına mindi. Oradan düşüb xəlvəti yollarla vağzal karvansarasına getdi ki, bəlkə kənddən bir xəbər bilə.

Karvansarada Güneydən adam yox idi. Dalandarın dediyinə görə qış girəndən onların ayağı kəsilmişdi. Mərdan yolun uzaqlığına baxmadı (vağzaldan, dəmiryol altundan on iki verst getmək lazım idi). Şalvarının balaqlarını corabının içinə qoyub patavasını üstə bağladı, əlinə bir ağac alıb yola düşdü. Dəmir yolunu adlayanda səs eşitdi. Fikir verməyib yeridi. Rəsləri ötüb o biri səkiyə çıxanda sarıqaş, göygöz qırmızısiyə bir ingilis soldatı, tüfəng küpü ilə onun sinəsindən vurdu. Mərdan geri-geri səndələdi. İngilisin bu hərəkətinin zahiri mənasını anlamadısa da, əsl mənasını anlayırdı. Dəsmalı kənara atdı.

- Mən neyləmişəm, əfəndi?

Ürəyində qaynayan odlu hirs Mərdanın bütün bədənini alışdırdı. Tüfəngin küpündən yapışdı. İngilis onun müqavimətini görüb özünü daha da yığışdırdı, əlini tapançaya atdı. Mərdan bir əlini tüfəngdən üzmədi, o biri yumruğunda sıxdığı daşı ingilisin gicgahından ilişdirədi... Soldat fırlanğıc kimi hərənlənib yerə sərilədi. Mərdanın ürəyindən tikan çıxdı:

- Belə ha! Yat! İki arşın torpaq da burada qazandı!..

Fit verildi, tufəng açıldı, qaçaqaç düşdü, camaat töküldü, gurultu qopdu... Stansiyada bu işə əvvəlcədən hazırlıq gedirmiş kimi hamıda bir həyəcan və həvəs duyuldu.

Hər eşidən izdihamın qabağına qaçır, Mərdanı görmək istəyirdi. Mərdan uşaqların da həvəslə və məsum nəzərlərində bir hörmət, salam və alqış əlaməti duyur, eyni hiss və həvəslə camaata baxırdı. Polislər adamları dağıda bilmədiklər. Fəhlələr işi dayandırdılar. Mərdanın buraxılmasını tələb etdilər: «Savadsızdır, nə bilir, xəbərdarlıq edilməmişdir!»

Vaqzal komendantı da deyirdi: «Qadağan olunmuş səkiyə çıxdığına görə döyülmüşdür. Haqlı döyülmüşdür! Böyük Britaniyalı qonağa əl qaldırdığına görə təcili surətdə millət məhkəməsinə verilməlidir».

Komendant: «Özüm mühakimə edəcəyəm!» - deyərək Mərdanı yavaşvullardan aldı, kabinetinə apardı. Üstünə qışqıraraq ölüm cəzası ilə hədələdi. Hamını eşiyə çıxartdı ki, «protokol bağlayacağam», sonra Mərdanın qulağına əyilib dedi: «Lap yaxşı eləmişən, fikir vermə! O dəfə də sənəin həbsdən buraxılmağından xəbərim var! Mənim çığırbağırma baxma, bu saat Bakı adına səni buraxacağam». Mərdan əvvəl heyrət elədi, inanmadı. Nə işə anlaşılmaz bir yerə düşdüyünü zənn etdi. Sonra rəsmi komendant libası altında təmiz və sayıq bir vətəndaş ürəyi olduğuna inandı, çox sevindi. Vaqzal komendantının adı bir çinovnik olmadığını yəqin etdi.

Gecə vaxtı komendantın qapısını şaraqqaşaraq döydülər. Qapı açılan kimi qaçaq Qənbər içəri girdi:

- Əlahəzrətlərin üzünə tüpürən mənəm! Əlahəzrətin qabıyalayanlarına da cavab verməyə hazırım!

Qənbər irəli yeridi:

- Sən nə haqq ilə Böyük Britaniya hökumətinin nümayəndəsini...

Mərdan onun sözünü ağızında qoydu.

- Britaniya nümayəndəsi yeddi iqlim basa-basa burada, Azərbaycanı nə qələt eləyir? Sizin Britaniya ağaları ilə qohumluğunuz haçandıdır?.. Ana torpağı niyə və kimə satmaq istəyirsiniz? Xalqı köməksiz görmüsünüz? Yox, keçmiş ola! Xalqın öz haqqını qorumağa gücü çatar! Daha o zaman keçmiş ola! Siz görən ağacları kürəkliyə kəsdilər. Fəhlə də, kəndli də dost-düşməni tanıyır daha! Sizin nökrəçiliyinizin daha faydası olmayacaq! Olmayacaq!

Zahirindən, libasından sadə bir çoban, biçinçi, «acıdan ölməyə macal tapmayanın biri» zənn etdiyi bu nazik oğlanın ağızından çıxanlara Qənbər inana bilmədi. O güman etdi ki, bu sözlər kiminsə, oxumuş, çoxbilmiş bir adamın ağızından çıxır. Ətrafına baxıb döyükdü. Tutulmuş, pozulmuş bir halda əlini Mərdanın yaxasına atmaq istəyəndə Mərdan elə acıqla dartınıb sərət baxdı ki, Qənbərin əli boşluqda qaldı, özü səndələdi. Komendant onun qolundan tutub geri apardı:

- Zəhmət çəkin, Qənbər, bu işə istiqanlı yanaşmayın, qarşınızda duran at-eşşək oğrusu deyil, Böyük Britaniya dövləti-hümayuni işində... Bu siyasi canidir. Bu saat mən təcili yatab ilə onu millət məhkəməsinə göndərirəm. Orada necə lazımdır, divanını tutarlar. Xəbəri sizə çatar. Xahiş edirəm, mənə mane olmayasınız ki, iş gecikər, qatar yola düşür. Buna mən məsuləm. Cavab istəyirlər. Atamı yandırırılar...

Qənbər çıxdı. Komendant əlindəki tapança ilə hədələyib adamları qapıdan dağıtdı. Aralıq sakitləşəndən sonra Mərdanın libasını dəyişdi. Bakıya gedən sürət qatarı yola düşən kimi Mərdanı təmir üçün illərdən bəri kənarə çəkilməmiş yük vaqonlarının arası ilə kəndə yola saldı. Mərdan təşəkkür eləyəndə komendant cavab verdi:

- Bu mənim borcumdur, mənə heç bir minnətin yoxdur. Vəzifəmi yerinə yetirmişəm!

- Sizi incidəcəklər!

- Mən tək deyiləm!

Bələ bir həqiqəti bilən və sevən adam ilə görüşdüynə, öz düşməninə intiqam alıb ürəyini sərinlətdiyinə çox şad olan Mərdan böyük, açıq düzdə qışın kəsici soyuğunu hiss etmirdi. Şirin və işıqlı fikirlərlə, qaranlıq, çətin və pəncəli yollarla gedirdi.

Ancaq xeyli gedəndən sonra fikrinə gəldi ki «Bəli, komendant kommunist imiş». Barmağını dişlədi, anladı ki, nə üçün o belə bir yaxşılığı öz vəzifəsi, öz borcu bilirmiş...

Bu duyğu Mərdanı daha da fərəhləndirdi. Ona elə gəldi ki, dostlar düşməndən çox və güclüdür, ona elə gəldi ki, bu adam yoldaş Yəhyanın adamıdır. «Bakı ilə, rus fəhlələri ilə əlaqəli adamdır. Yoxsa elə bir işdə bu cəsarəti kim edə bilərdi?!»

Yollarda daş, dəmir, pəncə əlindən yerimək olmurdu. Baxan olmadığından yollar son zamanlar daha da xarablaşmışdı. Sağ tərəfdən axan Quşqara çayı yolun bir tərəfini yuyub aparmışdı. Altı oyulmuş yollar köhnə qəbir kimi çökmüşdü. Atlılar, arabalar və faytonçular qorxudan tarlaların içinə burularaq yeni cığıra bənzər yol salmışdılar. Körpülərin çoxu uçub dağılmışdı, bəzisi heçə bənd idi. Sol tərəfdə yol uzununu bir-birindən otuz-qırx arşın aralı quyular qazılmışdı. Quyuların ağzına tökülən qumlar yağış altında bərki-mişdi. Uzaqdan qaranlıqda, hər biri balaca təpə kimi görünürdü.

Mərdan getdikcə başını qaldırıb üfüqə, qaranlıq havaya baxırdı, gecə keçdiyini görüb daha da addımlarını geniş atırdı. Mərdan susamışdı. Lakin qəsdən su içmirdi. Kəndi, anasını, qardaşını düşünüb bir neçə saatdan sonrakı sevincli görüşü xəyalına gətirir, atəşini unudur, gülümsəyirdi: «Anam indi evdə yatır, bəlkə də fikir-xəyaldən gözüne yuxu getmir. Bəlkə də mənim yoluğu gözləyir». Birdən yadına düşdü ki, Bahar kənddə deyil, o, Baharı qonşu kəndə nökrə verdiklərini neçə ay bundan qabaq eşitmişdi.

Bəlkə Bahara pis baxıb onu ac qoyurlar. Onun dünyada var-yox köməyi bircə qardaşı idi ki, o da bivəfa çıxdı...

Bütün bu düşüncələr Mərdanın səbrini daha da tükəndirdi. Xəyalən qardaşına təsəlli verirdi:

«Darıxma, qardaşım, yaman günün ömrü az olar. Mən səni bir dəqiqə də unutmamışam. Həmişə qəlbimdəsən. Səndən ayrı düşmək mənim günahım deyil, vəzifəm imiş. Bu qısa səfərimdə çox şeylər öyrənmişəm. Mən fəlakətdən baş götürüb getdiyim yerlərdə uşaqların və gənclərin səadətinə çalışan böyük adamlar tanımışam. Çörək, çırağ dərdi çəkmə balaca qəlbinə bir az da dözümlü verməyi bacar. Lenin baban bizim üçün işıqlı yol açmışdır. Qara gündən çıxacaqsa. Yəqindir ki, çıxacaqsa! Bizim əsl həyatımız başlanacaq! Darıxma, Bahar! Nə olaydı indi sən on yeddi-on səkkiz yaşında olaydın. Kəsiblərin pənahından, arxasından, Kommunist Partiyasının ürəksevindirən işlərindən, komsomolçulardan - qardaşdan artıq yoldaşlardan sənə danışaydım, danışaydım!»

Mərdan bu xəyallardan daha da təsirlənirdi, sanki kənddən çıxanda kədər və iztirabdan çırpınan, indi isə həyəcədən döyünən qəlbini, büllur kimi pak və şəffaf qəlbini hamıya, ən əvvəl anasına və qardaşına göstərmək istəyirdi. Sanki yaxın gələcəyin parlaq ümidlərilə dolu qəlbini onun kəndə, ailəyə gətirdiyi ən əziz sovdət idi

Başını qaldıranda qaranlığın daha da tündləşdiyini, üfqlərin sanki yerlə bitdiyini gördü. Hələ kəndə xeyli qaldığını güman edərək fikrini çəkməyib daha yeyin getməyə çalışırdı. Ancaq indi hiss etdi ki, yorulmuşdur. Diz qapaqları, bud və baldır əzələləri ağrıyır, ayaqları bir ağaca dönüb hissini itirir.

Kəhrizlər ağzındakı ağaqlıqda yolu güclə seçmək olurdu. Mərdan qum və çınqıla dəyib xışıldayan addımlarının səsinə başqa heç bir şey eşitmirdi.

Diqqətlə dinləyəndə bir hənirti, səs eşitdi. Dayanıb qulaq verdi.

Adam gəlirdi. Qabağa baxdı. Deyəsən, yolda bir qaraltı vardı. Mərdan ehtiyat elədi. «Bu zaman yollarda qaçaq-quldur çox olur...»

Mərdan yoldan kənar dayanıb qaraltıya fikir verdi. Heç nə görünmürdü. Bu hal onu daha da şübhəyə saldı. Yoxsa qaraltı harayasa sığınıb onun yaxınlaşmasını gözləyir? Yaş qabığı çat-çat olmuş yorğun qarağacın dibinə sinib dinlədi. Yolun o biri tərəfindən tələsə-tələsə, sanki qorxa-qorxa atılan addım səslərini eşidəndə bütün diqqətini gözlərində cəmlədi. Ağaclar arasından xəyal kimi ötən adamı sezdi. «Hərifin» də ondan qorxub yayındığını bildi.

Mərdan bilsəydi ki, ötən qaraltı öz anasıdır, minbir həyəcan və iztirabla şəhərə, oğlunun dalınca gedən Sonadır, yəqin qışqırıb çöllərə hay salardı. Anasını bağrına basardı. Sona da ehtiyat edib yayındığı qaraltının öz oğlu Mərdan olduğunu duysaydı, qəlbini dolduran sevincdən çıraqlı olub bütün çölləri işıqlandırardı, qollarını açıb çığırardı: «Əziz oğlum, haradasan, bu sənsənmi, Mərdan!» Lakin o da oğlu kimi qafil idi. Bir şey güman etmədi, duymadı. Duya da bilməzdi; çünki onların yaşadığı zəmanədə insanları bir-birindən uzaqlaşmağa, bir-birinə düşmən olmağa öyrədir, canavar kimi göz-gözə yatmağa, fürsət tapdıqca bir-birini didməyə, parçalamağa alışdırırdılar. İnsan insandan qorxduğu kimi heç şeydən qorxmurdu.

Buna görə, zəhmətkeşləri, qardaş olan insanları bir-birinə salıxdıran zəmanə zülmünə görə qabaq-qabağa gələn ana-bala bir-birindən ehtiyat edib uzaqlaşır, bir-birini uzaqlarda, kim bilir haralarda axtarmağa gedirlər.

Mərdan kəndə çatanda gecə yarından xeyli keçmişdi. Aləm şirin yuxuda idi. Dumanlı hava içində yatan kənd evləri nəm çəkmiş kəsək kimi kiçik görünürdü. Sanki əl dəydimi parçalanıb töküləcəkdir. Nə bir səs, nə bir hənirti vardı. Yaş peyin, saman iyi verən küçələri ötdükə Mərdanın qəlbinə ağır bir kədər çökürdü. Şəhərin

gurultulu, qaynayan həyatından sonra o, kəndin ağır sükutunda bir acizlik, bir qəflət duyurdu.

Bu duyğulardan özünü xilas etmək üçün addımlarını sürətləndirdi. Bu halda onu isti və həyəcanlı bir maraqla çulğalayır. Budur, indi bu saat... azca qalıb... Aylardan bəri nigaran qaldığı ailəsinə qovuşacaqdır. Əlindəki dəsmala baxdı. Sovqatdan xəcalət çəkdi. Köksünü ötürdü... «Sağlıq olsun, - dedi, - mətləbimizə çataq, o qədər sovqat görəcəklər ki!»

Həyatın çəpərindən aşanda Mərdanın ürəyi bərk vurmağa başladı. Uzun və əzablı ayrılığın sonunda şirin və xoş görüşün ləzzətini damağında hiss etdi. Necə hərəkət edəcəyini, qabaqca kimi və necə çağıracağını düşündü. Bir-iki addım yerimişdi ki, həyatda gözüne nabaləd şeylər göründü: Həmişə sayıq qarovul kimi şax dayanan uzun qovaq ağacı yox idi. Evin damı elə qərribə çökmüşdü ki, elə bil üstü açıq idi. Yaxına gedəndə evin uçduğunu gördü, gözüne inanmadı... Bir az da yaxınlaşdı. Heyrətindən donub qaldı. Ürəyində soruşdu: «Ev yoxdur ki, hanı bizim dam, bu dirəkləri kim çəkib? Bu nə haldır, mən yuxumu görürəm? Anam hanı, uşaq hanı? Bu nə işdir?!»

Dərin, soyuq bir qüssə içində donub qalan Mərdanın dili tutulmuş, xəyalı yaralı quş kimi yerə sərilməmişdi. O, heç şey düşünə bilmir, heç nə qət edə bilmirdi.

Gəldiyinə peşman idi. Ata xanimanının, gümanı gəldiyi yeganə məhrəm ailə ocağının belə dağıldığını, bərbad edildiyini gözü ilə görmək ona ölümdən bətər idi. Onun duyduqları fikri kimi donmuşdu. Ona elə gəlirdi ki, ömrünün axırıdır. İndi o, düşmənləri tərəfindən qazılmış məzarını görür. Daha gedəsi bir yeri və yolu varmı?!

O buradaca, yer üzündə ən əziz saydığı bu astanadaca, dil açıb danışdığı, iməklədiyi, ayaq tutub yeridiyi əziz uşaqlıq günlərini keçirdiyi ana qucağı, qayğısını gördüyü bu evdə, bu nəm torpaq-

larda, bu xarabalarda bəlkə hər şeyini itirmişdir.

Mərdan başına vurulan ağır zərbədən özünü itirən adam kimi gah dayanır, sanki donur, gah da döyükdü. Ayağını torpaqla dolu astanaya qoyub içəri keçdi. Üstü açıq evin bir divarı sökülməmişdi. Orada Mərdanın oraq asmaq, barmaqlıq, bülöv qoymaq üçün vurduğu mixelər, açdığı taxça aşkar görünürdü.

«Bəli, bunu da, bu dilənçi daxmasını da mənə çox gördülər». Mərdan geri çəkildi. Diqqətlə açıq damın divarına baxdı. Qəzəbindən dodaqlarını gəmirirdi. Başından bərk bir ağrı başladığını duydu. Nə isə demək istədi. Səsini içində boğub geri döndü. «Bu da mənə ibrət dərsi! Bu da bir dərstdir ki, ömrümdə yadımdan çıxmaz».

Narın qış yağışı səpirdi, gecə məzar sükutu ilə yatırdı. Mərdan uçmuş evlərinin qabağında kölgə kimi tərpaşirdi. O, hara gedə bilərdi? Kənddən qaçaq düşmüş adam, evi dağılmış adam üçün gedəsi hara var? Onu kim qəbul edərdi?..

Mərdan ağır addımlarla kəndin kənarına doğru yeridi, özünü Mövlam kişinin həyatına saldı.

Mövlam kişi Mərdanı səsindən tanıyandan sonra dinmədi. Qapını açdı:

- Oğul, - dedi, - mən yuxu görürəm, yoxsa nədir! Sən hara, bura hara, sənin adını Narginə, sürgünə çıxıblar. Evinizə od qoydular. Eşitmiş olarsan. De görüm, işin necədir? Bəs balaca qardaşın hanı?!

Mərdan cavab verə bilmədi.

- Mövlam dayı, anam hanı?

Mövlam kişi Mərdandan sonra kənddə baş verən əhvalatı vəhi-məli, iztirablı dillə qısaca danışdı. Zabitin, Baharı «silis» eləməyini, zopalama hadisəsini, Baharın qaçmağını, hacının təhrikilə evə od qoyulmasını, anasının fəryadını dedi.

- Məgər Bahar kənddə deyil?

Mövlam kişinin dediyinə görə: «Bahar Kəmfürsətoğluna nökr

imiş. Sonra sallaqxanaya nə işə isə bir kişi aparıb. Ondan bəri xəbər bilən yoxdur. Sona da ev yanandan sonra neçə vaxtdır ki, Güllü arvadın yanında qalırdı. Özü də dəyişilib, deyəsən, bir cür xəstəlik tapıb. Günü ağlamaqdır ... Bu yaxınlarda, ya dünən, ya bu gün şəhərə sənin dalınca gedəsiymiş».

Mərdan yolda qabağından ötən qaraltının Sona olmasına şübhələndisə də, amma inanmadı. Mövlam kişidən bir qəti xəbər bilməyi xahiş elədi. Mövlam kişi kürkünü çiyinə salıb əlinə dəyənək aldı, çəpəri aşdı. Yarım saat sonra qayıtdı.

- Sona elə bu axşam şəhərə getməyə hazırlaşmış. Güllü arvad nə qədər eləyib saxlaya bilməyib. Bəxtindən şikayətlənirmiş: «Gedərəm, qismətdirsə, - deyirmiş, - balamı taparam, qismət deyilsə, alınma nə yazılıb olacaq. Daha mən qorxudan-hürküdən çıxmışam. Evi dağılan, çırağı sönmən, elindən, günündən olan, balası mələq qalan ananın bundan artıq nə müsibəti olar?»

Güllü arvad Mərdanın gəlməyini eşidib dizinə döymüşdü: «Kaş, - demişdi, - arvadı buraxmayaydım. Ay qardaş, gedib özünü çaya atacaq. Amanın bir günüdür, oğluna deginən, tez dalınca qaçsın. Durmasın».

Mərdanın dərdi daha da artdı. Mövlam kişi onun rahatlanmadığını, səhər açılana qədər dincəlməyini təkid elədi. Mərdan onun oğlunu soruşdu:

- Eşitdim sizi də çox incidiblər. Yaqub haradadır? Əlinə dönüm onun, aləmə səs salıb. İndi bizə, bizim işimizə elə oğlanlar lazımdır!

Mövlam kişi köksünü ötürdü:

- Eh, - dedi, - başımıza işlər gəlib. Bizim ev-əşiyi də taladılar. Özümü aparırdılar, camaatın qorxusundan birtəhər əl çəkildilər. «Əl çəkdilər» deyəndə dilimdən kağız alıblar ki, Yaqub kəndə gələn kimi xəbər verəm!

Mövlam kişi istehza hiss edilməsin deyər, səsinə dəyişmədən dedi:

- Söz yox ki, gərək vədimə əməl eləyəm.

Mərdan Vəznəlinin dəstəsinin Tatılıni üç gündən bəri topa tutduğunu, Yaqubun və başqa kəndli dəstələrinin orada atışdığını, neçə zabıt vurulduğunu, işin bərkidiyini Mövlamdan öyrəndi. Yaqubla görüşməli olduğunu dedi. Mövlam kişi çox ehtiyatla onun məskəninə bildirdi, bərk tapşırırdı ki, «amanın bir günüdür, gündüz gözə görünmə, ələ keçərsən...» Mərdan anası üçün Mövlam kişiyə əlli manat pul verdi:

- İşdir, - dedi, - görüşə bilməsəm, nigaran olmasın. Şəhərdəyəm. Yəhyagildə, ustamdan soruşsa tapar.

Mövlam kişi ilə xudahafızlaşib çıxdı.

Mərdan yorğun olsa da, gün qalxanacan özünü Yaqubun məskəninə yetirməyə çalışırdı. Ancaq bacara bilmədi. O, batman-batman batdaq götürən ayaqları ilə çimli meşəyə dikləndə hava lap işıqlaşmışdı. Şəfəqlə dağları seçmək olurdu. Ağaclardan daman yağış xəzələ düşüb səs eləyirdi. Başqa heç bir səs-səmir yox idi. Yol yeriməkdən Mərdanın ayaqları lap keyimişdi, qıçları qoltuq ağacı kimi hissiz olmuşdu. Ehtiyatla, ətrafına baxa-baxa yeriyirdi. İki saata yaxın yol gedib keçilməz bir dərəyə yaxınlaşanda səs eşitdi:

-Dur!

Bu, güman ki, Yaqubun adamlarından olacaq. Mərdan dayandı, bir tūfənglinin yaxınlaşdığını gördü. Lakin təpənin ortasında birdən-birə görünən bu adamın haradan çıxdığını, ya hansı tərəfdən gəldiyini seçə bilmədi. Yaxınlaşanda Mərdan öz kəndlisi Mustafaoğlunu tanıdı. Nə isə demək istədi. Mustafaoğlu cəld tərpendi.

- Kimsən?

- Mənəm, Mərdandır!

- Ay Mərdan, belə gələrlər? Haradasan, əyə, hanı sənin atın, hanı tūfəngin? Yoxsa qaladan qaçmısan!?

Mərdan əl verdi:

- Elə bir işdir. Söhbət vaxtı deyil, məni Yaquba yetir! Mustafaoğlu onun qolundan tutub dərənin dar çıxırına doğru yeridi.

- Yaqubu əməlisaleh adam görə bilər!

- Buradadırmı, doğrusu!..

- Buradadır, ya burada deyil - namələumdür, ancaq necə olsa, axşamdan tez görüşə bilməyəcəksiniz...

Mərdan Yaqubdan ayrılanda çiynində beşaçılan, altında boz at vardı. Ox kimi havanı yararaq, qulaqlarında səslənən soyuq küləklərdə üzərək Tatılı kövşənlərinə yaxınlaşırdı. Ceyran düzündə sanki hər şey kənara çəkilib tək atlıya yol verirdi. Bu gün artıq hökumət qoşunları geri çəkilməmişdi, atışma kəsilməmişdi. Ağaclardan qalxan rütubət qoxulu tüstü, kədər kimi dağlara və meşələrə çökdürdü. Gövşən dolusu mal-qaranı, üstü açıq və örtülü arabaları, dalına körpəsini şələləmiş qadınları, ağlaşan uşaqları, palçıqda çapalayıb arabasına çarə və yol arayan kəndliləri görəndə Mərdan vəziyyəti lap aydın başa düşdü.

Top gücünə kənddən, öz ev-əşiyindən avara düşmüş arvad-uşaq, səbəti daşa çırpılmış arı kimi sanki hər qaraltıya sığmır, çöllərin hər koluna, hər ağac dibinə yalvarırdı. Kimisi köhnə binalarda (qışlaqlarda) məskən salmaq ümidilə arabasını Kür qırağına sürürdü. Kimisi qonşu kəndlərə pənah aparırdı. Meşədə ağac qırıb daldalanacaq düzəltmək istəyirdi. Çox ailələr isə arvadlı-kişili köməkləşib daxma üçün yer qazırdılar.

Meşədə küy qopdu. Adamlar bir-birinə dəydi. Söyüş səsləri eşidildi, gələn meşəbəyi idi. Kəndliləri qovub ağac qıranları qamçılayır, mal-heyvanı haylayıb aparmaq istəyirdi. Cana doymuş bir oğlan başına dəyən qamçını çəkib meşəbəyinin əlindən aldı, yerə tulladı. Yüürüb qoyunlarını bəri hayladı. Meşəbəyi atı onun üstünə sürdü. Oğlan meşəbəyinin ayağını üzəngidən çıxartıb xurcun kimi

aşırmaq istədi. Meşəbəyi atın yalına yığılıb bərk-bərk boynunu qucaqladı: oğlan cilovu onun əlindən alıb kəsdi, qayışın ucu ilə ata bərk çəkdi. At götürüldü. Meşəbəyi ağaclara toxunub parçalanmaq üçün özünü yerə atdı, otların üstünə sərilirdi.

Mərdan qışqırdı:

- Kəndli qardaşlar, kimin yeri yoxdur mənim dalınca! Arabaları bəri sürün!

Arvad-uşaq arabalara doldu, uzun çubuqlar göydə oynadı, kəllər təkən verib ağır təkərləri batdaqdan çıxardı, qabaqda gedən cavan atlımın dalınca böyük bir karvan yollandı.

Tatılının topa tutulması xəbəri şəhərə yayılanda camaat arasında böyük həyəcan başlanmışdı. Karxanalarda fəhlə yığıncaqları olmuşdu. Kommunist natiqlər bütün xalqı bu vəhşi tədbirə qarşı çıxmağa çağırırdılar. Dəstə ilə şəhər idarəsi qapısında toplaşib cavab istəyirdilər. Fərzixanov Məşədi Yusifin darvazası döyüləndə o, çarpayısında uzanıb dincəlirdi. Qapı döyənlərin adı qonaq olmadığını duyub çıxdı. Eyvandan səsləndi:

- Buyurun, kimdir buyursun!

Gələnlər Yəhyagil idi. Onlar pilləkən ağzında durub vacib iş üçün gəldiklərini və bu saat qayıdacaqlarını söylədilər.

- Məşədi, bağışlayın, hərçənd istirahətinizə mane oluruq, ancaq başa düşmək istəyirik ki, siz həmkarlar ittifaqını hara aparmaq istəyirsiniz? Yatmağamı, mübarizəyəmi?

- Necə yəni...

Məşədi Yusif qızardı. Yoldaş Yəhya davam etdi:

- Bütün şəhər ayağa qalxıb, hamı Tatılıda qopan qiyamətdən danışır, işlər dayanıb, hamı fəhlələrin dalınca gəlir. Həmkarlar ittifaqı sədri bilmirəm belə vaxtda harada olmalıdır?!

Məşədi Yusif əllərini açıb çiyini çəkdi:

- Bala, mən ovcumu iyləməmişəm ki, gecə-gündüz vaxtım

zəhmətkeş yolunda gedir. Nə biləydim kənddə-kəsəkdə, Tatılıda nə xəbər var? Kənddə mənim üzvüm yoxdur, işim də yoxdur!

- Nədən Hacı Əlinin oğluna sünnət toyu olanda bir ay qabaqdan xəbər tutursunuz, fağır-füqərə top ağzına qoyulanda xəbəriniz olmur? Üzv nədir, a kişi, xalqın tifaqını dağıdırlar, sən də durub tamaşa edirsən?

Fərzixanov irəli yeridi. Yoldaş Yəhyanın, bir az qohumluğu çatan bu adamın hirsini soyutmaq istədi:

- Yəhya, görünür acıqlısan, nə desəm inanmayacaqsan. Mənim zəhmətimi yerə vuracaqsan. Buyurun, əyləşin, çay için, arxayın danışaq, görək nə məsələdir!

Bu sözləri deyə-deyə pilləkənlərdən düşdü. Yəhyanın qoluna girib yuxarı çıxarmaq istədi.

- Nə çay içməyə, nə də arxayın danışmağa vaxt var. Zəhmət çəkin karxanaya! Buyurun ya fəhlələrin nümayəndəsi kimi qabağa çıxın, ya birdəfəlik yaxanızı qırağa çəkin. Fəhlə öz işini yaxşı bilir!..

Yəhya cəld qayıtdı, dalına da baxmadan getdi, qapıdan çıxanacan Fərzixanov çağırırdı:

- Yəhya, Yəhya, bir mənə baxın, bir qulaq asın, qardaş, axı...

Yoldaş Yəhya şəhərdə yaranan vəziyyətdən istifadə etməyə, camaatı sayıq salmağa, Tatılı hadisəsinin iç üzünü, orada törədilən vəhşilikləri hamıya bildirməyə çalışırdı.

Rəhbərlik etdiyi komsomol özəyinin də bütün üzvlərinə xəbər vermişdi. Əvvəlcədən tökülmüş tədbir, plan üzrə böyük mitinq hazırlanırdı.

Karxana həmkarlar komitəsinin sədri Fərzixanovu belə təsirsiz görəndə Yəhyanın acığı tutmuşdu. Birbaşa evinə qaçmışdı.

Fərzixanovun evi şəhərin ayağında, Addım kəhrizinin başında idi. Yəhya oradan qayıdanda küçədə çoxlu kəndli arabası gördü. Arabalar arvad-uşaqla dolu idi. At üstündə gedən Mərdanı görəndə

sevincindən ixtiyarsız səsləndi:

- Mərdan, Mərdan!

Mərdan özünü atdan yerə salıb əhvalatı Yəhyaya danışdı. Yurd-suz kəndli ailələrini gətirdiyini dedi. Yəhya onun əlini sıxdı. Arabanın üstünə çıxıb kibitkanı sökməyə başladı. Mərdana işarə etdi: «Açıq kibitkaları, qoy həqiqət hamıya aşkar, açıq görünsün. Qoy islamdan - hicabdan danışan əmmaməli, fəslı cənablar, soyulmuş, talan olunmuş qadınları, yetim qalmış uşaqları görsünlər».

Arabaların üstü açıdıqca pərişan, gözü yaşlı uşaqlar, yaşmaqlı gəlinlər başlarını qaldırıb baxırdılar. Ağbirçək qarılar gah göyə əl qaldırıb dua edir, gah da ucadan səs salıb məmurlara lənət oxuyur. rəislərin, polisın, osmanlı paşalarının adını çəkirdilər. Yəhya arabanın boynunda dayanıb şəhər əhlini səsləyirdi:

- Camaat, baxın, bir baxın müsəlman hökumətinin «ədalətinə, kəndlinin, o əliqabarlının gününə baxın! Müsavat nazirləri xalqın fəlakətindən ləzzət alır, qazanc götürür, kam götürürlər. Baxın, gözünüzü açın! Belə bir günü bir Tatılıya yox, hamınıza hazırlayırlar. Ayıq olun!

Küçənin hər tərəfində isti evlərin pəncərələri açılır, pərdələr çəkilir, camaat boylanırdı. Dam-divar adam gətirmişdi. Yəhya camaatdan soruşurdu:

- Bunların günahı nədir? Bu yazıqlar nə eləyiblər?

Damlardan hökumət adamlarına lənətlər, qarğışlar yağırı. Pəncərələrdən kəndli uşaqlarına paltar atan, qadınlara çarşab verən, ayaqqabı verən kim... Şəhər uşaqları qoltuqlarında çörək gətirirdilər. Evlərdən səs gəlirdi:

- Otağımız var, ay qardaş, gətirin, içəri gətirin!

- Qardaş qardaşa nə gündə gərəkdir!

- Ev-çəyimiz sizə qurbandır, zalımın evi yıxılsın! Belə hökumət görüm küllü-küf olsun!

- İçəri gəlin!

Birmərtəbəli evlərdən gələn, zahirən sənətkara oxşayan kişilər Yəhyadan xahiş edirdilər:

- Verin beş-altı nəfəri, bir külfəti verin, hələlik bizdə qalsın! Allah qonağı!

- İki otağım var, biri onların. Gözüm üstə yerləri var, buyursunlar!

Yəhya da, Mərdan da camaata razılıq edirdi. Qəsdən kəndliləri paylamırdılar. Hələlik bu mənzərəni pozmaq lazım deyildi. Qoy bütün fəhlələr görsünlər. Qoy bunlar mitinqə gələnlərin qarşısında gözdağı kimi dayansınlar.

Fəhlələr mitinqə yığışmışdılar. Arabalar karxananın həyətinə çatanda camaatdan səs qalxdı:

- Bəsdir başımıza açdıqları oyun!

- Canavarların pəncəsindən yaxa qurtaraq!

- Bizim yolumuz qırmızı Rusiyanın yoludur!

- Yaşasın füqəranın pənahı, fəhlənin, kəndlinin nicatı olan bolşeviklər!

- Bəylərin, xanların bu vəhşiliyini ələmə bildirmək gərək!..

- Nəsb bəyin çarxı çevrilsin!

Fəhlələrin həyəcanını ifadə edən gurultulu səslər ətrafa yayıldıqca hər tərəfdən camaat axışıb gəlirdi. Beş dəqiqə çəkmədi ki, bu hərəkət ümumi şəhər əhalisinin mitinqinə çevrildi. Adamlar hər sözü yaxşıca eşitmək üçün tələsirdilər. Fəhlələrin çoxu arabaya çıxıb kəndlilərə təsəlli verirdi. Natiqlərin biri düşüb, biri qalxırdı.

Mitinq qurtaranda Mərdan Yəhyadan soruşdu:

- Heç demirsən, polislər niyə gəlmir?

Yəhya soruşdu:

- Nə yaxşı?!

Mərdan gülümsəyib onun qolundan çəkdi və dedi:

- Onları batıran var! Bizi bu tərəfə yola salan qadınlar damlardan onları başına daş yağdırır, qaçan canını qurtarıb. Polismeyster indi xəbər tutub. Tez olun ki, yunkerlər gələcək.

Mərdan Bağırıldə olurdu. Evi olsa, yəqin quru yerdə yatıb. yatacağını Tatılı kəndlilərinə verərdi. Lakin özü yurdsuz qonaq olduğu üçün ərk eləyə bilmirdi. Axşam Bağır işdən qayıdıb evində kəndli qonaq görməyəndə Mərdana dedi:

- Yəni mənim evimdə iki-üç nəfər Allah qonağına daldalanacaq tapılmazdı? Yoxsa məndən razı qalmamısan? Yoxsa sənə pis baxdığım üçün bura adam gətirmək istəmirsən?

Mərdan and-aman elədi:

- Yox özüm ölüm, yox! Mən ancaq sənə rahatlığın üçün dedim. Onsuz da qonaqların hamısına yer var.

- Aşna, bu heç yaxşı iş deyil.

- Mən belə bilsəydim, camaatı yığıb bura tökərdim. bağışla.

Mərdan gecə iş dalınca getdi. Qonaqlar olan evləri gəzirdi. Əmirovun həyətinə girəndə ağacların dalında pıçı-pıçı qadın səsi eşitdi. Yavaş-yavaş yeridi, əyilib ağaclar arasından baxanda cyvanın ağacına söykənmiş bir qadının güclə seçilən bir qaraltı ilə danışdığını gördü. Qadın deyirdi:

- Baş kəsirlər, pambıqla baş kəsirlər, bacı! Bunlar bəyəm in-sandır, bəyəm müsəlmandır? Allah döyəni, hökumət döyəni bunlar da bir yandan döyürlər.

- Heç satma!

- Əlacım var satmayam? Bəs bu yetimləri nə ilə saxlayım. necə saxlayım, barmağımın kirinimi sorsunlar? Qonaq olar beş gün, bir ay, qışın günündə mən hara aparım bunları? Əyin-başlarını nə cür düzəldim. Heç olmasa bir çuval arpanın pulunu versinlər!

Mərdan bu söhbətdən çox maraqlandı. Armud ağacının altında dayanmaq istəyirdi. Evdən səs gəldi. Qadınlar içəri girdilər. Mərdan

onların dalınca gedib soruşdu:

- Qonaqlar necədir, Daşdəmir əmi, salaməleyküm!..

Daşdəmir əmi evdə yox idi. Arvadı cavab verdi. Qonaqlar razılıq elədilər.

- Kəfin yaxşı olsun, ay oğul. Yaman gün görməyəsən.

Mərdan nə deyəcəyini unudu. Bir az duruxdu. Yenə soruşdu:

- Yeriniz dincedir ki, otaq yaxşı istidir!

Üzünü ev yiyəsinə tutub dedi:

- Yorğan-döşəyinin azlıq eləsə, deyin. Budur yaxınlıqdayıq, gətirərik.

Dedilər:

- Çatışır. Ancaq Məşədi Yusif kişi gələsi idi, bilmirəm necə oldu.

- Fərzixanovmu?

- Allahverdilərin Məşədi Yusifini deyirəm ey, bizim qonaqlarla sövdələri var.

- Nə sövdələri bu gecə vaxtı?

- Həbibə xalanın Tatılıda yarım desyatın yeri var. Məşədi onu almaq istəyir.

Həbibə xala dilləndi:

- Almaq istəyir, çox kəmfürsətlik eləyir, ay oğul, nə olar, biz pis günə düşmüşük, bir əlacımız yoxdur, satırıq. Sənin insafına nə gəlib. Beş tənəyin də qiymətini vermirsən...

Mərdan ev sahibindən bir də soruşdu:

- Belə bu Fərzixanov, Məşədi Yusif, karxanada qulluq eləyənimi deyirsiniz?

- Hə, hə! Odur, dil-ağız tökür ki, «donnuğa baxıram, boğazımızdan kəsib alıram». Guya bizə köməklik üçün alır. Guya Tatılı daha həmişə xaraba qalacaq, biz də sərgərdan!

- Mən satmağı sizə məsləhət görməzdim!

- Əlacım yoxdur, ay oğul!

- Bir-iki ayılığa dolana bilməzsinizmi?

- Uşaqlar lütdür ey. Nəyə gümanımız gəlir? Ev-eşiyimizdə olsa. birtəhər keçinərdik, çöllərə düşənin heç olmasa ayağında çarıq ola gərək, ya yox! Bir arabamız var. o da yaman gündə.

Mərdan tələsik bir iş üçün gedirmiş kimi söhbəti yarımçıq qoyub çıxdı. Fərzixanovun hərəkətinə mat qaldı. Bu xəbəri yoldaş Yəhyaya çatdırmağı vacib bildi. Bir də fikirləşdi ki, «bəlkə ara söhbətidir. yəqinini bilmək lazımdır».

Sabaha qədər gözləməyi lazım bildi. Qadınlara bir söz demədi. başqa evlərdəki qonaqlardan da xəbər tutub mülk alan olub-olmadığını öyrənməyə getdi.

Səhər tezdən Mərdan çayını içməmiş uşaq gəlib kağız-qələm istəyəndə Mərdan uşağı içəri çağıraraq soruşdu:

- Daşdəmir dayı evdədirmi?

- Evdədir!

- Kim var sizdə?

- Məşədi Yusif əmi. Qəbalə yazır.

Mərdan gözlədi. Saat on birə yaxın Məşədi Yusif evdən çıxdı. Mərdan Həbibə xalanı dindirdi:

- Həbibə xala, Allah xeyir versin. Sövdəniz baş tutub deyəsən.

- Hə, bala! Əlacım kəsildi, verdim, üzdən-gözdən saldılar. Altıca yüzə! Neyləyim, o da qənimətdir.

Mərdan sanki ancaq bunu bilmək üçün gəlmişdi. tez qayıtdı. Bir istədi Yəhyanı tapıb əhvalatı desin. Zahirdə kasıb-kusub adından danışan, həqiqətdə isə, Həbibə arvad demişkən. başkəsən kişinin. əməkçi cildinə girmiş mülkədarın abırını ətəyinə bükməyi Yəhyadan xahiş eləsin.

Bu fikri səhv görüb xəyalında dedi: «Yəhya məni danlayar ki, sən də mal kimi durub baxdın, murdar üzünə tüpürə bilməzdinmi?»

Mərdan karxana həyətinə qaçdı. Məşədi Yusif kontorda idi.

Kontorda adam çox idi. Fərzixanov nə üçünsə siyahı tuturdu. Fəhlələr bir-bir adlarını yazdırırdılar. Mərdanın ürəyindən keçdi ki, yəqin burada da aşnam bir «dükan» açıb. Yazıq fəhlə, sənin qanını soran, əməyinə ortağ çıxan az idi, biri də qayıqla gəlirdi. Cildini dəyişib, həmkarlar ittifaqına soxulan canavarlar da səni bir tərəfdən didişdirirlər. Hirsələndi. uzun və güclü qolları ilə adamları aralayıb məşədi Yusifin qabağında dayandı. Məşədi Yusif başını qaldırıb soruşdu:

- Adınız?

Mərdan dik-dik onun üzünə baxdı, hirsələ dedi:

- Vıcdansız!

Fərzixanov pozuldusa da, halına təgəyir verməməyə çalışdı, belini düzəltdi. Mərdan deyəni eşitmirmiş kimi bir də soruşdu:

- Familiniz?

Mərdan yumruğunu stola vurub hamının eşidəcəyi halda bərkədən dedi:

- Binamus!

Məşədi Yusif sakitliyini pozmadı:

- Demək, Vıcdansız Binamusov...

Mərdanın hirsə başına vurdu. Hacı İbrahimxəlil yadına düşdü. Ürəyində dedi: «Bunun Hacı İbrahimxəlildən nəyi əskikdir». Əlini məşədinin yaxasına uzatmaq istəyəndə kişi geri çəkilib ayağa qalxdı. Sapsarı saraldı. Mərdan qəzəbindən qızarmışdı:

- Vıcdansız kimdir, ay axsaq keçdi? Bizi aldatmaq üçünmü saqqalını xıncalayırısan? Dul arvadları aldadıb mülk almağa fürsətmi tapmısan? Sənin o pullarını gözündən tökmək lazımdır, tülkü!

Fəhlələr Mərdanın vəziyyətini belə görüb onu sakit eləmək istədilər. Fərzixanov kağız kimi ağarmışdı, güclə söz tapdı:

- Ay camaat, bunun danışığını görürsünüzmü? Tərəkəmənin qudurğanlığına bir baxın! Bir baxın görün.

Mərdan onun sözünü kəsdi:

- Ay fəhlə yoldaşlar! Həmin bu həmkarlar nümayəndəsi, həmin bu alçaq bizə pənah gətirən, evlərimizdə daldalanan yazıq Tatılı yoxsullarınun arasına düşüb su qiymətinə yer alır, mülk alır. Keçi can hayında qəssab piy! İçimizdə belələri də var imiş. Ay bunun saqqalı qanına bulaşsın!..

Fəhlələr dik-dik Fərzixanovun üzünə baxdılar. Fərzixanov Mərdanın dalınca deyindi:

- Get işinə, dərənin bambılsı. Beş ildir mən fəhlələrin içindəyəm, məni ves şəhər tanıyır. Sən haradan azmısan. Danışığına bax!.. Sonra kimdir, qardaş familinizi deyin.

Fərzixanov yenə stuluna əyləşdi, qələmi mürəkkəbə batırıb yazmaq istədi, lakin əli titrəyirdi. Qabaqda duran çalsaqal fəhlədən təkrar soruşdu:

- Yoldaş, familin?

Kişi Fərzixanovun gözünün içinə baxdı:

- Dodağın niyə əsir, əşi? Xoruzun quyruğu görürkür deyəsən?

Fərzixanov bir də soruşmaq istəyirdi. Fəhlə rədd işarəsi olaraq əlini tovlayıb çıxdı. Kim idisə, siyahını çəkib Fərzixanovun əlindən almaq istədi...

- Əşi, bəri ver, səndən bizə yoldaş olmaz. Dur get alverinə. dur!..

On birinci fəsil

HƏQIQƏT MÜSAFİRİ

Yolçu yolda gərək.

ATALAR SÖZÜ

Yoldaş Yəhya Bakıdan məktub almışdı. Partiya qəzetinin redaksiyası şəhər fəhlələrinin xahişini təbriklə qarşılayırdı. Təşkil etmək istədikləri qəzetə lazım olan hürufatı, bir də hələlik müəyyən və məhdud miqdarda kağız vəd edirdi.

İndi ehtiyatlı bir adam göndərmək gərək ki, Bakıdan gətirə bilsin.

Yoldaş Yəhya Mərdanı məsləhət görürdü. Əlbət ki, Bakı səfəri üçün Mərdandan daha bələd və bacarıqlı yoldaşlar var idi. Bakını görənləri göndərmək yaxşı olardı. Lakin Yəhya bir səbəbə görə onları göndərə bilmirdi: hamısı işdə idi və çoxu da müsavət polisinin siyahısında gizli nəzarət altında idi. Hər birinin dalınca neçə casus avara idi: «Hara getdi, niyə getdi, necə getdi». Karxana fəhlələrindən birinin Bakıya yola düşdüyünü, yaxud üç-dörd gün iş görmədiyini bilsələr, həm sahibkarın, həm də polisin «dilavər» casusları tez-tələsik iy çəkəcək, qəzet təşkil olunmamışdan təqiblər başlanacaq, doğulmamış uşağa məzar, məhbəs düzəldəcəklər. Mərdan isə kənddən gəlmiş günümüzdə kərpickəsən, qara fəhlə idi. Hökumət dairələri hələ onu yaxşı tanımırdılar. Sahibkar da onun üzünü görməmişdi. Podratçı hər gün Mərdanın kərpiclərini sayıb «saf-çürük» edir, bəyəndiklərinin zəhmət haqqını ödəmək üçün qəbz verirdi.

Hər halda, Mərdandan o qədər şübhələnən olmazdı.

Bir də bu işdə Bakıya bələd olmağa o qədər ehtiyac yoxdur. Əvvələn, Mərdan orada qalmağa getmir. Beş günlüyə gedir. İkinci

tərəfdən, Mərdan müəyyən bir adamın yanına gədirdi. Orada təlimat alacaq, çox şeylər öyrənəcəkdi. Hürufatı da, kağızı da onun üçün hazırlayıb qoyacaqlar. Alıb gətirməyə nə var...

Mərdana isti paltar, bir cüt soldat çəkməsi verdilər. Pul, vəsiqə hazırladılar. Gecə qatarına bilet aldılar. Qış üçün mülayim, yaz üçün isə soyuq olan axşamlardan birində Mərdan yoldaşları ilə xudahafızlaşib faytona atıldı, vağzala yollandı.

Mövlam kişi demişkən, «mirmi vremiyada» bu səfər su içmək qədər asan bir iş idi, çünki Bakı ilə rayonun arasında cəmisi on üç saatlıq yol var. Lakin indi zaman başqadır. İndi səfərə çıxmaq çox çətinidir. Hər oğulun işi deyil. Bunu yoldaş Yəhya da Mərdana deyib ehtiyatlı olmağı tapşırırmışdı. Bakıda getməli, görməli yerləri, adamları da demişdi. Çətini ora çatanadəkdir. Yəhyanın adamları onu çox yaxşı qarşılayacaqlar.

Mərdan üç dənə beşyüzlüyü kağızın içinə büküb qoltuq cibinə qoydu. Ağzını möhkəm tikdi. Biletə, vaqona pul verəsi deyildi. Yol xərci üçün yan cibində otuz beş manat xırda pul vardı.

Vağzala gəldi. Saat onda yola düşəsi qatardan bir xəbər çıxmadı. Stansiya işçiləri sərnəşinlərə cavab vermirdilər. Yolçular əlində xurcun, çamadan o yan-bu yana qaçır, bu pəncərədən soruşur, o qapıdan boylanır, bir şey bilmək istəyirdilər. Vağzalda isə bu gün ayrı həngamə vardı. Binalar bəzənmiş, pəncərələrə gül-çiçək qoyulmuş, qapılara iri, yaşıl ərəb xəttlə yazılar yazılmışdı. Mərdan xatırladı: «İran şahı Avropaya gedir! Buradan keçəcək!..»

Mərdan qulluqçuların birindən Bakı qatarını soruşdu. «Hələlik. - dedilər, - hərəkət dayanmışdır, vağzala heç bir qatar buraxılmır. Şah təşrif gətirəcək».

Mərdan istədi soruşsun: «Şah havaxt gəlir?»

Ancaq cəsarət etmədi. Bilirdi ki, şah haqqında belə sadə dillə danışmağı ayıb sayırlar. Onun özünəməxsus dili, ibarəsi var, gərək

bacarasan. İstədi qulluqçudan soruşmasın, axtarib bir qara adam tapsın. elə də etdi. Vağzal bağçasındakı boş budkalara doluşub minik gözləyənlərə yanaşdı, soruşdu.

Onlar da bilmirdilər: «Biz də sənin kimi üç gündür eşidirik gəlir, hələ də gəlir!»

Üç gün doğru olsa, evə qayıtmaq lazımdır. Gözləməyin mənası yoxdur. Bəlkə heç sabah da gəlmədi. İrən şahının yerişini bütün dünya bilir. Mərdan ürəyində birtəhər ibarə quraşdırıb düzəltdi, stansiya məmuruna yanaşdı:

- Şahənşahın pişvazi nə zaman təşrif buyuracaq, əfəndi?

Məmur dayanıb Mərdanın üzünə baxdı. Mərdan səhv danışdığını güman edib söyüş, ya ağır bir cavab gözlədi. Məmur isə dildə ondan naşı idi. Mərdanın sualı onun özünü çaşdırmışdı. Bayaقدan fəhlə güman etdiyi adama indi kasıblığa düşmüş cındır libaslı bir tacir, bir oxumuş kimi baxdı. İbarə axtarmaqda o, Mərdandan çox çətinlik çəkdi:

- Fəqət, bir şu qədər saətə, yəqin olmuş olar. O barədə ki, buyuralar bizə.

Mərdan gözləməyi, şahənşahın dəsgahına tamaşa etməyi qət etdi. Ancaq nə platformaya adam qoyurdular, nə də gözləmə zallarına. Mühafizlər hərbi geyimli adamları, bir də hökumət məmurlarını irəli buraxırdılar. Camaatı sinəsindən geri itələyirdilər. Bu izdihamda heç nə görmək mümkün deyildi. Mərdan papiros budkasının dalında, yarpağı hələ tamam tökülməmiş, qol-qanadlı uca bir ağacı qaralamışdı. Basabasda oraya çıxıb baxası idi. Vaxtı yubatmaq üçün vağzal dükanlarının qabağında gəzinməyə başladı. Çayxanada oturub bir az isindi. Darıxdığından küçəyə çıxdı. Bir üçlük verib yol üçün bir kiçik səbət üzüm aldı. Camadanını bufetçiyə tapşırırdı.

Vağzalda camaat get-gedə artırdı. Polislər adamların qabağını saxlaya bilmirdilər. Bu sözlər eşidilirdi: «Allahü əkbər ha!», «Ay

müsəlman!», «Hara soxulursan!», «At ayağının altında qalacaqsan!», «Camaat, hələ bir şey yoxdur, basa-bas eləməyin!».

Mərdan mükəmməl hazırlıq aparıldığını gördü. Musiqi dəstələri gah qabaqda, gah yanda düzülüb pozulur. Mühafizlər əl-ələ verib səkiləri əhatə edir, adam buraxmaq istəmirdilər. Tacirlər, bəylər, zabitlər ayrı cür təlaşda idilər. Rəisin otağına gedib-gələn çox idi. Hamısı da silahlı, məhmızlı çəkmə geymiş addımları ilə səs salmaqdan həzz alan rəsmi, vəzifəli adamlar. İrənlilər böyük bir dəstə ilə kənarda bayraq qaldırıb müntəzir dayanmışdılar. Mərdan birisinə yanaşdı soruşdu:

- Dadaş, gözünüz aydın! Şahın təşrifini ziyarətəmi gəlmisiniz?

Ortaboylu, ciddisimalı, keçəpapaqlı bir cavan bu təbrikdən heç də xoşlanmadığını hiss etdirərək dedi:

- Xeyr, ərizə gətirmişik!

- Çox yaxşı!

Ərizə sözü sanki keçəpapağın yoldaşlarının yadına çox şeylər saldı. Birisi Mərdana tərəf döndü:

- Görək şikayətimizdən nə çıxacaq!

- Allah şahın ürəyinə rəhm salsın!

- İnşallah salar, şah qürbətdə öz rəiyyətinə səxavətli olar!

Mərdan soruşdu:

- Ərizə nə barədədir?

Keçəpapaq başqalarına macal vermədi:

- Nə barədə olacaq, görmürsən İrən camaatı əl-ayaq altıda tərək olur? Görmürsən yetim-yesir arada-bərədə qırılır? Bizə çarə eləsin. Şahımızdır. Nə öz yerimizdə bizə gün verir, nə də qürbətdə yaxamızdan əl çəkirlər. Toyuğa qiymət verirlər, iranlıya yox! Müsavatçılar tüfəng alanda, yoxlamaq üçün əlsiz-ayaqsız iranlıları nişan alırlar. Bunları şaha yetirmək istəyirik. İrənda xanın,ərbabin əlindən baş götürüb bura qaçmışıq, burada da mollalar, konsullar dalımızdan

döşəniylər, gün vermirlər, a kişi!...

- Şahın başında min cür sevda var, rəiyyət nə yada düşür.
- Necə sevda olsa, rəiyyət sevdası gərək yaddan çıxmasın.
- Rəiyyətin elə əvvəldən sahibi olmuyub.
- Olmuyub, indi olar! Başımıza gələnlərdən xəbər tutsa, şah bir

ancam çəkməmiş olmaz!

Mərdan sözə qarışdı:

- Əncamı gərək camaat özü çəksin, odur ey, rus fəhləsi kimi!..

Cərgələrdə sıxılıb, kiçilmiş halda dayanan və çənəsini qarşısının cındır paltarına sürtmək istəməyən başqa bir kişi özünü söhbətə qatdı:

- Söhbət odur, özündə gərək hərəkət ola. Yoxsa şah sənə nə deyəcək...

Keçəpapaq ona hirslandı:

- Necə nə deyəcək, şahlar rəiyyətinin hayına qalsın. Bir-iki yüz tümən ağır-füqərəyə kömək verə bilməz? Başbilet pulunu bağışlaya bilməz? Heç olmasa bizi xana tapşırar ki!

Mərdan yavaşcadan dedi:

- Elə sizi xana tapşırıb ki, eviniz yıxılıb da!

Bir başqası bu sözə dayana bilmədi:

- Şərt odur xanı bizə tapşırarlar. Əgər onu eləsələr işimiz düzələr.

Mərdan ona mənalı cavab verdi:

- Özünüzdədir, iş sizin özünüzdədir, qardaş! El gücü, sel gücü. Siz istəsəniz, xanın da, konsulun da öhdəsindən gələrsiniz.

Onlar hamısı Mərdanın üzünə baxdılar. Sanki bu baxışlarda sual, təəccüb və bir qədər sevinc əlaməti vardı. Sanki bu baxışlar deyirdi: «Bizə cəsarət verən, dərdimizi başa düşən bu kəndli, heç adi kəndliyə oxşamır axı! Bunun danışığı heç əyinbaşına yaraşmır axı!»

Qatarın Dəliməmmədlidən çıxdığını bildirən zəng çalındı. Arı yuvasına daş atılan kimi camaata səs düşdü. İzdihamda ümumi bir

çaxnaşma başlandı. Hər kəs özünü irəli soxmağa, reislərə yaxın durmağa çalışırdı. Əl-ələ verib adamları saxlamaq istəyən mühafizlər qışqırır, camaata söyürdülər. Söyüşlər kömək etmədi. Qamçı səsi eşidildi. Cərgələrdə qızıqşan şarpılı səsə həmahəng olaraq orkestr ərəb marşını başladı.

Mərdan tez qalxıb bağ divarının üstündə dayandı. Gözünü Bakı tərəfə, semafordan uzaq, qatı qaranlıqdan başqa bir şey görünməyən yollara dikdi. Çox çəkmədi bəzakli və işıqlarla əhatə olunmuş bir parovozun ağır-ağır çəkib gətirdiyi dörd yumşaq vaqonlu qatar vağzalda dayandı, köksünü götürdü, asqırıb öskürdü. fısıltısını kəsdi. Qatar, vağzala ağzından od püskürən əjdaha kimi girdi. Əjdaha tək deyildi. İzdiham içində dayanan hər vaqonun ağzında ingilis soldaqları durmuşdu. İzdiham bu qərribə əjdahanın, deyəsən çoxdan axtardığı yer və yem mənbəyi idi. Yerli mənsəb sahiblərindən ibarət bir dəstə mərasim qaydası, nəzakət yerləşlə ikinci vaqonun qapısına yaxınlaşanda camaat da şahın orada olduğunu bilib o tərəfə yönəldi. Mühafizlər dərhal od kimi parıldayan şaşqalarla yola çəpər cəkdiilər.

Mərdan sakitcə dayanıb diqqət və maraqla baxırdı. İkinci vaqonun orta pəncərələrindən biri yavaşca açıldı. Pəncərənin dalındakı yaşıl pərdə qaldırıldı. Vaqonun süd kimi işıqlandırılmış içi göründü. Vaqonun divarlarından xalça, şahın özünün, ya da ingilis kralının şəkli asılmışdı. Küncdən bir əl ağacı, bir də plaşa oxşar paltar sallanırdı. Lakin adam görünmürdü. Sanki pəncərə də öz-özünə açıldı. Pərdə də öz-özünə qalxdı. Birdən ortaboylu, kiçik, qara papaqlı, misri libas geyinmiş bir cavan adam göründü. Pəncərə qabağında dayandı, kənara yayılan gur işığın önünü kəsdi. Bu, iranlıların «şahəşah» dedikləri, «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin şirin qəhqəhə ilə aləmə tanıtdığı, yaşı düşməsə də İran xalqının boynuna minməyə tələsən, qol çəkməyi təzəcə öyrənən Sultan

Əhməd idi. Onun kök üzü, enli və sallaq idi. Qulaqlarının qabağına sallanan qalın tükəndən məlum idi ki, sıx saçı var. Şah bir xeyli vaxt şəkil kimi durdu. Sanki fotoqraf qabağında dayanmışdı. Sonra bir sağa, bir sola meyil edib yavaşca başını tərptədi, yenə yox oldu.

Mərdan ərizəçilərin qapıdakı ingilis mühafizlərilə deyişdiyini eşidirdi. Orkestr mane olsa da, vaqonun ağzındakı qalmaqal ucalırdı. Fit çalındı. Mərdan ətrafa boylandı. Heç kəsin gözləmədiyi bir anda qatar hərəkətə gəldi.

Camaat qayıdırdı. Gecənin qaranlığında vağzalda fayton, at-araba, daş döşəmədə ayaq, nal və təkər səsləri bir-birinə qarışmışdı. Mərdan maraqlanırdı ki, görsün iranlıların şikayəti nə ilə nəticələndi. Camaatın arasına göz gəzdirib keçəpapaq oğlanı axtarırdı.

Bufetə qayıtdı. Bayaq danışan ümitsiz kişi gözünə dəydi:

- Ərizədən nə cavab çıxdı, dayı?

«Dayı» da yoldaşı ilə deyişirdi. Onların ikisi də böyük qiymətli bir şey itirmiş kimi acıqlı, məyus və peşman idi. Üz-gözlərindən qəzəb qarışıq bir məhrumluq yağırı. Sanki dünyanı doqquz dəfə göydə hərləyib onların başına çalmısan, özlərinə gəlmirdilər. Mərdan, kişinin qolundan tutub dartdı:

- Nə cavab çıxdı, dayı, nə dedi? Kişi qayıdıb Mərdana baxdı:

- Cavabı. - dedi, - dədəsi Məmmədəliyə dəysin! Elə şahın taxtı tarac olsun! Onu görüm son gedişi olsun, sağ qayıtmasın!..

Mərdan yenə soruşdu:

- Ərizəni aldımı?

Kişi acığından əl-qolu ilə danışdı. Sanki Mərdana bir şey təqdim edirdi. Əllərinin ikisini də qabağa sarı uzadıb dedi:

- Heç görmüsən şah fağır-füqəranın ərzini eşidə? Qapıdan qovdular, getsinlər, - deyir, - xanı görsünlər. Konsulu göndərsinlər...

Kişi ətrafına boylanıb bir az ehtiyatla:

- Şaha deyəsən ki: «Ey Tehran gədəsi, xan mənim işimi aşırındı, sənin yanına niyə gəlirdim? Şikayətim xanın özündəndir də!..»

Mərdan dedi:

- Demirəmmi günah özündəndir? İndi nə zamandır şahdan mərhəmət umasan, ay dayı! Zəhərdən şəfa görmüsən? Şahla haqq-hesab çəkməyi gedin rus fəhləsindən öyrənin. Şahın böyüyü Nikolay idi ki, barmağını silkəndə dünya titrəyirdi. Əlinə döndüyüm rus fəhləsi gör onu nə kökə saldı. Zəhmətin, kasıbın gücünün dünyada üstü yoxdur. Birləşib düşməne, şaha, ərbaba qarşı durmaq darsa, siz ərizəyə ümid bağlayırsınız. Bunların, bu boynuyogunların qabağında əyildikcə belinə daha çox zülm yükü töküləcək. Ərizə nədi, şah nədi... Şahın külünü göyə sovurmaq lazımdır!..

- Doğru deyirsən, qardaş, haqq sözə nə deyim... günah bizdədir. Onun qarnının piyini niyə eşiyə tökməyəsən ki, gələnlər şahlara da ibarət ola.

- Bəs bayaqkı yoldaşımız, o oğlan hanı?

- Apardılar!

- Hara?

- Soldatla sözü çəpləşdi, dama apardılar.

Mərdan təəccüb elədi:

- Nə deyirsən, əşi? Ay canım. Əhməd şah yoldan ötəndir, özgə vilayətdə adam tutmağa nə haqqı var?

Kişi başını tovladı:

- Özgə vilayət deyəndə, burda kimdi? İt itin ayağını basar?

Mərdan kişinin bu cavabına sevinib onun əlini sıxdı.

Vağzal mühafizləri bufetdə adamların toplaşdığını görüb dağıtdılar. Mərdan şeylərini alıb səkiyə çıxdı. Çamadənini altına qoydu, üzüm səbətinin qulpundan yapışıb oturdu. Yenə fikir onu götürdü. Bayaqkı keçəpapağı, şahın «mərhəmətinə» bel bağlayan oğlanı düşündü. O da Mərdan kimi cavan idi. Onun da könlü arzularla

dolu idi. Ona dünya daha sadə görünürdü. O hələ dost-düşməni tanıyırdı...

Onun həbsə düşməyini düşünmək Mərdan üçün ağır idi. Ancaq Mərdan bir şeyə şad idi. Şad idi ki, buradakı İran mühacirləri şaha olan ümid və etimadlarını tamam itirdilər. Pişvaza gəldiklərinə də, ərizə yazdıqlarına da peşman oldular. İndi onlar başqa, daha doğru, daha təsirli və kəsərli vasitələr axtaracaqlar. Buna şübhə yoxdur.

Haçandan-haçana Bakı qatarı dayandı. Qaçacaq, basabas düşdü. Mərdan «Birinci klas» deyilən yumşaq vaqona alınmış biletinə konduktora göstərdi. Konduktor qoymadı:

- İkinci vaqona!

İkinci vaqonda heç konduktor yox idi. Ancaq camaatın doluşmağından və pəncərələrdən bilirdi ki, ümumi vaqondur. Mərdan başqa bir konduktoru görüb bileti göstərdi:

- Birinci klas hansıdır?

Konduktor gözünün ucu ilə onun barmaqları arasında bərk-bərk tutduğu biletdən baxdı. İstehza ilə dedi:

- Birinci klas zamanı çoxdan keçdi! Özünə yer tap!

Mərdan yerdə qalacağından qorxub yaxın pilləkənlərin birinə çıxdı. güc-bəla ilə özünü içəri saldı. İçəridə ağız deyənə qulaq eşitmirdi. Peşəkar alverçilərdən başqa qucağında xırdavat dolusu, ağız bağlı səbət, xurcun tutan, zoğal qurusu, kartof, soğanla dolu kisələr üstündə oturan zabıtlar, idarə məmurları vardı. Gurultudan az qalırdı vaqonun damı partlasın. Hamı danışdı. Konduktor başını tutub keçdi. Mərdan onun qulağına əyildi:

- Mənim biletim birinci klasdır. Sizə də hörmətim dəyər. Amandır, mənə yer!

Konduktor başını qaldırıb onun üzünə baxdı. Etinasız, lakin başqalarının da eşidə biləcəyi halda dedi:

- Qoy bir yola düşək, sonra hamısı düzələr...

Mərdan yerə qoyduğu çamadanın üstünə çöməldi. Vağzalda həyəcan və təlaşla sağa-sola qaçanlara, hay salıb adamını axtaranlara tamaşa elədi. Dükənçilərin çoxu səbət-səbət üzüm, alma, armud gətirirdilər. «Ay yaxşı ev çərəyi», «Bişmiş yumurta». - deyib bağırırdılar. Sanki onların həvəslə müştəri çağırır meyvəni tərifləməsi Mərdanda iştah oyatdı. Üzüm səbətini açdı. bir salxım götürüb yemək istədi. Altını qıxımla dolu gördü. Qıxırığı eşlədi. altıda bir gilə də üzüm yox idi...

Qatarın təkərləri şaraqqaşaraq səsləndi. işıqlı binalar. dirəklər. sıralanmış ehtiyat vaqonlarının içindən qatar fişəng kimi siyirilib çıxdı. Vağzal geridə qalanda düzlərin qatı və sakit qaranlıq vaqonlara dolub adamlarda bir vahimə oyadırdı. Mərdan özünü indi doğrudan da səfərdə, həm də çox qorxulu bir səfərdə hiss etdi.

- İndi, bu zamanlarda bilirsənmi yola çıxmaq nə deməkdir? Özü də tək?

Mərdan kəndlərini və bu az müddətdə tanış olduğu şəhəri gözünün qabağına gətirdi. Müsavatın kəşakəs vaxtıdır. Aləm bir-birinə qarışıbdır, it yiyəsini tanımır. Yol-riz qaçaq-quldurla. başkəsən. oğru, cibgirdə doludur. Dinc əhali gözlənilməz tələyə düşmüş kimi birtəhər öz başını qorumağa çalışır. Qonşudan-qonşuya arxayın gəldə bilmirsən. Hər axşam min cinayətlə qovuşur, hər səhər min vay xəbəri, minbir dəhşətlə açılır. Günün günorta çağı «dəvəni cihazla yeyirlər». Kasıbın da vay halına, cibində pulu olanın, əynində təzə paltarları olanın, qoynunda saati, barmağında üzüyü olanın vay halına!

Kənddə mal-qaranı gözdən qoymaq olmur. Hökumət məmurlarının hərəsi bir oturmağa bir quzu şişə çəkir, nə sahibini, nə qiymətini soruşurlar. Xırmandan döyülməmiş dərz aparırlar. Bostandan yetişməmiş məhsulu yığışdırırlar. Evlərə hücum çəkib talan edirdilər. Hökumət adamları məmurdan çox əlinə fürsət keçmiş quldurları andırırlar. Sanki bu fürsətin uzun sürməyəcəyini onlar yaxşı bilir, hər

saatdan. dəqiqədən istifadəyə çalışırlar. Kəndlilərdən Yaqub kimi silah götürən dağa, qayalara çəkilib. Evində oturanlar da gecə-gündüz fikirdədir ki, «Bu bəla havaxt ötüşər?» Şəhər də bu kökdədir.

Gimnaziyadan qayıdan tacir uşaqlarını oğurlayırlar. Atasından filan qədər pul almamış qaytarmırlar. Ev yarmaq, yol kəsmək adət olmuşdur. Qapısında sağmal, zirzəmisində, həyatında qiymətli şey olanların gözünə yuxu getmir. Bütün gecəni əlində silah tövləsinə, malına qarovul çəkir. Oğurluq şeylər həftəbazarında açıq-aşkara satılır. Malının başını tuta bilərsən, amma kimə nə söz demək olar? Ancaq canından keçənlər dillənə bilər!

Hökumət adamları illərdən bəri acıxmış, quduzlaşmış canavarlar kimi əhalinin qanına susamışlar. Zəhmət adamlarının malı, canı hər an təhlükədədir. XX əsrdə başlanan bu misilsiz dərəcəliyin necə, nə ilə nəticələncəyinin çarəsini bilənlər hanı?! Səbir kasası niyə dolmur, camaat nə üçün birdən ayağa qalxmır?

Bəzi sadələvh adamlar, hansı bir ümidləsə səhər beş manat xərc edib bütün şəhərə car çəkdirirdilər. Hambal Əli ətəyini qaldırıb beşliyi cibinə qoyar, mal sahibinin üzünə baxar, «bu saat» deyər, şəhərin dar və kəşif havalı küçələrinə yollanardı. Onun hamıya tanış, qalın və uca səsi uzun müddət qulaqlardan getməzdi:

- Keçən axşam İmamlı küçəsindən iki inək yox olubdur. Ay görə, ay bilən, Allah atana rəhmət eləsin, əlli manat da söyündürməsidir!..

Çoxları dayanıb öz malının satışa çıxmağını gözləyir. Bir az aşağı qiymətə özü öz malını satın alır. Bir kişi öz camışını üç dəfə satın aldığı deyirlər. Dördüncü dəfə kişi camışı özganın malına qarışmış gedən görəndə uşaq kimi ağlamış, üz döndərmişdi. Bütün bu alçaqlıq kələfinin ucu təntənə ilə adı çəkilən nazirlər, valilər, zabitlər və pristavların əlindədir!

Nə inzibat, nə məhkəmə, nə şəriət, nə qorxu, nə «insaf!» Bunların

hamısı soyğunçular dünyasının silah və vasitələridir.

Gündüz də gecə kimi cinayətlə doludur. Ancaq gündüzün cinayətləri daha tez bilinir, daha tez yayılır. Bir də görürsən atışma qopdu. Tayfa davası qızıqdı. Qaçanlardan soruşursan, qısa cavab verir: «Başlı başını saxlasın». Nəbələd adam bu vurhavurun səbəbini bilmək istəyir. Şəhər camaatı aşkarda bir söz deməkdən ehtiyat edir. Çoxları başını bulayıb ötür, bu qarğışıq hamının işini pozmuşdur.

Fəhlənin muzdu kəsilmiş, kəndlinin işi dayanmış, məhsulu ayağa düşmüşdü. Qazanan bir qoçular, məsciddə, stol başında oturanlardır, bir də alverçilər. Onlar aclıqdan, yoxsulluqdan istifadə edir, xalqın var-yoxunu su qiymətinə alırlar. Xalqa lazım olanı isə od qiymətinə satırlar. Gör bu gün, bu şəraitdə kommunistlərin, komso-molçuların vəzifəsi nə qədər məsul, işi nə qədər çətindir!

Fəhləni, kəndlini ayıldır gözünü açmaq lazımdır. Bəyin, xanın, ağanın müftəxor sifətini aşkara çıxarmaq lazımdır. Dinin, şəriətin nüfuzunu qırmaq, kasıbları azadlıq arzularına inandırmaq lazımdır... Gör bizə nə qədər bacarıqlı, bilikli yoldaşlar lazımdır. Burada gücü də, cəsarəti də, biliyi də, kitabı, yazını da, kəndlinin ürəyini dolduran intiqam hissini də düşmənin qabağına çıxarmaq gərəkdir!

Belə bir zamanda Mərdan Bakıya hürufat gətirməyə gedir. Təşkilatın mühüm bir işinə gedir. Yoldaş Yəhya ona bir ünvan vermişdi, mehmanxanada həmin adamı tapacaqdı...

Qatar ölüm-zülüm, sürünə-sürünə axşama Bakıya çatdı. Mərdan konkanı gözləmədi, təkətli faytona minib ünvanını aldığı mehmanxanaya sürdüdü. Üçmərtəbə, boz bir binanın qabağına çatan kimi faytonçu cəld düşüb Mərdanın çamadanını götürdü, içəri girdi. Mərdan Əliyev Talıbı soruşdu. Dedilər günortaüstü şeylərini yığıb Qalaya getdi.

- Əşi, nə danışırsan?

Mehmanxanaçı and içdi ki, evinə baş çəkməyə getdi.

- O qalalıdırımı?
- Bəli, Qaladandır.
- Havaxt gələr?
- Vallah, orasını demədi!

Mərdan quruyub qaldı. Öz-özünə Yəhyanın dalınca deyindi: «Ay səni sağ olasan, dostunda belə iş varmış, məni niyə avara qoyurdun. Heç olmasa xəbər tutub sonra göndərəydin...»

Mərdan mehmanxanaçıdan yer soruşdu. Mehmanxanaçı «yox» cavabını verdi. Mərdan xahiş elədi:

- Nəbələd adamam, tanışım-zadım yoxdur. Bir neçə saat gözləyə də bilərəm, boşalası nömrə varsa, məni qaytarma!

Mehmanxanaçı inandırdı ki, yer boşalmayacaq, buraya ümid olmasın. Başqa mehmanxanalara dəysin, bəlkə tapar!

Mərdan faytonçuya işarə etdi: «Çamadanı götür, sür başqa mehmanxanaya!» Faytonçu arıq, sözəbəxan atını tünlük küçələrdən ehtiyatla döndərə-döndərə bir-bir mehmanxanalara baş çəkirdi. Bir yerdən naümid olanda Mərdan təkid edirdi. Faytonçu daha da yeyin sürürdü. Daş döşəməsi pozulmuş küçələrdən ötdükcə faytonun tünük, davamsız təkərləri qalxıb düşdükcə elə səs çıxarırdı, deyəsən fayton bu saat bənd-bənd olub töküləcək.

Mərdan danırırdı. Gecənin bu vaxtında, bu soyuq, qürbət və şuluq bir şəhərdə daldalanmağa yer tapa bilməsə nə edəcəkdir?

Kimlə görüşəcək, kimlə məsləhətləşəcək. Talıbın Qaladan qayıtmasını gözləmək isə uzun bir iş olardı.

Tez-tez faytonçudan soruşurdu:

- Bundan savayı da mehmanxana yeri bilirsən, ya yox?

Faytonçu «hə» deyəndə Mərdan bir az sakit olurdu. Getdikləri son mehmanxanada da yer tapa bilmədiklər. Mərdanı heyrət götürürdü. «Bu nə işdir, şəhərə dolan qonaqlar kimdir, haradandır

görəsən...» Faytonçu dayanıb dedi:

- Xozeyin, daha başqa yer bilmirəm. Bivaxtdır. Fənərim də yanmır. Gecə vaxtı, kasıb adamam, atımı açar, evimi yıxarlar. Zəhmət çək, məni yola sal, dalını özün bilərsən.

Mərdanın acığı tutdu:

- Məni bu küçədə qoyub getmək istəyirsən, a kişi?

- Neyləyim, xozeyin, sənə bir mənzil də borclu deyiləm ki, faytonumda oturmusan, bir saatdır bu qapı mənim, o qapı sənin. Şəhəri dörd dolanmışam. Mənim yaxşılığımıza bu da cavabındırımı?

Mərdan vəziyyəti pis görüb yumşaldı:

- Sür, - dedi, - ay dayı, gedək vağzala, yenə bir daldalanacaqdan-zaddan taparıq!

Faytonçu bir az nəm-nüm elədi, sonra razı oldu. Vağzalda düşəndə Mərdan soruşdu:

- Neçə verəcəyəm?

Faytonçu üzünü yana tutub etinasız dedi:

- Əlli manat!

- Əlli manat nədir, a kişi, rayondan Bakıya iyirmi manata gəlmişəm, buradan mehmanxanaya əlli manat!

- Axşam-axşam nə tərs adama rast gəldim, ilahi! Bəduğur məni tapar həmişə!

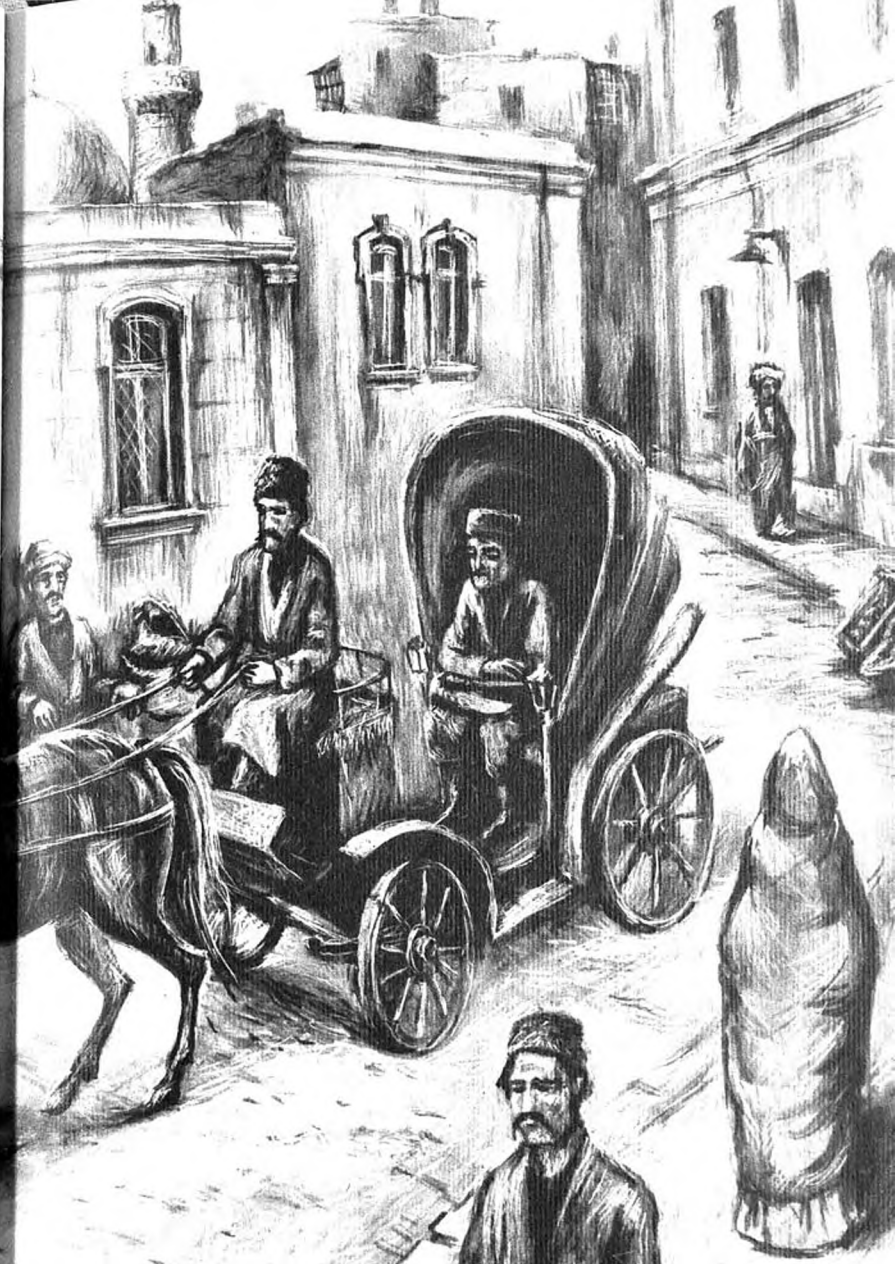
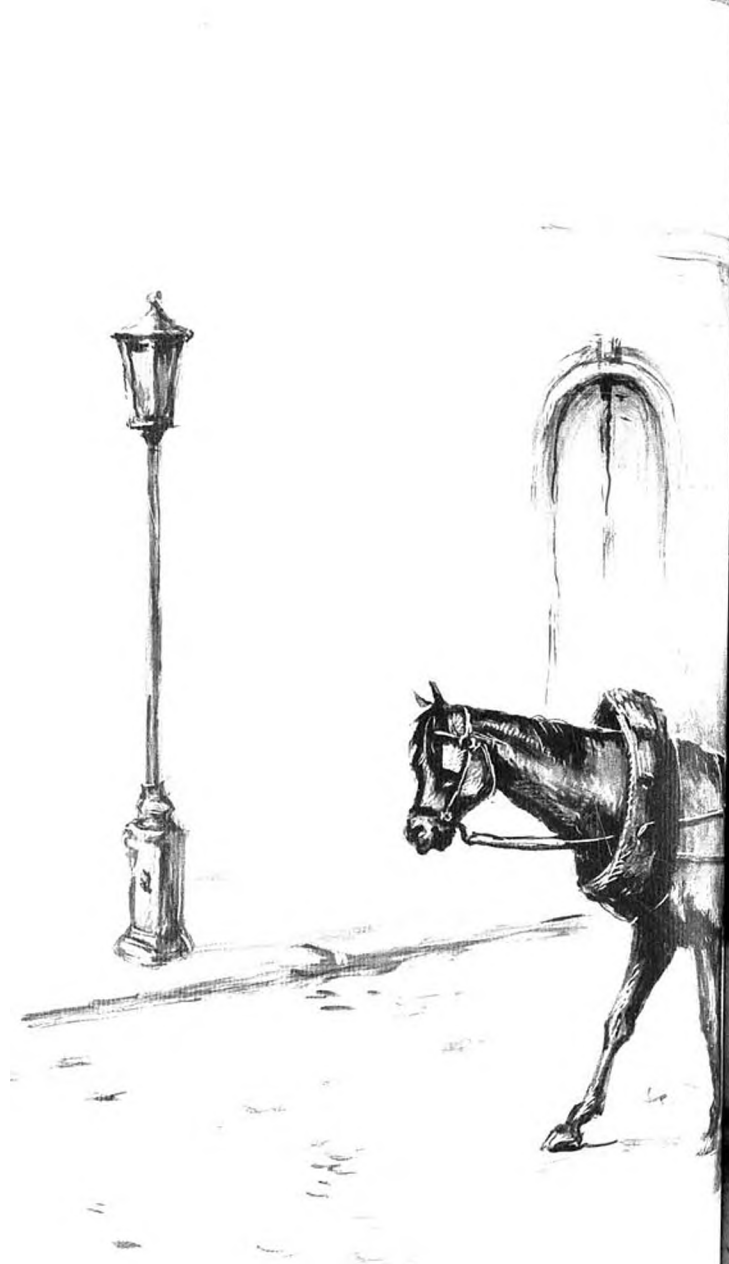
- A kişi, iyirmi beş manatını al, daha sözün?

- Çərçilik eləmə, əlli manatdır!

Faytonçu qışqırdı:

- Qorodovoy!

Mərdan bilirdi ki, çarvadarlar nəbələd adam görəndə dərisini soymaq istəyirlər. Ona görə də qiymət davası döyürdü. Ancaq pulu bərk yerdə idi. Çıxarmaq çətin idi və əlində beşyüzlükləri görsələr, vağzal xəzpuşları dalına düşəcək, onu salamat qoymayacaqdılar. Ona görə Mərdan yan cibindəki xırda pulu nəzərdə tutub danışır,

heç olmasa otuz manata razı salmaq istəyirdi. Faytonçu iki ayağını bir başmağa dirəyib əl çəkmirdi. Qorodovoy gəldi, faytonçu dedi:

- Bu tərəkəmədən soruş görək, mənim haqqımı niyə vermir?

Camaatla qaynaşan vağzalda qorodovoyun dalınca cürbəcür adamlar o tərəfə yönəldilər. Mərdan özünü itirdi. O, çox yaxşı bilirdi ki, faytonçu xam adam görüb. Ancaq nə olur-olsun, əsirgəmək fikrində deyildi. İndi faytonçunun qısqnaşdığı yerdə kim bilir neçə cüt göz baxır. Adamda bircə dənə beşyüzlük görsələr, qarışığa salıb zorla əlindən qapacaqlar.

Mərdan nə cibindən pul çıxara bilirdi, nə faytonçunu razı sala bilirdi. Yer dərdi yadından çıxdı. qorodovoy daraşdı onun canına:

- Cəld ol, cəld ol, kişinin haqqını ver, bivaxtdır!

Mərdan çamadanı faytonçunun yanına qoyub «rəisi görmək» bəhanəsilə xəlvətə çəkildi. düymələrini tez-tez açıb alt cibinin tikişini sökdü, bir beşyüzlük çıxartdı, faytonçunun yanına gəldi:

- Ver, - dedi, - xırda ver, əlli manatını çıx!

Faytonçunun gözü beşyüzlüyə sataşanda daha da cinləndi:

- Ələ salmısan bizi, - dedi, - nədir? Mən aylarla işləyirəm, beş yüz yığa bilmirəm, məndə o pul nə gəzir! Uzun eləmə, pulumu ver! Pulumu ver bivaxtdır!

Mərdan bilet kassasına qaçdı, bufetə qaçdı. Beşyüzlüyə xırda tapılmadı ki, tapılmadı. Vağzalda küllənən, faytonçunun davasını eşidən yarıyuxulu adamlar Mərdanı izləyirdilər. Mərdan bunu hiss edirdi. Axırda lap darıxdı. Rəisin otağına girib beşyüzlüyü göstərdi və başına gələnə danışdı. Rəisin yanında da dava edən və səs salan adamlar çox idi. O, Mərdanın sözünü eşitdi, deyəsən, onu öz qara-bağlısına oxşatdı, faytonçunu çağırdı:

- Get, - dedi, - ay kişi, sabah gəlib pulunu mənim katibimdən alarsan!

Faytonçu boynunun dalını qaşdı. Nəsə demək istədi, lakin

cəsarəti çatmadı. Başını aşağı salıb getdi:

Rəis Mərdana da elə dedi:

- Siz də özünüzə yer tapın, xırdayıb gətirərsiniz!

Mərdan rəisə razılıq eləyib çıxdı.

Yenə yer dərdi onun yorğun zehninə, yuxusuz gözlərinə çökdü. «Hara getməli?»

Vağzalda qalmaqdan, sabaha qədər gözləməkdən başqa çarə yox idi. Bu xəspuşlar adamın tükünü didər. Çoxu da qarovullarla əlbirdir... Yox, hara olur-olsun, vağzal olmasın!..

Mərdan konka yoluna çıxıb adam axtardı. Soyuq və sakitlikdə bir faytonçunun atını yemlədiyini görüb yanaşdı. Faytonçu başını tovladı. Lakin Mərdanın qayıtmaq istəmədiyini görüb soruşdu:

- Neçə adamsınız?

Mərdan şəhadət barmağı ilə göstərdi.

- Təkəm!

- Neçə gün qalacaqsan!

- Hələ ki, bir gecəliyə! Sonrasına baxarıq.

Faytonçu bir az dinmədi, sonra yavaşca:

- Tapılar, - dedi.

Mərdan onun bu cavabına sevindisə də, ürəyinə şübhələr gəldi: «Nə üçün tək olanda yer verir?» Faytona oturdu.

Fayton şəhərin basırıq küçələrinə girdikdə Mərdanın ürəyi bir az arxayınlaşır, ötüb qaranlıq və səssiz yollara keçdikdə şübhəsi yenə artırdı. Cantaraq, uzunətək, malakan faytonçusu «xozeyin» deyə-deyə bəzi söhbətlər başlamaq istəyirdi. Mərdan fikirli olduğundan mənə vermir. Hər tərəfi qaranlıq və faytonun pis yeridiyini görəndə tamamilə şəhərdən çıxdıqlarını zəng etdi. Boylanıb ətrafa baxdı, adda-budda, ağarıb-bozaran birmərtəbəli evlərdən başqa heç nə görünmürdü. Təkərlərin səmindən, toz iyindən bəlli idi ki, fayton torpaq yolla gedir.

- Dostum, gəlib hara çıxmışıq?

- Az qalıb, xozeyin!

Malakan nə qədər arxayın sürürdüsə, Mərdan o qədər özünü narahat hiss edirdi. Faytonçunun düz adam olmadığına şübhəsi artırdı. Gecənin bu vaxtında kənar guşəyə gəlməyinə, səhərəcən vağzalda qalmamasına peşman idi. Bir çarə arayırdı.

«İş işdən keçəndən sonra... qaçmaq mı olar? Bu düzlərdə mənə nə istəsələr, edə bilirlər...»

Malakan atların cilovunu çəkdi. Fayton dayandı. Yolun kənarında alçaq torpaq evlər qaralırdı.

- Çatmışıq, xozeyin!

Faytonçu düşüb pəncərənin birini taqqıldatdı.

- Aqafon, Aqafon!

Aqafon qapıya çıxdı.

- Qonaq gətirmişəm, xozeyinə mənzil elə!

Aqafon yaşlı, ancaq dibçək kimi yupyumru və çalsaqal adam idi. Belini qayısla boğmuşdu. Gödək qolları deyirdin girdə bədəninə sonradan əlavə olunmuşdur. İrəli yeriyib qonağın çamadanını götürdü. Mərdan faytonçunun pulunu verəndə dal tərəfə keçib papiros yandırmaq bəhanəsilə kibrit çəkdi. Faytonun nömrəsini oxudu, ehtiyat üçün yadında saxladı. Naxoş kimi sızıldayan alçaq və birtaylı qapıdan qutu boyda balaca və çərgül həyəətə girdilər. Həyətin dördübir yanı şüşəbənd idi. İşıq gəlmirdi. Mərdan qaranlıq evlərə baxa-baxa durmuşdu. Aqafon dayı ahəstə çağırırdı:

- Darıxma, qonaq, bəri gəl!

O, künc tərəfdəki şüşəbəndin birini açıb qucağındakı çamadanı pilləkənlərlə aşağı endirdi. Mərdanı da çağırırdı. Mərdan əfsanəvi nağıllarda eşitdiyi tilsimli yerlər kimi dar, qaranlıq, sakit və xəlvət küncə girməkdən ehtiyat eləyirdi. Ancaq ürəyindəkini də açma bilmirdi: «Pul cəhənnəm... Mən hara gəlib çıxmışam? Zirzəmiyə nə

üçün düşürük gecənin bu vaxtında, cibimdə göyərtili bıçağı da yoxdur, mən nə ehtiyatsızlıq elədim. Gərək silah götürəydim...»

Mərdan özünün başısoyuqluq etdiyinə əsəbiləşirdi. Yavaşca əyilib yerdən bir daş götürmək, hər ehtimal üçün hazır saxlamaq istədi. Ha əlini o yan-bu yana sürtdü, daş yox idi. Aqafon dayı pilləkənləri düşmüş, aşağıda işıq yandırmışdı:

- Xozeyin, buyur!

Mərdan başını əyib diqqətlə buyurulmalı yerə baxdı.

Aqafonun yumru və dolu bədəninə, əlindəki hisli fənərdən başqa bir şey görünmürdü. Qabaq tərəf toyuq hini kimi dar, qaranlıq idi. Zirzəmidən qalxan isti və üfunətli havadan qısqırılmış çaxır və yaş tənəkəyi iyiyirdi. Nəçə pilləkən enəndən sonra fənər işığında yan-yana döşənib xorultu ilə yatanlar görünürdü. Bu balaca yerdə azı iyirmi nəfər qədər adam yatmışdı. Yatmış demək də düz olmaz. Kefli adamlar soyuqdan böyür-böyürə söykənmiş, bir-birinə çox mehriban uzanmışdılar. Kimisi xoruldıyır, kimisi danışıq, kimisi havalanıb Mərdana xoşgəldin edirdi.

Uzun və yarıçılpaq qıçlarını qarnına qısıb boynunu qınına çəkənlər də vardı.

Aqafon dayı onlara qiymət qoyulası pendir motalları kimi baxırdı. Ağır təpiyilə vurub yatanları yan eləyir, qonağa yol açır. Mərdana yer düzəltmək üçün bəzisinin cəmdəyini qucaqlayıb şappıltı ilə o birisinin üstünə salırdı. Onların bəzisi Aqafonun bu işlərinə görünür ki, alışmışdı. Qızarmış gözlərinin boz qapaqlarını güclə qaldırıb ev yiyəsinin üzünə baxır, yenə huşa gedirdilər. Mərdan burnunu tuta-tuta qayıtdı.

- Aqafon dayı, çölə çıx!

Dayı irəli gəldi. Mərdan səsinə təəccüb sezdirərək dedi:

- Mənə buradamı yer vermək istəyirsən?

- Hə, xozeyin, isti...

- Orada neçə adamın var?
  - Var bir on-on beşi.
  - Hərədən yer pulu nə alırsan?
  - Bir manat, iki manat! Adam var, adam var...
  - Məndən on beş manat al, ayrı otaqda, səliqəli yer elə.
- Aqafon bir az düşündü:
- Xozeyin, ayrı yerimiz yoxdur axı!
  - Bilmirəm. Bacarırsan öz yanında-zadda yer elə. Olmasa mən bu küçə qapısında səhərəcən dayanıb papiros çəkəcəyəm...
- Mərdan belə qalmaqallı yerdə, tanınmaz adamlar arasında qalmaqdan ehtiyat edirdi. Şəhərlərdə çox yayılan yatalaq naxoşluğu, natəmizlik, kim bilir, hər şey güman etmək olar... Buna görə də içəri girmək istəmirdi.
- Aqafon başını qaşdı. Mərdan cibindən bir beşlik çıxartdı:
- Al bu pulu, qonşudan-zaddan gör nə edirsən, yatacaq-filan.
- Pulu görəndə Aqafonun, deyəsən, gözü işıqlandı. Dili tərpəndi. Şüşəbəndin o biri tərəfinə getdi. Bir müddət səs-sədası gəlmədi. Mərdan həyatı bir də nəzərdən keçirdi. Qapıya, divarlara, pəncərələrin üstünə baxdı. Evin nömrəsini axtarırsa da tapa bilmədi. Qapıda fənər-zad yox idi. Şüşəbəndin dalından, evdən küçəyə açılan pəncərələri bəllədi. Beş dəqiqə sonra Aqafon sevincək gəldi.
- Xozeyin, yer düzəltmişik, buyurun!
- Onlar şüşəbənd eyvandan keçib balaca bir otağa girdilər. Otaqda yeddiqə çaraq şam kimi yanırdı. Bir çarpayı, bir əlüzyuyan var idi.
- Tək olacağam?
  - Bəli, otaq qapıdançıxma sizin ixtiyarınızdadır.
  - Çox yaxşı!.. Aqafon dayı, mən acından ölüərəm. Bir az yemək mümkündürmü?
- Aqafon dayı Mərdanın əliaçıqlığını görüb yağlı dilini işə saldı:
- Xozeyin, nə buyurursunuz, hazırlayım. Yaxşı balığımız var.

- Mərdan onun sözünü kəsdi:
- Yox, - dedi, - balıq istəmirəm.
  - Çaydan, qəhvədən?
  - Bəlkə mənə bir-iki dənə yumurta bişirəsən?
  - Bu saat qayğanaq...
  - Sovutmasınca, çaynikə at bişsin, yağlı xörək yeyə bilmirəm.
  - Bu saat, bu saat, - deyib Aqafon dayı yenə zirzəmiyə getdi.
- Mərdan otağa yaxşı fikir verdi. Pəncərənin küçəyə olması onu sevindirirdi. Oturub Aqafon dayını gözlədi. qapıda qız səsi eşidildi:
- Mojno?
- Mərdan rusca bilməsə də, belə işarələrə bələd idi.
- Xanım, mojno!
- Cavan, uzun, göypaltar bir qız, əlində məcməyi içəri girdi. Çörək, yumurta, qəhvə gətirdi. Bu, yəqin Aqafonun qulluqçusu idi. Mərdan qızı danışdırmaq istədisə də, bacarmadı. Qız gedəndən sonra soyutma-çörək yedi. Qızı gözləmədi, qalxıb məcməyini götürdü, stolun üstünə qoydu. Qapını daldan bağladı. Pul olan paltarını başı altına qoydu. Yorğun bədənini çarpayıya salıb əllərini başı üstündə çataqladı. Yatmamağı, gecəni birtəhər fikir-xəyal içində keçirməyi qət etmişdi. Ancaq iki gündən bəri səfər, yol onu tamam yormuşdu. Kürəyi yumşaq döşəyə söykənən kimi onu yuxu tuturdu. Neçə dəfə özünü məcbur edib oturdu. Qalxıb ətrafı dinlədi, görsün bir şey yoxdur ki, yuxu onu yaman kırıxdırırdı. Nə fikirləşə bilir, nə tərpəşə bilir, nə də hər bir kirpiyindən pudlarla ağırlıqlar asılan göz qapaqlarını qaldıra bilirdi.
- Mərdan yatağında qayğılı idi. Qarışıq yuxular görürdü:
- «Deyəsən, qapını silkələyib açə bilmirlər. Küçə tərəfdən otağa od qoyurlar. Hər şey alışıb yanır. Pəncərədən alov qalxır...»
- Oyananda gün işığının lap üzünə düşdüyünü, gözünü qamaşdırdığını gördü. Ayağa qalxıb hər şeyi öz yerində, təmiz və günəşli

bir səhərin açıldığını görəndə, Mərdan axşamkı xəyallarına güldü. Dayını çağırıb çay istədi.

Mərdan səliqəli, şəhərə yaxın bir yerdə mənzil ələmək üçün ünvanını aldığı mehmanxanaya gedib nömrə istədi. Mehmanxana sahibi onu görcək soruşdu:

- Dünən Talib Əliyevi axtaran siz deyildiniz?

- Bəli, mən idim!

- Odur ey, Talib nömrəsindədir. Sizi gəzməkdən həlak olub, yer qalmayıb axtarmamış.

Mərdan məəttəl qaldı: «Talib ki, dünən Şuşa qalasına getmişdi! Bu nə işdi? Yoxsa qəsdən danırıdılar...»

Mehmanxanaçı Mərdanı Talibin yanına apardı. Talib bir cavan ağbəniz, ortaboy oğlan idi. Əl verib Mərdanla görüşdü, xoşgəldin elədi.

- Haradasınız, bütün mehmanxanaları bir-birinə vurmuşam, ayləşin!

- Mən dünən lap naümid oldum. Bəs deyirdilər siz Şuşa qalasına gedibsiniz?

- Kim deyirdi?

- Mənə sizin adamlar dedi.

- Şuşada mənim nə işim, Şuşa hara, mən hara?..

Birdən yadına düşmüş kimi Talib əlavə etdi:

- Yəqin sizə Qala deyiblər. Şuşa qalasına yox, Qalaya getdim də, gəldim də...

- Bəyəm yenə Qala adlı yer var?

- Var, bəli, budur, Bakı yaxınlığında Qala adlı yer var, böyük kənddir... Nə isə, bəs bu gecəni harda, necə keçirdiniz, tanışdanzaddan var idi, yoxsa mehmanxanaya düşdünüz?...

Mərdan başına gələnləri söyləyəndə Talib təəssüf etdi və güldü.

Mərdan Yəhyanın məktubunu Talibə verdi. Dilcavabı müfəssəl

danışdı. Talib rayon həyatından əhval bilmək istədi. Partiya təşkilatının işindən, tətillərdən soruşdu. «Fəhlə» qəzetinin oraya çatıb çatmamasını xəbər aldı. Mərdanın komsomolçu olduğunu biləndə gənclərin həyatı ilə maraqlandı, xüsusən kəndli gənclər arasından belə oğlanlar çıxdığına çox sevindi.

- Kənddə, - dedi, - inqilab fikrini çox yaymaq lazımdır. Kəndlilərimizin çoxu avam və savadsızdır. Gözüaçıq adamlara ehtiyacımız çoxdur. Gərək siz gecə-gündüz yatmayasınız. Bizim yoldaşlardan kəndə gedənlər çoxdur. Ancaq sizlər - kəndin öz adamları inqilab yoluna düşməsə iş çətin olar. Yoldaş Yəhya bunu sizə deməmiş deyil, yəqin!..

Mərdan özünü, Yaqubu nəzərdə tutub dedi: «Düzdür, biz kəndlilərdə elm, oxumaq, qəzet işi geridir. Ancaq yoldaş Talib, bizim də qolumuzda qüvvət olmamış deyil. Təki sizin kimi fəhlə yoldaşlar olsun. Qabağımıza düşən, apararı olandan sonra biz haqq yolda öləncən varıq!»

Talib dedi:

- Mənzil axtarmaq lazım deyil, tək adamsan, mənim nömrəmə bir çarpayı qoydurarıq. Onsuz da mən vaxtımın çoxunu mətbəədə oluram...

Talib Mərdanı götürüb Bibiheybətə, mədanlərə apardı. Mərdan buruq, neft mədəni görməmişdi. Baş-başa verən, hərəsi bir quyunun sanki qarovulunu çəkən buruqlara, aralıqda palçıqlı mazut içində çalışan, Taliblə mehriban salamlayıb əhvallaşan fəhlələrə qibtə və maraqla baxırdı. Talib onlarla hansı bir vacib və açıq deyilməyən iş haqqındasa işarə ilə danışır, vədələşirdi. Axşam Mərdan sahilə çıxmışdı. Onu görən kimi qayığını yana ləngərləyib müştəri axtaran qayıqçılar çağırırdılar :

- A qonaq, buyurun, ayləşin!

Dəniz mənzərəsi Mərdana ayrı ləzzət verirdi. O, ilk dəfə idi ki,

qarşısında bitməz, tükənməz sular aləmi görürdü. Sanki bu dİbsiz aləm su deyil, göydən qopmuş zümürd mədənidir, yaxud yerə enib böyük bir dünyanı tutan ayaz göylərdir. Bu suların sinəsində gəzmək nə qədər xoş, fərəhlidir...

Kənddən çıxıb birdən-birə Bakı kimi böyük və gurultulu şəhərə düşən Mərdan tamaşadan doymurdu. Neft buruqlarından başlamış paroxodlara qədər, qədim əsrlərdən xəbər verən Qız qalasından şəhər hasarlarına, sahil meydançalarına qədər hər şey ona qərİbə və ləzzətli gəlirdi. Qara şəhəri, İçərişəhəri, Ağşəhəri gəzmək, öyrənmək, böyük və qədim binaların içinə girmək istəyirdi. Onsuz da Talibin dediyinə görə hələ kağız hazır deyil, əldə olan göy və pis kağızı Yəhyanın qəzetinə vermək olmaz. Azı bir on gün gözləmək lazım gələcək.

Gündüzlər, iş olmayanda da Mərdan mənzilə gec gəlirdi. Müləyim, küləksiz havalər xüsusilə ona ləzzət verirdi. Yorulanadək, ayaqları gİzİldəyəndək gəzirdi. Gecə saat on bir-on ikidə gəlir, soyunub yatırır. Talib gecəni səhərədək mətbəədə olurdu, mənzildə Mərdan tək qalırdı.

Talib onu mətbəə işilə də tanış edirdi. Günün birində Talib qonağına xəbər verdi:

- Sabah tətildir, sahibkarlara qarşı nümayiş düzəltmişik!

Bibiheybətdə başlanan tətil böyük və ümumi şəkildə idi.

Hər tərəfdən - buruqlardan, zavod və yollardan, yaxın rayonlardan axışib gələn, get-gedə böyüyən fəhlə izdihamını müxtəlif libasda, yaşda, peşədə olan, ancaq eyni məqsəd və mətləb üçün iri və cəsarətli addımlarla yeriyən, əl-ələ, qol-qola verən, güclü, inamlı hərəkətilə hamını heyrətə salan bu qüdrətli zəhmət adamlarının içində hər millətdən adam vardı. Mərdan rus fəhlələrinin əldə bayraq tutub gur və məğrur səslə necə yeni mahnılar oxuduğunu, hamını öz arxasınca apardığını görəndə fərəhindən qanadlanmaq,

yüyürüb izdihama qoşulmaq istəyirdi. Yoldaş Yəhyanın dedikləri, indi onun qarşısında tam bir həqiqət kimi dayanırdı. Mərdan hey göz gəzdİrib sahibkarları, ya polisləri görmək istəyirdi. Ancaq düşmən tərəfdən hələ bir əsər görünmürdü. Qızıl bayraqların kölgəsində axıb gedən insan dənizinin qarşısında hansı qüvvə dura bilər! Mərdan fəhlə dəstələrinə fikir verirdi. Onların içində qısa və qara papaq geyən azərbaycanlılar, ruslar, ləzgilər, yalnızca görünən iranlılar, sanki hər yerdən və hər millətdən adam vardı. Zahirən müxtəlif paltarlı görünən bu əmək ordusundakı məqsəd, iradə və söz birliyinə Mərdan heyrət edirdi. Fəhlələrin bu birliyi yalnız sahibkarları yox, soyğunçular hökumətinin böyüklərini, başçılarını da təşvişə salmışdır. Mərdan gözü ilə görürdü ki, fəhlələr heç nədən qorxmur, çəkinmirlər, yumruqlarını düyüb tələb edirdilər. Kommunist Partiyasının, qardaş rus fəhlələrinin adını çəkirlər. Sahibkarlar isə qorxudan polis dalınca yüyürür, hərdən də əllərinə əsa və təsbəh alıb boyunlarını çiyinlərinə qoyur, hiylə gəlmək, xalqın həyəcanını söndürmək üçün yalançı vədlərlə dil tökmək istəyirdilər.

- Canım, müsəlman qardaşlar, daşı ətəyinizdən tökün, belə...

Bir qarabuğdayı, üzündə yara yeri olan ucaboy fəhlə yumruğunu göydə tovlayıb həyəcanla mədən sahibinə deyirdi:

- İnanmırıq, inanmırıq sizə, vəssalam!

- Başınıza dəyəsin o müsəlmanlıq!

- Biz haqq və azadlıq tələb edirik!

- Yoxsa daş-daş üstə qalmayacaq!

- Biz böyük qardaşımız rus fəhləsinin yolu ilə gedirik! Yaşasın Peterburq və Moskva fəhlələri!

- Rədd olsun müftəxorlar!

- Yoldaşlar! Möhkəm durun! Sabitqədəm olun!

Yollarda addımbaşı natiqlər daş üstünə, pilləkənə və ötən arabanın üstünə qalxıb odlu şuarlar deyir, zülm və istibdada lənət

oxuyurdular. Fəhlə izdihamı mədənlərin içinə, dərinlərə doğru yerişir, yeridicə böyüyür, böyüdükə yeyinləyirdi...

Mərdan ömründə belə bir fərəhli tamaşa görməmişdi.

İzdiham, mədənlərə səs və həyəcan salan bu sözlər bir hökm kimi sahibkarları susdururdu.

Mərdan indi-indi anlayırdı ki, Bakı fəhləsinin mübarizə yolu nə üçün nümunəvi yol imiş!.. İndi-indi anlayırdı ki, Lenin yoldaşın yetirdiyi Bakı proletariati nə böyük qüvvə, nə böyük dayaq imiş!.. Öz-özünə deyirdi: «Bu birliyin, bu cürətin sahibləri nə istəsələr, alacaqlar. Bizim kimi kəndlərdə təklənmirlər. Bunların dərşini kəndlərdə cavanlara yetirmək lazımdır».

Axşam Talib soruşanda Mərdan dedi:

- Mən gördüyümü gördüm, qardaş! Bakı fəhləsinin qolu da, ürəyi də poladdandır. Bizim kəndlilər bircə ay bunların içində olsa bəsdir. Bunların hər biri bir Yəhyadır ki, var!

On ikinci fəsil

MƏKTUB

Analar yanar ağlar,
Dərdini sanar ağlar,
Dönər göy göyərçinə
Yollara qonar ağlar

BAYATI

Sona Mərdanın kəndə getdiyini eşidib özünün şəhərə gəldiyinə peşman olmuşdu. Aylardan bəri həsrətini çəkdiyi oğlunu evdə görmək, onu əzizləmək, ona qulluq etmək, istədiyini əmələ gətirmək arzusu və ümidilə həmin şəhər təcili Günəyə qayıtdı. Lakin Mərdan kənddə dayanmamışdı və dayana da bilməzdi.

Mövlam kişi yanıqlı, təəssüflü, məyus bir dillə, Mərdana danışdığı kimi, əhvalatı Sonaya da danışdı. Mərdanın qoyduğu pulu verdi. Sona üçün puldan daha fərz oğlu ilə görüşməkdə. O, neçə vaxtdan bəri ayrıldığı Mərdanı görmək, onun boynunu qucaqlamaq, dərdlərini bölüşdürmək istəyirdi. Danışmalı dərdi çox idi. Bahar haqqında soraqlaşmağı tapşıracaqdı. Özünü də «davalı» işlərdən qaytarmaq üçün çoxlu-çoxlu nəsihət verəcəkdə.

Mövlam kişi Sonanın bu fikrinə güldü.

- Mərdandan, - dedi, - elə şey gözləmə. O daha sən görən deyil. Özünə elə bir yol götürüb ki, Koroğluvarı dağda-daşda gərək məskən sala. «Kasıb-kusubun intiqamını alacağam, ya da bu yolda öləcəyəm», - deyir. Bir gecə burada qaldı, dustaq kimi darıxırdı. Gədə büsbütün dəyişib, ağzından od tökülür. Deyir: «Haqq yolunda öləncən varam», Yaqub onun yanında yalandır. Sən də heç xiffət eləmə, ay Sona, Allah düzün Allahıdır. Axırı xeyir olar.

Mövlam kişi səsinin ahənginə mülayim və azca da sakitlik verib sirlə bir şey deyən kimi əlavə etdi:

- Onu da bil ki, Sona. Mərdanlar, Yaqublar tək deyil! Bakı fəhləsi hələ neçə il qabaq bayraq qaldırmışdır. Orda fəhlələr güclüdür. içərilərlə - Moskva. Peterburq ilə əlbir işləyirlər, dediklərini yeridirlər. Bizimkilərə də dərs verən o kişilərdir. Mərdan mənə demədi, amma mən də insanam axı, çörəyi qulağımıza yemirik ki, dünya görmüşük, neçə dövranlar ötürmüşük. Görürəm nə var, nə yox. Necə deyərlər «Ağac səmtinə yıxılar». Sən səbir elə, axırımız xeyir olar, inşallah!..

Sona istədi piyada Tatılıya getsin, Mövlam qoymadı:

- Mərdan orda dayanması deyil. Xəlvəti, kəndlilərin halına bələd olub qayıdası idi. Yəqin evə dəyməmiş olmaz. Sən darıxma, gözlə, necə olsa Mərdan səni burda axtaracaq.

Sonanın ağı kəsdi, oturub oğlunun yolunu gözləməli oldu. Bir həftə aramsız doqqaz ağzında, əli qoynunda yuvası dağılmış sığırçın kimi səs-səmirsiz dayandı. Evə girib-çıxdı, gəlib-gedənə həsrətlə baxdı, gecənin qaranlığında saatlarla kənd sükutunu dinlədi, Mərdanı yerdə - ağaclar arasında, göydə - ulduzlar cərgəsində aradı: oğlu gəlmədi. Axırda Sona dözə bilməyib yenə şəhərə getdi. Mərdanın Bakıya yola düşdüyünü bilib daha da məyus oldu. Mərdan anasına üzrxahlıq edib, tezliklə görüşməyi vəd edən bir kağız qoymuşdu. Oğlunun kağızı oxunanda Sona özünü saxlaya bilmədi, ağladı, ağladı.

Yəhyanın arvadı ona təsəlli verdi. Qonşunun oğlunu çağırub anasının dilindən Mərdana bir kağız yazdırdı. Ana, sınıq könlünün ümid və iztirablarını «bir namə» ilə ciyərpərasına bildirmək istədi:

«Ürəyimin bəndi, gözümün işığı, oğlum Mərdan! Nə tez unutdun? Bədbəxt anana əl boyda kağız qoyub getdin. Səndən sonra bizi çox incitdilər. Bahar da bilmirəm sənin dalıncamı, yoxsa

nökərçiliyəmi, haralara azıb getdi. Sən bir yana getdin, o da bir yana. Uşaqdan ötrü ürəyim bir tikədir. İndi, budur, dörd ay olar izi, sorağı bilinmir. Qonşu kəndləri bir-birinə vurmuşam. Şəhərdə əlli hambala üç manat verib car salmışam. Uşağı gördüm deyən yoxdur. Mehbalı nəvəsi Qüdrət bir dəfə vağzal yolunda sallaqxana daşqasında gördüyünü danışdı. O da payızda. Özüm gedib daşqaçılardan soruşdum. Tanıyan yox idi. Belə də güman var ki, Qüdrət oxşadıb, özgə uşağı imiş.

Oğlum Mərdan! Yaz görüm, Bahar hardadır. Bir sənə ümidim var. Deyirəm bəlkə bir xəbər bilirsən. Ya bəlkə öyrənəsən? Bu kağız sənə çatan kimi yaz. Nigarançılıq, bu yandan da sənin dərdini çəkməkdən üzülmüşəm, çöpə dönmüşəm. Gördüyün canım qalmayıb. Sənə də nə əlim çatır, nə səsim. Uzaq yerlərdə nə gəzirsən. Demirsənmi şuluqlu vilayətdir. Düşmənin çoxdur. Burda işmi qəhət olub. Qazanca susayıb getdinsə istəmirəm. Nə qazanc istəyirəm, nə də bu əzabları. Tez qayıt gəl, oğul... Tabım yoxdur...

Qalçı ki, iş babətindən qorxma. Əziz gündür, bayrama görə bağışlayırlar. Ağsaqqallar deyir gəlib bir «qələt elədim» desə, taqırsından keçərlər. Keçməyib nə edəcəklər?

Oğul, məsləhətdir, yığış gəl kəndə. Onlara boyun əyməsən də, qonşu kəndlərdə baş girələyirik. Dəstəsindən tutmağa bir xış taparsan. Qərib yerlərdə nə görmüsən? «Uzağın omacını hola ilə döyərlər». Anana yazığın gəlsin. Sənətim göyərçin kimi yollara qonub ağlamaqdır. Bu kağız sənə çatan kimi durma, gəl!

Əziz gün qabağıdır. Dost-düşmən var... bala! Yığış gəl!»

Sona məktubu yola salıb kəndə qayıtmaq istəyirdi. Yəhya qoymadı:

- Gedib onun-bunun qapısında canını çürütməkdənsə, hələlik gəl burda işlə. Xəstəxanada qulluqçu istəyirlər. Durarsanmı?

Sonanın belə işlərdən başı çıxmazdı.

- Necə qulluqçu, ay Yəhya qardaş?
 - Bir-iki otağı süpürəcəksən, ev işi kimi bir şeydir. Özü də gündə üç-dörd saat. Mən məsləhət bilirəm.
 - Axı Mərdana yazdım ki, kəndə gəlsin, kəndə yığışaq.
 - Mərdan gələndə məsləhətləşərik, hələlik nə deyirəm ona bax.
 Sona razı oldu. Yəhya onun əlinə kağızı verib oğluna qoşdu, xəstəxana nəzarətçisinin yanına göndərdi.

O gündən Sona şəhər xəstəxanasında çalışıb Yəhyagildə qalırdı. Yəhyagilə əziyyəti dəydiyindən utansa da, başqa bir yeri yox idi. Neçə dəfə xəstəxanadan bir daldalanacaq yer istəmək qəsdinə düşmüşdü, ancaq bunu Yəhyaya bildirməyə cürət etməmişdi, oğlunu gözləmişdi.

Şəhər həyatı, xəstəxana işi, xüsusən yoldaş Yəhyanın evi Sonanın zehmində yeni, böyük və qərribə bir aləm açmışdı. Qadın heç vaxt güman etməzdi ki, yaxında, kəndin lap on-on iki verstliyində, fabriklər yanında, balaca hasarlı həyətlərdə belə ürəkli-ciyərli adamlar yaşayır və neçə-neçə tədbirlər tökülür.

Hamı yatandan sonra qəzet, kitabları qoltuğuna vurub zirzəmiyə enən, bütün gecəni yeddilik çıraq işığında yazıb-pozan, bəzən gəlib-gedən fəhlələrlə pıçı-pıçı danışan Yəhya indi onun gözündə sadə bir fəhlə yox, dünyanın çox işlərindən, keçib-gedəcəyindən xəbərdar olan bir igid, bir başbələn kimi canlanırdı. Sona görürdü ki, Yəhyanın qolu-qanadı böyükdür, tədbirləri gizlidir, məqsədləri isə fəğir-füqəranın ağ günə çıxmasıdır.

Sona görürdü ki, bu böyük yolda Yəhyanın yoldaşları çoxdur. O, Bakıya adam göndərir, Tiflisdən xəbər tutur, gecə vaxtı kəndlərdən gələn atlını qəbul edib həmin saat yola salır...

Bir dəfə xəstəxana xidmətçilərindən biri, feldşer Malamidze Yəhyanın adını çəkib Sonaya qibtə edirdi:

- Onun, - deyirdi, - Sona xala, qədrini bilirsinizmi? Onun fəhlə

yolunda can qoyduğundan xəbəriniz varmı? O, bir ayrı adamdır...

Sona aşkar hiss edirdi ki, Malamidze ona çox şeylər demək istəyir, heç kəsə deyilə bilməyən sözləri demək istəyir, amma nədənsə ehtiyat edib demir...

Sona Yəhyanı, onun ətrafındakı igidləri görəndə, oğlunun da bunların sırasında olduğunu, böyük işlər dalınca getdiyini düşünəndə ürəyi dağ kimi böyüyür, iftixar hissilə köksü enib-qalxırdı. O, indi Mərdan kimi, Yəhyanın başladığı işlər yolunda, gələcək işıqlı günlər yolunda gərək olan bir oğul anası kimi qərribə qürur hissi duyurdu. Öz-özünü danlayırdı: «Nahaq yerə elə köyrək kağız yazdım. Uşağın ürəyini yumşaltmaq nahaqdır. O, indi igidlər cərgəsindədir. Onun kəmərinə bağlamaq, kürəyinə əl vurub yola salmaq əvəzinə elə kağızı mən niyə yazdım!.. Eh canı, sağ olsun, işi avand olsun. Onu mən haqq yola qurban deyirəm...»

On üçüncü fəsil

DƏHŞƏT

...Bu şəhərdə adamlar hörmətsiz
yaşar, taqsırsız ölərdilər.

N. ASEYEV

Mərdan şəhərə gecə bivaxt döndü. Evə getməyə utandı. Meydanın ayağındakı çayxanaların birində səhəri eləməyi kəsdirdi. Çayçı yuxulu-yuxulu onun şeylərinə baxıb gözünü qiymdi. Xıriltılı, yorğun bir səslə dedi:

- Gətirdiyin nədir?

- Qab-qacaqdır, qalayladacağam!

Çayçı. müştərisi inciməsin deyər başa saldı:

- Bilirsən qardaş, köpəkoğlu zəmanədir. Yoxsa sən şey-şüyündə nə borcum?

Qonağını aşpazxanaya apardı, boz və köhnə palaz salınmış enli bir taxtın üstündə ona yer verdi. Burada iki adam yatırdı. Biri kürkünü başına çəkmiş çarılıq kişi idi. Biri də üstünə mitil örtmüşdü. Başını dörd qatlanmış həsirin üstünə qoyub xoruldayırdı. Kibrit işığında onun sarı bıqları çöp kimi seçilirdi. Mərdan çaycını sözlü adama oxşadı:

- Xozeyin. nədən sarı deyirsən köpəkoğlu zəmanədir?

- Ondan sarı ki, heç nədən adamı boğazlayırlar. - Əli ilə qaranlıq meydanı göstərib əlavə etdi: - Görmürsən dar ağacını?

Mərdan gözlərini onun ağzına dikdi:

- Nə var? Nə olub?

- Bəli... Dar ağacı srağagündən hazırtdır. Elə tirlər dikəldiblər ki, top yıxa bilməz. Bir gətir-götür başlayıblar, deyəsən toy tədarükü

görülər... Səhər bir bədbəxti asacaqlar!

- Doğrudanmı belə iş var?

- Pəh! Eşitsən birini dirildirlər, bil ki yalandır, onda təəccüb elə, onda soruş ki, «Elə iş var?» Yoxsa bu hökumətin sayəsində ölüb-öldürmək işinin bu zamanda yalanı olmaz. Ölüm atı yeyindir.

- Kimdir görəsən?

- Kim olacaq... cavan bir oğlan. Cibindən şəkil çıxıb.

- Şəklin nə dəxli?

- Dəxli çoxdur. Deyir düz adamsan, şəklə niyə baxırsan. Hələ biri ölüb.

- Necə ölüb, asılan var?

- Yox, dülgər idi. Allah adamı idi, kişi dedi «qoy mənim əlimlə dar ağacı qurulmasın», özünü Gəncə çayına atdı.

- Bəs kim qurdu?

- Öz adamlarından-zaddan gətiriblər. neçə gecə olar tikdi, camaat sökdü, kəsdi, axırda gecələr qarovul qoydular.

Mərdan ehtiyat edib artıq şey soruşmadı. Ancaq inana bilmirdi: çünki bir az bundan əvvəl həmin bu meydanda gözəl bir mərəkə görmüş, ürəyinə yatan bir söhbət dinləmişdi. Şairin dadlı şeirləri, aşığın haqq sözləri indi də Mərdanın qulağında səslənirdi.

«Yoxsa camaatı qorxutmaq üçün meydanı cəza yeri seçmişlər?»

Yəqin ki, müsavətçilər öz ağalarından, osmanlı sultan və paşalarından yeni cəza üsulları öyrənmişlər, onlardan ancaq bunu gözləmək olardı. Gözəl kəndləri quldur, cəza dəstələri ilə dolduran bəy-xan hökuməti şəhərləri zindan və təqib məkanına çevirmişdir. Bu dəhşətlərə haçan son qoyulacaq, zülm həddən aşıb, bıçaq boğaza yetib...

Mərdan yuxudan bir zaman ayıldı ki, vurhavurdur. Küçədən səs gəlir, qapılar tez-tez örtülüb-açılır. Stullar bir-birinə dəyir, adamlar nəyə isə tələsik hazırlayırlar.

Soruşdu:

- Nə var? Nə olub?

Ağ döşüklü oğlan eşitmirmiş kimi cavab vermədən böyük bir stolu başına qaldırıb şüşələrə toxunmasın deyər, ehtiyatla qapıdan çıxdı. Mərdan diqqət edəndə qapının ağzını, səkilərin üstünü adamlarla dolu gördü. Sanki adamların üstünə su ələnmişdi. Hamı qüssəli, qaşqabaqlı dayanıb meydana sarı baxırdı. Mərdan dayananların birindən xəbər bilmək istədi.

- Nə olub? Əmioğlu, bu nə həngəmdir?

Soruşduğu adam gözü ilə dar ağacına işarə elədi. İstehza ilə yavaşdan dedi: «Görmürsənmi?»

Mərdan adamları aralayıb küçəyə çıxdı. Ömründə görmədiyi dəhşətli və sərt bir mənzərə gördü.

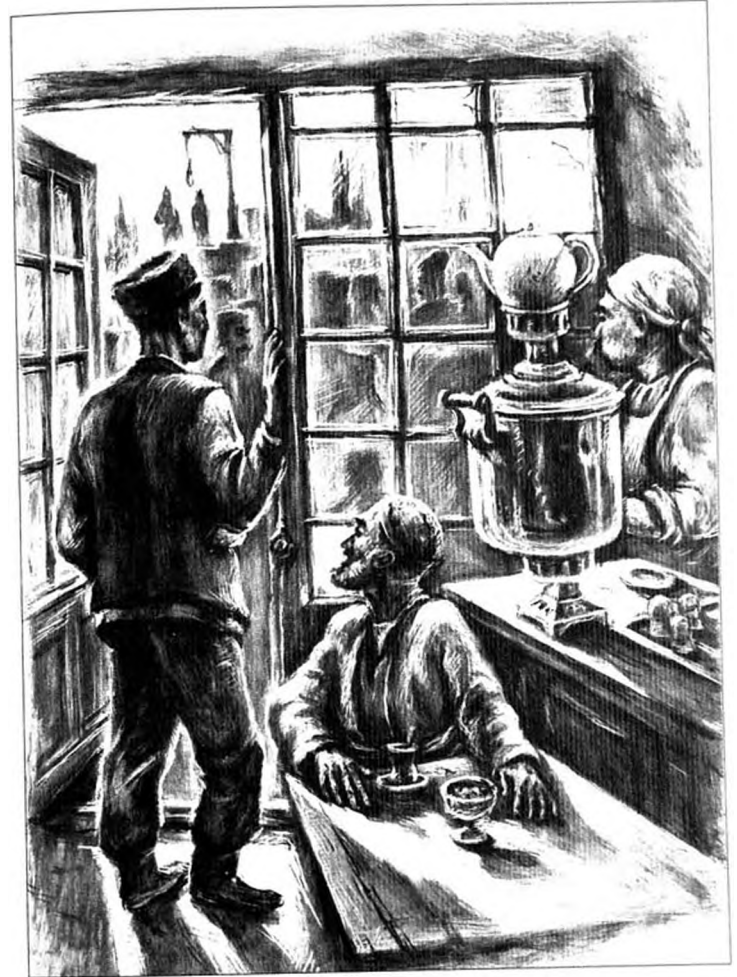
Şəhər meydanı sağ və sol tərəfdən birmərtəbəli, ağ divarlı mağazalarla, aşağı tərəfindən böyük karvansara, yuxarıdan isə balaca. lakin qoca çinarlı bağla əhatə olunmuşdu.

Bu gün meydanın dördüncü tərəfində nağıllarda deyilən - İsgəndərə zülmətdə çəkilən kimi. «ətdən divar» çəkilmişdi. Meydana o qədər camaat gəlmişdi ki, iynə salmağa yer yox idi. Adam əlindən yollar tutulmuşdu. Mağazaların qabağı qaranlıq idi. Camaat elə sıx dayanmışdı ki, adam əlini cibinə salıb dəsmalını çıxarda bilməzdi. Birisi durduğu yerdən getmək istəsə meydan boyu bütün cərgə hərəkətə gələcəkdi. Rəsmi və təzə libas geymiş polislər əldə şaşqa cərgələrin qabağını kəsməyəydi, yəqin ki, adamlar bir-birini basıb ayaqlardılar.

Buna görə də Vəznəli kişi iki nəfər zabitlə dörd ətrafı gəzərək ilbizə oxşayan ağ, nazik və gödək barmağını hədə ilə camaatın üstünə silkir və bərkdən təkrar edirdi:

- Camaat, eşidin, bilin və ağah olun! Kim irəli çıxsa vurulacaq, kim irəli yerisə vurulacaq, kim irəli gəlsə vurulacaq!

O öz mühafizlərilə (onlar iki nəfər cavan oğlan idi) meydanın ortasında cəzanı icraya hazırlaşan hökumət və şəriət adamlarından

ayrılıb məhmizli çəkmələrilə səs salaraq camaata tərəf gələndə tamaşaçıları pıçıldadırlar:

- Vəznəli!
- Cəza rəisi!
- Polis rəisi!

— ...

Mərdan kəndə və kəndlilərə divan tutan Vəznəli kişi haqqında eşitmişdi. Ancaq onu üzdən görməmişdi və tanıyırdı. Vəznəli kişinin tünd baxışı, heybətli səsi bugünkü mərəkənin dəhşətini sanki hamıya təlqin etmişdi.

Vəznəli kişi zabitlərlə meydanı dörd dövrə gəzəndən sonra dar ağacının dibinə gəldi. Orda dayanan dəstəyə qarışdı.

Dar ağacının dibində komalaşanların yanına iri bir stol qoyulmuşdu. Oturanlar vardı. Lakin ayaq üstə dayananlar əyləşənləri aralığa almışdılar. Mərdan ha boylanır, çalışırdı, oradakıları yaxşı görsün, tanıya bilsin, olmurdu ki, olmurdu. Geyimlərindən çoxunun polis olduğu bəlli idi. İçlərində zabit, idarə qulluqçusu, qara camaatdan da vardı. Tirmə əmmaməli qırmızıpeysər bir molla uzaqdan seçilirdi. Cərgələrdə danışmaq gedirdi ki, «müqəssiri gətiriblər». Bunu eşidənlər boylanırdılarsa da bir şey seçə bilmirdilər. Bir də deyirdilər: «Müqəssir lap axırda gətiriləcək, qorxurlar ki, əldən çıxar».

Mərdan danışılardan anladı ki, müqəssir bir cavan oğlandır, cibindən şəkil çıxıb. Məsələnin təfsilatını heç kəs bilmirdi. Bilənlər isə qorxudan demirdi. Ancaq qanun belə imiş. Təqsirnamə yazılıb müqəssirin boynundan asılacaqdı. «Qoy camaat oxuyub ibrət götürsün!..»

Mərdan çox darıxırdı, gələndən bəri yoldaşlardan heç kəsi görməmişdi. Burdan çıxıb getmək mümkün deyildi. Dayananlara göz gəzdirirdisə də tanış adam tapmırdı.

Bu müdhiş mənzərə onu daha da narahat etdi. O, tamam başqa fikirlə gəlirdi. Bakı səfərindən aldığı zəngin və xoş təsirlər haqqında

sevinclə danışacaqdı. Onun yeni və şirin söhbətləri danışmaqla qurtarası deyildi. Gətirdiyi hədiyyələri yoldaş Yəhyaya göstərüb onu şad edəcək, qəzetin ilk nömrəsindən Bakıda söz verdiyi yoldaşlara göndərəcəkdə.

İndi isə şəhər həyəcan içindədir. Hər şey unudulmuşdur. Burada, bu balaca və gözəl şəhərin ortasında ağır və çirkin bir əməl işlənilir. Yüzlərlə adam tamaşaya durmuşdur. Çoxusunun əl-qolu bağlı, dili lal, sinəsi dağlı, qəlbi qanla dolurdu. Mərdan bu mənzərəyə dözə bilməyəcəyini yəqin edib cərgələrdən çıxdı. Çayxanaya girib şeylərini yoxladı. Bərk darıxırdı. Elə bil boğulurdu. Yol tapmaq, bir xəbər bilmək üçün ötüb Yəhyagilə yollanmağı qət etdi. Küçəni döənən kimi polislər onu qaytardılar. Hər döngədə silahlı mühafizlər dayanmışdı. Nə meydana, nə də meydandan kənara adam buraxırdılar. «Hökm icra olunana qədər hərəkət yasaqdır!» Mərdan məyus qayıtmağa məcbur oldu. Xəyalında tutdu ki, meydana getməsin. Baxmasın, ürəyini xarab eləməsin.

Nədir bu? Sərbəst yaranan insanın boğazına daş basılır, deyənlər dili kəsilir, gözünə qara pərdələr asılır. Düşünən beyninə zindan kimi çəkilə döyürlər. Deyəsən biza məlum olmayan sirlə və amansız bir əl var. Ətcəbala quşu yuvasından götürüb daşlıqlara tullayan kimi, insanı, zəhmət adamlarını da ana qucağından qovur bu zalımların qabağına qatırlar. Yazıq zəhmətkeş, sənin zəbt olunmayan, zorlanmayan nəyin qalmışdır! Axırda öz əcəlinlə ölmək səadətini də itirdin! Qulluğunda dəstəfərman durduğun ağalar səni hər gün məhrummiyyət, əzab içində işlədir, hər gün məhv etməyə çalışırlar. Bu gördüyün şəhərlər, keçdiyən küçələr, ayaqladığın torpaq sənə bir həqiqət pıçıldayır: «Qorun!» Qorunmaq mümkündürmü?

Yox, mollalar deyir, insanın çiynində mələikələr oturmuşdur. Bu yalan deyil, yanlıştır. Çiyinizdə mələk yox, casuslar, cəlladlar oturmuşdur. Onlar bizi məhv etməyə fürsət axtarırlar. Budur, bu

yazığı boğazlayırlar. Bu azğınlar, qatillər insanı nə bələlara mübtəla etməmişlər?

Bu ağır və qarışıq fikirlər içində çırpınan Mərdan özünü toxtatmaq, meydana üz çevirməmək üçün düşünüb dururdu. Lakin dayana bilmirdi, dayanmaq mümkün də deyildi. Özü də hiss etmədən camaata qarışdı, odlu və müntəzir gözlərini uca və asma körpü şəklindəki mənhus ağaca dikdi. Gödək və zirək bir qorodovoy stol üstünə kürsü qoyub bayram sevinci, uşaq zirəkliyi ilə qalxır, əli ilə kəndiri dönə-dönə sığallayırdı. Bunun nə demək olduğunu duyanda Mərdanın ürəyi daha da bərk döyündü. Aləm gözünə dar gəldi. Bütün vücudundan əzablı bir əsəb giziltisi keçdi. Başını aşağı salmaq, heç olmasa bir an üçün gözünü dünyaya qapamaq istədi. Lakin bunu da bacarmadı. Bəbəkləri sanki ona tabe olmayaraq dar ağacına dikilib qalmışdı. Sanki o, çox baxmaqla zamanənin, murdar hökmlərin mənasını daha tez anlayacaqdı.

Dar ağacının dibindəkilərdən biri yüyürüb çayxanaya gəldi. Çaynikdə çay və stəkan-nəlbəki apardı. Guya müqəssirlərə yemək-icmək verirdilər. Deyilənlərə görə ölüm ayağında qanun məhkumun «arzularını yerinə yetirir». Onu ac öldürməyə şəriət yol vermir. Gödək qorodovoy yenə kəndiri sabunladı. Kəndir onun əlindən qurtulanda çoxdan yol axtaran əfi ilan kimi havada tovlandı, başını sağ-sola atıb oynadı. Qorodovoy stolu düz dar ağacının altına çəkdi. Üstünə uca bir kürsü qoyub möhkəmliyini yoxlamaq üçün onu ikiəlli silkələdi. Bütün bu hərəkətlər sanki Mərdanın ürəyinə soxulmuş bir canavarın yırtıcı pəncəsilə edilirdi. Sanki Mərdanın əsəblərini doğramaq, bədənini işdən düşmüş bir dəzgaha çevirmək istəyirlər. Sanki onun ürəyi bu saat şaxta vurmuş qönçə kimi qopub düşəcəkdir. Məhkum dara çəkiləndə varlıq töküləcək, bu saat bütün dünya tərpənəcək, günəş sönəcək, kainat cəhənnəmi bir qaranlıqda gurultu ilə uçurumlara yuvarlanacaq, batıb gedəcəkdir...

Onlar, qatillər isə olduqca sakit, qurbağa kimi soyuqqanlı və sərbəst tərpənilirlər. Vəhşi qanunun «ədalətli» hökmlərini yerinə yetirirlər.

Meydanın ortasında havaya bir tapança atıldı. Dəstədekilər dərhal aralandılar. Adamlar qırağa çəkiləndə camaatın çoxdan gözlədiyi, həsrətini çəkdiyi adam-əyninə uzun, ağ xalat geyindirilmiş məhkum göründü. O, indi tabutdan qalxan meyitə bənzəyirdi. Düşünənlərə elə gəlirdi ki, bu günahsız ölüdür. Ayağa qalxmışdır. Camaatın qabağına gəlib kömək diləyir. Bəlkə də, kim bilir... nələr demək istəyir.

Tirməli molla onun boğazına nə isə keçirir. Əlindəki Qurandan bir şey oxuyurdu. Bir çadralı qadının naləsi ürəkləri dağladı. Onu dərhal aradan çıxartdılar. Az qalmışdı, cəza bu dəqiqə icra olunacaqdı. Tirməli mollanın uzun çəkən duası, hamını, bəlkə məhkumun özünü də darıxdırırdı. Bütün bu mərasim, bu dualar, «qanun ehkamı» hamıdan artıq yazıq məhkum üçün ağır idi. Onun məhkumluğu yox, möhkəmliyi hamını heyrətə salmışdı. Axund nə deyirdisə, o başı ilə yox işarəsi verirdi. Duyulana görə molla ondan kəlməyi-şəhadət deməyi, «bu fani dünyaya ağzında dua ilə vida etməyi» tövsiyə edirdi. O isə razı deyildi. Dünyadan «kafir» getmək, molla da «günaha batırmaq» istəyirdi. Qorodovoylar onun qoltuğundan qaldırıb stol üstünə çıxarmaq istədilər. O mane oldu. Özü qanadı kəsilmiş qartal kimi bir həmlə ilə sıçrayıb qalxdı. Onun ağ kəfəndən yuxarı, bozaran qırıxq başından savayı heç yeri görünmürdü. Kəfən ayaqlarını da örtmüşdü. Kürsüyə qaldırıb kəndiri boğazına keçirmək istəyirdilər. Müqəssir axunda sarı döndü. Nə dedisə, axund əlini göyə qaldırıb «dayan!» işarəsi verdi. Qorodovoyları kənar elədi. İrəli yeriləb altdan-yuxarı məhkumun üzünə diqqət və heyrətlə baxdı. Qorodovoylar əl saxladılar. Hamı heyrət və intizarla gözünü məhkuma dikdi. Görünür ki, müqəssir kəlməyi-

şəhadətini deməyə razı olmuşdu. Axund Əli ilə cənuba işarə verirdi: «Üzünü qibləyə, Məkkəyi-mükkərrəməyə çevir!»

Məhkum kürsü üstündə dümdüz, hərəkətsiz dayanmışdı. Bu duruşu ilə mərmərdən tökülmüş, əzəmətli məğrurluq heykəli kimi görünürdü. O polad ürəkli adamın amansız ölüm məqamında, belə böyük bir mənə ifadə edən bu təntənəli duruşu camaatı suya döndərmişdi. Bir an sonra o, sağına-soluna baxdı, sanki şahin kimi, qırılmış qanadlarına, bağlı qollarına göz yetirirdi. Bəlkə də vidalaşmaq üçün cərgələrdə dostlarını, qohumlarını, köməklərini axtarırdı. Birdən şimala tərəf çevrildi. Əyilməyən başını məğrur tutdu, ıldırımlar saçan gözlərini yaza və dərin üfüqlərə dikib ucadan, odlu bir həsrətlə çağırırdı:

- Lenin!
- Lenin!
- Lenin!

Zülm və cinayətlərdən qaralıb kəsilmiş havada, tutqun üfüqlərdə günəş kimi yanan, parlayan sözlə sanki asılan adamın ruhu, mənəvi aləmi, əsarət bilməyən fikirləri, onun parlaq həyatı, əsl ömrü əsarətdən xilas oldu. Sanki o, qəfəsdən qurtulan quşlar kimi sevinçək havaya qalxdı. Əngin fəzaları süzə-süzə, milyonların dodağından qopan böyük azadlıq mahnısını ayrı bir eşqlə, ayrı bir təmtəraqla, ayrı bir vəchlə oxumağa başladı. Bu böyük mahnı, kütlələri çulğayan ağır müsibət havasını çoxdan ıldırım kimi yandırır dağıtmışdı. İndi bütün nəzərlər dikildi, nöqtədən üzülmüş, o azad quşun musiqidən xoş, arzudan sözsüz, ümiddən şirin, gələcəkdən geniş və gözəl tərəvətlərinə zillənmişdi. Heç kəsin nəzərini səmalardan ayırmaq, heç kəsi yolundan qaytarmaq, heç kəsi yerində oturtmaq mümkün deyildi. İnsanları sanki əsrlərdən bəri qaynayan, ancaq indi ifadəsini tapan qəribə və ümumi bir həyəcan almışdı. Dar ağacı bir taxtapara kimi çoxdan bu həyəcan

icində boğulmuşdu. Xalq məhkumun qəlbindən, bir od kimi qopan böyük arzusunun dalınca ordu həvəsilə qoşmağa hazır idi. Camaat qarşısı alınmaz sel kimi meydanda ağır-ağır burulub dalğalanırdı. Bu dalğalar açılıb-bükülür, daşmaq istəyirdi. Bu dalğalar dar ağacı quranlar üçün çox qorxulu idi, çünki qış qurtarırdı. Dən açılırdı. Bütün yamaclardan, dərələrdən, keçidlərdən, yollardan sellər gəlirdi. Çağlayan bahar sularının qabağında heç bir qüvvə dayanmayacaqdı. Bu dalğaların heç bir bəndlə boğula bilməyəcəyi, bütün hədd-hüdudu uçurub aşacağı, daşacağı indi hamıya məlum idi. Dalğalar böyüyür, dalğalar gurlayır, dalğalar dar ağaclarını, zindan divarlarını dəhşətli zərbələrlə döyəcləyirdi...

Vəznəli kişi qorodovoylara qışqırdı, tez məhkumu boğazladılar. Təpiklə vurub kürsünü yerə saldılar. Axund dizlərinə çırpdı: «Ey məlun xəsərət - dünya vələxirə!»

Lakin nə axundun səsi, nə Vəznəlinin acıqlı əmri eşidilirdi. Məhkumun çağırışına camaatın səsi ucalırdı. Onun ağzından Lenin adını, dünyanın, xalqların böyük köməyinin, silaskarının adını eşidən kimi çoxları dar ağacına sarı yüyürdü. Lakin polisə yaylım atəşi onların yolunu bağladı. Mərdan yaralı, ölümcül halda düşdü, torpaqdan başını qaldırıb, məhkumun üzünə baxmaq istəyirdi. Polis gülləsindən qaçanlardan, çinar ağaclarına daldalamb atanlardan, «vur, vur!» səslərindən başqa heç bir şey görmək və eşitmək olmurdu.

Camaat Mərdanı tez aradan çıxartdı. «Qəriblər» xəstəxanasına apardılar.

Mərdan sol qicindən bərk yaralanmışdı. Güllə onun bud ətinə parçalamışdı. Yarası ölüm əzabı verirdi. Lakin fikri ayrı yerdə idi. Asılan oğlan haqqında, camaatın polislərlə toqquşmasından soruşurdu. Həkimlər ona müəyyən bir cavab vermirdilər. Bu barədə danışmaq qadağan idi..

- Lenin!

Bu böyük adın əzəməti hamını məşğul edir, düşündürürdü.

Məktəblilər dallarında çanta, maraqlıdan işləyən gözlərini birbirinin üzünə dikib deyirdilər:

- Lenini sən tanıyırsanmı?

Axşam kitabxanalara bir sıra təzə adamlar gəlib kitabxanaçını xəlvətə çəkirdi:

- Bəlkə sizdə Leninin kitabı ola?!
Çoxları fəhlələrin işdən çıxmağını gözləyirdi. Onlara yanaşib əvvəlcə əhval soruşur, xoş-beş edir, fabriklərdən uzaqlaşdıqca səslərini alqaldıb deyirdilər:

- Bizə Lenindən danış! Asılan oğlanın sözündəki mənanı bizə de! Başa sal!

Bu suallar hamıdan çox Yəhyaya verildi. O, sinəsinə çəkilən ağır dağın kədərindən çətin ayrılma da, bu suallarla məşğul idi. O, Bağıra, ölümünü də mübarizə silahı edən o sadıq gəncə komsomolun sadıq oğluna yanırıdı.

Qatardakılar məşinistin yanına keçib xahiş edirdilər:

- Lenin indi hardadır?

- Lenin indi hardadır?

Bagırın hazırladığı miniatür şəkillər şəhərbəşəhər, kəndbəkənd əldən-ələ gəzirdi. Böyük-kiçik, kişi-qadın, savadlı, avam, hər kəs, hər kəs o nurani adamı, milyonlara nicat və həyat gətirən adamı öpürdü. Hamı onun haqqında daha çox eşitmək, bilmək istəyirdi. Lenin! Bu böyük adla əlaqədar hər şey qüvvətli bir şüar kimi zehinləri işıqlandırır, doğma ata və övlad məhəbbəti kimi ürəkləri doldururdu.

Uzaq kəndlərdən piyada yol gəlib vağzalda dayanan kəndlilər soruşmağa adam axtarırdılar. Onlar Lenindən xəbər bilmək istəyirdilər.

Lenini tanıyanlar isə qəflətən oyanan xalqın qaynayan məhəbbətini alqışlayır, camaatı başlarına yığırdılar. Yüzlərlə barmaq basılı

kağızlar yazılırdı: «Yoldaş Lenin! Biz sizi istəyirik! Amandı, bizə kömək. Özünüz də gələ bilməyəniz, yoldaşlarımızdan bizə köməyə göndərin, yoldaş rəhbər, bizim salamımızı qəbul edin!.. Biz də rus qardaşlarımızın köməyiylə zülmədən, zəncirlərdən qurtulmaq istəyirik! Ümidimiz, pənahımız Siziniz. ey Qərbin və Şərqi xilaskarları!..»

Yara Mərdana bərk əzab verirdi. Onu böyrü üstə taxta çarpayığıya uzatmışdılar. Bəndləri sancır, sümükləri, kürəkləri əzirdi. Çevrilməyə nə icazə, nə imkan vardı. Tərpəşəndə bütün damarları gizildəyirdi. Buduna sanki şiş batırırdılar. Ürəyi od tutub yanır. Qurumuş dil-dodağını islatmağa su istəyirdi. Bəzən ağrı onu elə haldan salırdı ki, ufulu və iniltiyə də nəfəsi gəlmirdi. Mərdanı mənəvi bir yara da incidirdi: yoldaşlarından nigaranlığı, xüsusən çayxanada tanımadığı bir adama tapşırırdı hürufatdan nigaranlığı!

Təşkilatın vacib işini başa çatdırma bilmədiyini düşündükcə hirs-lənib ayağa qalxmaq... heç olmasa son nəfəsində vacib işlərini nizamla salıb sonra ölmək istəyirdi. Tərpəşən kimi qurumuş boğazı az qala tutulurdu. Dili ilə deməyə çətinlik çəksə də işarə verib su istəyirdi. Lakin ona qulaq asmır, fikir vermirdilər. Xəstəxanada onun müqəddəratı ilə maraqlanan yox idi. Bunu ummaq da olmazdı. Doğrudur, cəmiyyəti-xeyriyyənin pulu ilə düzələn xəstəxananın müntəzəm vaxtı var imiş. İndi də «xüsusi palata» deyilən bir şöbədə hər şey öz qaydasındadır. Ancaq Mərdan kimi «adamsız» xəstələr üçün tövləyə bənzər uzun və qapı-pəncərəsi sınıq-sökük bir otaq ayırmışdılar. Otağı həmişə külək süpürürdü. Haqqında kimsənin dava döyməyəcəyi məlum olan, əsasən ölümcül xəstələri, müalicəyə artıq ehtiyacı olmayanları bura atırdılar. Bura ən çox girib-çıxanlar əllərində xərkə ölüm axtaranlardı. Onlar az qala hər kəsə yaxınlaşıp, nəfəsinin kəsilib-kəsilmədiyini bilmək istəyirdilər. Həkimlərin və şəfqət bacılarının boş vaxtı olanda

hərdənbir buradan da ötürdülər. Xəstəyə dərman yazanda onun cibini, ya qiymətli şeyini soruşurdular.

Mərdan Yəhyaya, yaxud yoldaşlardan birinə xəbər göndərmək, həm də onların özündən bir xəbər bilmək üçün adam axtarırdı. Lakin onun solğun çöhrəsinə və sönük gözlərinə baxanlar heç nə deməyib ötürdülər, sanki onlar bu etinasızlıqla «sən dirilməyəcəksən, əl qatmağa dəyməz» deyirdilər. Bu, Mərdan üçün daha da ağır idi. çünki o ölmək istəmirdi. Onun zehni açıq, fikri ayıqdır. O, yorğun və yaralı duyğuları ilə düşdüyü zəifliklə vuruşur, ölümü özündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. «Qılçamı kəssələr, qollarımı da kəssələr, bədənimin bir yanını bütün üzsələr də mən ölməyəcəyəm, ölə bilməyəcəyəm. Mən yoldaşlarımı görməmiş... Yəhya deyənə əməl etməmiş... Hanı mənim körpə qardaşım... Anam məni nə üçün axtarmır?..»

İnsan xəstə olanda ürəyi incələr. Bütün dost-aşnası, hətta uzaq tanışları da yadına düşər. Gözünü qapıya dikib yol gözlər, hər xırda şeydən əsəbləşər, inciyər, küsər. Mərdan da belə idi. Vüqar və təmkinlə dolu olan həyatını sanki qan yuyub aparmışdı. Yaranın əzabı onu qar kimi əriltmiş, yarpaq kimi qurutmuşdu.

Mərdan düşünür, düşündükcə qapıya baxır, əllərini qaldırır və səslənmək istəyir. bədənidəki gənclik qüvvətinin tükəndiyini duyur, saralmış əllərinə, göy damarlarına, quru sümüklərinə, seçilən bəndlərinə baxdıqca ah çəkirdi.

Mərdan iri və bərk addımlar eşitdikdə, nəzərini ötən adamlara çevirir, dolu və ağır gövdəli həkimlərin, qulluqçuların gəlib keçdiklərini gördükdə, onların sağlamlığına həm həsəd aparır, həm də əsəbləşirdi. Ürəyində deyirdi:

«Cansağlığının, igidliyin qədrini bilmirsiniz. O gözəl qüvvətlə küncdə-bucaqda nə gəzirsiniz? Diziniz möhkəmkən, qüvvətli biləkləriniz varkən nə üçün haqq yolunda vuruşmursunuz? Bəs siz

nəyə lazımsınız? Xalqdansınız, ya yox? Niyə qaçıb Yəhyadan xəbər gətirmirsiniz? Niyə onlardan əhval tutmursunuz?!»

Mərdan xəyal içində idi. Qulluqçu qadın sement döşəməyə su çiləyib süpürürdü. Mərdan ancaq bundan hiss etdi ki, səhər açılmışdır. Boynunu qanırır pəncərəyə baxdı.

Hərdənbir yatan və ufuldayan xəstələrə nəzər saldı. Mərdanın gözü ağ xalath süpürgəçi qadına sataşanda əhval dəyişən kimi oldu: deyəsən, ürəyinə sərin güləb damcılattılar. Diqqətini toplayıb bir də baxdı. Xəyalından keçdi ki, «qadınlar mehriban olurlar. Mən buna deməliyəm, ürəyi yanar. Mənim adamlarımdan xəbər tutar». Döşəməyə əyilib ikiqat olan qadın ona yaxınlaşırdı. Yaxınlaşdıqca da Mərdan onu gözdən qoymurdu. Qadın bir də bütün boyu ilə ayağa qalxanda Mərdan nə duyduca dodaqları titrədi, rəngi dəyişdi, başını qaldırmaq istəyəndə yarası göynədi. Qışqıraraq başını yastığa basdı. Qadın onun qışqırtısına yaxınlaşdı. Yenidən açılan səhər işığında Mərdanın kölgə kimi cansız sifətinə baxanda ikiəlli dizinə çırpdı:

- Mərdan!
- Ana!
- Oğlum!
- Anacan!

Bu sözlərin hansının qabaqca və hansının daha qüvvətlə deyildiyini seçmək çətin idi. Çünki bunlar eyni qəlbədən qopan, eyni işıqlı və hərərətli qığılcımlar idi.

- Can balam! Bu nə gündür. anan öləydi. səni belə görməyəydi. Mərdan!

Sona özünü yaralı oğlunun yastığına yıxdı. Qorxusundanmı, sevincindənmi ya dəhşətdənmi elə bir haray çəkdi ki, xəstəxanada ayaq tutan adamların hamısı bura axırdı. Hamı bir-birinə dəyib soruşdu: «Ölən kimdir?», «Nə olub?», «Kim idi nalə çəkən?»

Mərdanın həkimi onun son və acı bir fəryadla öldüyünü zənn etmişdi. Sonanı şafqət bacısı bilib açıqlanmış, qolundan tutub kənar etmək istəmişdi. Lakin nə Mərdanın bəndləri keyimmiş qolları Sonanın çiyindən çəkilib, nə də Sonanın hönkürtüsü qoyurdu. Uzun fəlakətli ayrılıq və əzablardan sonra yenə də fəlakət içində birləşən ana-balanın təsirli görüşü o gün xəstəxanada ürəkyaandırıcı bir söhbət olmuş, dildən-dilə gəzirdi...

Sona oğlunun yarasına baxmaq istəyirdi. Həkim Abbasovun əl-ayağına düşüb yalvarırdı:

- Balamı səndən istəyirəm...

Abbasov ona təsəlli verib arxayın edirdi:

- Qorxusu yoxdur, ay xala, mən söz verirəm. Bir aydan sonra oğlun, igid oğlundur ki, var!

Sona Mərdandan Baharı soruşmaq istəyirdi. Üzülməsin deyə, məsləhət görmədi. Fikirləşdi ki, «Yəhyaya deyərəm». Bağırın bəd-bəxtliyindən də hələ də bir şey danışmadı. Bu vaxt Mərdan işarə ilə balaca qardaşını anasından soruşdu. Anası müəyyən bir cavab verməyib bir dəqiqəliyə oğlundan izin aldı.

- Bu dəqiqə gəlirəm!

Yəhyanın dalınca qaçdı.

Abbasovun köməkliliylə Mərdanı yeni, təmiz abad palatalardan birinə köçürmüşdülər. İndi o, həm tək deyildi, həm yarası sağalırdı, həm də dostları ilə görüş imkanı tapmışdı. Anası özü ona evindəki kimi qulluq edirdi. Cavanlardan hər gün yanma gələn olurdu. Bir müddət belə keçdi. Onun səhhəti yaxşılaşmaqda idi. İyirmi gün müalicədən sonra həkim ona qoltuq ağacı ilə palatada gəzməyə izin verdi. Mərdan ayağa qalxanda sevincinin hüdudu yox idi. Özünü zülmətdən çıxmış, dünyaya təzədən gəlmiş kimi duyurdu. O, həmişə yoldaşlarına deyirdi: «Can sağlığı! Can sağlığı!»

Mərdanın yanına yalnız Bağır gəlmirdi. Mərdan anasından və

yoldaşlarından neçə dəfə soruşmuşdu. Müəyyən bir cavab verməmişdilər. «Guya Bağır burada yox imiş, kəndə gedibmiş...»

Xəstənin halı pozulmasın deyə, Bağırın asıldığını Mərdandan gizlədirdilər. Günün birində Bağırın anası Mərdanın yanına yoluxmağa gəldi. Mərdan onu görəndə kimi gülümsədi. Bağır soruşdu. Qadın dayandığı yerdə quruyub qaldı, əlinə dəsmal alıb nalə çəkdi: «Bala vay, bala vay!..»

Mərdan kağız kimi ağardı. Bağırın başında bir iş olduğunu ancaq indi anladı. Dediyyə peşman oldu. Yatağından qalxıb oturdu. anasını çağırdı. Daha gizlətmək mümkün deyildi. Hər şey Mərdana əyan olmuşdu.

Mərdan asılan oğlanın Bağır olduğunu, Leninin şəklini yaydığı üçün asıldığını biləndə, elə bil ürəyinə güllə dəydi. başı sinəsinə əyildi. Haldan getdi. Solğun, quru dodaqları arasından odlu bir ufultu çıxdı. Bu xəbərdən sonra xəstənin vəziyyəti xarablaşdı. Boğazı biçildi, iştahı kəsildi, gecəli-gündüzlü xiffət elədi.

Həkim Abbasovun məsləhəti ilə yoldaşları Mərdanın yanına tez-tez gəlir, onu əyləndirməyə çalışırdılar. Evlərdən münasib xərəklər gəlirdi. Qəza komitəsinin çıxartdığı «Gənclik» qəzetinin ilk nömrəsini Suren Mərdana çatdıranda onu nə qədər sevindirmişdi!

Mərdan sanki əməyinin meyvəsini görürdü. Onun gətirdiyi hərfərlə olan yazını oxuya bilməsə də qəzeti əlinə alıb sevincək baxırdı. Sanki bu hərfələr, sözlər deyil, onun məslək yoldaşları idi. Sanki bunlar əsgər kimi düzülüb hazır dayanmışdılar. Sanki bunlar yoxsulların səsi, sözü və arzusudur!

- Hara durursan?

- Yazın, paltarlarımı versinlər!

- Uzan, uzan yerinə!..

- Doktor, mən yaxşıyam, daha bənd olmayın!.. Bəsdir!

İri gövdəli həkim Abbasov çarpayı yanında ayaqyalın duran

xəstənin qolundan tutub zorla yatağına salmaq istəyirdi. Mərdan darıxıb xəstəxanadan çıxmaq üçün həkimə yalvarırdı:

-Doktor, hələlik buraxın, gedim, başım ayılında lap desən altı ay gəlim yatım!.

- Yox. hacıoğlu, şuluq eləmə, yat! Beşcə gün sonra səni özüm geyindirib yola salacağam. Ancaq hələ yox, iş açarsan. Güllə yarası ilə zarafat olmaz. Yara bitişib qurumalıdır. Bura sənin evin deyil, xəstəxanadır. Müalicə tədbirlərini pozmaq olmaz.

Baxışından, duruşundan darıxdığı aydın seçilən xəstə isə hərəkətsiz durur, mərhəmət uman kimi Abbasovun üzünə baxırdı. Bu xəstə gənc o qədər arıq idi ki, paltar əynindən tökülürdü, ağ xalatin asqıdan sallandığını güman etmək mümkün idi.

Abbasov israrla Mərdanı yatağına salıb getdi. Xəstə ah çəkib əllərini başında çataqladı, gözlərini bir nöqtəyə dikib qaldı...

Üç gün idi ki, Mərdan həkimlərlə deyişirdi. Bunun da səbəbi vardı.

O. Bakı fəhlələrinin, qəza dəmiryol fəhlələrinin, həmkarlar ittifaqının və kəndlilərin aləmə səs salan hərəkətini bilirdi. Son günlərdə Yəhyanın başı çox qarışıqdı. Hətta təşkilata gələn bəzi məlumatı vaxtında Mərdana çatdıran olmurdu.

Suren bu axşam. lap gecə vaxtı Sonanın köməyi ilə palata pəncərəsinə yanaşmış, Mərdanın qulağına bir şey pıçıldamışdı. Mərdanın səbri tükənmişdi. Bu gecə kommunistlərin hökuməti ələ almaq qərarını, mühüm yerlərdə çıxış etmək üçün təyin olunan partizan dəstələrinin fəal hərəkətini Surendən eşidən Mərdan həvəsdən, sevincdən, mübarizə eşqindən titrəyirdi. Mərdan özünü pəncərədən atmaq, silah tapıb kazarmalara yüyürmək üçün fürsət axtarırdı.

Aralıq qarışmışdı. Xəstəxanaya adam buraxmırdılar. Şəhəri atışma səsleri bürümüşdü. Bütün gecəni şiddətli vuruşmalar getdikcə,

Mərdanın yatağına elə bil od tökülür, dayana bilməyib qalxır, axsaya-axsaya pəncərəyə yaxınlaşırdı. Xidmətçilər onunla dalaşırdılar. Anası gəlib ona keşik çəkməli oldu. Gecənin bir vaxtında pəncərədən səs gəldi:

- Mərdan, bizi təbrik et!
- Gözün aydın, Mərdan!

Yəhyanın arvadı Xədicə qubernatorun qaçdığını, əsgərlərin silahı töküüb təslim olduğunu Mərdana xəbər gətirmişdi. Bütün xəstələr xoşxəbər qadını dinləmək üçün yataqdan qalxdılar. Gecə vaxtı bütün şəhərdə bayram şənliyi duyulurdu, xəstəxanada bir oğlan tən bağına basıb gəraylı çağırırdı:

A yoldaşlar, agah olun,
Azadlıq zamanı gəlib!
Zalımın çarxı çevrilib,
Məzlumun dövrünü gəlib!..

Xəstələr pəncərədən boylanıb ötənlərdən soruşurdular:

- Qardaş, şəhərdə nə var, nə yox?
- Şəhərdə yaxşıca bayram var, bəy-xan hökuməti ömrünü sənə bağışladı!
- Bu yəqindirmi?
- Lap yəqindir, yəqindən də yəqindir!
- Ay səni xoşxəbər olasan!

Adamlar bir-birinə dəymişdi. Birinci palatadan yaralı zabidlərin axşamdan yox olduğunu danışdırlar. Xəstələr sevincdən qalxıb xalata bürünmüş, dalana, pəncərə qabağına tökülüşmüşdülər. Çoxu çıxıb getmək istəyirdi. Mərdan da bunların içində idi.

Həkimlər güzəştə getmirdilər. Mərdan deyirdi: «Ölsəm də, çıxacağam!»

Onu saxlaya bilmədilər. Özü gedib şkafdan paltarlarını götürdü. Mayın 3-də Abbasovun əlini sıxdı.

- Bağışlayın, mən, doktor, sizin sözünüə əməl edə bilmirəm. Vaxt olar, sizin xəcalətinizdən çıxaram!-deyib xəstəxana ilə vidalaşdı. Birbaşa revkoma. Yəhyanın yanına yüyürdü. Onunla şirin-şirin öpüşüb qucaqlaşdı, Yəhya onu danladı.

- Niyə dayanıb tamam sağalmağ istəmirsən?

- Mən, yoldaş Yəhya, ömrüm boyu həsrətini çəkdiyim işlərdən ayrı dura bilmərəm! Belə günlərdə mən qəbirdə də olsaydım, inan ki, qalxardım!

Yəhya onu təcili kəndlərə getməli olan təbliğatçı təlimatçılar qrupuna yazdı. Mərdan iki gün təlimat yığıncaqlarında iştirak edib Bakıdan gələn natiqlərə qulaq asır. «Zarya» kinosunda inqilab günlərindən bəhs edən tamaşa və çıxışlara gedirdi.

Böyük bir həvəslə kənddə iş qaydalarını öyrənirdi. Ağrıları, naxoşluğu isə yadından çıxmışdı. Yoldaşları deməsə, axsağını hiss etməzdi. Güman edirdi ki, «Mənim yerişim əslindən belədir».

Bu gün şad bir xəbər, tarixi bir teleqraf ildırım sürətilə bütün ölkəyə yayılmışdı. Hökumətin bolşeviklər əlinə keçməsi, bəy-xan ağalığına son qoyulması hər yerdə böyük bayram edilirdi. Hamı şəhərlərdə fəhlə və zəhmətkeşlər, kəndlilər, ordu hissələrindəki əsgərlər böyük bir şadlıq və həmrəyliklə bayraq götürüb nümayişə çıxırdılar. Hamı həyəcanlı idi. Qardaş Qızıl Ordu dəstələri əldə qızıl bayraq, gurlayan qələbə marşı ilə küçələrdən ötdükcə, pəncərələrdən alqış və gül-çiçək yağırı.

Qəza komitəsində camaat qaynaşırdı. Şəhər sevinc, şənlik, təm-təraq içində idi. Böyük müəssisələrdə, küçələrdə izdihamlı mitinqlər, alovlu nitqlər davam edirdi. Vacib iş çox, ehtiyac çox, adam az idi. Kəndlərə, dəmiryol məntəqələrinə, həmkarlar ocaqlarına təbliğatçılar, təşkilatçılar göndərmək lazım idi. Bu nəhəng işin hamısını

Bakıdan, partiya təşkilatından gələn yoldaşlardan gözləmək olmazdı. Bütün bacarıqlı qüvvələrdən, xüsusən hazırlıqlı komso-molçulardan istifadə etmək lazım idi.

Mərdan Güney kəndində təşkil olunan şuralara göndərilmişdi. Ancaq Mərdan vuruşmaq arzusunda idi. İnqilab döyüşlərində, fəhlə üsyanlarında, partizan dəstələrində iştirak etməyə imkanı olmadığı üçün təəssüflənirdi. Yəhyaya demək, heç olmasa qoşun hissələrilə Gürcüstan cəbhəsinə getmək arzusunu bildirmək istəyirdi. Yəhya deyirdi: «Onsuz da iş boğaza çıxır. Beş adam kəndlini başa salsan böyük işdir. Vuruşma yalnız cəbhədə olmur. Bu kəndlərin özü böyük cəbhədir. Sənin kimi rəncbərin əsl cəbhəsi buradır, kənddir. Düşmən hələ əl çəkməmişdir. O, kəndlinin avamlığından istifadə etməyə çalışacaqdır. Bu cəbhəni bərkitmək lazımdır. Xalqın içində işləmək, camaatı başa salmaq, Sovet hökumətinin məqsədlərini zəhmətkeşlərə tez və dürüst çatdırmaq lazımdır! Düşmənin hiylələrini açıb-ağartmaq lazımdır. Unutmayaq ki, bəy-xan tör-töküntüləri, mülkədarlar, mollalar, tacirlər dinc oturmayacaqlar. Biz işləyə bilmədiyimiz yerlərdə düşmən öz işini görəcəkdir! Ayıq olun. camaatın içində hərlənin!

On dördüncü fəsil

HALAL MAL

Azadlıq verilməz, alınar!

Mərdan Güney kəndinə qayıtmışdı. O, təbliğat briqadası ilə birlikdə Mövlam kişinin sədrlik etdiyi yoxsullar komitəsində işləyir, gecə-gündüz yoxsul kəndlilərin siyasi-ictimai fəallığını artırmağa, istiqamətləndirməyə çalışırdı. Yaqub ona demişdi:

- Qardaş, sən az-çox biliyin var. Bakıda, şəhər yerlərində olmusan, danışmağı da bacarırsan. Bizə çox köməyin dəyər. İş ki, silah gücünə gəldi, onda bizim borcumuzdur. Gürcüstan cəbhəsinə də lələşin gedər, ancaq izin versinlər!

Yaqub rayon milis idarəsinə işə təyin olunmuşdu. Kənddə az görünürdü. Mərdanın isə əsas işi kənddə idi.

O, mahir natiqlərdə olan həvəs və eşqlə yığıncaqlarda sadə kəndli dilində nitq söyləyirdi. Hər gün kəndliləri Sovet hökumətinin siyasətindən xəbərdar etməyə çalışırdı. O, hər bir məsələdən danışanda öz dili, öz qaydası ilə danışdı. Bu vəziyyətdə o, natiqdən çox dəstə başçısına, vuruşmağa hazırlaşan, partizanları yola salan, başa salan, iş tapşırıan komandirə bənzəyirdi:

- Yoldaşlar, biz indi görək Sovet hökuməti nə deməkdir? Böyük rəhbərimiz Lenin göstərib ki, Sovet hökuməti - fəhləyə fabrik-zavod, kəndliyə yer, su, gün-güzəran deməkdir! Dilənçiliyin daşını atmaq deməkdir! Sovet hökuməti - qardaşlıq deməkdir! Sovet hökuməti - rus, gürcü, azərbaycanlı... nə millət olur-olsun, fəhlənin, kəndlinin qardaşlıq hökuməti deməkdir. Yoldaşlar! Sovet hökuməti o deməkdir ki, heç bir köpək oğlunun haqqı yoxdur kasıba deyə gözün üstə qaşın var. Kasıbın gərək bundan sonra qaşqabağı açıla, üzü gülə!

Qərz ki, insan layiqli bir gün görə. Beş gün ömrü ah-uflla keçməyə. Sovet hökuməti odur ki, qoçular, hampalar, qansoranlar qara gününü qablaşdırın, rədd olsun! Bəy ağacları kürəkliyə kəsilsin! İndən belə dünyamızın əsl günü doğur! Mollalar deyir, yerin altında öküz var, bu yalandır! Boş, səfeh sözdür, yoldaşlar! Yerin altında öküz-möküz yoxdur. Yerin altında sağmalca inək var. Onu sağmağı, bollu məhsul götürməyi bacarmaq lazımdır. Dumduru suları yer üzünə, bax budur, göz işlədikcə ağaran düzlərə buraxmaq, dəmyə yerləri becərib güzlərə döndərməyi bacarmaq gərək! Sovet hökuməti yenə nə deməkdir? Öz əlimiz, öz başımız deməkdir! Qazandığımız qazanımızda qalandan sonra mənim məktəbim də olacaq, azarxanam da tikiləcək, uşağım uşaq, böyüyüm böyük olacaq! Bəli, olacaq! Teatrım da açılacaq, kəndimdə elektrik də yanacaq, buna nə söz! Mən özüm qulağımla eşitmişəm. Yoldaş Yəhya «Fəhlə» qəzetini yanımda oxuyub, mən fikir vermişəm. Rəhbərimiz deyir ki, avamlıq, savadsızlıq Sovet hökumətinin düşmənidir! Lap belədir ki, var! Deməli, bundan sonra böyükdən kiçiyə, şəhərdən kəndə bir dənə savadsız qalmayacaq. Hökumət bir-bir qolumuzdan tutub bizi oxudacaq, adam eləyəcək. Hər kənddə bir məktəb açılacaq, kasıb uşağı müft-müsəlləm bilik alacaqdır. Bizə köməyə gələn böyük rus qardaşlarımızdan dərs almaq gərək! İnqilab Rusiyanı ağ günə çıxarıb, bizi də habelə! Bu saat Moskvada uşaqları hökumət xərcinə yedirirlər, geyindirirlər, elm oxudurlar. Teatrlara, tamaşaxanalara aparırlar. Hələ üstəlik bir musiqi də çaldırırlar...

Belə bir ayrı aləm, yoldaşlar! Uşaqların əynində təzəcə paltar, qoltuqlarında kitab, bəy balası kimi bağ-bağçada ağ gün keçirirlər. Gündə də həkim gəlib soruşur: «Ay bala, bir yerin ağrımır ki?» Yay başı avtomobilə qoyub göndərilər daçalara: «Get havanı dəyiş, suyunu dəyiş». Bizim böyüklərimiz torpaq sahibi, öz işinin ağası olub, uşaqlarımız da belə ağ günə çıxıblar. Bundan da böyük bay-

ramımız yoxdur! Daha bəy-məy, ağa-mağa yoxdur. Hər ixtiyarat özümüzdədir. Kəndli qardaşlar, bir gəlin, bu gözümüzdə asılan qara pərdələri açaq görək dünyada nələr var. Biz azərbaycanlıları keçmişdə talan eləyiblər. Canavar yağlı tikəyə yüyürən kimi ingilis gəlmədi, osmanlı zopasını başımızda oynatmadı, alman burnunu soxmadı. Başqa düşmənlər torpaqlarımızı təpikləmədi... Bizi ayaqaltı eləyən, qul eləyən kim idi? Bəy, xan, ağa, nə bilim it, qurd!

Mərdan bu yerdə bir dayanıb nəfəsini dərir, həm də sıxlaşmış dayanana, papağı ilə tərini silən, gözlərini onun üzünə dikən kəndlilərə diqqət edir. Kəndlilər, sanki bu «rəncbər»dən gözləmədikləri təzə sözləri yaxşı eşitmək iştahası ilə daha da sıxlaşır, irəliləyən can atırlar.

Mərdan, sanki dediklərinə yekun vuraraq bir az da ucadan danışır:

- Bədir daha! Biz ki, indi fəhlə-kəndli hökumətini yaratmışıq, biz ki, indi qanlar bahasına işləri öz əlimizə almışdıq, gərək neyləyək? Birinci borcumuz budur ki, gərək ayılaq! Ayılaq, yoldaşlar! Dost-düşməni tanıyaq! Biz kəndlilər zəhmət adamıyıq. Kotanı, suyu, əkini-tikini ovcumuzun içi kimi bilirik. Ancaq bununla dolanmaq olmur. Zəmana bir cürdür ki, ala vurmağı bacardığımız kimi alakeşi müftəxorların başına çırpmağı bacarsaydıq, xanı, bəyi talamızın qanqalı kimi çıxartıb tərək eləsəydik, əlbət ki, çoxdan ağ günə çıxardıq, çoxdan yaxamız qurtarardı. «Keçənə güzəşt deyərlər». İndi gəlin ayılaq! Başlayaq vətənimizi abad eləyək. Torpağımızı qızıl eləyək. İnkilabımızın sayəsində qoy rus qardaşlarımız kimi, bizim də elmimiz olsun! Bax odur, o Gəncə çayının qırağında uçub sərdabada yatan kişini görürsünüzmü? O, dünyalarda tanınan şairlər şairi Nizami, bizim vətənin oğludur. O kişi şeir dəryasıdır axı! Mənim arzum var. O kişinin qəbrində böyük bağ salaq, ağaclar əkək. Lək-lək çiçək əkək. Qızılgül bəsləyək. Oraya gözəl dəmiryol

çəkək. Cümə günləri yol uzununu cavanlarımız çala-çala, oynaya-oynaya Nizami bağına gəzməyə getsinlər. Molla duası əvəzinə təzə söz eşitsinlər, şeir eşitsin, mahnı eşitsinlər!

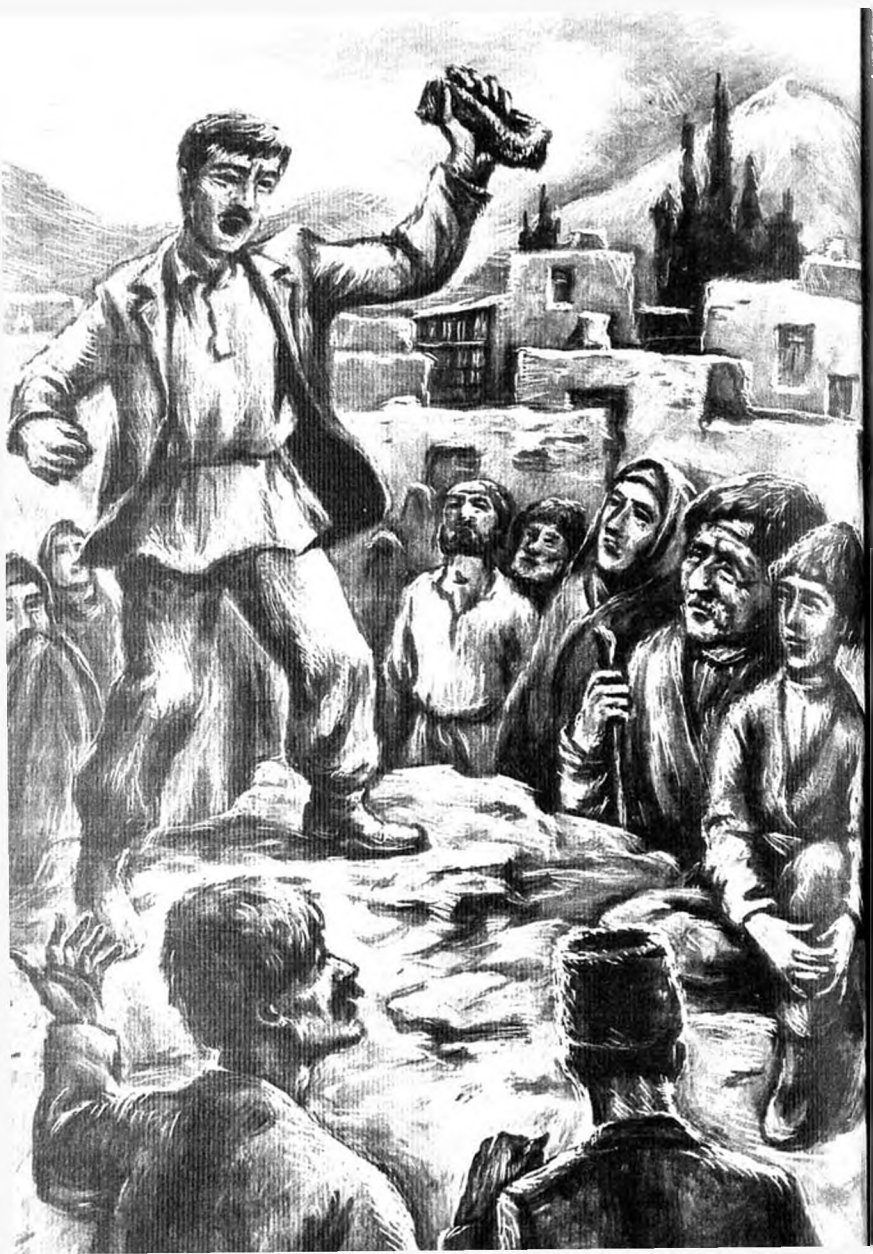
Bizim nəyimiz yoxdur! Bərəkətli torpağımız, durna gözlü sularımız, sənətimiz, peşəmiz, hörmətli camaatımız, əməksevən elimiz. Elmdən, maarifdən isə kasıbıq. Mollalar bizim evimizi yıxmışdı. İndi daha fırıldaqçılara uymaq yoxdur. Fəhlə-kəndli iş başına keçəndən sonra qollarımızı çirməyək, başlayaq işə!.. Başlayaq, ürəklə, canı-dildən başlayaq! Budur mətləb, yoldaşlar, ayılaq. Sovet hökumətimizə dördəlli köməyə başlayaq!

- Mən deyirəm, yaşasın inqilab! Yaşasın böyük rəhbərimiz Lenin! Yaşasın fəhlə-kəndli zəhmətkeş yoldaşlar!

Kəndlilər Mərdanın nitqini sevinc, alqış və qismən də heyrətlə dinləyirdilər. Mərdanın nitqinə bütün kənd qulaq asırdı.

Bu kəndə çox nətiqlər gəlib getmişdi. Çox sözlər deyilmişdi. Çox vədlər verilmişdi, Mərdanın sözlərində isə ayrı bir əlamət, ayrı bir qüvvət vardı. O, həmişəki kimi, rəncbərliyində danışdığı kimi danışdı. O, heç «kraxmallı» nətiqlərə oxşamırdı.

Naxışlı kürsüsü də yox idi. O, kəndin başında, uçub bir divarın üstündə, ayağına pillə kimi, birtəhər yer eləyib qalxır. «Yoldaşlar!» deyərək həmyerlilərinə elə sərbəst, elə mehriban, elə hərəratlə müraciət edirdi ki, deyəsən bu Sonanın rəncbər oğlu deyil, kim bilir neçə illər sümük sındırılıb hazırlanmış, böyük ustalardan dərs almış, kəndlinin min illərdən bəri ürəyində qaynayan arzuları nöqtəbə-nöqtə öyrənmiş, uca səslə deməyə cürət, fürsət və ixtiyar tapmış həqiqi bir el vəkildir. Adama elə gəlirdi ki, bütün kənd, xoşsəhbət, doğruçu və sədaqətli kişilərlə dolu kənd, Mərdan paltarına girib kürsüyə çıxmışdır. Ona görə də deyilənlər sarı yağ kimi cana yayılırdı. Mərdanın səsinə camaat özündən bir hissə, ömründən bir pay duyurdu. Çoxdan bəri kəndlilərin canından qoparılmış bu hissə

sanki Mərdanın ağzından çıxıb öz əvvəlki yerinə qovuşurdu. Camaat özünü rahat hiss edirdi. Dinləyənlər nətiqə tərəf daha da sıxlaşıb fikirləşir, mayak ətrafında dalğa vuran sular kimi dairəvi. mövc vurur, hərəkət edirdilər.

Bəziləri də bir dul arvadın oğlunun belə ağıllı sözlər tapıb danışmasına heyran olub qalmışdı. Gözünü nətiqdən ayırmırdı. Bəziləri isə Mərdanın dərs aldığı yerlərdən xəbər tutmuşdu. Onun dərin bir sevinclə Moskva, Bakı, Tiflis adını çəkəməsi, yumruğunu silah kimi göyə qaldırıb «Fəhlə-kəndli hökuməti!» deməsi, üzünü hamıdan əvvəl rəncbərlərə, yoxsullara tutması, varlılara düşmən olduğunu açıq deməsi bu cavan kəndlinin çox böyük işlərdən xəbər tutduğunu və xəbər gətirdiyini aşkar göstərirdi. Uzaqdan baxanda adam güman edirdi ki, arxasını dağlara söykəmiş, basılmaz bir qüdrət adından və həmin qüdrət dililə danışır. Mərdanın nitqi, hərəkəti və kənddəki vəziyyəti diqqətləri elə cəlb etmiş, elə ümumi bir ehtiram və etimad oyatmışdı ki, burada hər işin ondan asılı olacağına, kəndin o deyən yolu tutacağına hamı inanmış, etiqad etmişdi.

Hacı İbrahimxəlil mitinqdə yox idi. Səhər çayını içəndən sonra döşəkcə üstündə çönməmiş, kürəyini yastığa verib dizlərini qucaqlamışdı. Tez-tez o yan-bu yana çevrilir, elə bil tikan üstə oturmuşdu. Qəlyanı qəlyana calayıb fikrini dağıtmaq istəyirdi. Otağı dolduran acı və sərt tüstünün çubuqdanmı, çubuqdan az yanıb qaralmayan qəlbindən, başındanmı çıxdığını ayırd edə bilmirdi.

Mitinq olacağını xəbər gətirdilər.

Hacının ürəyindəki qorxu böyüdü. Qanı daha da qaraldı, rəngi daha da ağardı. Şadyanalığa yığılmış kənd camaatı, sevinən rəncbərlər, yoxsullar, qızıl əsgərlər, daş-divar üstünə qalxıb ucadan danışan Mərdan gəlib Hacının gözü önündə dayandı. Mərdan gözüni ətrafa gəzdirərək danışır, danışdıqca camaatın üzünə baxır, sanki bir adamı axtarırdı. Hacını görəni kimi barmağını silkələyəcək

və acığının hamısını onun üstünə tökəcəkdi. Bütün kənd camaatı da qayıdıb istehza ilə ona baxanda Hacı yerə girməsin, neyləsin!

Bu fikirlə narahət olan Hacı çaşıb qalmışdı. Ürəyində təkrar edirdi: «Gedim, getməyim? Gedim, getməyim?»

O, dinməz-söyləməz başıaşağı fikirləşirdi: «Gedim, necə gedim! Özümə gözdağı verməyəmi gedim? Yaman gündə dost yaxın gəlməz, düşmən tənə vurur. Bir Mərdandırı? Rəncbərlər, nöqərlər hamısı məni görüb barmaqla göstərəcəklər. Bəlkə də lənət oxuyacaqlar. Görünməmək yaxşıdır. Oğrunun yadına daş salmağa dəyməz. Düşmən düşmənliliyini ələyəcək, qoy gözüm də görməsin. Yox, evdə oturub gözləmək əfəldir! Görək dalı nə olur. Allaha təvəkkül, görək Allah nə istəyir... Səbir ələyək, Allah səbir ələyənləri dost tutar.»

Hacı müəyyən bir qərara gəldiyindən ani bir həzz alıb çubuğunu bir də doldurdu. Dizi üstə qalxdı. Gözü həyəətə, nöqərlərin əli ilə üst-üstə vurulan və bazar üçün hazırlanmış arpa çuvallarına sataşanda, nədənsə yenə onu fikir götürdü:

- Getməyəm, lap pis olar, ayağı çarıqlılar bəhanə axtarırlar. Deyərlər «Sən Sovet hökumətini istəyən olsan, onun mərəkəsinə gələrdin. Sənin gözün götürmür, kafir!» Özüm düşmənin əlinə fürsət verirəm. Ey dili-qafil, bu nə axmaqlıqdır mən ələyirəm, durum ayağa!.. Xeyr, getmək vacibdir! Getməliyəm, girəvə tapsam, bir Mərdana xoşgəldin də ələməliyəm. Məsəl var «sürümün xatırına, çobana salam verərəm». İşdir, qəzadır, bir qırmızının, dili dinc durmayanın biri çıxıb doğrudan da desə: «Ay Hacı, sən haman adamsan ki. Mərdanı kənddən sürgün ələmişdin, haman adamsan ki. Kişinin tifağını dağıtdın. İndi nə olub? Mərdan belə şirin düşdü?» Bəs onda?.. Onda nə olsun? Eləsinin cavabını verməyə nə var! Deyərəm: «Ay əvaminnas, keçən günlər getsin, gəlməsin! Onda padşahlıq zamanı idi. Qardaşı qardaşdan ələyirdilər. Biz nadan, buralar avamıstan idi. Zalım Nikolay, biz həmvətənləri bir-birimizə

salışdırıb düşmən ələmişdi. Axmaq idik. Qanmırdıq, başa düşmürdük, olmuşduq qanlı-bıçaq. İndi, şükür Allaha, ələmişik tavarışlik! Hamımız olmuşuq canbirqəlb qardaş! Mərdan kimi bolşevik vücutlar köhnə ədavəti yaddan çıxaranda mən niyə gərək çıxarmayam! Beş günlük dünyada insan niyə gərək naşükür ola? Yaşda Mərdandan böyüyəm, ağsaqqalamsa, qanacaqda, divan işində o kişinin əlinə su tökməyə qabiliyyətim çatmaz! Niyə gərək mən belə nazik mətləbləri başa düşməyəm?.. «Hə, əşi... sözə basmağa nə var. Dilin ki, qadağı yoxdur.»

Hacı tələsə-tələsə bunları fikirləşirdi. Özü də bilmədi ki, yeddi arşın bir çərək tirmə qurşağını belinə haçan dolayıb, haçan başmaqlarını geyinib, haçan gümüş qotazlı Xorasan əbasını çiyinə salıb və haçan saqqalına sığal verib.

Gözünü açanda özünü aşağı küçədə, yolun ortasında yeyin yeriyan gördü. Ətrafda heç kəs yox idi. Nə bir səs, nə bir nəfəs! Deyəsən, böyükdən-küçiyə hamı yığışib Mərdanın nitqini eşitməyə gedib. Bircə qalan tək Hacı imiş...

Hacı ətkələrini əlinə yığdı. Yeyinlədi. Bir az gedəndən sonra çiyindən sürüşən əbanı qoluna doladı. Ətrafına baxdı. Adam olmadığını görüb ar ələmədi. Uşaq kimi yüyürməyə başladı. İndiyə qədər Hacı belə yüyürdüyünü nə görənlər olmuşdu, nə eşidən.

Çox çəkmədi Hacı tər basdı. Nəfəsi tövşüdü, dizləri ağrıdı, buna baxmadan Hacı özünü «Mərkəyə» çatdırmaq istəyirdi. Qoruqçu oğlunun tinindən dönəndə səs eşidildi. Küçə dolusu camaatın gəldiyini gördü. Yığıncığın dağıldığını güman edib gecikdiyinə heyfəsiləndi: «Vay, lənət sənə, kor şeytan!» deyib dizinə vurdu. Addımlarını yavaşıtıdı. Gələnlərə baxdı. Enli qayış bağlamış. uzunboğaz çəkmə geymiş bir oğlan bərkədən gülüb danışa-danışa yeri yirdi. Hacı diqqət ələyəndə onu tanıdı. Ürəyi döyündü, yolun ortasında dayandı. Nə geri dönə bildi, nə də irəli getməyə cürət ələdi.

Mərdan Hacıya salam verdi:

- Hacı əmi, kefin, əhvalın, görünürsən?

Mərdanın bu rəftarından Hacı elə sevindi ki, uşaq kimi gülümsədi:

- Kefin, əhvalın yaxşı olsun, ay oğul! Allah səni görün neçə belə mərtəbələrə...

Bunu deyib dükçə kimi onun qabağında dığırlandı, cəld tərپəşdi, ikiqat əyildi, əllərini uzadıb Mərdanın əlini sıxdı.

Mərdan əlini cibinə saldı:

- Hacı əmi, - dedi, - sizin məndə əmanətiniz var axı, hərçənd uşağın paltarını saxladınız, mən sizin saatınızı saxlaya bilmərəm, buyurun!

Saatı zəncirlə Hacınin ovcuna qoydu. Hacı gözlənməz bir işə rast gəldiyi, əvvəlcədən bunu ehtimal etmədiyi üçün susdu və duruxdu: bir az sonra qorxa-qorxa dedi:

- Nə zəhmətdir çəkirsən, ay oğul! Bu saat da sənin ala gözüne qurban olsun! Qoy cibinə, divan adamısan, lazımlı olar!

- Yox, Hacı, sənin saatınla işləyə bilmərəm. Sağ ol!

Hacınin sözü kəsildi. Mərdanın yanı ilə yeriyə-yeriyə üzr istədi:

- Uşağın paltarından sarı nigaran olma. Birə-beş çatar. Ancaq xahişim budur ki, elə şeyləri, mənhus keçmiş zəmanəni unudaq. Zəmanə pis idi, düşmənlər biz dostların arasına girib vuruşdururdular.

- Ay Hacı, mənim sənnən heç dost olduğumu görən yoxdur axı!

Hacı Mərdandan gözləmədiyi bu qırmızı sözü başqaları eşitməsin deyə, səsinə işə saldı, malalamaq istədi:

- Məsələtün deyirəm də, məsələtün deyirəm, oğul!..

Mövlam kişi Hacıya ilk vay xəbərini verdi.

- Hacı, - dedi, - «məsələtün»ün o olsun ki, sabah otaqların ikisini boşalt, bizə lazımdır.

Hacı Mövlamın üzünə baxdı. Sanki bu xəbərin həqiqət, ya zarafat olduğunu seçmək istəyirdi. Həzin bir səslə razı oldu:

- Baş üstə!

- Özü də darvaza tərəfdəki eyvanlı otaqları! Biri sovetə lazımdır. Birində də Mərdan yoldaş olacaq. Külfəti gəlir! - Hacı bir xeyli dinməz-söyləməz durdu. Mövlam kişiye, sonra Mərdanın üzünə diqqətlə baxdı. Onlarda umduğundan bir əsər görmədiyi üçün alacsız boynunu çiyinə qoyub cavab verdi:

- Nə deyirəm, indi ki... Bizim borcumuzdur...

Camatdan ayrıldıktan sonra Hacı evə gəlmədi. Doqqazda dayanıb həmsöhbət axtarırdı. Rast gəldiyinə yanaşib ədalı bir dil ilə deyirdi:

- Yalan imiş qardaş, yalan imiş! Yalan imiş ki, bolşeviklər mal bölür. Bolşeviklər xəbis adamların mallarını alırmışlar. Oğrunun, ayrinin malını alırmışlar. Bolşeviklər, bir Allah haqqı, peyğəmbər kimi doğruluq tərəfdarı imişlər! Onlar halal adamın malını özünə qaytarırlar. Budur, Sovet hökuməti qurulan kimi mənim halal malım, saat-sapoşqam özümə çatdı. Yoxsa neçə il idi əlli-ayaqlı getmişdi. Sovet hökuməti özü yaxşı tanıyır, yaxşı bilir kimdən almaq, kimə vermək lazımdır. Nə var ilədir, nə yox ilə! Burda halallıq lazımdır! Məni halal adam tanımasaydılar, haçandan əldən çıxan saat-sapoşqamı gətirib çəğbacağ özümə verərdilərmi? Ay tövbə! Doğru deyib atalar, halallıq düzgünlük aparar! Vəssalam!

Hacı evə qayıdanda sifətinin mülayimlik ifadəsi sönüb getdi. Gözləri məşəl kimi yanmağa, dodaqları köz kimi qızarmağa başladı. Qaşı düyüldü, üzünün dərisi qızmış qaval kimi dartıldı, bərkidi, qu-laqları səsə düşdü.

Dul evlad oğlunun, o «nökər gədənin» kənddə məğrur-məğrur yeriyib ağayana danışması, Hacıni istehza ilə dindirməsi və onunla «dost» olmadığını apaçıq söyləyib fəxr etməsi, otaqların xəbəri,

Mövlamın, o «qoca nökr»in əmri Hacıya güllə kimi dəymişdi. Hacı aldığı yaraların ağrısını tez hiss etdirməmək üçün çox dözümlü və çox qoçaqlıq göstərmişdi. Küçədə soyuqqanlı dayandı, yazıq-yazıq danışdısa da ürəyindən axan qara qanları saxlaya bilmədi. Mərdanın sözləri onun yalnız ürəyini deyil, qürurunu hampalıq, və hacılıq izzətini də sındırmışdı. O bu dərdi gora apara bilməyəcəkdi. Gora deyil, arvadının yanına da apara bilmirdi. Hıqqına-hıqqına eyvana çıxmamış Ağarəşidi çağırırdı:

- Get, - dedi, - kəhəri yəhərlət!

- Kim gedir?

- Sən!

Ağarəşid nökrü səsləyib tapşırıq verdi, eyvana, atasının yanına qayıtdı. Hara getməli olduğunu soruşmaq istəyirdi. Lakin atasının çöhrəsindəki qəzəbi hiss edib soruşmurdu, sakitcə dururdu. Bilirdi ki, vacib bir iş üçün göndərir və bu saat hamısını başa salacaqdır.

Hacı otağına keçdi. Pəncərənin qabağında dayanıb batmaqda olan yaz günəşinə, üfüqlərin qan rənginə baxdı. İçindəki alovların acı tüstüsünü bir ahla sinəsindən buraxdı, oğlunun çiyindən tutub özünə sarı çəkdi və qəti dil ilə tapşırırdı:

- Qoy bir az da hava qaranlıqlasın, görün olmasın. Kəhəri minərsən, çaparaq gedərsən Ələs bəyin evinə. Evdə tapa bilməsən xəbər alarsan, idarədə ya qulluq yerində, haradasa, qərəz taparsan. Bağbanlarda olsa da gedərsən, qırağa çağırıb soruşarsan. Deyərsən, atama dediyiniz «haqq-hesab məsələsi» necə oldu? Gözləyək, yoxsa yox! Haqq-hesabı özünüz çürüdəcəksiniz, yoxsa bizdən də gələn olsun! Haçan, necə və nə sayaq! Ələs bəy nə desə, qulaq as! Səni onun ixtiyarına verirəm; yaraq-əsbabını da götür. Eşitdinmi? Durma, qoçaq oğlum!

Ağarəşid bir şey soruşmayıb ata mindi, gecə qara qanadları ilə bahar üfüqlərini örtəndə şəhərə yola düşdü.

Hacı kiçik oğlunu, Ağaməcidi də bu sifarişlə Mərdanın yanına göndərdi: «Eşitmişəm Sovet hökuməti Poyluda menşeviklərlə dava eləyir. Allah bayrağını uca eləsin! On erkək verirəm qızıl əsgərlərə, qovurma üçün, adam göndərin, aparsınlar».

Uşaq gedəndən sonra Hacı fikirləşdi: «Bunu elə yerdə demək lazımdır ki, beş adam eşitsin. Xalq əlli manat kasıba ianə verəndə adı dillərə düşür. On erkək zarafatdır? Niyə xəlvətdə aşırınsınlar? Mərdan da xalis vələdüzzinanın biri, hər yerdə mənim kölgəmi qılıncalayır. Belə xeyir sözümü açıb ağardan deyil. Nahaq işdir!..» Hacı qapıya çıxıb nökrü səslədi:

- Gədəni bəri çağır! Yolundan qaytar!

On beşinci fəsil

QANLI GÜN

Azadlığı qorumaq - onu fəth etmək
qədər müqəddəsdir.

Atışma səsinə gecədən camaat ayılmışdı. Damlara, divar başlarına çıxıb qulaq asanlar bunun mənasını anlaya bilmirdilər. Uzaqda, şəhər tərəfdə, gecənin zil qaranlığı içində get-gedə şiddətlənən partapartın nə demək olduğunu bilən yox idi.

Şəhərə yaxın faytonçu Əhməd vağzaldan gəldi, deməyinə görə «Gəncə bəyləri, müsavət zabitləri üsyan eləyiblər». Böyük bir dəstə vağzala hücum edirmiş, fəhlələr qızıl əsgərlərlə arxa-arxaya verib əksinqilabçıların ağzını qaytarıblar, bərk vuruşma gedir. Alabaşlıdan dəmir yolunu da sökürlərmiş...

Mərdan iki gün əvvəl təbliğat arabası ilə Kür qırağı kəndlərinə çıxmışdı. O, məruzə edir, sonra da artistlərin köməyiylə tamaşa veririrdi.

Xüsusiən torpaq bölgüsünü kəndlilərə başa salmaq çətin idi. Bir qismi mülkədarkan, qolçomaqdan alınası torpağı hökumət yeri sayırdı. Bəzi adamlar bölgünün tez aparılmasını, bəziləri isə «ehtiyat lazım olduğunu» deyir, hampalardan çəkinirdi...

Əvvəllər Mərdan təlimatçılardan eşitdiklərini, şəhərdə öyrəndiklərini eynilə deyirdi. Sonra yəqin etdi ki, burada yalnız mülkədarlara, hampalara qarşı deyil, din və etiqad məsələsinə qarşı da camaatı ayılmaq lazımdır. Şəriətin çürük sözləri çox yerdə işə mane olur, düşməyə kömək edir. Çaybulaq kəndində bu lap açıq görünürdü. Qarakişi adlı bir kəndli iclasda qalxıb «höcət» edirdi.

- A bacıoğlu, - deyirdi, - sən hampanın torpağını talayıb mənə

verməklə, əkdiiyim-biçdiyim halal olarmı? Biz müsəlmanıq axı! Allah Quranda deyib özgə iynəsi ilə tikilmiş paltar geyib naniyə qılsan, batildir. Sən indi gətirib özgənin yerinə xıç salmaq, toxum səpmək istəyirsən, bu hansı dində var? Onun məhsulu it qanından haramdır! Onu yemək olarmı, ona əl vurmaq olarmı?!

Qarakişinin dediklərini təsdiqləyənlər də oldu.

Mərdan ona belə cavab verdi:

- Haram-halal mövhumatdır, yoldaş! Hampanın yeri bizə ana südü kimi halaldır.

Qarakişi daha da pis danışdı:

- İndi ki, haram-halal yoxdur, o minib gəldiyiniz arabanı mənə verin, bostanıma peyin daşıyım!

Mərdan dedi:

- O bizim deyil, sənin kimi bir kəndli qardaşıdır.

- Yer də elə! Özgə malını...

Mərdan dedi:

- Yoldaşlar, mən bu dayının belə cəhl çəkəcəyini bilib hazırlaşmamışam. Ancaq onu bilirəm ki, mülkədar, hampa bizim qanımızı sovrandır. Onun yeri bizə halaldır. Hampa çox işləyir, ya kəndli? Əlbəttə, kəndli. Hampa ağzında qəlyan, əlində qamçı, altında kəhər at, gəzir, buyuruq verir. Gün altında qabıq qoyan kimdir? Kəndli! Soyuqda, qarda donan kimdir? Kasıb! Əkib-biçən, camaata çörək verən kimdir? Kəndli!.. Belə olanda daha yer niyə kəndlinin əlində olmasın? Sovet hökuməti ədalət hökumətidir. Kəndlini mülkədara, hampaya möhtac qoymaz! Qarakişi dayı, şəriət mövhumatdır, əl çəkmək lazımdır. Sən Sovet hökumətinin sözünə bax, ziyan görsən mən zamin!

O gecə Mərdan öz yoldaşları ilə söhbət eləyirdi. Artistlərdən biri onu töhmətləndirirdi:

- Sən Qarakişinin sözünü uzatdın.

Biri də deyirdi:

- Sən gərək haram-halal məsələsini qoymayıydın.
 - Mən qoymadım, o özü açdı!
 - O çox da açdı. Sən gərək sübut eləyəydin ki, yer hampanın deyil. Deyəydin: yerdir, hampa qoluzorlu olub, çəkib yoxsulun əlindən alıb. Yer əkəndir. Elə desən, sözü kəsildirdi. Sabir neçə il bundan qabaq gör nə yaxşı yazıb:

Zəhmət əkənin, güc öküzün, yer özününkü,
 Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!

Sən gərək bunu deyəydin. Kəndlilər Sabirin sözüne inanırlar. Mərdan dinmədi. Ürəyində artistə cavab verirdi ki, «bildim demədim? Sabirin sözlərini bilsəydim, əlbəttə deyərdim, ucadan sizin kimi oxuyardım. Kitabımı heç qoltuğumdan yerə qoymazdım...»

Mərdan az qala bütün gecəni öz məruzəsini düşünür, düşündükcə dizinə çırpırdı: «Ay elmsizlik, vay savadsızlıq!» Onu da fikirləşdi ki, artistlərin özünə tapşırırsın, kəndlilərə Sabirin kitabından çox desinlər!

O hamıdan gec yatdı, fikirli yatdı.

Gecə qulağına atışma səsi gəldi. Cəld qalxıb çölə çıxdı. Həyətdə xeyli dayandı. Diqqətlə qulaq asdı. Şəhər tərəfdən gələn tütəng, pulemyot səslərini aydın eşitdi və seçdi. Qayıdıb tələsik geyindi, tapançasını bağladı, yoldaşlarını oyatmadı. Araba atlarının birini açıb mindi, birbaşa vəğzala çapdı.

Atışma səsinə Sona da çıxmışdı. O, onsuz da bərk narahat idi. Bilirdi ki, Sovet hökumətinin tədbirləri çoxlarının xoşuna gəlmir. Mülkədarlar, hampalar xorlayırlar. Evində oturduğu Hacı arvadı, hərdən lap açıq danışdı: «Biz buna dözə bilməyəcəyik, gözdağı ilə yaşamaqdansa, ölmək min pay yaxşıdır».

Mərdan da artistlərlə uzaq kəndlərə gedib, qolçomağın biri tindən çıxar, onu silahla susdura bilirdi. Belə iş üçün qoçu saxlayan azdırmı...

Ala-toran çəkilməmişdi. Küçədə heç kəs yox idi. Arabaya doluşub ot biçininə gedənlər isə bir şey bilmirdilər. Sona ürəyini ovuşdura-ovuşdura şəhər tərəfdən gələn qarışıq partapart səsinə qulaq asır, daha da vahimələnirdi. Səhərə yaxın küçəyə çıxanlar çoxaldısa da yenə müəyyən xəbər verən olmadı. «Manevr var, menşevikin üstünə gedən qoşundur». Biri deyirdi: «Qaladan adam qaçıb». Kimisi də Bağbanlar tərəfdə qaçaq qovalandığını deyib camaatı sakit etmək istəyirdi. Sona oğlundan çox nigaran idi. Evə qayıdıb başmaqlarını çıxartdı, ayağına bir cüt köhnə çarıq geydi. Əl ağacını götürüb yola düşdü. «Nə təhər olsa özümü qonşu kəndə salmalıyam. Görüm bu nə atışmadır. Görüm şəhər niyə bir-birinə deyib, görüm axı bu nə işdir, gədənin başında nə var...»

Məscid qabağından yuxarı dönəndə Hacı İbrahimxəlilin ayağını üzəngiyə qoyaraq ürəkdən «ya Allah!» deyib atlanmaq istədiyini gördü. Öz evindən yox, qardaşı uşağının evindən çıxan çuxası, uzunboğaz çəkməsi ilə, möhkəm geyinib çıxan bu hiyləgər Hacı sərəfəri Sonanı şübhəyə saldı. Xəyalına gəldi ki, bəylərin işini eşitsə, bu da qudurar. Nə bilirsən, bəlkə də eşidibdir. Bunlar fəndgir olurlar. Bəlkə qabaqcadan bilirmiş. Bəlkə bu işdə əli var, bəlkə...

Hacıyı yoxlamaq üçün ərkyana soruşdu:

- Ay Hacı, xeyir ola səhər-səhər? Sən bilərsən, bu atışma-zad nə olan işdir?

Hacı dinmədi, atını çevirib sürmək istədi. Sona Hacı sərəfəri sükut və hərəkətdən lap şəkə düşdü. Bu işdən xəbərsiz olmadığını yəqin etdi. «Yoxsa, - dedi, - bu şuluqluq gündə boş yerə atlanmaz!»

- Ay Hacı, xeyir ola, sərəfəri haradır belə?

Hacı əyri-əyri Sonaya baxdı və dabanları ilə atı vurdu. Sona Hacı sərəfəri tutulduğunu, nə iş üçün aradan çıxmaq istədiyini bildi.

Bədəni titrədi, fikrinə gəldi: «Amandır, bu fitnəni əldən qoyma ki, Mərdanın dalınca gedir».

Sanki dost və sayıq bir səs bunu Sonanın qulağına pıçıldadı. Sona qarşısında dayanan atlıya nisbətən özünün «qadın acizliyini» baxmadı.

Hacının atı çapmaq istədiyini görüb cəld irəli yeridi, əlini cilova atdı:

- Soruşmurammi, ay Hacı, nə səfərdir? Bu qarışıqlıqda hara qaçırsan?

Hacı Sonada bu sifəti görüb çaşdı, bilmədi nə cavab versin. Bir əli ilə çuxasının ətəyini tutub yəhərin qaşını örtmək istədi, o biri əli ilə də cilovu onun əlindən almaq üçün dartdı:

- Burax, ay mürtəd qızı, oğlumdan nigaranam. Səhər-səhər məndən nə istəyirsən?

Hacı cilovu Sonadan almaq üçün atın başını birdən bərk çevirəndə yerə bir tufəng düşdü. Sona cilovu əlindən buraxmadı, qışqırdı:

- Tufəngləri hara aparırsan, ay saqqalın qanına bulaşsın?

Sona bu sözü elə bərkdən və dəhşətli bir səsle dedi ki, eşidənlər böyük bir fəlakət baş verdiyini güman edərdi.

Hacı vəziyyəti pis görüb ata dəydi. At Sonanın ayağını basdı. O, daha bərk qışqırdı və Hacının çuxasından tutub elə çəkdi ki, kişi az qaldı təpəsi üstə yerə gəlsin. Hacı hirsəndi, yəhər qaşındakı tufənglərin birini çəkib küpü ilə Sonanın başına çırpmaq istədi. Tufəngin lüləsi qoluna ilişdi.

Sonanın səsinə gələnlərin çoxu kənardan baxırdı. Mövlam kişi küçə ağzında görünəndə Hacı tez ata dəydi. O, şişman bədənilə atın yalına sinib tufəngləri bərk-bərk tutmuşdu, ayaqları ilə atı döyürdü. Mövlam kişi əl qaldırıb: «Dayan!» dedi. Hacı Mövlam kişiye nişan ala-ala sürürdü. Mövlam kişi bir də qışqırdı. Hacı çaxmağı çəkməmiş Mövlam kişinin beşaçılanı dilləndi. Güllə Hacını at üstə dik qaldırdı. Sanki Hacı qalxıb nə isə etmək, hazırlaşmaq istəyirdi.

Əslində isə elə deyildi, Hacı vahimədən qalxdı. Özünü doğrulda bilməyib arxası üstə atın belinə yığıldı. Cilovun boşaldığını hiss edən at azad olunmuş kimi yerişini yavaşıtmağa və kişnəməyə başladı. Mövlam kişi yüyürüb tufəngləri atın belindən açdı. xurcunu yoxlayanda patronla dolu görüb camaata göstərdi. Kəndliləri çağırdı:

- Niyə dayanmısınız, görmürsünüz? Nə yatmısınız. a zalım uşağı! Onun gününəmi düşmək istəyirsiniz? İçimizi tərtəmiz eləməmiş, bilirsiniz ki, gün görməyəcəyik!

Sona xurcunun bəndini aralayıb patronlara baxır və deyirdi: «Bir baxın, bir mömin Hacıya baxın! Quldurbaşı bu işi eləməzdi». Sonanın Hacıya rast gəlməyi, deyişməyi, Hacının ölümü və kəndə yayılması bir anda oldu. Ona görə də bütün bu işlərin mənasını və səbəbini Sona birdən-birə kəsdirə bilmirdi. İllah da Mövlam kişinin əjdaha kimi tufəng çəkməsini, doqqazın ortasında Hacını yerə sərməsini, arvad-uşağın vay-şivənini görüb Sona özünü itirmişdi. Üzü üstə, qolu qoltuğunda qatlanmış bir halda yığılan iri gövdəli meyidi görmək nədənsə Sonaya dəhşətli idi. O. ömründə belə hadisəyə rast gəlməmişdi. İnsanın rəngi nə tez dəyişirmiş! Güllə yarasından bir damcı da qan çıxmazmış... Bu- əlbət ki, qorxudan idi. Mövlam kişinin gülləsi açılmamış Hacının canı çıxıbmış.

Sona həyəcan içində idi. Harada olduğunu, nə etdiyini və necə etdiyini düşünürdü. Çiyindənə yapışan qüvvətli bir əl onu silkələdi. Mövlam kişi beşaçılanın birini onun qucağına basdı: «Bu sənə lazım olar, həmişə bala qundağı qucaqlamaq üçün hələlik silah qundağı tutmalısan, ay arvad!»

Sona istər-istəməz əlini tufəngə atdı. Bütün ömrü boyu ona yad görünən silah, sanki dost əlindən çatdığı üçün Sonaya xoş gəldi. Tufəngi ikiəlli tutdu. Mövlam kişi deyinə-deyinə getdi. Divar dalında söyüş eşidildi, bir atlı çaparaq şəhərə sarı ötdü.

Sona səksəkəli addımlarla Mövlam kişinin dalınca gedirdi.

Tüfəngi kösöv kimi tutmuşdu. Sanki bu saat qarşısındakı tonqalı qurdalayacaqdı..

Ürəyinə nə gəldisə, qayıdıb dala baxdı. Küçə bomboş idi. Ağlaşma səsi gəlirdi. Silahı yuxarı qaldırıb gözü önündə tutdu. Yarıheyrət, yarımaraqla diqqət elədi. Sanki əlində belə bir şey olduğunu ancaq indi duymuşdu. Tüfəngin işıldayan çaxmağına, qırmızı qundağına, at qulağı kimi düz nişangahına fikir verdi: «Arvad xeyləyinə ayıb olan işdi, söz çıxardarlar, mənə nə yaraşır...»

Mövlam kişinin qəzəbli sifəti, yanan gözləri Sonanın nəzərinə gəldi. Təsirli səsi təkrar eşidildi: «Bala qundağı qucaqlamaq üçün silah tutmalısən!»

Bu söz müqəddəs bir çağırış, bir məsləhət kimi onun qulağında səsləndi. dərhal ürəyinə yeridi. Dördyol ayrıncında çaşıb tərəddüdlə qalan, hansını seçməyi bilməyən adam bələdçinin göstərişindən necə doğrular, istiqamət alarsa, bu çağırış Sonada elə bir hiss oyatdı. Bu hiss daxili və oyadıcı bir sərinlik kimi qadının bütün damarlarına yayıldı.

«O zaman deyil. ölüm-dirim ayağıdır. Bir patron mənə qarşıdan artıqdır. Sözsə-sova uyub bu günə qalmadıqmı? Yox, yox!»

Sona əlini qayısa keçirib cəld tüfəngi çiyinə saldı, yeyinlədi. Yeridikcə uzun və cüt hörükləri silahın qundağını öpürdü. Sonanın qəti və ahəngdar addımları, ana qəlbinin məhəbbət və intizam döyüntülərini andırırdı.

Yoldaş Yəhya son günlərdə dəmiryol partiya təşkilatında çalışırdı. Stansiyada güclü fəhlə təşkilatı vardı. Bu təşkilata başçılıq etmək, istiqamətləndirmək inqilab üçün mühüm və vacib idi. Mərdan, yoldaş Yəhyanın gecə vaxtı səngərlərdə olduğunu bilib qəragaha getdi. Müzəffər adlı bir komandır Mərdanı tanıdı.

- Bura bax, - dedi, - yoldaş komsomolçu, sizin bizə başqa cür köməyiniz dəyəmlidir. Burada, dəmir yolunda fəhlə də çoxdur. Qüvvəmiz çatar. İndi bu səngərdən vacib kənddir. Yaqub da Kür

qırağı kəndlilərinə başçılıq edir. Qayıt kəndə, sovetə kömək elə: demə ki, düşmən kəndə soxulmaq istəmir. Yoxsullara başçılıq eləmək, düşmən hiyləsini hamıya açmaq lazımdır. Yoxsullardan könüllü dəstələri düzəltmək lazımdır. Hökumətə kömək, təcili kömək lazımdır. Kəndli sizi tanıyır və inanır. İnqilabı qorumaq üçün kəndbəkənd gəzib xalqı ayağa qaldırmaq lazımdır. Kəndlidə silah azdırsa, silahı bizdən apara bilərsiniz. Başa salın, qoy camaat çıxsın, öz hökumətini, öz həyatını, öz hüququnu quldurlardan qorusun.

Müzəffər vağzal qarnizonu adından kənd sovetinə məktub da verdi:

- Miniyin varmı?

- Araba atı ilə gəlmişəm.

Müzəffər Mərdana bir səmənd at verdirdi:

- Tez, - dedi, - kəndə çap, qadan alım, dayanmaq vaxtı deyil!

Mərdan ayağını üzəngiyə qoyan kimi at şahə qalxdı. Mərdan cilovu güclə saxlaya bildi.

Araba atını da, sahibinə vermək üçün yedəyinə aldı.

Mərdan kəndə çatanda, hava lap işıqlaşmışdı.

Atışma səsinə kənd başına çıxan kəndlilər müntəzir dayanmış, nə edəcəklərini bilmirdilər.

Mərdan çatan kimi qışqırdı:

- Niyə dayanmışınız, camaat, bəyəm dayanmaq vaxtıdır? Mövlam dayı hanı?

Onun sualına suallar yağdı:

- Vağzalda nə xəbərdi, a Mərdan?

- Bu nə atışma...

- Bir danış!..

Mərdan hirsle dedi:

- Nə olacaq? Gəncə bəyləri baş qaldırıblar! Nə olacaq, müsavatchılar istəyirlər yenə boynumuza minələr, əksinqilab qaldırıblar! Siz

niyə dayanmısınız?

Turab irəli yeridi:

- Bunu bizə bayaqdan desəniz, a sağ olmuş! Atlanın, camaat!

Onun sözü sanki çoxlarını cürətləndirdi.

- Silah versinlər, gedək!

- Çixovuzun ağzını niyə açmırlar! Qara günümüzdə də əliyalın qalmayacağıq ha!

Turab lap yaxına gəlib Mərdanın qulağına pıçıldadı: «Hacı İbrahimxəlil şəhərə qaçırdı. Mövlam vurdu».

Mərdan dedi:

- Əlbət ki, eləsini vurmaq lazımdır. Hampalar fürsət axtarır, Hacı tək deyil, ayıq olmaq lazımdır.

O, üzünü kəndlilərə tutub dedi:

- Yoldaşlar, əliyalınlıq sizi qorxutmasın. Düşmən üstünə kəsövlə də getmək olar. Fursəti əldən verməyin, amanın bir günüdür. Tez olun! Harda düşmənin izini, sorağını gördünüz, üstünü alın. Cəllad bəylər, xanlar bizi yenə boyunduruq altına salmaq istəyirlər. Amma onu yuxuda da görə bilməyəcəklər, keçmiş ola! Bizə də muzdur deyərlər! Birimiz qalanacan meydanda varıq! Yoldaşlar, bu gündə qeyrət lazımdır, qeyrət! Fəhlə qeyrət! Füqərayi-kasibə qeyrət!!!!

Mərdan bunu deyəndə Mövlam kişi öz yoldaşları ilə dörd qatar olub kəndin ayağından yeyin gəlirdilər. Mövlam kişi kəndlilərdən on səkkiz nəfərlik bir dəstə ilə gəlirdi. O, camaatın hamısını çağırmağa fürsət tapmamışdı, bəzisinə də inanmamışdı.

Mərdan onları saxladı:

- Mövlam dayı, ayıb deyilmi, on səkkiz nəfərlə? Biz Güneydən yüz on səkkiz könüllü ilə çıxmalyıq. Bu nədir, bizə nə deyərlər!..

Mərdan Mövlamın üzünə baxdı. Mövlam da hirsindən balaca gövdəsini tərpedib çiyinlərini çəkdi və müntəzir dayanan kəndlilərə baxdı:

- Nə durmusunuz? Namussuz yaşamaqdan ölmək min pay yax-

şıdır! Kimin nəyi var götürsün gəlsin! Daşa basmaqda olsa da düşməni yaxın qoydu yoxdur! Daha müsavatın ayağında tapdanmağa halımız qalmayıb!.. Bir oğlum səngərdədir. Qoca canımı da aparıram: nə durmusunuz, di gəlsəniz, a camaat!

Onun tər basmış sifəti tunc kimi parlayırdı. Bu balaca kişinin tövşüyərək, həyəcanla dediyi və yalnız səsi ilə yox, baxışı və havanı biçən əli ilə dediyi bu sözdən sonra bir neçə nəfər yaraqlanmaq üçün evə yüyürdü. Mərdan dilləndi:

- Camaat, kimin atı var, minsin. Ay cavanlar, siz piyada gedə bilərsiniz: atları qocalar minsin! Silah vaxtında veriləcək, gedək!

Qeybalı dayı qoca idi, amma düşməndən yanıqlı idi:

- Nə cavan, qoca, əyə, - dedi, - qoca yoxdur, hamımız təzəcə dünyaya gəlmişik, a balam! Sovet yolunda can qoyan da qocalarmı? Mənim atım var, minmirəm. Bu beşaçılan bəsimdir. Odur, at tövlədədir, kimin dizi tavansızdır, verin minsin.

Qeybalı dayı bunu deyib beşaçılanı çiyinə aşırıdı. Mövlamın dəstəsinə qarışdı. Mərdan onun mərd hərəkətinə gülümsəmək istədisə də, özünü saxladı:

- Mövlam dayı, - dedi, - sən ata min!..

Mövlam:

- Yox, - dedi, - çətini, özümü səngərə salanacandır. Bunu da bacararam...

Mərdan, evə geyinməyə gedənlərin dalınca bir də səsləndi:

- Tez olun, yoldaşlar, qonşu kəndlər çoxdan atlanıb, hamı səngərdədir!

Sona özünü dəstəyə yetirib oğlunu at üstündə görəndə analıq qüruru başını daha da ucaltdı. Tumanının ətləklərini ovcuna yığıb piyadaların yanına keçdi.

Mərdan onun bu hərəkətinə heyrat elədi. Özünü itirdiyini zənn edib bəlkə də təsəlli vermək lazım olduğunu düşündü:

- Sənə nə olub, ay ana? - dedi.

Oğul məhəbbəti və ailə istiliyi ilə deyilən bu sözə Sona qəti cavab verdi:

- Sizə nə olubsa, mənə də o!

Anasından bu sözü eşitmək, onu vuruşa gedənlər sırasında görmək Mərdana nə qədər xoş idi! İndi Mərdan anasına bir ana kimi yox, tanıdığı minlərlə kənd qadınlarının biri kimi baxırdı. Bunlar, bu yazıqlar, zəhmətdə doğulan, zəhmətdə yaşayan bu analar xoş gün, dinc həyat və güzəran üçün silaha əl atmaq lüzumunu hiss edirlərsə, bu nə yaxşıdır, nə xoşdur!..

Mərdan bu hisslə nə qədər sevinə də, anasını evə qaytarmaq istədi. Mülayimliklə dedi:

- Qayıt evə, ay ana!

Mövlam da, başqaları da oğul ərki və səsilə Sonanı danladılar:

- Qayıt otur yerində, hələ biz ölməmişik!

Sona razı olmurdu:

- Arvad xeyləyinə yenə xor baxırsınız?..

Mövlam bir az acıqlı dedi:

- Bu dar vaxtda, ay Sona, sənə də məruzəmi eləyək? Qayıt deyirlər, qayıt da! Kənddə də görməli iş var axı!

Sona inadını pozmurdu:

- Mənim canım Mərdanınıkindən şirin deyil ha!.. Qanım heç kimin qanından artıq deyil, gedirəm!

Mövlam ərkyana Sonanın qolundan tutub çəkə-çəkə cərgədən çıxartdı:

- Kəndi boş qoymaq olmaz axı! Qalın, soveti qoruyun!

Sona gəlib Mərdanın qabağında durdu... Səs də çıxarmadı, qollarını açıb atın döşünə yaxınlaşdı. Mərdan əyildi. Anası onun boynunu bərk-bərk qucaqladı, öpdü. Mərdan da anasının çalmalı alnından öpüb balaca və bərk əlini sıxdı, yəhərin üstündə düzəldi.

Sona əllərini göyə qaldırıb oğluna xeyir-dua verdi.

Mərdan Mövlamdan soruşdu:

- Bəs bayrağın hanı?

Mövlam dinmədi. Mərdan atını sovet binasına çapıb bayrağı götürdü. Yəhərinin qaşında əsən qızıl bayraq onun əzmini və döyüş həvəsini o qədər artırır ki, az qalırdı səməndin cilovunu buraxsın. səngər-məngərə baxmasın, şəhərin düz ortasında xain düşmənlə üz-üzə, qabaq-qabağa dayansın.

Mərdan kəndin başına çatanda yüzdən yuxarı yarıatlı, yarıpiyada kəndli görüb papağını götürdü, göyə qaldırıb «ura» çəkdi. Könüllülər pərakəndə halda dağdan parçalanan müdhiş qayalar kimi enişə doğru tökülüşüb, düşmənlə üstünə gedəndə qadınlar arxada əllərini göyə qaldırıb dua eləyirdilər. Bəzisi gedənlərin dalınca su atır, bəzisi yaylıq yellədir, bəzisi kənddən lap aralananadək könüllülərin dalınca yüyürdü: çörək, su qabı verir, kimisi də yara bağlamaq üçün bez və pambıq verirdi... Bəziləri də beləsini danlayırdı:

- Bədniyyət olma, ay qız, haqq yolunda gedənə güllə batmaz...

Sona tez dam üstə çıxıb bir əli döyünən ürəyində, bir əli alnında, yollara, toz qopararaq uzaqlaşan dəstəyə baxır, baxırdı. Atlıpiyadanın, silahlı-əliyalın adamlar içində oğlunu, yəhər qaşında qırmızı bayrağı düz və dik tutan, dəstənin başını çəkən cavan oğlanı seçməyə cəhd edirdi. Mərdan isə gah dəstədən ayrılır, gah da adamlar arasında seçilməz olurdu. Səhər günəşinin şüaları altında lələ kimi qızaran, şahin kimi qanad çalan bayraq olmasa, dəstə başçısını seçmək çətin idi. Bayrağı görəndə Sona elə bilirdi. Mərdanın üzünü görür. Sevinclə «can, can balam!» - deyir, əlini göyə qaldırır, sanki oğlunu haylayır, nə isə tapşırmaq istəyirdi!

Sonra əllərini ürəyinin başına qoyub, qəlbinin həyəcanını sakit etmək istəyirdi.

On altıncı fəsil

ÜÇAÇILAN

Yüz gün yaraq,

Bir gün gərək.

ATALAR SÖZÜ

Mərdan kəndli partizan dəstələrini Müzəffərə təhvil verib vacib tapşırıq alandan sonra bağlar arası sürünə-sürünə özünü çox ehtiyat və çətinliklə şəhərə sala bilməmişdi. Şəhər nəcəhəni, quduz quldurlara uğramış bir yurd kimi soyulub talan edilmişdi. Yollar kəsilmiş, hərəkət dayanmış. idarələr bağlanmışdı. Tutqun bahar səhərinin bulanıq üfüqlərindən tökülən yağışlar sanki küçələrdə yatan lüt və günahsız əsgərlərin matəmimi tuturdu. Qoca çinar ağacları enli yarpaqlarını sallayıb ölümləri örtmək istəyirdi. Quşlar qaçıb getmişdi. Küçələr bomboş, tərəddüdsüz idi. Sofular küçəsində, köhnə kazarma qabağında uzanan, hərəsi üzünü bir yana çevirib yazıq-yazıq zanlıdayan və ufuldayan yaralı atlara baxmaq çətin idi. Onların bəzisi can verirdi. Bəzisi sanki itirdiyi döyüşünün həsrətilə çırpınıb qalxmaq istəyirdi. lakin qalxa bilmirdi. Ara-sıra küçələrdən çaparaq ötən. ehtimal ki. səngərlərə tələsən zabitlərdən başqa kimsə görünmürdü. Dar və xəlvət küçələrdən dinc əhalinin necə qaçıb evlərə təpildiyini görmək də çətin deyildi.

Yalnız böyük məscid ağzında, karvansara həyatında qalmaqal var idi. Mərdan divar dibi ilə, çinarların altı ilə yavaş-yavaş yeriyərək hay-küyə fikir verirdi. Şəhər bağının qabağında sarıyanız, ucaboy bir zabit dəstə ilə hambalları qabağına qatıb cəbbəxanaya aparmağa, tufəng verməyə, silahlandırıb səngərə göndərməyə çalışırdı. Hamballar yalvarırdılar. Bəzisi fürsət tapıb yayınırdı. Bəzisi dayanıb getmək istəmirdi. Zabit isə qışqırır, söyür, hərdən havaya bir güllə boşaldırdı.

Mərdan tez məscid həyətinə girdi. Minarənin qapıları qıfıllı idi. Üçaçılanın lüləsini salıb qıfılı sındırdı. Qapını örtüdü. Pilləkənlərlə yuxarı dırmaşdı dar bacaların birindən şəhərə baxdı. Daha yuxarı çıxmaq istəyirdi ki, tanış bir səs eşitdi. Yenə söyürdülər. Daş döşəmədə araba yeriyirdi. Mərdan boylanıb baxanda at üstündə Ağarəşidi gördü. Gözlərinə inanmadı, diqqətlə baxdı. O idi. Zabit paltarında idi.

Ağarəşid atasının tapşırığı ilə on gün bundan qabaq Ələs bəyin yanına, bolşeviklərlə «haqq-hesab» çəkməkdə Ələs bəyə köməyə gəlmişdi.

İndi o, başına kazak papağı qoymuş, çiyinlərinə yaşıl paqon tikmişdi... Bir kəndli arabaçısını yaxalayıb qamçılayır. atını açmaq istəyirdi:

- Aç, bu saat deyirəm sənə!

- Axı, ağa, xırman atıdır!

- Aç deyirəm sənə, donuz oğlu!

Gödəkboy, qorxaq və həm də malından keçmək istəməyən kəndli ələcsüz qalmışdı. Ehtimal o, qarasaqqallı. samuxlu idi. Kim bilir. dünən nə iş üçünsə şəhərə gəlib, indi də Ağarəşidə düşər olmuşdu. Ağarəşid qamçısı ilə rəhmsiz, vicdansız bir sərtlik və qəzəblə onun başına, gözünə vurur, atını əlindən almaq istəyirdi. Kəndli dirsəklərlə başını örtür, gah əl ağacını qabağa verməklə qorunur. ən ağır kötəyə dözərək atın cilovunu əlindən qoymurdu. Ağarəşid döyür. döydükcə də danışırdı:

- Biz millət yolunda canımızı qoyuruq, sən qotur atını əsirgəyirsən, a biqeyrət müsəlman?!

Kəndli fəryad çəkə-çəkə yalvarır, yaxarır, and içirdi:

- Vallah, minik atı deyil. Göy haqqı. xırman atıdır. yer haqqı. kotan atıdır!

Ağarəşid əl çəkmirdi. Kəndli tənqə gəlib deyirdi:

- Əşi, əl çək məndən, a zalım oğlu zalım, əl çək! Kasıb adamam, uşaqlarımı ac qoyma, sənin Allahın olsun axı!

Mərdan Müzəffərin tapşırığını xatırladı: «Bizimlə əlaqə saxlayın, qərəzəhdən xəbərsiz iş görməyin». Öz-özünə dedi: «Di gəl burada qərəzəh gözlə görüm, necə dözəcəksən!.. Mənimki keçib, tribunala düşsəm də, bu köpək oğlunun vayına oturam gərək. Təvəkkül!!!»

- Ağarəşid!

Ağarəşid şaşqasını çəkmək istəyəndə Mərdan minarədən bərk qışqırdı:

- Ağarəşid, Ağarəşid, minarəyə gəl! Bolşevik var, özünü tez yetir, Ağarəşid!

Mərdan səsini dəyişib bu «maraqlı xəbəri» elə tələsik və həyəcanlı dedi ki, Ağarəşid kəndlidən əl çəkib atını məscidə sürdü. Özünü ağır bir yük kimi atdan yerə atıb balaca qapıya girdi. Qaranlıq pilləkənlərdən tələsik dırmaşdı. Bir neçə addım getməmiş darısqal yerdə özünü tək görüb vahimələndi. Köhnə, sınıq-sökük və rütubətli pilləkənlərdə dayanıb hövl və qorxu ilə aşağı, yuxarı baxmağa başladı. Mərdanın səsi gəldi:

- Ağarəşid, qorxma, dalımca gəl!

Ağarəşid qabaqdakının cəsur danışıdığını görüb ürəkləndi, tufənginə söykənə-söykənə, yığıla-dura, pilləkənləri dolaşa-dolaşa yuxarı dikləndi. Minarənin yüz səksənə qədər pilləsi vardı. Şəhərin ən yüksək yeri bura idi. Müharibə zamanlarında cəbhələri yoxlamaq, şəhər xaricindəki düşməni nişan almaq üçün minarənin çox əlverişli olduğunu Ağarəşid kimdənsə eşitmişdi.

İndi fürsət idi. O fikirləşirdi ki: «Buradakı hiyləgər düşməni tapıb öldürsək də buradan düşməməliyik. Burada səngəri möhkəmlətmək, pulemyot qoyub dörd bir yanı seyr və mühafizə etmək lazımdır... Bu hünərimi Ələs bəy bilsə, mənə paşalıq verər!..»

Mərdan hərifi şübhəyə salmamaq üçün bir də çağırırdı. «Ağarəşid,

özünü yetir, amandır!» Ağarəşid elə güman etdi ki, bolşeviki tutmuşlar. Ya əl-qolunu bağlamaq, ya silahını soymaq üçün köməyə çağırırlar. Cəld olub işini bitirmək lazımdır. Tövşüyə-tövşüyə dırmaşdı, minarənin başına çıxanda Mərdan tufəngin lüləsini onun gicgahına dayadı.

- At yerə silahını, at yerə! Beynini göyə sovurdum ha!!!

Ağarəşid vəziyyətdən heç bir şey anlamadısı da ona edilən əmrin vahiməsilə tapançasını açdı, çiyindəki tufəngi yerə tulladı. Diqqətlə baxanda Mərdanı tanıdı. Rəngi qaçdı, kağız kimi oldu, ayaq üstə öldü. Mərdan onun yaxasından tutub divara söykədi.

- Paqonun da mübarək! Donun da mübarək! Bunsuz da sən yaxşı işləyirdin. Sən belə qulluqlara çoxdan layiqsən. Mən namərd deyiləm ki, şəxsi intiqam alam, hər şeyi sənə bağışladım. Kəndliyə rüzgarı təng elədiyinizi unutmamışam, amma bağışlayıram. Mənim xanimanımla odlayıb ailəmi dağıtdınız. bunda da işim yoxdur. Nə pislik edibsinizsə, hamısı bir yana. Yalnız bir şeyi bağışlaya bilməyəcəyəm. De görüm, haradan iy çəkmisən, kəndini buraxıb çiyinə beşəçılan, böyrünə onaçılan taxmısan? Nə üçün, kim üçün?! Güman edirsən ki, inqilabı yarananlar onu sən kimi qurd balasından qoruya bilməzlər? Yəni belə xam xəyaldasan? De görüm, o kəndlinin günahı nədir? De görüm, bu yazıq camaata nə veribsiniz. ala bilmirsiniz? Niyə xalqın başına Şam müsibəti gətirirsiniz. ay cəllad uşağı cəllad?!

Ağarəşid daş kimi hissiz və hərəkətsiz dayanmışdı. Mərdan onun ölü kimi duruşundan ehtiyat edib kəlləsinə bir güllə sıxdı, belə bir fatihə verdi: «Hamı öləcəkdir, ancaq bu yüksəklikdə, belə bir uca mərtəbədə, Allaha lap yaxın yerdə ölmək, yalnız sən kimi mömin Hacı oğluna qismət ola bilərdi!..»

Mərdan onun paltarını geyinib tapançasını, vəsiqələrini götürdü. Ətrafa, Qala düzünə sarı boylanıb atəş xətlərinə qulaq asdı. Bağban

tərəfdən atılan topların yerini təyin etməyə çalışdı. Günortadan xeyli keçmişdisə də atışma seyrəlmirdi. Qobu tərəfdə daha da şiddətlənirdi. Yaxın səngərlərdən gələn səslər qulağı partladacaq qədər müdhiş idi. Uzaqdan eşidilənlər isə külə qoyulmuş şabalıd partlayışına bənzəyirdi. Top güllələri dumandan siyirilərkən fəzanı ölçüb yaxınlaşdıqca viyıldı bərkiiyir, şəhərə çatanda bir bəla kimi partlayır, tutqun göydə kükürd tüstüsü kimi tünd və kəşif bir kütlə buraxırdı. Cəbhəni görmək mümkün olmurdu. Şəhərin hər tərəfi yamyaşıl ağaclıqlara bürünmüşdü. Baharın tərəvətli havası barıt və üstü iyi ilə pozulmuşdu. Zümrüd göyün ortasında sanki dayanıb yerə baxan, cəmiyyəti bəlalardan təmizləməkdə olan zəhmət adamlarına salam deyən yaz günəşi, bu yerlərə, məhz bu yerlərə daha çox işıq, hərərət, həyat və məna verirdi. Adama elə gəlirdi ki, bu gün günəş yerimir, dayanıb durmuşdur, bu balaca şəhərin düşməndən təmizləndiyini öz gözü ilə görməmiş dağlar arxasına, yatağına getmək istəmir. O da Mərdan kimi getdiyi yerlərə, lap uzaqlara xoş xəbər aparmaq, muştuluq vermək istəyirdi.

Mərdan indi küçələrdə sərbəst gəzə bilər və heç kəsdə şübhə oytarmazdı. O, doğrudan da, zabitə oxşayırdı. Özünə cəsərət verib birbaşa müsavətçilərin qərargahına yollandı. Qapıdan tünd keçəndə qərargah qarovulu ona hərbi salam verdi. Mərdan bunun cavabında nə etməli olduğunu bilmədiyi üçün karıxdı. Dalına baxmadan cəld yeriyib yuxarı mərtəbəyə dırmaşdı. Zəlin qapısında iki mühafizəçi dayanmışdı. Mərdan soruşdu:

- Qərargah buradadır mı?
- Kim lazımdır?
- Cahangir paşanı harada görmək olar?
- Zabıt əfəndi, iclasdır.

Mərdan qərargahdakıların təşvişdə olduğunu duyub qayıtdı, küçəyə çıxdı, daldey küçələrin birinə çəkilib çəkmasını sahmanlamaq

bəhanəsi ilə fikirləşməyə və vəziyyəti öyrənməyə fürsət və vaxt aradı.

Bura müsavətçilərin əsl yuvası idi. Hər yandan qaçan burada, daş binalar altında daldalanırdı. Bu yuvaya od qoymaq lazım idi. Bu yuvanı dağıtmaq-əksinqilabın ocağını dağıtmaq deməkdi.

Mərdan belə bir fürsət çağında kömək arzuladı. Adam lazım idi. kömək, tədbir lazım idi. Hamıdan qabaq yoldaş Yəhyanı, komso-molçuları arzuladı. Onda üstün bir qüdrət olsaydı, əsəblikdən titrəyən əllərini uzadar, səngərlərdə döşünü yaş torpağa verib vuruşan əsgərləri, kəndliləri, gəncləri qucaqlar, gətirərdi. Qərar-gahdakıları göstərib deyərdi:

- Nə durmusan!

Lakin vəziyyət elə idi ki, indi Mərdanın heç kimə əli çatmayacaqdı. Özü də təhlükə qarşısında idi. Cüzi bir şübhə onun məhvi olması, tədbirlərin pozulması üçün kifayət idi. Onun yeganə köməyi vəfalı uçaçılan idi. Qardaşdan artıq istədiyi yarağını sinəsinə basıb xəyalını səngərlərə atdı. Axsamdan-səhərə, səhərdən-axşama qədər yorulmadan atışan, böyük qurbanlar bahasına olsa da yaralı şəhəri tezliklə xilas etməyə can atan qızıl əsgərlər, fəhlə-kəndli könüllüləri sıra ilə Mərdanın nəzərindən keçdilər. Mərdan onların «İnqilab yolunda!», «Lenin yolunda!», «Vətən yolunda!» deyən zəhmli səsinə eşidir, sürətli hücumunu görürdü. Budur, hücumda tərlənmiş, yorulmuş, şahin baxışlı qırmızı topçu, qara durbini ilə bağlar, bağçalar içində, ağaclar altında gizlənən əksinqilab qüvvələrini arayırdı. Mərdan xəyalən onunla danışdı: «Dinlə məni, cəbhə yoldaşım. durbini burax, bir an qulaqlarına güc ver, məni dinlə. Sıqnalıma nişan al!»

Doğrudur, indi günün günortaçağı işarə vermək qorxulu idi. Ancaq fürsəti itirmək olmazdı. Bəlkə də bir neçə saatdan sonra paşalar, əfəndilər hamısı dağılıcaq, hərəsi bir dəstə ilə səngərlərə gedəcəkdi. Bəlkə də qaçmağa hazırlaşsınlar! Quldurbaşları əldən qoymaqları olar?..

Mərdan artıq fikirləşməyi yersiz saydı: «İşarə verməliyəm, - dedi, - nə təhər olsa, verməliyəm. Atışma da seyrəkdir, əsl işarə vaxtıdır. Bu damdan özümü qonşu həyətlərə atandan sonra heç bir şey olmaz. Bərkə qalanda bir can nədir? Təki mətləbimə çatım. Topçu yoldaşım məni eşitsin!..»

Mərdan darvazadan qərargah həyətinə girdi. Söyüdü altında bir fayton dururdu. Həyətdə çoxlu yəhərli, çullu və çulsuz at bağlanmışdı. Bir nəfər vedrə ilə atları sulayırdı. Zirzəmidən yeşiklərdə silah aparmağa gələnlərin səs-küyü ucalırdı. Üst mərtəbədən birisi acıqlandı:

- Əfəndilər, səs salmayın, əfəndilər, nə xəbərdir!

Mərdan onu səsindən tanıdı. Gilas ağaclarının, nar kollarının arasından boylanıb baxanda İlyas bəyin pörtmüş sifətini, sallaq bıqlarını gördü. Mərdanın ürəyi döyündü. Yəqin elədi ki, düşmənlər burada cəmdir.

Topa tutulan kəndlilər, Tatılının xarabalıqları, dağıdılan kəndlər, mələr qalan arvad-uşaq, xalqa edilən zülm-sitəm... Hamısı gəlib gözünün qabağında durdu. Yəqin etdi ki, Vəznəlinin cəza dəstəsi hələ bu saatin özündə də xalqa, hüquq və azadlıq istəyən camaata divan tutmaq üçün qərargahda oturub baş sındırır, tədbir tökür...

Mərdan yanılmırdı. Qərargah başçılarının məşvərətini təşkil edənlərdən biri Xudadad bəyin müavini Vəznəli kişi özü idi. O, gecə qəflətən qırğın təşkil edib qızıl əsgərləri şəhərdən qovmaq üçün bütün qaçaq-quldur dəstələrini işə salan Cahangir bəyi qucaqlayıb təbrik etmişdi. «Zərbi-dəstinə qurban, ay Cahangir qağa! Ölənəcən varam sənən. Oyununa bərəkallah! Dünyada beş nəfər sənin kimi dostum olaydı... Muşqurmamış alçı durardım!..»

Üsyanın altıncı günü, xalq cəbhəsinin qələbəsinə doğru gedən vuruşmaların nəticəsini «fəna» görə Vəznəli, qərargahda təcili və geniş müşavirə çağırmışdı. Müsavat məmurları, zabitləri, bəylər,

tacirlər danışırdılar. Su içir, papiros çəkirdilər. Axırını bir yerə çıxara bilmirdilər.

Vəznəli kişi əlini qaldırıb sükut istədi. Heç kəsə söz vermədi:

- Belə ki görürəm, canımızı da yer pulu əvəzinə verməli olacağıq! Acın imanı olmaz! Ayağı çarlıqlını mən tanıyıram. Ayıldı, bir balaca fürsət tapdı, iş qurtardı. Leylac da bacara bilməz!

Cahangir paşa istədi soruşsun «Nəçə il qumar oynamısan?» Gördü yeri deyil, dinmədi.

Məşədi Müseyib dedi:

- Bir çarə lazımdır, əfəndilər. Təcili bir çarə!..

Vəznəli onu susdurdu:

- «Əsli Kərəm» teatrını görmüsənmi?

Bu sual hamıya qərribə gəldi. Məşədi Müseyib anlamadı ki, bunun mətləbə nə dəxli. Vəznəli bir də soruşdu:

- Soruşuram səndən, görmüsən ya yox?

- Görmüşəm, əfəndim, nə olsun?

- Dinə gəlsin, keşiş orda ağıllı bir söz deyir ha!

Məşədi Müseyib fikrə getdi:

- Nə deyir?

Vəznəli kişinin çiyinləri oynadı, dodağı qaçdı. Saralmış bıqlarının altından iri və sarı dişləri azacıq göründü:

- Keşiş əsasını yerə döyüb oxuyur:

Qaçmaq... qaçmaq!

Qaçmaqdan başqa əlacım yoxdur!..

İlyas bəy istədi cavab qaytarsın, «Bəy, bunu sizdən gözləməzdim!» Ağabəy onun üzünə tünd baxdı:

- İgidlik ondur, doqquzu qaçıb qurr.

«Qurtarmaq» sözünü bitirə bilmədi: çünki dalbadala atılan üçaçılan sənsindən məclis dondu. Bu səsin mənasını məclisdəkilər yaxşı bilirdilər. İlyas bəyin dili tutuldu.

Mərdan divarın başında, giləs budaqlarının dalında ayaqlarına möhkəm yer eləyib dayanmışdı. Xəyalındakı yoldaşlıq kitabını bir də təkrarladı. «Cəbhə yoldaşım, məni dinlə, siqnalıma nişan al!» Üç dəfə silahını göyə boşaltdı, qonşu həyəətə hoppandı. Bu səsdən vahiməyə düşən mühafizlər küçəyə çıxdılar. Sağa-sola qaçırdılar, heç kəsi görə bilmədilər.

İclasdakılar pəncərələrə sarı, eyvanlara sarı axışdılar. Damin başına dırmaşanlar oldu. Əllərində onaçılan hamı kimi işə axtarırdı. Bəziləri də: «Axmaq bir başıpozuğun işi olacaqdır» deyər, qərargahı xatircəm eləmək istəyirdi. Cahangir paşa iti və məhmizli addımları ilə iclas zalına qayıdanda hamı sürü kimi onun dalınca içəri doldu. Adamlar öz yerlərində əyləşib paşanın nitqini dinləmək istəyirdilər. Lakin paşa yerinə keçmədi. Bir əlini stola söykədi, o biri əli ilə binanın tavanına işarə edib yeni və vahiməli bir müzakirə bəhsi açdı:

- O üçaçılan gülləsindən mən bir xəyanət səsi duyuram, əfəndilər, ehtiyatı əldən verməyəlim. kəşfiyyatçıya uğramaq ehtimalından şübhənməyiniz üçün qərargahı dərhal təbdili-məkan etməli!

İlyas bəy paşanın rəyinə zidd getmək cəsarəti göstərdi:

- Paşanın əmrinə tabesiz. faqat vəziyyətin ağırlığını, vaxtın təngliyini nəzərə aldıqda, əhalinin bizə qarşı arzuolunmaz münasibətini zəhnə gətirdikdə, qərargahın təbdili-məkanı bir o qədər də asan və müfəd görünməsin, əfəndilər, zənnindəyiz!..

İlyas bəy öz etirazını əsaslandırmaq, rəy verməyə tələsdikləri üçün ayaq üstə dayanan «ərkani-hərbi» öz sübutlarına inandırmaq istəyəndə, binanın başında elə müdhiş bir ildırım şaqqıldadı ki, deyərdin göylər qopdu, töküldü, dünyalar daşa dəyib saxsı kimi çilik-çilik oldu. Bu şaqqıltı neçə dəfə təkrarlandı. Qərargahın yerində kükürd, barıt və his qoxuyan kəşif duman birikdi. Çox çəkmədi duman alovlandı, od içində parthapart qopdu, aləm bir-birinə qarışdı!..

Mərdan bu gecəni şəhərdə keçirməli, rast gəldiyi. etibar etdiyi cavanları sənəklərə göndərməli idi. İlk dəfə getdiyi yer Bəhmən'in evi oldu. Yoldaş Yəhya Bəhməndən nigaran olduğunu demişdi. Mərdan əliboş getməyə də utanırdı. Şəhərdə azuqə yox idi. Bazar-dükən bağlanmışdı. Ərzaq müsadirə olunmuşdu. Hər kəs öz evinə çəkilmişdi. Yoxsul evlərində aclıq hiss olunurdu. Əksinqilabçılar ancaq cəbhəyə gedib onlara kömək etməyə boyun əyənlərə çörək vəd edirdilər.

Bəhməngilin evində və həyətinə kimsə yox idi.

Qapı-baca bağlı, ev-eşik süpürülmüş məscid kimi bomboş idi. Mərdan bildi ki, qorxudan yığışdırıblar. Ya kəndə qaçıblar, ya bir yanda gizləniləblər. Qayıdıb çıxmaq istəyirdi. zirzəmi qapısından tüstü qalxdığını görüb çağırdı:

- Xala, ay xala, qapını açın, Mərdandır!

Ağ, iri, tay qapı açıldı. içəridə otuza qədər qadın-uşaq qaynaşmağa başladı. Mərdan onlara ürək-dirək verdi. Atışmanın tezliklə kəsiləcəyini, dava olmayacağını, çörək paylanacağını deyib onları sevindirdi. Bəhmənin anasını kənara çağıraraq oğlundan əhval soruşdu. Qadın şübhələndi:

- Yoxsa oğlumun başında bir iş var. ay Mərdan?

Mərdan ona açıqlandı:

- Nə danışsən, ay rəhmətliyin qızı, xata eləmədim soruşdum.

Yoldaş Yəhyanın tapşırığıdır. Hamıya baş çəkirik!

Qadın tövşüyə-tövşüyə dedi:

- Atışma düşən gecəsi çıxdığıdır. Üç gün bundan qabaq birçə dəfə xəbər göndərib ki, vağzaldayam!

Mərdan dedi:

- Arxayın ol, vağzal öz əlimizdədir. Elə isə o, yoldaş Yəhyanı tapıb, çünki srağagün yoldaş Yəhya vağzala getdi. Arxayın olun. Çörəkdən-zaddan korluq çəkmirsiniz ki?

- Yox! Bir az orucluq üçün almışdıq. Uşaqlar onunla dolanırlar.

Mərdan xudahafizləşib evdən çıxdı. o gecəni istəklili uşaqları ilə gah o səngərdə, gah bu səngərdə keçirdi.

Vəznəli kişi Bağbanlar tərəfindən bolşeviklərə köməyə gələn kəndlilərin qabağını kəsib yaxına buraxmamağı qaçaq Qənbərə tapşırırmışdı. Bu işə qaçaq Qənbərin şənini şikəstlik gətirirdi. Onun arına gəlirdi:

- Bəy, gör məni kimin qabağına göndərirsən, burnu fırtıxlı Yaqubun!

Yaqubun kəndlilər arasında hörməti və hünərini Vəznəli özü bilirdi də, qiymətləndirirdi də. O, Qənbər kimi, bu hörmətin mənasına göz yumurdu:

- Təki, - deyirdi. - Qənbər, sən Yaquba cavab ver! Bunu bacarsan sənə Qənbər yox. Ənvər deyərəm!

Bu cavabdan Qənbər daha da hirsələnmişdi. Artıq adam istəməmişdi. Qırx beş nəfərlik bir atlı dəstəsi ilə Beştəpələr deyilən daldey yerdə səngərlənmiş, düşmənin gəlməsinə müntəzir olmuşdu.

Yaqub isə hər gün vuruşa-vuruşa irəliləyir, şəhərə yaxınlaşırdı. Rast gəldiyi hər şeyi - meşəni, bağı, dərəni yoxlayaraq ötürdü. O, bu fikirdə idi ki, vəğzal tərəfdən nizami qoşun, qızıl əsgərlər şəhərə ayaq basanda könüllülər də Bağbanlar tərəfdən girib şəhəri əhatə etsinlər. Düşmənin qaçıb aradan çıxmasına yol verməsinlər. Beştəpələrə yaxınlaşanda sakit getməkdən ehtiyat elədi. Könüllüləri üç dəstəyə böldü. İki dəstə sağ və solda pusquda dayanmalı, üçüncü dəstə ortada, yol ağzı ilə gedənləri izləməli idi. Yaqub özü də üçüncü dəstənin içində idi.

Onlar ata-ata gedirdilər, cavab atəşi gözləyirdilər. Yaqub hücum xəttini bütün yoldaşlara başa salmışdı. Atını ağacların altı ilə sürüb ətrafı müşahidə edir, hərdən bir güllə ilə işarə verirdi. Təpələrin dalında qaçaq Qənbərin beşaçıları guruldadı. Yaqubun adamları

beş dəqiqə atışıb çəkilməyə başladılar. Qənbər düşməni belə, gözləmədiyi kimi aciz görüb cəsarətlə təqibə başladı. Qırx beş adamın hamısı atını yola salıb çapırdı. Hər şeydən əvvəl qaçanlardan at, tüfəng ya paltar qəniməti ələ keçirməyə çalışırdı. İki verst getməmişdilər ki, kənardan, bağların arasından dolu kimi güllə yağdı. Qənbərin adamları çürük meyvə ağacdən düşən kimi tappatp atdan yerə tökülürdülər. Yaqubun cəsur «vur! vur!» səsi qayalarda əks-səda verirdi. Qənbər çaşbaş qaldı. Qabağı qorxulu görüb qayıtmaq istədi. Yolun kəsildiyini və möhkəm bir mühasirəyə düşdüklerini hiss etdi. Atlar yaxın da, dalbadal açılan güllələrin sə-sindən hürküb şahə qalxırdı. Adamların bəzisi xəncərə əl atır, bəzisi hoppanıb daşa girir, bəzisi də fırlana-fırlana tüfəngin çaxmağını çəkirdi. Qaçmaq istəyənlər on addım getməmiş arı şanı kimi olurdular. Atlılarından biri əl qaldırıb «təslim!» dedi, daşın dalında, qan-tər içində atışan Qənbər pis söyüşlə söydü və onu vurdu.

Yaqub atını qaytarıb səngərdən xeyli uzaqlaşdı. Atından düşdü. Yolun böyütkənlərlə əhatə olunmuş, xəlvət bir yerindən tez o tərəfə hoppanıb sinə-sinə səngərlərə yaxınlaşdı. Qənbər sığınan divarın lap yanında dayanıb boylandı. Qənbəri, o enlikürək, yoğun cantaraq meşə vəhşisindən çətin seçilən tülkü qulduru aşkar gördü: Yaqub onu, beşaçıları tez-tez dolduran, qızarmış, yoğun və tüklü boynunu çevirib döyükdən görəndə tələsdiyindən az qaldı üstünə atılsın, fikrinə gəldi ki, daş götürüb ilan kimi başını əzsın. Buna arxayın olmadı. Uşaqlarla onun kürəyini alışırdı. O, tüstü kimi göyə qalxdı. Qolları göydə budaqtək tərpendi. Ağır bədən ilə, rişəsindən qoparılmış ağac kimi yerə, yaş otlar üstünə sərdi...

Qənbərin adamlarından qalanlar təslim olub silahı tökdülər. Könüllülər «ura» çəkib şəhərə doğru çapdılar. Yaqub at belində, sağı-solu örtən, havaya bahar ətri saçan yaşıl, çiçəkli ağaclar arasından qırğı kimi süzüb gedirdi...

On yeddinci fəsil

XALQIN SƏSİ

El gücü, sel gücü.
ATALAR SÖZÜ

Bu gün şəhərə qəti həmlə günü idi. Qızıl əsgərlər vağzal tərəfdən guruldayan top atəşi altında yeriyirdilər. Top, pulemyot lülələrini bir tərəfə istiqamətləndirən zirehli qatar yarım dairə şəklində şəhəri qucaqlayan dəmiryol boyu gəzərək qırmızı hücumçuların yollarını təmizləyirdi.

Yelenendorf və Bağbanlar tərəfdən isə şəhəri tutmuş olan əksinqilabçılar üzərinə nizamsız, lakin qüvvətli, qaynar bir kütlə axırdı. Kür qırağı kəndlər - pambıq əkinçiləri, başıpozuq adlanan könüllü inqilabi kəndli dəstələri feyzli yaz günəşinin mail şüaları altında, yaşıl, bağlı-bağçalı yamaclar boyu ağzı aşağı qaynar bir mədən kimi axışıb getməkdə idi. Onlar, məcrasından aşan yaz seli kimi, hasarlı, dar və daşlıq yollara sığmırdılar. Üzüm bağlarının arası ilə, əkinlərin lələli mərzi, yarpızlı dərələr, çəpər qıraqları ilə sanki bir-birini ötmək üçün yeyinləyirdilər. Gödək tüfəngini kəndirlə çiyinlərinə salan, kiçik gövdəli iş atlarının çıpaq belinə mıxlanmış kimi dimdik əyləşərək iti və ehtiraslı baxışları ilə sübhün dumanını dələn kəndli dəstələri ümumi bir ruhla, ümumi bir iradə ilə müqəddəs vəzifəyə doğru axıb gedirdilər. Onların günəşdən yanmış tunc sifətində qabaran kin və intiqam cizgilərini görmək çətin deyildi. Onlar müsavətçilərin, xan-bəy Gəncəsinin yerə-göyə sığmayan cinayətindən hiddətə gəlmişdilər. Gəncənin, qırmızı Gəncənin yenicə başlayan işıqlı sabahını, zəhmətkeşlərin əsrlərdən bəri arzulanıb nail olduğu azadlıq günlərini, qorumağa, vətən torpağını xainlərdən təmizləmə-

yə, zülm və sitəmin rişəsini kəsməyə gedirdilər.

Mövlam kişi Mərdanın atını minmişdi. Hirsindənmi, tələsdiyindənmi, tərləmiş, papağını kəmərinə taxmışdı. Onun uzun müddət irəliyə doğru baxmaqdan dönməyən balaca, tükü başı qartal başına oxşayırdı. Mövlam kişi atını elə bir iradə və əzmlə sürürdü ki, görün deyər bu nə ehtiyatsız adamdır. Ehtiyatın zərurətini, qabağındakı düşmənin quduzluğunu bilsə də, Mövlam kişidə uşaqlara xas olan bir səbirsizlik, tələmə vardı. O, qəzəbini soyutmaq, intiqam saatını yaxınlaşdırmaq üçün bərk sürür, dəstədən aralanırdı. Atının cilovunu buraxmağa can atırdı. Ancaq komandirdən qorxurdu. Həm də gözlerini qarşdakı sıx bağ-bağata, yarpaqları altında, ehtimal, düşmən gizlənmiş ağaclarla dikmişdi. O, ürəyində, piyadalara qoşulmadığına heyfələnirdi. Güman edirdi ki, piyada bağ-bağçaya daha tez soxulmaq, daha çox iş görmək olar... Qızıl komandanın səsi eşidilirdi. Atlıların, xırda qurd yerləş çaparağa keçir, atların nalsız ayaqları az qala dizə qədər batdağa girir, döyüşçülərin acıqlı səsinə şappıltı ilə palçıqdan çıxırdı. Bir Don kazakı yoldaşlarından soruşdu:

- Bunlar kimin adamlarıdır?

- Könüllülərdir. Komandan bunların arxa cəbhədən hücumla keçmələrinə razı olmuşdur.

- Bacaracaqlarmı?

- Nə deyirsən, onlar uzun zamandır ki, mülkədarlarla vuruşurlar. Onlar illərdən bəri qurtuluş yolunu Bakı fəhləsindən öyrənmişlər. savadsızlıqlarına baxma! Yol göstərən olsun, çox iş görürlər.

Gün qalxıb kölgələr qısaldıqca, hava qızdıqca, dağ-təpə başındakı ağ duman seyrəldikcə bütün cəbhələr boyu yaylım atəşi şiddətlənir, qara qüvvələrin şiddətlənən quduz müqaviməti hər yerdə hiss olunurdu.

Şəhər ətrafını bürüyən bağların uca və ağ möhrə divarları

düşmənin təbii səngəri olmuşdu. Bəylər, buradan kəndli dəstələrini atəşə tuturdular. Atışma səslərindən ölüm yağırdı, lakin könüllüləri heç nə qorxutmurdu. Onlar sütül taxıllara yatır, giləs, tut və qoz ağacları ilə örtünür, arxlara düşərək su içində irəliləyirdilər... Bir kəndli tələsərək atını dayaz bir xəndəyə salıb atışmaq istəyir. Boğazından yaralanır, qızıl qana boyanır. Var gücünü toplayıb bütün bədənilə yuxarı atılır, iki güllə də atıb yığılır. Üzünü yumşaq torpağa qoyur. Əllərini geniş açaraq sanki yeri, onun üçün çox əziz olan və qamı bahasına ala bildiyi ana torpağını son məhəbbət və həsrətlə qucaqlayır. Sükut edən divarın dalından fürsət tapdıqca dillənən yaylım atəşi hücum edənlərin qarşısını alır. Nə qədər müdhiş mənzərələr vardır! Yaralanmış bir kəndli əli ilə qarnını qucaqlayaraq o biri əli ilə geri çəkilmək yoldaşından yapışmağa çalışır. Yoldaşı onu xilas etmək üçün qucaqlayıb sürüyür, kəndli yarasının əzabından bərk qışqırır, haldan düşür...

Acı, ağır, qara tüstü dənizi qabarıb yuxarı qalxır. Alov şölələri pambıq zavodunun divarlarını yalayıb ötür.

Yanan pambığın yağlı, hisli, boğucu iyi bütün havanı kəsifləşdirir!

Çox çəkmir ki, inqilabi qoşunun əzmi düşmənin inadını bir qamış kimi qırır. Gələcək səadət günlərinin mahnısını çağıran orkestrin əzəmətli səsndən, qəhrəman komandanların ilham, qüvvət aldığı və səslədiyi Lenin adından ruhlanan, bu şərəfli hücumda qızıl əsgərlərdən geri qalmayan kəndli dəstələri axırıncı hasarlara, üzüm bağlarına lap yaxınlaşırlar.

Düşmən tələş, vahimə içində sürətlə geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Budur, xırda və yüngülayaq atlar tikanlı çəpərləri quş kimi hoppanır, cəsür kəndlilər özlərini divardan o üzə atır, düşmənlə əlbəyaxa olmaq üçün ləzgi xəncərlərini havada parıldadırlar.

«Yaşasın Sovetlər!», «Yaşasın qurtuluş!», «Var olsun Lenin!»

səsləri bağ-bağatı doldurur. Qızıl dəstələr, qaçmağa üz qoyan düşməni təqibə başlayırlar. Günortadan dörd saat keçmiş qızıl əsgərlər və inqilabi kəndli dəstələri dörd yandan şəhərə girəndə Mərdan həbsxananın qapısını açıb məhbusları dünya işığına buraxırdı. Məhbuslar, onlara və ümumən vətənə azadlıq gətirən qəhrəman Qızıl Ordu və partizanları alqışlayır, sovet yolunda canlarından keçməyə hazır olduqlarını deyib silah xahiş edirdilər. Mərdan onların hamısını evlərinə göndərir, tapşırırdı:

- Camaata, əhaliyə, hər kəsə başa salın ki, Sovet hökuməti fəhlənin, kəndlinin hökumətidir, kasıbın, məzlumun hökumətidir. Bəyin, xanın, mülkədarın fırıldığına aldanmasınlar, bəsdir daha!..

Mərdan qalib nizami və kəndli qoşunlarını şəhər meydanında qarşıladı. Yaqub və Mövlam kişi ilə görüşüb öpüşdülər. Mövlam kişinin sevincindən gözü yaşardı. Cəbhədə dostlaşdığı Don kazakı Mişa ilə Mərdanı tanış elədi.

Mövlam kişi qələbədən doğan bir iftixar və şadyanalıq hissilə dostunun, cəbhə yoldaşının çiyindən tutub gülümsəyən gözlərinə baxdı:

- Sən, mən - (şəhadət barmağı ilə göstərir) dva qardaş!

- Qardaş, znaçit brat!

Mərdan, Mövlamın sözünü Mişaya tərcümə edəndə Mişa güldü və Mövlamın kürəyinə vurub dedi:

- Brat i boes!

Qalib dəstələr «ura» çəkir, əsgərlər «Beynəlmiləl» oxuyurlar. İnqilab və azadlıq marşı bütün əzəmətilə gurlayaraq şəhər meydanından yüksəlir, hər tərəfə yayılır.

Cənubdan. Bağbanlar tərəfdən gələn könüllülərlə şimaldan, dəmiryol stansiyası tərəfdən gələn və hər addımda silahla özünə yol açan Qızıl Ordu döyüşçüləri bir-birinə çatanda, ümumi bir səslə ura çəkib qucaqlaşdılar, öpüşdülər. Uzun və ağır vuruşmalardan, yor-

ğunluq, yuxusuzluqdan, yaradan, ağrıdan sonra üzündə-gözündə ağır yay vuruşmasının tozu-təri duyulan minlərlə adamın dərin və əbədi qardaş məhəbbətilə bir-birini qucaqlaması şəhər meydanının və bu şəhərin tarix boyu görmədiyi bir mənzərə idi. Bütün dünyada ilk dəfə zülm və əsarət zəncirini əbədi qıran, bütün xalqlara əbədi azadlıq və səadət gətirən Sovet Rusiyasının qəhrəman oğulları şəhər meydanında müqəddəs bir qələbənin bayram nişanəsi olaraq yerli zəhmətkeşlərlə qucaqlaşib görüşür, onlara əbədi azadlıq və səadət müjdəsi verirdilər. Əlində qırmızı bayraq tutan bir rus döyüşçüsü atını irəli sürərək üzünü kəndlilərə, küçələri dolduran, evlərdən, damlardan baxan əhaliyə tutub uca və mehriban bir səsə dedi:

- Yaşasın Qırmızı Azərbaycan, Sovet Azərbaycanı!

Şəhər zəhmətkeşləri, inqilab bayraqları olan rus oğlunun muş-tuluq səsinə bitmək bilməyən alqışlarla cavab verdilər. Şənlik, bayram səsi və təntənəsi bütün şəhəri bürüdü. Çox çəkmədi ki, Qızıl Ordu hissələrini, inqilabi könüllü dəstələri yeni və parlaq qələbə ilə təbrik edən komandanın əzəmətli, təntənəli səsi eşidildi:

- Yoldaşlar!

Bu səs bütün qüdrəti, dərin və cahanşümul mənası ilə hər tərəfə yayıldı. Eşidənlərin zehninə ayıqlıq və işıq verdi.

- Yoldaşlar!!!

Mərdan məhbusların hamısını yoxlayandan sonra içəri girdi. Kameraları bir-bir gəzdi. Həbsxana qulluqçularından başqa kimsəni görmədi:

- Bir şairi neçə ay əvvəl inqilabi təbliğat üstündə tutmuşdular. Görəniniz ola bəlkə?

Sarıyanız, arıq bir oqlan dedi:

- Bəli, gətirmişdilər elə bir adam. Yayın ortaları idimi? Xülasə, yayda olub. Çox pərişan bir kişi idi. Heç kəsə boyun əymirdi, qulluqçular köməkləşib onu döyə-döyə kameraya basdılar... Heyf ki,

mən sonra görə bilmədim. O kişi necə oldu, bəlli deyil.

Bir səs Mərdanı öz xəyallarından ayırdı. Sənət texnikumu tələbələrinin musiqi dəstəsi qalib qızıl əsgərləri təbrikə gəlirdilər. Bir yaşda, bir boyda, təxminən bir geyimdə olub cavan uşaqlar əsgəri addımla addımlayırdılar. Orkestrin gur və şadlıq səsi, yalnız əsgərləri yox, silahla alınmış, çox qurbanlar bahasına fəth olunmuş böyük və müqəddəs azadlığı alqışlayırdı.

Şəhər meydançasında qaliblərin mitinqi keçirildi. Mərdan kom-somol adından, cavanlar adından, inqilabi kəndli cavanları adından xilas olmuş şəhəri təbrik edirdi. Onun gənc və alovlu səsi azad xalqın səadəti və birlik nəğməsi kimi güclü və xoş idi.

MUŞTULUQ

Qara bəxtdən danışan
Nəğmələri gəliniz,
Böyük tabutlar ilə -
Biryolluq dəfn edək biz.

H HEYNE

İyunun onu idi. Şəhər bağında cavanların şənlik yığıncağı keçirilirdi. Orkestrin səsi şəhəri başına almışdı. Bağın divarları şüar və şəkillərlə bəzənmişdi, qapısı camaatla dolmuşdu. Bu yığıncaq Yəhyanın təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Yoldaş Yəhya indi partiya komitəsində çalışırdı. Şəhər komsomol komitəsinə zəng edib Sureni çağırmışdı.

- İndi, - demişdi, - vaxtı çatmışdır. O zirzəmidə darıxan günlər ki, həsrət çəkirdik, bir gün işıqlığında yığışıb danışmaq arzulayırdıq, indi vaxtıdır! Gərək arzumuza əməl edək!

Suren Mərdana xəbər göndərdi. məktəbli gənclərdən qabiliyyətli yoldaşların siyahısını tutdurub teatr tamaşası, çalğı, oyun, ədəbi parçalar hazırlatdı. Bir gün əvvəl adam göndərüb öz kəndlərindən də yoldaşlarını çağırırdı. Bacısı Marqo da arabaya minib gəlmişdi.

Mərdan Surenin yanında Marqonu, gözəl və yeniyetmə qızı görəndə öz-özünə demişdi:

- Qırışmal nə tez tapdı bunu...

Yaxınlaşanda Suren gülümsəyib Mərdanı təzədən tanış eləmişdi.

- Tanıyırsan, Marqo səndən, məndən çox böyüyüb?

Mərdan bu qızın Marqo olduğuna inanmırmış kimi heyrət elədi.

- Bağışla, Marqo, tanımadım, bir də necə tanıyıydım? Mən sən

balaca bir ev uşağı görmüşdüm. Amma indi xalis bərişna!

Onlar külüşüb kəzməyə başladılar.

Uca və qoca çinarların göylərə baş vurduğu şəhər bağının yaxşı vaxtı idi. Hər tərəf yamyaşıl, al-əlvan idi. Qızılkül, qərənfil, yasəmən bir-birini çağırırdı. Axşamın sərin havasına çökən ətir iyi yoldan ötəni saxlayırdı. Şəhərin və yaxın kəndlərin komsomolçu kəndləri, müəllimlər, məktəblilər, qızıl əsgərlər bağda şənlik keçirirdilər. Yəhya papağını əlinə alıb bağın ortasında bəzənmiş xitabət kürsüsünə çıxanda musiqi susdu. Hamı natiqin başına yığışdı. Yəhya birdən başlaya bilməzdi. O, qarşısındakılara baxır, bu günkü kəndlər bayramının tarixi şadyanalığını düşünür, ürəyindəkiləri ifadə etməyə söz axtarırdı.

Bu yığıncaq bir neçə ay əvvəl zirzəmilərdə çalışan komsomolçu kəndlərin böyük bir arzusunun inqilab sayəsində, Qızıl Ordunun, qəhrəman rus fəhləsinin qardaş köməyi sayəsində həyata keçdiyini göstərirdi. Bu şəhərdə birinci dəfə idi ki, Azərbaycan, rus və gürcü gəncləri - bütün millətlərdən olan azad sovet gəncləri qardaşcasına əl-ələ verib eyni sevinclə gəzir, dincəldilər. Birinci dəfə idi ki, bu bağda azadlıq bayramı keçirilirdi, birinci dəfə idi ki, Yəhya açıq havada komsomolçuların qarşısında danışdı. Onun sözü çox idi. Lakin həyəcanlı olduğundan az danışdı və nitqini belə bitirdi:

- ...Fəhlə-kəndli gənclər! Sosialist inqilabımız sizin üçün yeni və xoşbəxt bir dünya yaratmışdır. Hər şey sizindir. Vətənimiz də, qələbəmiz də, indimiz, gələcəyimiz də sizindir! Partiyamızın, böyük atamız Leninin sayəsində qanad açıb yüksəlin! Oxuyun, öyrənin, yaradın. Xoşbəxt yaşayın! Belə günlərdə deyın, gülün! Heç bir qara qüvvə sizin bəxtəvər həyatınıza mane ola bilməyəcək. Ancaq bir şərtlə. Bu şərtlə ki, siz də partiyamızın, xalqımızın xələf övladları olasınız! Lenin yolunda sədaqətlə və fədakar çalışanları həmişə, hər yerdə qələbə gözləyir, ancaq qələbə gözləyir!

Mən sizin birlik, səadət və qələbə bayramınızı ürəkdən təbrik edirəm!..

Yığıncağın rəsmi hissəsi çoxdan qurtarmışdı. Bir-birinə qarışan mahnı - musiqi, azad gəncliyin bahar səsi sıx ağaclar arasından göylərə ucalırdı. Gecə yarısına qədər şənlik davam edirdi. Suren Marqonu və Mərdanı çağıranda ki, «bəsdir, gedək», Mərdan deyirdi:

- Təzəcə başlamışıq, nə bəsdir?
- Suren israr edirdi:
- Vaxt keçir.
- Marqodan soruşaq.

Marqo utancaqlılıqla gülümsəyərək əvvəl Surenin, sonra Mərdanın üzünə baxdı, çətinliklə deyə bildi:

- Necə istəyirsiniz!..

On doqquzuncu fəsil

MANİFEST

Bahar, sən indi haralardasan?
Yəqin sən də məni unutmusan.

Mərdan bu gün qəza kommunistlərindən gələn yoldaşlarla məşğul idi. Bunlardan biri şəhərlə vağzal arasında çəkilən dəmir yolun layihəsini verən mühəndis Alışanoğlu idi. Biri də ortayaşlı Möhsün adlı bir fəhlə idi. İyirminci ilin planına görə, müsavətçilərin xaraba qoyduğu təsərrüfat müəssisələrinin bərpasına təcili başlanmalı idi. Yolların düzəlməsi zəruri bir iş idi. Vağzal ilə şəhər arasında, yaxın kəndlərlə vağzal arasında şose yol bu il mütləq qaydaya salınmalı idi. Qonaqlar atda gəzib uçmuş körpüləri, sel basmış yolları, batdaq yerləri qeydə götürmüşdülər. Bu ilki məhsulun azlığından, xüsusən bağların ayaq altında getdiyindən, bir şey vermədiyindən də söz düşdü. Mərdan göstərdi ki:

- Bunun bir səbəbi ötən qışın soyuqları oldu. Dikdir yerlərin hamısında ağacları şaxta vurub. Meyvəcat isə bizim kəndlərin zəruri xörəyidir.

Möhsün kişi bir ah çəkdi:

- Soyuqları demə, yadıma bir şey saldın. Həmin o qışın oğlan vaxtında, mən bazarkomda olurdum. Əllafların, faytonçuların qorxusundan hər səhər yolun qarını təmizləyirdik. Bir gün, Allah göstərməsin, bir uşaq borana düşüb qupquru qurumuşdu. On-on bir yaşında bir gözəl uşaq idi. Gözüm görəni kimi ürəyim parça-tikə oldu.

Mərdan bu söhbətə maraqla qulaq asırdı.

- Nə təhər idi, sifəti necə idi?

- Sifətində sifətlik qalmışdımı, ay rəhmətlik oğlu. Üzü şüşə kimi buz bağlamışdı. Göz çuxurları seçilmirdi. Cibimdən beş manat verib rayonda yoxlatmışam, axtarmışam, yiyəsi çıxmadı ki, çıxmadı.

Elə bil Mərdanın sinəsinə bir zərbə dəydi, ürəyi döyündü:

- Paltarından-zaddan necə?

- Paltarında da gözəgəlim şey yox idi. Cırıq kəndli arxalığı vardı, başı da ki, açıq.

Mərdan həyəcanla soruşdu:

- Görəsən adı nə imiş?

- Adını kim bilsin, alınə yazılmayıb ha!

Mərdan dörd ay əvvəl Bağırın belə bir söhbət danışdığını xatırladı.

- Hamam ağzındaki yoldan tapılan deyil ki?

- Hə, ordan tapmışıq!

- Məşədi Abbasın nökeri deyirlər, onu...

Möhsün dayı çiyini çəkdi.

- Onu bilirəm. Olsa da yaxın durarmı? Tülkünün biridir o!

Mərdanın ürəyi bərk döyünür, hövsələsi daralırdı. Bu bədbəxtin Bahar olduğunu sanki ona demək istəyirlər. Lakin ürək eləyib demirlər. O, bilirdi ki, Bahar kənddən getmişdi. Bilirdi ki, sallaq-xanada olmuşdur... Bilirdi ki, başında bir iş var...

- Yenə bir nişanasından-zaddan heç bir şeyi bilinmədimi?

- Nə bilinəcəkdi, ancaq cibindən əl boyda bir kağız çıxdı.

Mərdan bunu eşidəndə qapqara qaraldı. Nə işə demək istədi, deyə bilmədi. Qalxıb o biri evə keçdi. Kədər onu boğduğu üçün səsi çıxmırdı. Qonaqlara süfrə hazırlayan anasının çiyinlərindən tutdu. Üzünə baxıb durdu. Sona oğlunun bu hərəkətinə mat qaldı. O da Mərdanın qaralmış üzünə baxıb dedi:

- Sənə nə oldu, rəng-rufun niyə qaçdı?

Mərdan hiss etdiyi dəhşətli bir xəbəri nə anasına deməyə cəsarət

edir, nə də gizlədə bilirdi. Sanki desə dili yanacaq, gizlətsə qəlbi parçalanacaqdı.

- Ana, - dedi, - bizim Surenlə qardaşlıq kağızımız var idi. O kağız hardadır?

Anası ah çəkdi.

- Nəyinə lazımdır?

- Lazımdır, hardadır o kağız?

Sonanın dağlı sinəsi ağır-ağır qalxıb endi.

- Baharın, - dedi, - cibində getmədimi? Bahar yazıq necə əzizləyirdi, necə saxlayırdı onu... Sizin iynizi ondan alırdı tifi!... Nədən belə soruşursan?

Anasının dediyini axıra qədər eşitməyə dözməyən Mərdan otağa qayıtdı. Möhsün kişidən soruşdu:

- O kağız kimdə qaldı?

- Bilmədim heç necə oldu. Mehralıya oxutmuşdum. guya qardaşlıq kağızı imiş. İndi bilmirəm nə olan iş idi. Bir barmaq uşaqlarda belə kağız görəsən nə imiş, nə iş imiş...

Mərdan özünü saxlaya bilmədi. Möhsün kişinin faciə xəbərləri dodaqlarına baxan gözlərindən odlu yanaqlarına damcı-damcı yaş axdı. O, yaşına və simasına yaraşmayan bir qəhərlə ağladı.

- Qardaşım, yetim qardaşım!.. Tifi!..

Qonaqları heyrət götürdü. Alışanoğlu ayağa qalxdı:

- Mərdan, Mərdan!

Möhsün kişi danışdığına peşman oldu. Döyükdə-döyükdə qaldı. Xəcalətindən bilmədi nə etsin.

- Uşaq olma, Mərdan? Bəlkə başqasıdır. Nə bildin qardaşındır. Bir özünü toxtat! Səbrin olsun! Bilmək olmaz, bəlkə...

Alışanoğlu daha da təşvişə düşdü. Qapını bərk çəkdi və qapı ağzında dayandı ki, Sona içəri gəlməsin.

- Mərdan, - dedi, - anan eşidər, arvada yazığın gəlsin, Mərdan!

Mərdan səsini boğa-boğa deyirdi:

- Onun qatili mənəm, anam dönə-dönə tapşırırdı!.. O yazıq, kiçik yaşı, yorğun, zəif vücudu ilə, ayaqyalın məni şəhərbəşəhər axtarırmış...

Alışanoğlu Sonanın duyacağından qorxub Mərdanın qolundan tutdu, Möhsünə də göz elədi ki, qalx!

Onlar həyəətə, küçəyə sarı çıxdılar. Möhsün kişi Mərdanın qardaşına olan məhəbbətini görəndə yanıqlı bir şey də xatırladı:

- Ölən dəqiqəyəcən qardaşının əmanətini əziz tutan uşaq, ehtimal ki, kağızı qorumaq üçün əlini qoltuğuna qoymuşdu. Onun qolunu çox çətinliklə qatlayıb açdılar...

Bunu xatırlamaq Möhsün kişinin özünə də çox ağır idi. Bunu Mərdana demək olmazdı. Yox, qətiyyənlə demək olmazdı!..

Mərdan anası ilə Hacı İbrahimxəlilin otağında olurdu. Məktub yazıb xahiş elədi, şəhərdən rəssam gəlib çıxdı.

- Bilirsiniz, yoldaş rəssam, mənim balaca qardaşımın rəsmini çəkəcəksiniz.

Rəssam:

- Baş üstə, - dedi. - Ölçüsü necə olacaq, kiçik olsun, yoxsa?..

- Özü boyda, təbii olsun. On yaşında uşaqdır. Nə artırın, nə əksildin. Özünü olduğu kimi yaratsanız ömrüm boyu sizə minnətdar olacağam!

Rəssam boyun oldu:

- Bacardığımı əsirgəməyəcəyəm, bəqədri-qüvvə.

Rəssam bunu deyib Mərdanın üzünə baxdı. Onun baxışında aydın bir sual oxunurdu. Mərdan bu səssiz və sözsüz suala ürəyi açıqlıqla cavab verdi:

- Zəhmət haqqında heç qeydiniz olmasın. Bütün xərcləriniz, rənginiz, kağızınız, yemək-içməyiniz mənim boynuma. Əsərinizə də neçə istəsəniz, verəcəyəm. Yoldaş rəssam, adınızı da bilmirəm.

- Arazdır!

- Yoldaş Araz, yaxşı əsərin qiyməti yoxdur! Mənim anam qızlığında bir xalça toxuyub, «Yusif-Züleyxa»nın şəklini yaradıb. tacirlərdən tutmuş ingilislərə qədər hamının onda gözü vardı, onu alıb aparmağa çalışırdılar. Kimi qızıl verib, kimi mal-qara, kimi mülk-maaş. Mən bir kəndli balasıyam. Belə antiqə şeylərdən başım çıxmaz. Ancaq onu bilirəm ki, qabiliyyətli adamın, əli sulu ustanın yaratdığına qiymət yoxdur. Hər şey asandır, ancaq əsər, zərif əsər hər zaman, hər yerdə ələ düşməz!..

Rəssam Mərdanın söhbətindən çox şad oldu. Bir cavan komsomolçunun sənətkarlara bəslədiyi bu hörmətə sevindi.

- Yoldaş Mərdan, - dedi, - keçmiş zamanın üzü qara olsun. Sənətkar əsəri gərək alım-satıma düşməyə, sənət əsərindən gərək gün kimi hamı feyz ala. Ancaq nə edəsən, köhnə hökumət zamanında bizi bir hala salmışdılar ki, düşmənin o hala düşməsin. gərək acından da ölməyəsən axı! Məgər Sabir göz qabağında deyil?..

Mərdan dedi:

- Keçmiş ola, yoldaş Araz. keçmiş ola! İndi daha işin ağası gəlib. Zəhmətin də, sənətin də qədri bilinər. Sən indi arxanı inqilaba söykəmişən! İnqilab kimi arxası olan, həmişəlik arxayın ola bilər. Ancaq səndən təvəqqüm budur ki...

Deyəsən, Mərdanın yadına bir şey düşdü. Evin sağına-soluna baxıb pəncərəyə tərəf yeridi.

- Necədir bura, sizə işıq yer lazımdır. Bəyənersinizsə, elə burada, ya eyvanda əyləşin. Necə kefinizdir.

Araz razılıq elədi:

- Təfavütü yoxdur. Uşaq haradadır?

Mərdan rəssamın sualından tutuldu. Rəssam bir də soruşmaq istəyirdi ki, Mərdan dedi:

- Yer apardı!

Rəssam indi anladı ki, nə üçün Mərdan uşağın şəkli ilə bu qədər maraqlanmış. Soruşduğuna peşman oldu. Bildi ki, rəsmi fotoqraf şəkildən çəkəcəkdir.

- Şəkli hamı?

Mərdan dedi:

- Şəkli yoxdur, onu siz yaradacaqsınız.

Rəssam Mərdanın dediyini anlamadısı da, təkrar soruşmadı. Mərdan özü dilləndi:

- Siz, yəqin ki, baxıb çəkmək istəyirsiniz?

- Əlbət ki, əlbət ki!

- Ancaq heyf ki, sizə baxmalı şəkil verə bilməyəcəyəm, yoldaş Araz. Mənim körpə qardaşımın nisgili böyükdür. Onun məhrumiyətlərindən, acı xatirələrindən başqa heç nəyi qalmamışdır. Onun qısa, məhrum həyatını qərib şəhərin küçələrində söndürdülər. Arzuları, ümidləri saxta vurmuş meyvə kimi töküldü. Bir özün təsəvvür elə, Bahar kimi bir yetimin şəkli hardan ola bilər? Özünə daldalanmağa yer tapa bilməyən uşağın şəkli kimə lazım idi. Məni yandıran elə budur. Bəlkə siz o günahsız qurbanın rəsmi yaratmaqla mənim təsəvvürlərimi oxşarsınız. Bəlkə sizin əsəriniz anasına da bir təsəlli olar... Yeganə təsəlli!

Araz duruxdu:

- Təəssüf ki, mən heç uşağı görməmişəm. Xəyalımda da bir təsəvvür yoxdur. Məqsəd burda gözəl bir insan rəsmi olsaydı, əlbəttə ki, çəkərdim...

- Yaxşı deyirsiniz, gözəl bir insan! Yoldaş Araz, mənim qardaşım həqiqətən gözəl bir insan idi. Ceyran balası kimi qara, iri gözləri, daraq kimi kirpikləri vardı. Ağlayanda bir-birinə dolaşırdı. Günahsızlığının ifadəsini baxışında çəkin! O baxış mənim sinəmə sancılıb qalmışdır. Onun qəlb aynasında zərrə qədər pas yox idi. Yəqin ki, böyükliyündə də olmazdı.

- Hər halda, sifətini görməyim vacib idi. o sizə oxşayırdımı?

- Anasının deməyinə görə, bəli. Lakin yaş fərqindən başqa da təfəvüt var. Siz onun kiçik çöhrəsində dağların quzeyi kimi daimi bir kölgə verin. O, dünyaya ağlaya-ağlaya gəldi. Gözləyərək intizarla yaşadı. Sıxıla-sıxıla getdi. Qorxu ilə doğuldu, qüssə ilə öldü. Yumruğunu düyərək döyüşmək üçün gəldi. əllərini açaraq hər şeydən məhrum və məyus getdi. Heç vaxt görmədiyi mərhəmət və şəfqətin intizarı ilə öldü, siz onun rəsminə bu acı həyatını verin... Xahiş edirəm... Bəlkə mənasız danışırım?

Araz diqqətlə və maraqla qulaq asırdı:

- Xeyr, çox xoşdur. Buyurun, sizin söhbətləriniz mənim işimə kömək edəcəkdir, mən bunlardan çox şey əxz edəcəyəm.

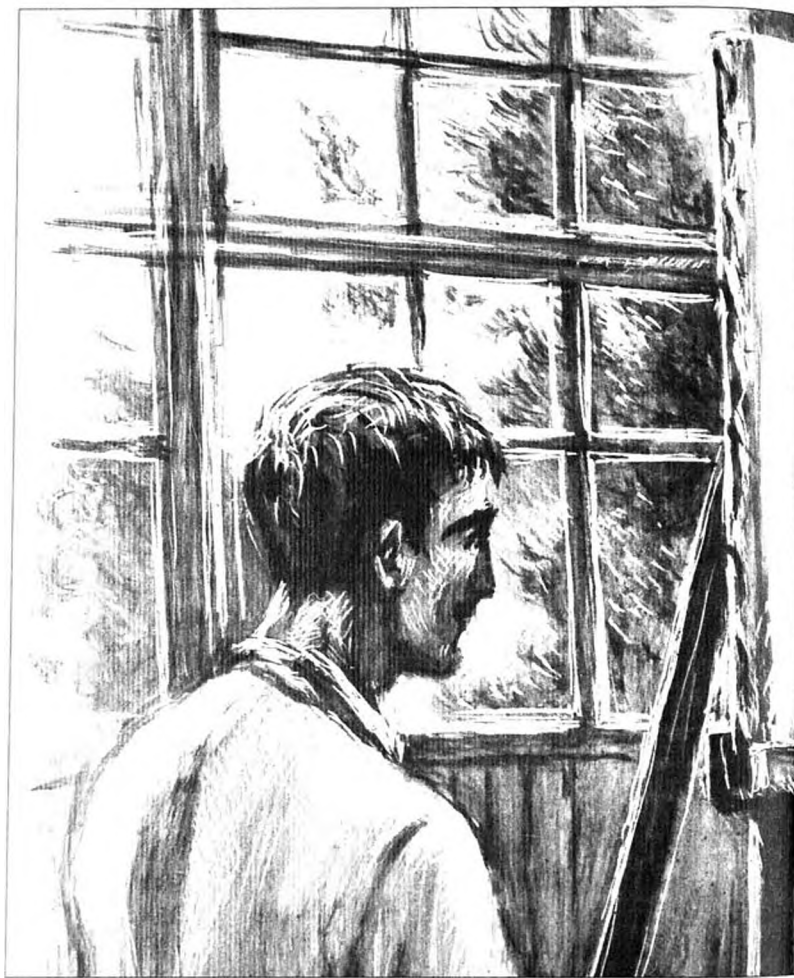
- ...Çox gözəl bir sükkufə açılmışdı. Sanki aciz və yetim olduğunu bilmişdilər. Hər şey onu təqib edirdi. Hansını deyim. Yoxsulluq, aclıq onu ana qucağından çöllərə, zəmilərə qovurdu. Kənddə varlı uşaqlarının tənəsi, şəhərdə tacirlərin istehzası... Bir parça ana uşağı istilərdə yandı, yağışlarda islandı, şaxtalarda dondu. Nəvazişi - kötək, duyduğu - əzab, son qisməti - faciəli ölüm oldu...

Araz Mərdanın təsirləndiyini görür, sakit dinləyirdi. Lakin bütün bunların hamısından ona balaca bir şəkil daha çox kömək edərdi. O, Mərdanın bir şəklini alıb qarşısına qoydu. Xəyalən onu on yaşma gətirdi. Bahar haqqında deyilənləri təsəvvüründə canlandırdı. Bir şey yaratmaq istədi. Mərdan rahat idi. Rəssama mane olmamaq üçün o biri otağa keçdi, ürəyinin dərinliklərindən qopub sel-su kimi gələn, özünün də anlaya bilmədiyi duyğuları ifadə üçün vasitə aradı.

Əlində qələmi olsa oturub yazardı. Səssiz bir çöl guşəsi olsa dillənərdi. Bayatı çəkərdi. Əlini ağrıyan ürəyinə qoydu, üzünü şəhərə doğru gedən üfüqlərə tutdu. Sükkut aləmində danışdı:

«Bahar, mələk quzum, sən indi hardasan? Qalx, qardaşım, duzlu torpaqların altında olsan da, ailəmizə bax! Məsum baxışına, talesiz

həyatına, günahsız ölümünə and olsun ki, sən bütün arzularına layiq idin! Sən bir qarın çörək üçün səhərini çöllərdə açır, axşamını dağlarda qaraldırdın. Lakin, qapılarda sənin üzünə gülən, qabağına süfrə açan, bir mehriban dindirən yox idi... Çünki sən kasıb idin.

Bahar, sən hardasan, bir qalx, qalx, kəndimizdə yoxsul uşaqları üçün düzələn məktəbin bağlara, bağçalara açılan pəncərələrinə bax! Quşlar kimi səs-səsə verən yoldaşlarının şirin nəğməsini eşit! Bu xoşbəxt uşaqların üzünə doğan ağ günlər sənin də haqqın, payın idi. Həsətilə öldüyün məktəb, dərs yoldaşları, yeni mahnılar sənə ana südü kimi halal idi. İgid oğulların qanı bahasına aldığımız azadlığa and olsun ki, sən bu günə, bu ağ günə layiq idin. Bu təzə, azad dünyamızın bütün nemətləri sənin haqqın idi. Sən bu bayram günlərimizi şərbət kimi içməli idin. Yazıq uşaq! Sənə keçmiş qara günlərin zəhər piyaləsi qismət oldu.

Bahar, yetim qardaşım, sən hardasan, qalx, anana təsəlli ver. Mən də səsimi yazıq anamın səsinə qatıb ağlasam yeri var! Lakin mən daha ağlamayacağam. Mənə yaraşmaz. Sənin təmiz adını könlümdə bir oğul kimi bəsləyəcəyəm. Yeni nəslə, gənclərə və gəncliyə həmişə xidmət edəcəyəm. Ürəyimə dağ çəkən qüssələrini isə polad kimi bir nifrət zərbəsi edib düşmənlərin başına çalacağam.

Tifil qardaşım, and olsun müsibətlərinə ki, mən sənin qanını yerdə qoymayacağam. Sənin əvəzində kəndimizin, vətənimizin minlərlə uşaqlarının böyüyüb pərvaz olmasına səy edəcəyəm. Onların hər birinin üzündə səni görəcəyəm.

Bahar! Mən bu nisgilə necə dözüüm?! Surenlə qardaşlıq kağızımızı son nəfəsinə qədər qorumuşdun. Həmin qardaşlıq qalib gəldiyi bir gündə sən bizim aramızda olmalı idin. Sən qönçə kimi açılıb gülməli idin. Sənin o kiçik əlini evimizə gələn komsomolçu qardaşlarım, əziz qonaqlarım hərərətlə sıxmalı idilər.

Bahar, ay Bahar! Ömrümüzün yazı açılmışdır. Həyat gülür, təbiət

gülür. Düz-dünya bəzənib. Lakin sənin acı xətirən lələnin qəlbina çəkilən dağ kimi ürəyimi yandırır.

Sən bu günləri görə bilmədin. Sən heç bir zaman səs-səsə verib əldə kitab, dildə mahnı məktəbə gedən yoldaşlarına qoşulmayaçaqsan. Heç bir zaman saldıığımız yeni bağda gəzməyəcəksən, mahnı oxumayacaqsan... Heç bir zaman boynuna pioner qalstuku taxmayacaqsan, yaşdırlarınla bir skamyada oturmayacaqsan. Əlinə qələm almayacaq, qarşına kitab açmayacaqsan!.. Ah. məhrum, məzlum körpəm!..

Mən kəndimizin uşaqlarını yığıb sənin yanıqlı həyatını danışacağam. Onların qəlbində də sənə məhəbbət şamı yandıracağam. Onlar o köhnə dünyanın murdar qanunlarına nifrətlə böyüyəcəklər!»

EPILOQ

Mərdan qardaşına verdiyi əhdə vəfa etdi. Güney məktəbinin müəllimləri də, məktəbliləri də Baharın faciəsini bildilər, acıdılar və köhnə dünyaya lənət oxudular.

Rəssam Araz isə Baharın şəklini yaratdı. Ancaq o şəkli Mərdanın evindən yox, uşaqların xahişinə görə məktəb otağından asdılar. Ləyaqətli xatirə olsun deyə, məktəbi Baharın adına qoydular.

- Qoy,- dedilər,-yeni sovet nəsli bilsin ki, köhnə dünyada yoxsul, yetim uşaqların qisməti nə böyük faciələr imiş. Qoy, balalarımız yaddan çıxarmasın ki, indi də istismar ölkələrində minlərlə körpələr belə fəlakətlərin qurbanı olurlar. Heç kəs onların müqəddaratını soruşmur, xatirəsini saxlamır.

İndi Güney kəndində kənd təsərrüfatı təmayüllü böyük orta məktəb var. Vaxtı ilə bu məktəbə ayaq basıb oxuyan, Baharın şəklinə heyrətlə baxan uşaqlar indi vətənimizin böyük şəhərlərində - Moskva, Leninqrad, Bakıda ali təhsil alıb qayıtmışlar. Onların bəzisi kənd məktəbində müəllimliklə məşğuldur. Onlar indi də Baharın şəklinə, mənhus köhnə dünyanın son qurbanına hörmət və məhəbbətlə baxırlar, onu Mərdandan, Sonadan az sevmirlər.

İndi Baharı yalnız güneylilər yox, bütün Azərbaycan, bütün Sovet İttifaqı tanıyır. Tarix və ədəbiyyat dərslərində bəzən müəllimlər onun adını çəkir, faciəsini danışır, balalarımızı köhnə dünyaya, indi də sərhad xaricində yaşamaqda olan zülm və haqsızlıq dünyasına dərin nifrət ruhunda böyüdürlər.

HEKAYƏLƏR

OĞUL

Kölgədə bitən ağacın kölgəsi olmaz.

Tibb institutunu bitirənləri Səhiyyə Komissarlığına çağırmışdılar. Komissarlığın kadr şöbəsi rəisi iclası açıb, builki məzunların qarşısındakı vəzifələr haqqında sözü xalq komissarına verdi.

Komissar sədrin iclasa verdiyi rəsmi rəngi pozaraq, əvvəlcə məzunlardan xahiş etdi ki, yaxın otursunlar. Cavan həkimlər stullarını götürüb lap yaxına, otağın ortasında qoyulmuş yaşıl məxmərli stolun kənarına çəkildilər.

Komissar əvvəlcə onları təbrik etdi, bir-bir adlarını çağırır, üzlərinə baxdı, bəzi suallar verdi, mülayim ifadə və mehriban bir səslə sözünə davam edib, Böyük Vətən müharibəsində sovet həkimlərinin fədakarlıqlarından, səhiyyə işinin böyük insanpərvər əhəmiyyətindən, həkimə olan ehtiyacdan, kənddə işləməyin çətinliyindən çoxlu misal və izahla danışıdı.

Komissarın nitqindən sonra kadr şöbəsi rəisi təyinat əmrini oxumaq istədi. O bilirdi ki, məzunları ən çox maraqlandıran da budur. Burada danışıq da, narazılıq da, bəlkə başağrısı da olacaqdır. Əmri oxumaqdan qabaq belə bir məlumat verdi:

-Yoldaşlar, sizə oxuyacağım əmr çoxdan, hələ dövlət imtahanları başlanandan hazırlanırdı. Ehtiyac çox, kadr az! Biz çalışdıq ki, vacib olan yerlərə münasib namizədlər düşsün. Məzun yoldaşların bəziləri şəhərdə, mərkəzdə qalmaq, sənaye rayonlarına getmək istəyirlər. Amma qarşımızdakı vəzifə başqadır. Biz burada, əlbəttə ki, məzunların şəxsi xahişindən daha çox ölkənin, cəbhənin tələbini nəzərdə tuturuq.

Rəis özündən razı bir halda siyahını əlinə alıb, məzunların fəmiliasını, təyin olunduğu rayonu və kəndi oxudu.

Bayaq komissar Fridunun adını çağırmamışdı. Fridun güman etmişdi ki, tanıdığı üçün ötdü. İndi kadr şöbəsi rəisi də onun adını çəkmədi. Fridun ayağa qalxıb soruşdu:

- Yoldaş rəis, mənim adım çıxmadı.

Rəis əli ilə işarə edib:

- Əyləş, - dedi, - yoldaş Fridun, sən qələmdən düşməzsən, tələmə!

Məzunlar Fridunun üzünə baxdılar, Fridun başını aşağı saldı.

Müşavirə qurtaranda, məzunlar dağılışıb gedəndə, rəis Friduna yanaşıb, yavaşca pıçıldadı:

- Sizin haqqımızda ayrı fikrimiz var. Biz istəyirik, sizi ya aspi-

ranturada, ya komissarlıqda saxlayaq.

Fridun etiraz etdi.

- Yox, yoldaş rəis, mən də yoldaşların kimi həkimliyə, rayona getmək istəyirəm.

Fridun görürdü ki, məktəbdə oxuduğu kimi, burada da onu atasına görə seçir, ayırır, xüsusi hörmət qoyurlar. Fridunu əsəbiləşdirən də bu idi.

Doğrudur, o, respublikanın məşhur adamlarından, xalq komissarlarından birinin oğlu idi. Bunun, bəlkə də, bir xoşbəxtlik olduğunu düşünürdü. Amma Fridun heç vaxt və heç yerdə atasının kölgəsinə sığınmaq istəmirdi və öz vətəninə buna ehtiyac da hiss etmirdi. Atası ilə, məhz atası ilə yad ediləndə məyus olur. başını aşağı salırdı. Ona elə gəlirdi ki, ya uşaq sayıb təhqir edirlər, ya da qarşısında elə böyük bir dağ dayanmış və onun üstünə kölgə salmışdır ki, bu kölgənin soyuqluğunu həmişə üzərində hiss etməli olacaqdır. O bu dağın kölgəsində durduqca günəş görməyəcək. Sel suları. hətta almazların, incilərin də parıltısını ördüyü kimi, kölgələrdə onun şəxsi istedadının, səyinin, qüdrətinin görünməsinə mane olacaqdır.

Ətrafındakıların, tanış, dost və qohumların, hətta yadların da uzaqlardan bu dağın kölgəsinə gəldiyini görəndə gənc Fridun əksinə istiqamət alır, uzaqlaşmağa, kölgədən sərbəst aləmə çıxıb, günəş almağa, öz qüdrəti ilə böyüməyə çalışırdı. Lakin adamlar, onun bəzi tanış və yoldaşları onu həmişə bu adla çağırır, bu nəsəblə tanıyırdılar: «Narkom oğlu!»

Axırda Fridun əsəbiləşdi, onu belə çağıranlara hiddətlənib, sərt cavab verdi:

- O sözü deyən bir də məni danışdırmasın!

Fridunun bu xasiyyəti bəzilərinə qaribə gəlirdi: kimisi onu «səfil» adlandırır, kimisi atasından küsdüyünü, ya atasının ona bərk tapşırıq verdiyini danışırdı.

Beş il sərəsər məktəbdə Fridunun ehtiramını tutur, familiyasını adından qabaq çəkir, onu komissiyalara, bürolara, rəyasət heyətlərinə, komitələrə seçir, qəzetlərə gedən yazılarda imzasını qoymağı unutmurdular. Bir dəfə həmkarlar komitəsinin sədri Friduna yanaşdı, balaca kağız verdi:

- Ver, maqazindən bir cüt çəkmə alsınlar.

Fridun öz ayaqlarına baxdı:

- Bunu ehtiyacı olan tələbələrdən birinə versəniz yaxşı olmazmı? -dedi.

Komitə sədri onun üzünə mənalı baxdı:

- Yoldaş Fridun, biz möhtacları da görürük, sizi də. Talonu hər yetənə yox, əlaçılara veririk. Komitənin qərarı belədir.

Fridun dəhlizdən keçən İmranı çağırdı və talonu ona verib, komitə sədrinin üzünə baxıb dedi:

- İmran məndən yaxşı əlaçıdır və məndən də çox onun ehtiyacı var!

İmran talonu alıb, Friduna: «Sağ ol!» - dedi. Komitə sədri baxa-baxa qaldı...

Səhiyyə Komissarlığında Fridunun xasiyyətinə yaxşı bələd deyildilər. Kim bilir, bəlkə, səhiyyə komissarı Fridunun təyini haqqında atasına zəng edib, məsləhət də soruşmuşdu. Bəlkə heç soruşmamışdı, amma özü onun oğluna şəhərdə münasib bir yer, vəzifə axtarırdı.

Fridun heç kəsə bir sez deməyib, kadr şöbəsi katibinin yanına gəldi və saymazyana soruşdu:

- Bacı, mənə deyə bilərsinizmi, hansı rayonda həkimə yer var?

Katib sarışın bir qız idi. Fridunun sualından anladı ki, o, rayona getmək istəyən həkimdir, özü də nabaləd şəhər uşağıdır. Qız rayonların siyahısını açıb, işarə olunmuş yerləri axtarmağa və tərifləməyə başladı:

- Samuxda var, Dəstəfurda yerimiz var. Zuvand. Gədəbəy, hansını istəsəniz, gül kimi rayonlardır.

Fridun axırıncıları soruşdu:

- Gədəbəy necə olar? Uzaqlığı olmasaydı...

- Gədəbəy ən səfalı bir yerdir. Uzaq deyəndə, maşın ayağının altında, nə uzaq! Zəhmət çəkin balaca bir ərizə yazın. təyinnamənizi hazırlayaq.

Katib Fridunun cavabını eşitmək, təyin üçün əmr hazırlamaq. Gədəbəy sözünün yanına daha bir müsbət işarə qoymaq niyyətində idi. Fridun dedi:

- Yaxşı, bir düşünüm, sabah yanınıza gələm.

Fridun komissarlıqdan çıxan kimi instituta gəldi.. Üç aylıq yay təqaüdünü aldı. Hərbi və komsomol kitabçalarını qeyd etdirib, siyahıdan çıxdı, evə qayıtdı. Çamadanını hazırladı. Anasına xəbər verdi ki:

- Yoldaşlardan biri məni Kirovabada toya çağırıb.

Qulluqçu Fridunun təzə kostyumunu səliqə ilə qatladı. İki dəst alt paltar, iki üst köynəyi, qalstuk, cib dəsmalları, corab-filan hazırlayıb qoydu. Çamadanı da çexola salıb düymələdi.

Gədəbəy səhiyyə şöbəsi müdiri çopur, yaşı az olsa da, saçına dən düşmüş, çeyirdəyə oxşayan balaca gözləri ilə altdan yuxarı baxan, bəlkə də, çox bildiyi üçün az danışan. Sərvərov deyilən bir oğlan idi. Fridunun gəlişinə çox sevindi, lakin sevincini bürüzə vermədi. Əvvəl onun vəsiqələrinə baxdı, sonra guya komissarlıqdan təyinnamə gətirmədiyini üçün qəbul etməyə çətinlik çəkdiyini bildirdi.

Fridun təyinnamə ala biləcəyini deyəndə, Sərvərov etimad edirmiş kimi, başını tərpətdi:

- Nə eybi var, - dedi, - onu özümüz də yazıb rəsmiyyətə salırıq. Var, yerimiz var! Qumlu kənd məntəqəsi boşdur. Oranın hakiminin orduya aparıblar.

Fridun soruşdu:

- Qumlu ha tərəfdədir?

Sərvərov onu pəncərəyə çəkdi:

- Budur, iki addım yoldur, tərəni ötürsən, Qumcludur. Camaatı mehriban, havası dağ havası!-dedi.

Fridun:

- Çox yaxşı, verin!-dedi.-Hara məsləhət bilirsiniz, əmr verin, gedək!

Sərvərov tez stol yeşiyindən kağız çıxarıb, əmr qaraladı, özü aparıb makinaçıya verdi:

- Təcildir, tez ol!

Fridun pəncərədən eşiyə, iki dağ arasında düşmüş, balaca, lakin gözəl mis şəhərinə tamaşa edirdi. Otağa dolan təmiz hava sərinlikdən başqa seçilməsi çətin olan xoş bir ətir gətirirdi. Günəş batırdı. Binaların, zavod bacalarının kölgəsi tənha səyyahlar kimi dağların zirvəsinə dırmaşmaqda idi. Dərənin o tayındakı alçaq, mehriban dostlar kimi bir-birinə sığınan dağlar meşəliklərlə örtülmüşdü. Şəhərdən ayrılan əyri-üyrü cığırlar meşələrə qalxdıqca nazilir, nəhayət, yarpaqlar arasında boz bir sap kimi görünməz olurdu. Sıx, qara meşənin içində yarpağı saralmış, budaqları yarımçılpaq hala düşmüş tək-tək ağaclar payızdan xəbər verirdi. Bəzən gur yerlərdən boy atıb çox ucalmış, günəşə yaxın olduğu üçün bahar tərəvətini hələ də saxlamış şamlar, qarağaclar, çinarlar qocaman meşənin sahibi-qarovulu kimi məğrur-məğrur üfüqlərə baxırdı. Quşlar, nədənsə, bu ağaclardan ötür, meşəlikdə görünməz olur, yenə də oradan qalxıb ayaz göyləri ölçürdülər. Fridun belə bir mənzərəli, səfalı, həm də sakit yerə gəldiyindən ürəyində fərəh duyurdu.

Sərvərov əmri gətirib imzaladı, Friduna verib, əlini sıxdı:

- Müvəffəqiyyət arzu edirəm.

- Sağ olun. Piyada gedə bilərəmmi?

- Əlbəttə, gedə bilərsiniz. Uzaq deyil, sovet sədrinin yanına gedin, mənzil-filan düzəldəcək.

Fridun çamadanı götürüb, yoluna düzəldi.

Gədəbəydən Qumlu kəndini balaca, doğrudan da, qumlu, çılpaq bir təpə ayırırdı. Tərəni ötəndə dərələrə, dağların ətəyinə qədər yayılmış alçaq damlı, açıq, böyük bir kənd görünürdü.

Fridun çiyində güyüm suya gedən qızlardan kənd sovetini soruşdu. Onlar kəndin ortasına tərəf gedən dar və daşlı bir küçəni göstərdilər:

- Düz gedin!

- Əmi, indi ispalkom bağlı olar, gecdir.

Fridunun bu ayıq uşaqdan xoşu gəldi:

- Eybi yoxdur, bacı, - dedi, - açarlar.

Bir kəndli, Fridunun həkim olduğunu bilib, qabağına düşdü, onu kənd soveti katibinin evinə gətirdi, çəpərdən hörülmüş bir qapıda dayanıb, üzünü pəncərəyə tutdu:

- Ay Göyüş, həkim gəlib.

İçəridən səs gəldi:

- Doğum evinə aparsana!

- Bir qapıya çıx!

Çiyində kürk, əlində ağac olan əsgər libaslı bir cavan oğlan çıxdı. Axsaya-axsaya eyvanda yeridi. Kəndli pilləkəndən qalxdı. Göyüşün qabağını kəsdi, arxası Friduna tərəf dayanıb, bir az yavaşdan dedi:

- Ədə, necə doğum evi? Kişi doğmağa gəlməyib ha! Acdır, yorğundur, niyə bəs evə çağırırsan?

Bu sözlər Göyüşə təsir etdi. Fridunu səslədi:

- Yuxarı buyurun, yoldaş, buyurun!

Kəndli onu danlamaqda davam edirdi:

- Zəhra srağagündən atasıgile gedib. Evdə adam olsaydı, mən

heç qonağı bura gətirməzdim.

Göyüş əl verib, Fridunla tanış oldu.

Fridun rayonda tələbkarlıq edib, kənd məktəbinin istifadəsiz otaqlarından ikisini təmir etdirdi. müalicəxananı genişlətdi. Bəzi cihazların, dərmanların alınması üçün səhiyyə şöbəsinə sifariş verdi. Əvvəl məktəb uşaqlarının səhətini yoxlamaq üçün müayinə vəərəqələri hazırladı. Neçə dəfə kolxozçuları yığıb, səhiyyə tədbirləri haqqında söhbət elədi. Çiyinə çanta salıb, kəndlilərə kömək üçün tarlalara çıxdı.

Evdə nigaran qalmasınlr deyə, Fridun qısa bir məktub yazdı. Yazıb bildirdi ki: «Xoşum gələn bir yerdə, xoşum gələn yoldaşlarla işləyirəm, məndən nigaran olmayın. Siza müfəssəl yazacağam».

O günlərdə Gədəbəy rayonuna Moskvadan akademik Lisenkonun kartof əkib-becərmək üsulunu kolxozçular arasında yayarı və yoxlayan bir komissiya gəlmişdi. Komissiyanın sədri, kənd təsərrüfatı elmləri doktoru, Timiryazev Akademiyasının professoru Suxanın soyuqlayıb xəstələnmişdi. Onu Fridunun məntəqəsinə gətirdilər. Fridun xüsusi bir səylə professorun müalicəsi ilə məşğul oldu. Professor cavan həkimin müalicə hökmlərinə əməl etməkdən qabaq dərmanın tərkibini, məqsədini soruşurdu. Fridun heç bir şeyi gizlətmədən, bildiyi kimi izah edirdi.

Professor rayon xəstəxanasında da yatdı. Yeddinci gün ona yola çıxmaq icazəsi verdilər. Çox çəkmədi Fridunu rayona çağirdılar, rayon icraiyyə komitəsinin təşəkkürnaməsini verdilər.

Bir ay sonra mərkəzi qəzetlərin birində belə bir məqalə çap olundu: «Dağ rayonlarında zökəmin yayılması, nəticələri və müalicə tədbirləri». Məqalə müəllifi, təbabət elminə məlum olan şeylərdən az yazaraq, bədənin müqavimət iqtidarını artırmaq tədbirlərindən, bədən tərbiyyəsinin əhəmiyyətindən danışır, uzaq kəndlərdə səhiyyə təbliğatının hələ də məhdud olduğunu göstərirdi. «Kənd həkimi»

deyə imza atan Fridunun yazısında təzə faktlar, rəqəmlər, cəsarətli hökmlər də var idi.

Təxminən həmin günlərdə xalq səhiyyə komissarı Fridunun atasına zəng edib, əhvallaşandan sonra soruşdu:

- Fridun görünür, onu onuncu poliklinikaya baş həkimə müavin vermək istəyirəm, necədir?

Fridunun atası dedi:

- O işləyir ki!

Komissar inanmadı:

- Harada, yoxsa ayrı bir məsul iş...

Kişi ona macal vermədi:

- Xeyr, ayrı iş niyə. Rayonda, Gədəbəy rayonunda kənd həkimidir.

- Ola bilməz!

- Yoxsa siz həkimləri tanımadan işə təyin edirsiniz?

Səhiyyə komissarı utandı, güclə belə deyə bildi.

- Bilmirəm necə şeydir! Aydınlaşdırmaq lazımdır!

Telefon dəstəyini yerə qoyan kimi komissar kadr şöbəsinin rəisini çağırıb:

- Fridunu hara təyin etmişsiniz?-deyə soruşdu.

- Heç hara, o zaman saxladığ ki, şəhərdə vəzifə verək.

- Bəs sonra?

- Sonra heç gəlməyib. Mən elə bilirəm, siz özünüz onun barəsində sərəncam veribsiniz.

Komissar acıqlandı:

- Mən sərəncam-zad verməmişəm. Canım, siz onu kəndə göndərmişsiniz.

- Elə şey olmayıb!

- Bu saat əmrini tap gətir!

Böhtana düşən qardaşının məhkəmə işi üçün Bakıya getmiş olan

Göyüş məqsədinə çatıb, qayıdandan sonra bir qonaqlıq eləmişdi. Süfrə başında üzünü Friduna tutub deyirdi:

- Yoldaş həkim, dünyada kişilər var imiş, adamlar var imiş! Komissar... fılankəsi, yəqin ki, eşitmişsiniz. - Göyüş Fridunun atasını Friduna tərif edir, soruşurdu:

- Görmüsənmi onu?

- Bəli, görmüşəm.

- İşin düşməyib?

- Xeyr, düşməyib.

- Qapısı lap dərgah qapısıdır, o qədər gələn-gedən var ki! Bilirsən necə adamlar gəlir! İş çətinə düşən hər kəsi onun qapısında görərsən. Kişi hamını ata kimi, qardaş kimi dindirib-danıdırır. Təki elə adamlardan bizim rayonda da çox olaydı.

Fridun özünü güclə gülməkdən saxlayıb, Göyüşə: «Bəli, bəli». - deyirdi.

Qonaqlığın şirin yerində qapı döyüldü. Rayon icraiyyə komitəsinin katibi içəri girib, Friduna bir kağız verdi:

- RİK-dən kağız var!

Məktubu Sərvərov yazmışdı: «Yoldaş Fridun, sabah buraya zəhmət çəkmənizi xahiş edirəm. RİK sədrinin yanına gedəcəyik».

...Fridun Sərvərovlə kabinetə girəndə Zeynalov ayağa qalxıb, hər ikisinə əl verdi, yer göstərdi:

- Əyləşin! - Zeynalov zəngi basıb tapşırırdı ki: - Adam buraxma!

Friduna tərəf dönüb soruşdu:

- Necəsiniz?

Fridun hər halda mühüm bir iş üçün çağırıldığını və bu əhvalpürsanlığın rəsmiyyət olduğunu düşünür, cavab vermək istəyirdi ki, Zeynalov qapı-pəncərəyə göz gəzdirib, mətləbə keçdi:

- Utancaqlıq yaxşı şeydir, amma öz yerində! Yoldaş Fridun, ay sağ olmuş, görmüşük qolçomaq oğlu, mülkədar oğlu öz əsil-

nəsəbini gizlədər. Sizin ki, atanız respublikada ali bir şəxs, ay sənın saqqalın ağarsın, bunu bizdən niyə gizlədirsən? Gizlin tutursan, nəticədə də bizi... - Zeynalov Sərvərova işarə edib, onu da qatdı, - Bizi utandırırısan. Axı, rayon, hətta mərkəz sizin kimisini axtarır, şükür ki, ali bir ixtisas sahibi, niyə adını gizlədirsən?..

Fridun cavab verdi ki:

- Mən familiyamı heç kəsdən gizlətməmişəm. Ancaq familiyanı ucadan deməkdən də xoşum gəlməz!

Sərvərov dedi:

- Necə gizlətməmişən, sənə təyinnamə verən mən, soruşuram Bakıdansa, deyirsən, əslim tiflislidir. Göyüş bir saat sənə kişidən, komissardan danışır, bir kəlmə demirsən ki, o mənim atamdır.

Zeynalov davam etdi:

- Arada bizi pis kişi eləyirsiniz...

Fridun onun sözünü kəsdi:

- Komissar həsəb-nəsəbdən xoşlanmaz, siz deyəni heç xəyalına da gətirməz. Ehtirama qalan yerdə, mən nəinki sizdən, yoldaş Sərvərovdan və hər bir kəndlidən hörmət görmüşəm, bu barədə narahat olmayın!

Zeynalov əllərini cibinə qoyub dedi:

- Dünən səhiyyə komissarı məndən soruşanda təəccüb elədim. Dedim, bizdə elə adam işləmir. Nə bilək ki, sizsiniz?! Sonra bilməmişəm kişiyyə nə cavab verim. İndi deyərlər, üç cüt bir tək kadrları var, onu da belə tanıyırlar.

Fridun onları inandırmağa çalışdı:

- Mən lap layiq olduğum yerə təyin olunmuşam. Buna atam da razıdır. Mənim atam oğluna həqiqi tərbiyyə və həyat yolunu göstərən adamdır. Mən istəmişəm ki, adamlar öz əməyim, ləyaqətimə görə və bu ləyaqət dərəcəsinə mənə baxsınlar.

RİK sədrinin yanından gedəndən sonra Fridun öz-özünə dedi:

«Yox, daha burada dayanmalı deyil».

Səhər rayon hərbi komissarlığına gedib xahiş etdi ki, məni hərbi qulluğa göndərin! Cəbhəyə getmək istəyirəm.

- Yerli təşkilatlar etiraz etməz ki?

- Siz mənim xahişimi əsas ala bilərsiniz. Mən könüllüyəm. cəbhəyə gedirəm. Kimə nə dəxli!

Hərbi komissar razı oldu. Fridun həmin axşam yüngül şeylərini yığıb, qayısa bağladı. Rayonda aldığı çarpayı, stol və bəzi müalicə vasitəni feldşerinə tapşırıb:

- Bakıya çağırıblar, - dedi, vidalaşdı.

Bakıda Fridunu növbəti çağırışçılara qoşub, Tbilisiyə göndərdilər.

Fridun beş gün Tbilisidə ləngiyəndən sonra cəbhəyə yollandı. Anasına təcili bir teleqram vurub, onu Biləcəri vəğzalına çağırırdı. Əsgəri qatar Biləcəriyə çatanda Fridun atasını, anasını və balaca qardaşını səkidə dayanan, pəncərələrə baxan gördü. Tez özünü yerə atıb çağırırdı:

- Ata!

Komissarın şoferi, dostlarından da bir nəfər yanında idi. Komissar iftixarla qarşıladığı, qucaqladığı oğlunun alnından öpdü:

- A qırışmal, - dedi, - cəbhəyə getmək xahişin vardı, mənə niyə demirdin bəs?

Anası da Fridundan gileyləndi:

- Bu nə yekəxanalıqdır? Dünyanın başına məsləhət qoyan sənın atandır, sən bir soruşmursan, öz bildiyinə gedirsən...

Friduna gətirdikləri azuqəni vəqona qoydular. Komissar onu qatarı müşayiət edən kapitana tapşırırdı. Öpüşüb, görüşüb ayrıldılar.

Birinci dəfə idi ki, Fridun atasını - o enlikürək, ucaboy, tənümənd adamı, çallaşmış başından hər şeyə düz, iti baxan, dərin gözlərində keçirdiyi mübarizələrin tarixi oxunan o dövlət xadimini.

atası da Fridunu - dünənəcən gözü önündə iməkləyən, yığıla-yığıla yeriyən ana uşağını, simasından ümid və rəşadət yağan o yaraşlıq gənci ağlayan görürdü. Ancaq onların hər ikisi qəhərini boğur, dodağını gəmirir, ağladıklarını gizlətməyə çalışırdılar.

Diviziya komandiri, lazımı dərman və müalicə vəsaiti verib, bir neçə kəşfiyyatçı ilə Fridunu düşmən arxasına, meşələrin birində faşistlərlə vuruşan partizan dəstəsinə köməyə göndərdi.

Partizanlar sanitar təyyarəsini, xüsusilə həkimi müstəsna sevinclə qarşıladılar. Fridun burada aylardan bəri yuyunmayan, soyunmayan, saçı-saqqalı bir-birinə qarışan, təpədən-dırnağadək silahlanan adamlar içində çalışmağa başladı. Ağaclar altında, yeraltı qazmalarda beş nəfər ağır xəstə yatırdı. Fridun bütün bacarığı ilə bu döyüşçülərin həyatını qorumağa səy edirdi. Cəbhə həyatı gündüzdən onun qanına, vərdişinə keçirdi. O, şiddətli bombardmanda, atışmalarda, mühasirə təhlükəsində, top atəşi altında, ən ağır yorğunluq, yuxusuzluqda da bədəni keyiyənədək çalışırdı.

Günün birində dəmiryolu təhlükəsindən qorxan bir alman piyada hissəsi meşədə daldalanmaq istədi. Partizan dəstəsi isə bu xəbəri alan kimi düşməni qəflətən yaxalamağı qət etdi. Gün batana yaxın pulemyot atəşi ilə hücum keçən partizanlar düşməni pərən-pərən saldılar. Köməyə gələn düşmən avtomatçıları partizanların arxasını kəsmək, mövqelərini tapmaq istədilər. Fridun sol qolundan yara aldısı da, döyüşdən çəkilmədən əl bombaları ilə pulemyotu susdurub yol açdı. özünü düşərgəyə saldı, yarasını bağladı. Əvvəlcə dəstənin vacib ləvazimatını, vəsiqələri əldən çıxartdı. Sonra qazmada yatan üç nəfər xəstəni bir-bir dalına alıb, meşənin dərinlərinə, kolluqlar arasına sürüyüb gizlətdi.

Səhər düşmən soldatları dəstənin köhnə mövqeyinə dolmuşu, qazmaya od qoymuşdular. Fridun bunu, ağacların başından qalxıb aydın göyə dirəklənən qara tüstüdən seçmişdi. O, indi yarpaq və

budaqlarla örtülmüş yaralı əsgərlərin qayğısını çəkirdi. Fridun əlində avtomat, pusquda dayanıb, düşməni gözləyirdi. Ancaq, nədənsə, düşməndən bir hənirti yox idi. İki gün burada xırını çəkmədən dayanan Fridun üçüncü günün axşamı dərəyə enməyə, xəstələrə su gətirməyə məcbur oldu. Suya çatar-çatmaz bir hənirti duydu. Deyəsən, ona dedilər: «Adam var!» Fridun dayandığı yerdə ağac dibinə sindi. Ətrafı dinlədi. Xışıltı gəldi. Deyəsən, islanmış yarpaqları ayaqlayırdılar. Bunun ardınca bir fışqırıq və danışığ eşidildi. Fridun sükutu pozmayıb dinlədi. Birdən göydən əmr endi:

- Kimsən?

Rusca deyilən bu söz Fridunu həm sevindirdi, həm də şübhəyə saldı. Əmr təkrar olundu:

- Kimsən? Vurdum!

- Sən kimsən?-Fridun bunu dedi və ətrafa göz gəzdirib, heç kəsi görə bilmədi.

Daha da ucadan dedilər:

- Fris. təslim ol, yoxsa öləcəksən!

- Fris özünsən!

Fridunun sözünə güldülər:

- Bizimkisənsə, çix!

Fridun qarşısında avtomatlı bir əsgər görüb, yerindən qalxdı. Onlar bir-birinə yaxınlaşanda sağ tərəfdən bir, sol tərəfdən də bir əsgər yanaşdı. Kəşfiyyatçılar Friduna kömək edib, yaralıları sovet mövqelərinə apardılar.

Fridunu polk qərargahının qarşısında saxlamışdılar. Komandir onu dindirəcəkdə. O yorulmuşdu. Qapı ağzında uzadılmış dirəyin üstündə oturub papiros yandırdı. Komandir Əliyev adlı bir azərbaycanlı kapitan idi. Əvvəlcə yaralılara baxıb, həkim məntəqəsinə aparılmasını tapşırırdı. Fridun irəli yeriyib, rəsmi təzim vəziyyəti aldı və bildirdi ki:

- Onları mən özüm cərrahiyyə stoluna aparacağam, çünki vəziyyətlərini mən yaxşı bilirəm.

Əliyev ona yanaşan və qolunu boynundan asmış olan yaralının adını soruşdu. Fridun özünü təqdim edəndə, Əliyev əzizini görmüş kimi, qollarını açıb onu qucaqladı:

- İzin verin sizi təbrik edim, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Fridun!

Onlar qucaqlaşdılar. Əliyev qəzeti çıxarıb, Friduna göstərdi və əmr edib məşin çağırtdı, yaralılarla bərabər cəbhə qərargahına apardı.

Fridun bir dəstə qəhrəmanla Kremldən çıxanda saat beşi vururdu. Bu axşam Hərbi Akademiyada Sovet İttifaqı Qəhrəmanlarının şərəfinə ziyafət verilirdi. Fridun mənzilinə gələndə ona bir açıq məktub verdilər. Atası yazırdı: «Qəhrəman oğlumu təbrik edirəm. Fridun, dünəndən Moskvadayam, müşavirəyə gəlmişəm, sənin adresini Xalq Müdafiə Komissarlığından tapdım. Evdə ol, görüşək».

Fridun müəyyən yerlərə zəng etdi. Atasını tapa bilmədi. Mənzilinin yerini deyə bilmədilər. Saat yeddinin yarısındanək gözlədi. Əl boyda məktub yazıb, xidmətçiyə verdi və tapşırıdı ki:

- Məni axtaran olsa, Hərbi Akademiyada olacağam.

Fridun ziyafətə gəlmişdi, ancaq fıkrı atasının yanında idi. Qapıçıya onun üçün dəvətnamə vermişdi! Ziyafət zalında dura bilmir, hər 10-15 dəqiqədən bir aşağı mərtəbəyə düşüb, qapıçıdan soruşurdu. Bu dəfə qapıya yanaşanda hərbi kostyumlu, ucaboy bir adamın qapıdakı əsgərlə danışdığını gördü və irəli yeridi. Atasını qucaqlayıb öpdü. Atası kürəyində oğlunun bir qolunu duyub, diqqətlə o biri qoluna baxdı. Fridun dərhal onun nəzərindəki sualı oxuyub dedi:

- Bir elə şey deyil, işləyəcəkdir. Ancaq anam bilməsin!

Fridun atasının qoluna girib, içəri apardı. Komandirlər bir-

birinə yanaşdı, nabeləd kişini göstərir, soruşur və cavab verirdilər:

- Azərbaycan qəhrəmanı Fridunun atasıdır!

Ahəstə danışan dost və tanışların dilindən bunu eşitmək Friduna nə qədər xoş idi!

Yalnız indi, illər keçdikdən, isti ana qucağından və ata sayəsindən uzaq, müstəqil, mübarizə və döyüşlərdə bişdikdən, şəxsi istedadına söykənib, həyat yolunda cəsarətlə addımladıqdan sonra, dəhşətlər, fəlakətlər, ölümlərlə üz-üzə gəlib, bərkiyən iradəsini imtahanlarda sınağıqdan sonra Fridun öz üzərində heç bir kölgə görmürdü. O, indi dağın yanında dağ kimi dayanmışdı. İctimai iftixar günəşinin parlaq işığından feyzlənir, başını daha da uca tuturdu.

Atası Friduna baxıb fəxr edir, sanki deyirdi:

- Bu mənim oğlumdur!

Fridun da komissara baxıb sevinir, guya deyirdi:

- Mənim atamdır!

Qəhrəmanlar məclisi ata və oğulun iştirakı ilə şənələnir, təntənəli musiqi sanki deyirdi:

- Bunlar bizimdir! Bizimdir bunlar!

Şəhərdə guruldayan və göylərə nur səpən topların salam atəşləri isə sərhədimizdən çox uzaq yerlərdən, Fridunun döyüş yoldaşlarından, onların yeni-yeni hünərindən ələmə xəbər verirdi.

AQIL

Yay tətilinin sonuncu günü idi. Yüz minlərlə məktəbli kimi Aqil də yır-yığış edib şəhərə, dərsə gəlməyə hazırlaşdı.

Babası onun bir saat dərsdən qalmasına razı olmasa da, bu gün, məhz indi barın yaxşı vaxtında, ağaclarda meyvənin çıraq kimi yandığı, yoldan keçəni çağırdığı bir zamanda, yollarda maşınların təkər-təkərə verdiyi, adamların axışib gəldiyi günlərdə əziz nəvəsinin bağdan getməsinə heyifsilənirdi.

Hər səhər Aqil əncir ağaclarına yanaşanda babası budaq başlarından qopardığı yumşaq və şirə ilə dolu əncirləri ona verirdi. Uşaq yedikcə kişi, yaşına yaraşmayan bir zirəkliklə budaqlar arasına girib yeni-yeni meyvələr dərdirdi. Aqil özü ağacdan dərmək istəyirdisə də babasının təklifindən macal tapmırdı:

- Bunu qoy ağzına, sabahi əncirdir! Bu da cavan ağacın ilk nübarıdır, bir bax!

İki gün idi ki, Aqilin şəhərə getməsinə hazırlıq görülürdü.

Yaşı yetmişdən ötmüş Murad kişi ömrünü ancaq burada, geniş üfüqlü, günəşli, küləkli sahil bağlarında, qum üstündə, ağac altında keçirmişdi. Bu bağı oğlu üçün yetirmişdi.

Yeganə oğlu Tapdıqın cəbhədən xəbəri gələndən sonra kişinin qəddi əyilmiş, beli bükülmüşdü. Sillə dəymiş adam kimi səndələsə də, gözü küçə ağzındakı qoca çınara sataşanda toxtamış, doğrulmuş, dərin bir köks ötürüb demişdi:

- Ya mədəd!

Həmişə bu çınara baxanda Murad kişinin qəlbinə bir təskinlik gəlirdi. Gözünü açıb, çınarı həmin bu əzəmətdə görmüşdü. Çınar ona qüvvət, təmkin, əbədiyyət heykəli kimi idi. O, arxasını qocaman ağacın sərt gövdəsinə söykəyib oturanda ürəyi dağa dönərdi.

O, Tapdığa olan məhəbbətini indi şəhər məktəbinin dördüncü sinfində oxuyan nəvəsi, yeganə, əziz, nakam oğul yadigarı Aqilə bağlamışdı. Murad kişi Aqili öz ələmində bəsləyir, böyüdür, oğlunun yerinə qoyur, onun toyunu arzulayır, taleyindən xahiş edirdi: «Mənə möhlət ver!»

Elə bilirəm ki, ailədə Murad kişi kimi tək qalan, gəncliyində dul olan əsgər arvadı Məsmənin Aqilə necə və nə dərəcədə məhəbbət bəslədiyini təsvirə ehtiyac yoxdur. Bunu əziz oxucular gözəl bilirlər.

Övlad sarıdan Murad kişinin ürəyi əvvəldən dağlı idi. Evlə-nəndən iki il sonra doğulan bir qız uşağı iyirmi günlüyündə göyərək keçinmişdi. Beş il sonra doğulan Tapdıq sonbeşik oldu. Uşaq evdə tək böyüdü.

Bəlkə buna görə, məhz bir oğlu olduğuna görə Murad kişidə övlad iştahası günü-gündən artıb alovlanırdı. Qapılarda dəstə ilə uşaqların, qardaş-bacı haray salıb oynadığını görəndə dünya gözünə cənnət gəlir, halı birtəhər olurdu, yeməyib-icməyib uşaq əyləncələrinə tamaşa etmək istəyirdi. Murad üçün ən təəccüblü bu idi ki, bəzi adamlar, əksinə, uşaqdan bezir, tənhalıq arzulayırlar. Bir dəfə qonşusu dəmirçi Hümmətin: «Çığ-vığıdan tənə gəldim» deyərək ağac alıb uşaqları qabağına qatdığını, toyuq-cücə qovan kimi qovduğunu görəndə Murad kişi tanrısını danlamışdı:

- Şükür kərəminə, - demişdi, - özün bilən məsləhətdir! Ancaq gör, uşağı aparıb kimə verirsən? Aparıb dəcün ilə verirsən belə dəlidivanelərə, mənə də ürəyi əsə-əsə qoyursan təkə ümidinə! Vermirsən mənə cücə kimi yığam qanadım altına, hərəsini bir dillə oxşayam, hərəsindən bir kam götürəm. Dünyada nə qərribə işlər var! Fələyin çarxı çevrilsin!

At olanda ot olmur, ot olanda at!..

Uşaq səsi çıxmayan ev nəyə lazımdır?! Dünyanın neməti yığılsın süfrəyə, ona ki, körpə əli uzanmadı, heç! Götür yığışdır! Beşik

olmayan evə min bəzək vur, qurudur ki, quru; min peç yandır, soyuqdur ki, soyuq! Uşaq olmayan evdə istəyirsən yüz Qaryaydı oxusun, yüz Qurban çalsın, dərd əskik deyil! Bağ-bağatın bəzəyi quşdur, ev-eşiyinki uşaq!

Uşaq ev bazardı, uşaqsız ev məzar!

Mən beləyəm, di gəl uşaq qismət olmur. Ay fələk, gərdisindən baş açmaq olmur qərəz...

Ah, kim zalim fələk rəyimcə devran etmədi,
Etmədi devran məgər ki, bağırimi qan etmədi!...

Arvadı Murad kişiye nəsihət elərdi:

- Ay Murad, çoxun xeyrindən artıq ziyanı var. Atalar deyib: bir olsun, pir olsun. Tapdığı böyüdüb məqamına çatdır, bəsdir. Sən heç naşükürlük eləmə!

Ata-ana bütün səylərini qoyub Tapdığı böyütdülər. Onun ad günü, qonaqlığı, bayramı, bayramlığı əskik olmazdı. Dəmiryol məktəbində oxuyanda onun hər xərcini hökumət versə də, atası beşdə-üçdə bir dolu dəsmalla oğlunun yanına gedərdi.

Tapdıq da əsl, fərasətli çıxmışdı. Dərsdən başqa bir fikri yox idi. Müəllimlərin, müdirin, evdəkilərin istəklisi idi.

Texnikumun üçüncü kursuna keçəndə Murad kişi otağının birini, qüvvəsinə görə döşəyib adına «kabinet» qoymuş, arvadına tapşırırmışdı: «Bura qonaq-monaq buraxma!»

Texnikumu bitirən kimi Tapdığı işə təyin etdilər. Atası tədarük görüb onu bir qarabağlı qızı ilə - Məsmə ilə evləndirdi.

Aylar, illər bir-birini təqib etməkdə idi. Zaman axar su kimi əvvəli axırı görünmədən gəlib keçir, həyat yollarında hərdən bir cür iz buraxır, hərdən bir cür səs salırdı. Tapdıq Tbilisidə yollar institutunu əla diplomla bitirmiş, Bakı dəmiryolunda mahir maşinist-

lərdən olmuşdu. Yerlilərdən yetişən cavan mütəxəssislərin xəteri hökumət yanında daha əziz idi. Komsomolda tərbiyələnmiş Tapdıq, yaşına nisbətən tez və çox tanınmışdı. «Murad oğlu Tapdıq» deyəndə görürdün beş adamın dördü dilləndi: «Fəal oğlandır, ayıq maşinistdir!» Bakı dəmiryolunda tədbir yox idi ki, Tapdığıın iştirakı olmasın. Çox vaxt istirahət günündə də evə qayıtmaz, atasına sifariş göndərərdi: «Konfransımız var, axşam gec gələcəyəm», «Qroznıya çağırılıblar, nigaran olmayın», «Nümayəndə gedirəm, gələn cümə axşamı qayıdacağam!»

Murad kişi oğlundan hər dəfə xəbər aldıqda, onun adını özlərin ağzından eşitdikdə sevinər, bütün zəhmətlərini və uzun zaman onu məşğul edən «övlad dərdini» unudardı.

... 1941-ci ildə bütün xoşbəxt ailələrin başından əsən bəla yeli Murad kişinin də rəvnəqini pozdu. Mühəribənin ilk günündən Tapdıq maşını sürüb lap qabaqlara, vuruşma gedən xətlərə apardı. Evə qısa bir məktub gəldi: «Vəzifə başına getdim. Bir müddət sizə əlim çatmayacaqdır. Can sizin, can Aqıl əmanəti!»

Tapdığıın bu ilk və son məktubu mühəribə dövründə ondan qalan yeganə yadigar oldu.

Oğlunun ölümündən, həyatında aldığı ən ağır zərbədən sonra Murad kişinin son və yeganə təsəllisi Aqıl idi. Bu qaraşın, iri gözlü, sağlam və gülərüzlü cəld bir uşaq idi. Səhərin gözü açılmamışdan axşama qədər bağda cövlan vurur, quş qovar, qum içində doyunca maşın sürərdi. Onun şirin və saf səsinə eşitdikcə Murad kişi ürəyində deyərdi: «Bu olmasaydı, mən çoxdan ölmüşdüm».

Kişi gizli-gizli onun yerisinə, oturuşuna, danışığına diqqət yetirir, hər dəqiqə oğlu Tapdığıı canlı görürdü.

Murad kişi bir il sərəsər hər gün nəvəsini özü məktəbə aparıb gətirdi. Bu işi nə arvadına, nə gəlininə etibar etdi. Uşağı bir saat gözdən qoymazdı. Əlinə kitab alıb pəncərə qabağında oxuduğunu.

hərdən böyükklər kimi cibindən dəftərçə çıxarıb nə isə yazdığını, səliqə ilə şeylərini portfelə yığıb açarla bağladığını, pioner qalstukunu anasına ütülətdiyini, gedəndə ədəblə «sağ olun!», gələndə mərifətlə «salam!» dediyini gördükcə kişinin gözləri yaşarırdı. Özü də bilmirdi ki, bu nə yaşdır!

Yayın isti günlərindən birində Aqil məktəbdən qayıdıb portfelini pəncərəyə qoydu. Əlində şüşə parçası həyəətə qaçdı. Anasından kibrit alıb, tut ağacının altında küləş yandırmağa başladı.

Ağacları bəcəkdən təmizləyib yorğun halda kölgədə oturan Murad kişi Aqilə baxırdı.

- Nə eləyirsən, bala, yanğın salarsan! - deyə o, dilləndi.
- Yox, baba, şüşəyə his verirəm.
- Nəyinə lazımdır?
- Hisli şüşə ilə günə baxacağam. Bu gün günəş tutulacaq!

Aqilin sözləri Murad kişiyyə qərribə gəldi. Ona görə qərribə gəldi ki, Murad kişi belə şeylərə əvvəldən inanmazdı. Hər kəs ona desəydi ki, filan zaman gün, ya ay tutulacaq, ağır cavab verərdi:

- Sən nə bilirsən? Göydən gəlmişsən?

İndi belə söhbəti öz nəvəsindən, dizi üstündə əzizləyib böyütdüyü uşaqdan eşitmək, Murad üçün birdən-birə gözlənməz idi.

Aqil şüşəsini hazırlayandan sonra çay içməyə oturmuşdu ki, Murad kişi yaxına gəldi:

- Bala, - dedi, - sənın atan handa bir oxumuşlardan idi. Oxumuşdu, ancaq vacib dərsləri oxumuşdu. Paravozun Allahu idi. Buxarın dilini bilirdi. Vaqonlara xod verirdi, camaatı bir saatda quş kimi şəhərdən-şəhərə aparırdı. Sən də, şükür, böyüyürsən, oxuyursan, oxu, amma sənın göydə-zadda nə işın var! Gün tutuldu, ay açıldı, nə bilim ulduz-filan... Bunlar sənın, mənım işımız deyil. Bunlara əl atmağı sənə kim öyrədir? Əbəs yerə belə işlərə baş qoqursan, bala! Sən uşaqsan, başını sal aşağı, dərslərini oxu; bəyəm yeri qurtardın ki,

üzünü göyə çevirirsən? Adama çox söz deyərlər, qulaq asma!

Aqil müəllimindən eşitdiyini demək istədi. «Müəllim» sözünü demişdi ki, kişi qışqırdı:

- Müəllim! Müəlliminə bax bunun!
- Elə demə, baba!

Aqil çox söz demək istəyirdi. Ancaq babasına cavab qaytarmaq çətin və ağır idi. O, əli ilə üzünü örtüb ağlaya-ağlaya getdi. Aqil babasının sözünü böyük dərd eləyib ağlayırdı. Sanki bu ağlamaqla o deyirdi: «Müəllimə elə demə, baba! Müəllim məni çox istəyir. Mən də müəllimi istəyirəm axı!»

Onun sabahısı Murad kişi adamların damlara, ağac başına çıxıb göyə baxdığını görəndə təəccüb elədi, nəvəsini çağırdı:

- Bu nə əhvalatdır? Hardan xəbər çıxıb ki, gün tutulacaq?
- Qəzətdə də var. Müəllim öyrətdi ki, hisli şüşə ilə baxın! Baba, inanmırsan, bir gedək bax! Günəşin yarısından çoxu tutulacaq. Günorta, saat birin yarısında...

Murad kişi bu işə, gün tutulmağını dünyada bir adamın biləcəyinə inanmasa da, nəvəsinin və qonşuların belə tamaşaya çıxmasına göz yuma bilmədi. Ürəyində düşündü: «Görüm axı bu nə əhvalatdır!»

Şüşənin birini Aqildən alıb gün altına çıxdı. Üzünü göyə çevirib baxmaq istədi:

- Məndə bəyəm göz var, görəm!

Uşaq babasını özü ilə bərabər görüb sevindi. Onlar şüşəni gözlərinə tutub diqqətlə baxırdılar. Murad kişi təndir çörəyi kimi yuyumru gördüyü günəşə baxıb nəvəsini danladı:

- Köz kimi yanır, günə nə olub tutula?
- Dayan bir, yarım saat sonra!

Aqil qaçıb stol saatını gətirdi, səkinin üstünə qoydu.

- Birin yarısında tutulacaq, hələ vaxta var!

Murad kişinin hövsələsi gəlmədi. Şüşəni kənara atıb kölgəyə çəkildi. Lakin o, gözünü saatdan ayıra bilmədi. Əqrəblər günorta yerindən aşağı enib ayrılanda, adamların gözü göyə zillənəndə Murad kişi özünü saxlaya bilməyib öz-özünə dedi: «Görüm bir, bu necə işdir!»

Aqıl babasını göyə baxan görüb sevindi və ona yanaşdı:

- Bu saat tutulacaq! Bir bəri gəl. diqqətlə bax, baba!

Murad kişi qaşlarını çatıb diqqətini yığdı, kürsüyə arxayın oturdu. Şüşə dalından günəşə baxıb yenə bir şey görmədi.

- Bəri gəl, bala, - dedi, - belə söhbətlər çox olar. Gün tutulanda sənin müəlliminə məsləhət eləməz. Allah göstərməsin, gün tutulanda dünya bir-birinə dəyər!

- Bir dəqiqə gözlə! - deyər Aqıl ona təsəlli verdi.

Murad kişi şüşəni təkrar gözünə apardı. Bir neçə saniyə baxmışdı ki, Aqilin səsinə eşitdi:

- Başlandı! Baba, başladı!

Murad kişi dəmirçi kürəsi kimi yanan dəyirmi od dairəsinə sağdan «xal düşdüyünü», günün qaralıb kiçildiyini aşkar görəndə gözü böyüdü; nədənsə, bir udundu, bütün vücudu ilə dikəldi, bir addım irəli çıxıb baxdı. Aqıl sevincək ona göstərdi.

- Gördün, görürsən qaralan yeri? Deyəsən, parçalanır axı!

Heyrət Murad kişini elə almışdı ki, barmağını kəssəydin xəbər tutmazdı. Aqıl babasının zəif gördüyünü güman edib sözünü təkrar elədi və onun qolundan çəkdi:

- Budur ey, bu yandan bax, sağ tərəfdən...

Murad kişi hirsə qolunu silkələdi:

- Dayan görüm!

İnanmadığı, ağılna sığışdıra bilmədiyi heyrətli hadisə Murad kişini almışdı, yaman almışdı. Sağdan başlayıb qaralan və zərbə dəymiş uşaq siması kimi saralan, al rəngini itirən günəş get-gedə kişiyyə təəccüblü və dəhşətli görünürdü. Az qala onun yarısını kəsib atdılar,

qalan hissə ay parçasına oxşadı. Murad kişi bir an gözünü ayırıb yerə baxanda, yarpaqları rəngsiz, kölgələri qarışıq, yerləri ala-kölgə, zəfəran rənginə bürünmüş gördü və qorxudanmı, heyrətdənmə, yaxud özünü itirdiyindənmi nə isə pıçıldadı, ətrafına baxdı. Göylərin nadir hadisəsini cəsarətlə seyr edən, saatın dəqiqələrini sayan və qəzet məlumatilə yoxlayan on iki yaşlı nəvəsi Aqıl indi ona baxır və gülürdü:

- Gördün ki... Hələ tutulacaq, gəl, gəl, baba! Gör nə tamaşadır!..

Aqilin sözləri onu özünə gətirdi. O, sığınmış kimi, uşağa yanaşdı, təkrar şüşəni gözünə apardı. Bir günəşə baxdı, bir nəvəsinə, bir nəvəsinə baxdı, bir göyə.

- Ə, bunu siz hardan bilirsiniz, balam?

- Müəllim deyib!

- Müəllim hardan bilir axı? Göydən gəlməyib ki?

- Kitablarda, qəzetlərdə yazılıb da!..

Murad kişi heyrətindən səssiz dayanıb nəvəsinin sevincdən işıqlanan üzünə baxırdı. O, indi günəşi də, göyü də unutmuşdu. Yanında dayanan məktəbli uşaq onun gözündə günəş qədər böyümüşdü.

Qocanın simasını bulud kimi örtən təəccüb birdən-birə dağıldı. Sifəti yaz səması kimi açıldı. Murad nəvəsinə uzun qolları arasına alıb gücünü sınaı, uşağı göyə qaldırdı, parıldayan ümidinə bütün diqqət və məhəbbətiylə baxdı. Onun mehriban səsi eşidildi:

- A qırışmal, belə işlərin də varmış!

GƏRƏK OLAR

Elə düşüb ki, qonşum işdən gələndə mən işə gedirəm. O, gündüzlər işləyir, mən axşamlar. O, zavodların birində mühəndis, mən də məktəblərin birində müəlliməm. Doğrudur, qonşuluğumuzun on beş ildən artıq tarixi var, ancaq Mürsəllə yaxın əlaqəmiz, get-gələmiz yoxdur. Demək olar ki, bizim tanışlıq və ya dostluğumuz qonşuluqla başlanır və qonşuluqla bitir.

İlk dəfə mən onu müharibədən əvvəl küçəmizdəki on bir nömrəli evə köçəndə görüb təbrik etmişəm. O da mənə ya qapıda rast gəlir, salamlaşır, ya ümumşəhər yığıncaqlarında görüşüb əhvallaşırıq. Yaxın münasibətimiz olmadığından, bizim əhvallaşmağımız da dilucu və rəsmi olur. Söhbətimiz, bir-biri ilə o qədər də maraqlanmayan, ancaq qəbul olunmuş nəzakət qaydalarına riayət üçün edilən və qəlib şəklində düşmüş müxtəsər və mülayim sual-cavabdan ibarət olur:

- Salam.
- Əleykəssəlam!
- Necəsiniz?
- Sağ olun, duaçı varıq. Siz necəsiniz?
- Çox sağ olun!
- Ayrı nə var, nə yox?
- Sağlığımız.
- Havalar da pis deyil.
- Bəli, xoş keçir.
- Daha nə var, nə yox?
- Daha səlamətlik, bu yana tələsirəm.
- Di hələlik!
- Xoş getdiniz!

Deyə bilərəm ki, bu mükəlimə Mürsəllə mənə aramda, yalan olmasın, hər görüşdə təkrar olunur. Bəzən bir-iki kəlmə o yan-bu yana olsa da, məzmun dəyişmir.

Bəs nə üçün biz söhbəti dərinləşdirmir, uzatmırıq? Bəlkə bizim bir-birimizlə danışmağa sözüümüz yoxdur?

Belə deyil, danışmağa söz var.

Bəlkə işə tələsirik, bundan artıq dayanmağa vaxtımız olmur?

Belə də deyil. Ürəyin istəyən adamla danışmağa, əhvallaşmağa vaxt tapılar. Axşam işi də ki, ləğv olunub.

Bəlkə bir-birimizi istəmirik, yaxınlıq etməyə meylimiz yoxdur?

Bunu da deyə bilmərəm. Çünki Mürsəl mənə üçün həm qonşu, həm də yaxşı bir mütəxəssisdür. Mənə texnika sahəsində çalışan mütəxəssislərin işinə və söhbətinə meylim, marağım çoxdur. Ola bilər ki, Mürsəlin məndən acığı gəlir, xoşlanmır? Haqqı danışmaq lazımdır, bunu mən hiss etməmişəm, kişiyyə şər ata bilmərəm.

Soruşacaqsınız ki: «Yaxşı, bəs sizin aranızda daş dığırlayan kimdir? Niyə yaxınlaşmırsınız?»

Bunun səbəbini, əslinə baxsan, özüm də yaxşı bilmirəm. Ancaq son zamanlar Mürsəllə mənə aramızdakı bu sərlik birdən-birə gözlənilmədən çəkildi. Buna da səbəb bir hadisə oldu ki, bu heka-yədə onu sizə danışmaq istəyirəm.

Mürsəl orta yaşlı, boydan uca, cəndən sağlam, xoşsifət, ağbəniz, qalınqaş bir kişidir. Mən qapıdan çıxıb trolleybus ayağına yönəlməkdə, Mürsələ də trolleybusdan düşüb on bir nömrəli evin daş pilləkənlərinə tərəf gəlməkdə.

Onu da deyim ki, Mürsəlin qazancı yaxşıdır. Çox yaxşıdır. Bunu mən nədən bilirəm. Əlbəttə ki, onun idarəsindən, vəzifəsindən, həmkarlar ittifaqı kitabçasından xəbərim yoxdur. Ondən bilirəm ki, Mürsəl işdən evə qayıdanda əli dolu gəlir. Gözümə görmüşəm. Xüsusən hər il, hökumət qərarilə mallar ucuzlaşandan sonra.

Mürsəlin bazarlığı çox olur. O, qoltuğu dolu, tər basmış bir halda özünü evə salır. Qapını ayağı ilə açır. Mürsəlin aldığı ərzaq şeyləri ilə işim yoxdur. Məni maraqlandıran bu olub ki, Mürsəl nə alsa, (bahalı, ucuzlu, böyük, xırda) küçə qapısında açıb-tökür, sanki bazarlığını qohum-qonşuya, yoldan ötənlərə göstərmək istəyir. Deyəsən, kişi bunu şöhrət bilir, bundan zövq alır. Görürsən qapıya yetişən kimi əlindəki iri qutunun kəndirini qırdı, ağzını açdı, oradan bir parıldayan elektrik çaynik, stol lampası, ya uşaq kino cihazı, ventilyator çıxartdı; qutunu kağızları ilə qapıda qoyub içəri getdi. Ya görürsən çəkmə, papaq, üst köynəyi, yazı cihazı, stol saati... Bunların da kağızını açıb tökəndən sonra içəriyə apardı.

Doğrusu, qonşumun bu xasiyyəti mənə qəribə gəlmişdi. Çünki belə bir hərəkət, yəni aldığı şeyləri camaat qabağında açıb tökmək, hamıya göstərmək, mənim fikrimcə, yaxşı deyil. Buna görməmişlik deyirlər.

Dünyada, əlbəttə ki, elə adamlar da var. Elə adamlar var ki, təzə paltosunu, kostyumunu göstərmək üçün səhəri küçə-küçə gəzir, qaranlıqlaşana qədər gəzir. Yorulub dildən düşsə də, gəzir.

Nədənsə mənə elə gəlirdi ki, bu xasiyyət Mürsələ yaraşmır, heç yaraşmır. Bir adam gəlib qonşum haqqında bunları danışsaydı, mən inanmazdım və o adamı, bəlkə də, bir az danlardım.

İndi bunları mən öz gözümmlə görürəm. Mürsəl içəri girəndə qapıda qoyub getdiyi, kənara atdığı cürbəcür biçimli, markalı, rəngli qutuları, iri qalın kağızları, bağlama kəndirilərini öz gözümmlə görürəm, yenə də gözümə inanmağım gəlmir. Ona görə inanmağım gəlmir ki, belə bir «görməmişliyi», ya şöhrətpərəstliyi Mürsələ yaraşdıra bilmirəm.

Deyirlər, söz adamın ürəyini dələr. Günün birində qət etdim ki, bu işi hökmən qonşumun nəzərinə çatdıracağam. Acığı da gəlsə deyəcəyəm. Qoy bilsin ki, kənardan baxanlar danışsınlar, onun bu xasiyyətinə yaxşı demirlər. Qoy bilsin ki, bazardan bol-bol ev ləvazimatı, sənaye malları alan minlərlə adam var. Amma heç kəs aldığı küçədə açıb elan etmir. Bu mədəni adama yaraşan xasiyyət deyil. Bu, adamı hörmətdən salar. Söz vaxtına çəkər: aprelin əvvəlləri idi. Saat beş-altı olardı. Evdən çıxıb trolleybusa tərəf gedirdim. Mürsəlin yenə, öz qaydasında, qapıda bir bağlamayı kub şəklində, yaraşlıq və üstü yazılı qutunu açdığını, içindən çıxartdığı uzun büllur vazaların kağızını soyub tökdüyünü gördüm. O, işarə ilə mənə salam verdi. Vazaları qucağına alıb içəri gedəndə mən onu haqladım.

- Mübarəkdir, büllur almışsınız! - dedim.

- Bəli, güldanlardan xoşum gəlir.

Mürsəl mənim ötəcəyimi güman edirdi. Mən isə səsimin ahəngini bir qədər dəyişdim:

- Qonşu, sizə bir söz deyəcəyəm, gərək acığınız tutmasın. Ya erkəkin bilin, ya da özünü tənqid sayın. Çoxdan ürəyimdə gəzən bir sözü sizə deməyi qət etmişəm.

Mürsəl gözləmədiyi bir söhbətə müntəzir, həm də xeyli maraqlı olduğunu gizlədə bilməyən bir tövrlə dayandı. Sonra qolumdan tutub içəri çağırdı:

- Buyurun, buyurun! Acığım tutmaz. Yaxşı məsləhətinizi eşitməyə hazırım. İllah da ki, sizin kimi bir müəllim yoldaşdan ola.

- Qonşu, görürəm siz doğrudan da əsl qayğıkeş, ailəcanlı bir yoldaşsınız. Mən hər dəfə sizi qoltuğu dolu görəndə sevinirəm. Sevinirəm ki, bizim yaxşı ziyalılarımız bütün sevinc və şənliklərini, bayramlarını məhz ailələri ilə birlikdə keçirirlər. Amma bir şey mənə qaranlıqdır ki, onu sizinlə, elə-belə sual şəklində məsləhətləşmək pis olmaz.

Mənim sözü, deyəsən, Mürsəldə maraqlı oyatmışdı. O, müntəzir gözlərini diqqətlə mənə zilləmişdi. Mətləbi hara gətirəcəyimi aramsız gözləyirdi. Mən tənqidimə sual rəngi verdim:

Mən isə səsimin ahəngini bir qədər dəyişdim:

- Mübarəkdir, büllur almışsınız! - dedim.

- Bəli, güldanlardan xoşum gəlir.

Mürsəl mənim ötəcəyimi güman edirdi. Mən isə səsimin ahəngini bir qədər dəyişdim:

- Qonşu, sizə bir söz deyəcəyəm, gərək acığınız tutmasın. Ya erkəkin bilin, ya da özünü tənqid sayın. Çoxdan ürəyimdə gəzən bir sözü sizə deməyi qət etmişəm.

Mürsəl gözləmədiyi bir söhbətə müntəzir, həm də xeyli maraqlı olduğunu gizlədə bilməyən bir tövrlə dayandı. Sonra qolumdan tutub içəri çağırdı:

- Buyurun, buyurun! Acığım tutmaz. Yaxşı məsləhətinizi eşitməyə hazırım. İllah da ki, sizin kimi bir müəllim yoldaşdan ola.

- Qonşu, görürəm siz doğrudan da əsl qayğıkeş, ailəcanlı bir yoldaşsınız. Mən hər dəfə sizi qoltuğu dolu görəndə sevinirəm. Sevinirəm ki, bizim yaxşı ziyalılarımız bütün sevinc və şənliklərini, bayramlarını məhz ailələri ilə birlikdə keçirirlər. Amma bir şey mənə qaranlıqdır ki, onu sizinlə, elə-belə sual şəklində məsləhətləşmək pis olmaz.

- Bu ki, siz aldığınız şeyləri qapıda hər dəfə açıb tökür, qutudan, qəzetdən çıxarırsınız ha, doğrusu, bunun mənası mənə bir qədər aydın deyil. axı. Şükür, sizin gözəl eviniz, otaqlarımız, ailəniz... Nə olar ki, aldıklarınızı açmamış evə gətirəsiniz? Evdəkilərin özü də bir az maraqlanar, sonra mübarək deyirlər. Mən görürəm ki, siz bazarlığı, şübhəli sovqat kimi, lap qapı ağzında açırsınız, hamının gözü qabağında! Uşaqlar buradan həmişə qutu daşıyırlar. Bir dəfə ananızın onlara acıqlandığını da eşitmişəm..

Mən illərdən bəri ürəyimdə bir ağrı kimi yatıb qalan və qaldıqca ağırlaşan bu sözləri dedikcə, bir yüngüllük, rahatlıq duyurdum. Mənə elə gəlirdi ki, haçandan bəri zəhnimə yüklənən bu ağırlıqdan indicə qurtarmışam. Qəddimi düzəldib ətrafıma bir baxdım. Mürsələ daha müfəssəl danışa bilərdim. Ancaq buna ehtiyac görmədim. Çünki mənim ilk işarəmin hərifə kifayət etdiyi məlum idi. Mürsəl qucağındakı vazaları ehməllicə taxtın üstünə qoyub fikirli-fikirli mənə baxır, daha nələr deyəcəyimi gözləyirdi. Mən isə əlavə bir söz deyəsi deyildim. Çünki oxum lap hədəfə dəymişdi. Qonşum rəngdən-rəngə düşürdü. Mənim susduğumu yəqin edəndən sonra göz qapaqlarını aşağı endirir, yerə lak çəkmələrinin ucuna baxırdı. O çətin suallara tutulan hazırlıqsız bir məktəbli vəziyyəti almışdı. Başını qaldırıb xoş bir nəzərlə dedi:

- Qonşu, gəl bu söhbəti ayrı vaxta qoyaq. Görürəm siz işə tələsirsiniz.

- Nə eybi var.

- Mən zəhmət verib sizi çağıracağam. Ərkim çatarmı?

- Xoşdur. xoşdur.

Mürsəl, doğrudan da, məni çağırırdı. Mətləbi açıb danışdı. Budur, mən onun dediklərini onun öz sözü ilə sizə danışiram:

«Mənim anamda köhnədən qalma bir xasiyyət var. O, çox yığımçıq qadındır. Əlinə keçən bir çöpü, mismarı, bir taxta parçasını,

konserv qutusunu götürüb evə gətirər ki: «gərək olar». Bizim evdə olan qutu, karton, kağız, köhnə paltar, çəkmə, qaloş, qalstuk, stul qıçı, butulka, dərman şüşəsi, çatdaq boşqab, qırıq nəlbəki. xarab lampoçka, yazılı uşaq dəftəri, sınıq qələm, sökülük zənbil... heç kəsin evində yoxdur. Yalan olmasın. anamın bəlkə lap gəlinlik günlərində geyib dağıtdığı başmaqları, parça-parça etdiyi koftalar da evimizdə. sandıqların, yeşiklərin hansı küncündəsə durur. Mən hərdən cəsəət edib onları atmaq istəyəndə acıqlanır:

- Sənə bir maneçiliyi yoxdur ki!

- Axı bu zir-zibili niyə rədd eləmirsən ki, əl-ayaq açılınsın, yer genişlənsin?

- Bunlar hamısı gərək olur.

Bəzən mən lap hövsələdən çıxıram, evi util daxmasına oxşadan bu qadınla az qalırım bir yad kimi rəftar edəm. Anam mənalı-mənalı mənim üzümə baxır. Sonra başımı sıgallayır.

- Oğul, - deyir, - ev-eşik yığmaq asan deyil. Sən hələ uşaqsan, hələ dabanınla qapı açmamışsan. Sən bilmirsən ki, adam hər bir mismar üçün, bir iynə, bir şüşə üçün məəttəl qalır. Adam öz şeyinin qədrini bilir! Nə olar köhnə olanda? Köhnənin köhnə. sınığın sınıq yeri var, təzənin də təzə. Niyə atıram, dəli-zad olmamışam ki, malımı çölə atam! Bir kənarda durub, məndən kira-zad istəmir ki, təzə nəlbəkini qonaq qabağına qoyaram, ucuzunda özüm çay içərəm, köhnəsini də bağda işlədərəm...

Mən görürəm ki, qadın lap dağıdıb heçə döndərdiyi paltarından da əl çəkmir. O, bunlarla sanki qırılmaz bir ünsiyət bağlamışdır. Sanki onun nəyi isə qiymətli bir şeyi bunlara bağlıdır. O bu paltar, ya ayaqqabıda keçirtiyi günlərdən. ömrünün ötüb gedən günlərindən ayrılmaq istəmir. Qadının qəribə xasiyyəti var. Haçandan qalma köhnə qalstukları səliqə ilə yığıb saxlayır, yumurta bişirmək üçün aldığım təzə tayqulpa qiymir, konserv qutusunda bişirir.

Mən özümü saxlaya bilmirəm. Hırslanırəm, qutunu götürüb küçəyə atıram.

O mənim əsəbi vəziyyətimi görüb heç nə demir. Sakit görünür. Ancaq bir dəqiqə keçmədən xəlvəti oğurlanıb küçəyə getdiyini, qutunu götürüb ələyinin altında gətirdiyini duyuram. O bu qutunu gizlədib qiymətli şey kimi qoruyur.

Mən belə bir naxoşluğa tutulan adamın müalicəsini bilmirəm. Əlacım ona qalib ki, bundan sonra evə qutu-qapaq gətirməyim. Qət etmişəm ki, evə alınan şeylərin qutusunu, kağızını, kəndirini qapı-daca rədd edim ki, zibilxanaya dönməsin».

Danışdıqlarından yüngüllük duymuş kimi Mürsəlin rəngi açıldı. O, bir qədər sükutdan sonra davam etdi:

- Sizi təəccübləndirən işlərim də ancaq bunun üçündür, yoxsa mənim də şöhrətpərəstdən zəhləm gedər...

Mürsəlgilin ailə sirrini biləndən sonra məni heyrət götürdü:

- Bəlkə, - dedim, qadının bu xasiyyəti irsidir, nəsildən gəlmədir?

- Necə irsidir ki, bu yazıq heç ata-ana görməyib, əmisinin evində qulluqçu böyüyüb.

- Yəqin, əmisi yaxşı saxlamırmış.

- Bəli, ona öz uşaqlarının köhnəsini geyindirirmiş.

- Daha sən qadını niyə qınayırsan? Uşaqlıqdan həsrət gözü var.

Mürsəl güldü:

- Uşaqlıq yaşından qırx ilə kecir. Çobanlar gəlib alim olub. İndi ki, həsrət deyil! İndi onun nəyi çatışmır? Görmür ki, mənim bütün qazancım evə, onun əyninə gəlir...

- Adəti unutmaq naxoşluğuna səbəb olur.

- O, köhnə məsəldir.

- Anan da köhnə adam deyilmi?

Hər ikimiz çox danışandan sonra qadının köhnə azarına müalicə tadbiri düşündük.

Mürsəl bu yaxınlarda təzə evə köçməli idi. Güman edirdi ki, «Anamın barxanasını da qoyub gedirik». Ancaq qadın, deyəsən, bunu duymuşdu. Düyünçələrini bir-bir sahmanlayıb yığırdı: «Orada, - deyirdi, - mənə otaqdan-zaddan verərsən, öz şeylərimi yığım. əl-ayağa dolaşmasın...»

Mən Mürsələ bir məsləhət gördüm: «Elə vaxtda köçməlisən ki, anan şəhərdə olmasın!» Mürsəl bu tədbiri xoşladı və əməl etdi: avqustun ortalarında qadın bağda olan zaman uşaqları futbola gətirmək məqsədiylə şəhərə gəldi. Həmin günün səhəri, tezdən də köçdü.

Ancaq köçəndə iki yük maşını çağırırdı: biri ev aşıyasını təzə evə aparırdı, o biri də lüzumsuz şeyləri şəhər kənarına atmağa apardı.

Köçəndən bir həftə sonra anasını maşına qoyub təzə otaqlara gətirmişdi. O, parket döşəməsi parıldayan geniş işıqlı otaqları gəzdikcə «pəh-pəh, - deyirdi. - Oğul, sağlığına qismət olsun!»

Otaqları gəzdikcə gözü nə isə axtarırdı: «Hanı bəs mənim şeylərim? Hara yığmışsınız onları?»

- Hansı şeylərini?

- Köhnə pal-paltarımı, dür-düyünçəmi!

- Odur, sandığımda!

- Sandıq o qədər şey tutmazdı, köhnələri deyirəm!

- Köhnələri köhnə evdə qoyduq.

- Ədə, boş danışma, şeyləri göstər. Kağız qutunu görmürəm!

- Ana, o şeyləri buraya gətirmək olardımı?

Qadın birbaşa köhnə evə cumdu. Evi bağlı gördü, sahibi bağda idi...

Bir müddət qadın dabanlarını çəkib köhnə evə ayaq döydü. Axırda tənə gəlib yerində oturdu. Dilindən düşməyən birçə şikayəti bu idi:

- Köhnə evdə mənim çox şeyim getdi. Mənə çox ağır oturdu.

Oğlu da deyirdi,;

- Düz deyirsən, ana, o ev səndən çox şey apardı. Amma yaxşı ki, apardı, səni yüngüllətdi.

ÖZÜNDƏN NAXOŞ

Людей одиноких по натуре, которые как рак-отшельник или улитка, стараются уйти в свою скорлупу, их на этом свете немало.

А. ЧЕХОВ

- Naxoş-maxoş bilmirəm. Kim getməsə məsələsini ümumi iclasa qoyacağam!

- Bu nə danışır, e!

Mirzə Əskər Abasəlinin dalınca baxa-baxa qaldı.«Ümumi iclasa qoyacağam!» sözlərini zehmində təkrar etdi, vahiməsi bir az da artdı.

Mirzə Əskər Abasəlini yaxşı tanıyırdı. Bilirdi ki, dediyini eləyəndir. Onun adını evdə söyüşlə çəkəndə arvadı soruşurdu:

- Necə adamdır o?

- Əvvəla, demaqoqdur, lap yekəsindən. İkincisi, nanəcibdir. Üçüncüsü, həyasızdır. Dördüncüsü...

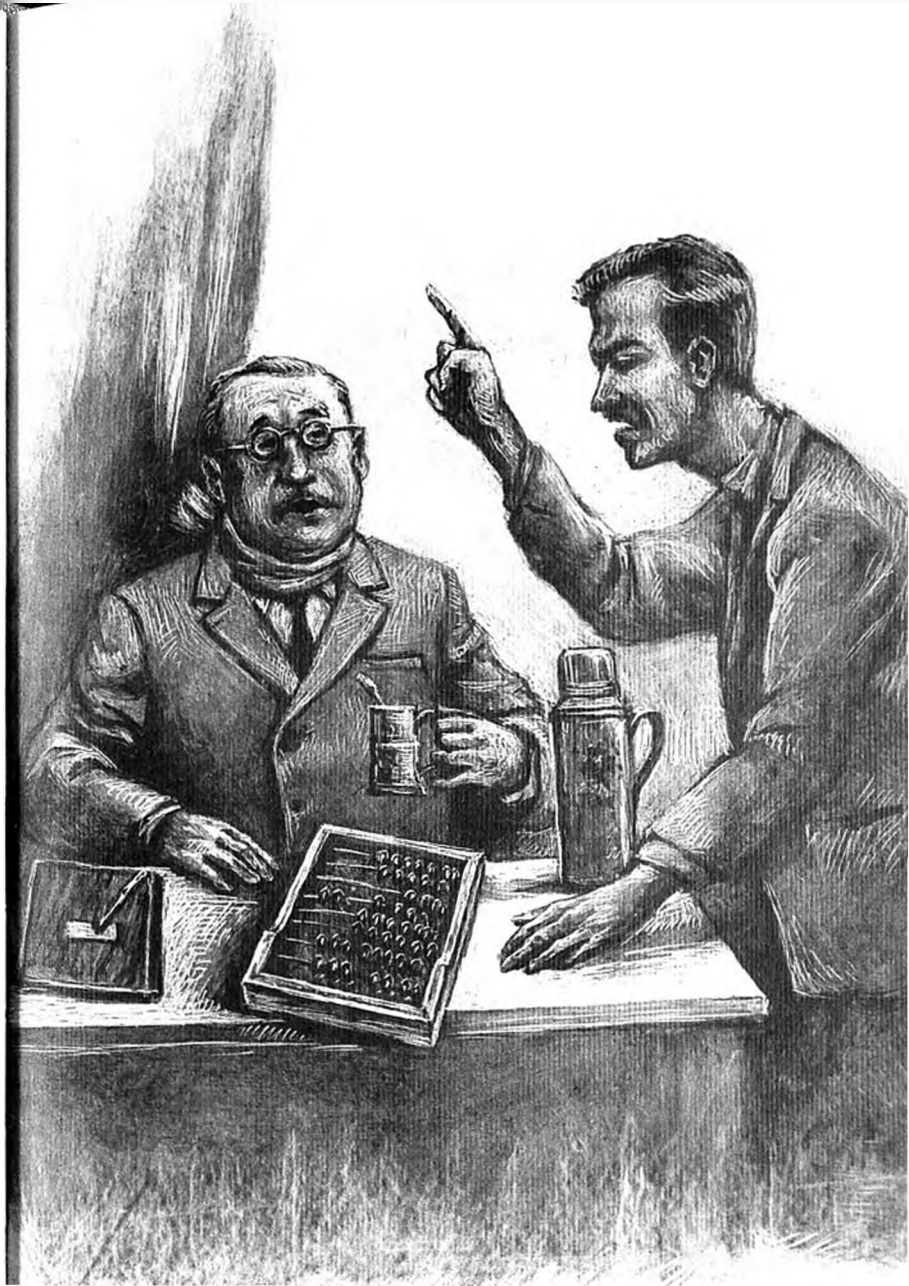
Arvadı onun sözünü kəsdi:

- Sayma, bəsdir, həyasızdan nə desən çıxar.

Abasəli trestdə yerli komitə sədri idi. Keçən həftə qərara alınmışdı ki, istirahət günü bütün işçilər yığılıb stansiyaya getsinlər, vaqonlardan tökülən taxta dirəyi maşınlara yükləməkdə vağzal fəhlələrinə kömək etsinlər. Tikinti materialı o qədər tökülmüşdü ki, yığıb-yığırdırmaq üçün kollektivin bu qərarı elan olunanda Mirzə Əskər adətli üzrə etirazını bildirdi:

- Əlbəttə ki, iməciliyə getmək məsələsində naxoşlar nəzərə alınmalıdır!

Bu söz Abasəlinin qulağına çatanda cin başına vurdu. «Belə də xeyrə-şərə yaramaz adam olarmı?» deyə düşündü və üzünü hesabdarın otağına tutub ucadan dedi:

- Naxoş-maxoş bilmirəm. Kim getməsə, məsələsini ümumi iclasa qoyacağam!

Mirzə Əskər iyirmi ildə trestdə hesabdar vəzifəsində çalışırdı. Bu iyirmi il müddətində bir gün olmayıb ki, o, başını qaldırıb desin: «Bu gün kefim sazdır, yaxşıyam!» Onu həmişə səhhətdən şikayət edən, boyun-başını tutub ufuldayan görürsünüz. Biri baş ağrısından danışanda Mirzə Əskər şərək olardı: «Mənim başımın ağrısı kəsmir». Biri ürəkdən, bir başqası mədədən şikayətləndimi, Mirzə Əskər qələmi yerə qoyar, çəsməyi çıxarar və deyərdi:

- Siz, deyəsən, mənim naxoşluğumdan xəbər verirsiniz. O şeylər məndə artıqlaması ilə baş verir. Dərman atmaqdan yorulmuşam.

Mirzə Əskər həyatında çox ehtiyatlıdır. Yeməyinin, istirahətinin vaxtını keçirməz. Az qala özü yaşda bir stəkani, qalaylanmış qaşığı, qəlyanaltı üçün ayırdığı xüsusi bir yeşiyi var. O yeşikdən butulka ilə qaynanmış su, kəklikotu, aspirin, cürbəcür vitaminlər çıxar.

«Qrip» sözünü yazanda dəsmalla ağzını tutar, səhər-axşam qoltuğuna termometr qoyub, hərərətini yoxlayar.

Bir dəfə tramvayda evinə gedəndə yanında oturan bir xanım şübhələndi.

- Yoldaş, - dedi, - sumkamzda toyuq var, nədi?
- Xeyr, mənim sumkam boşdur, bazara getməmişəm.
- Bəs bu qurultu səsi nədir ki, mən eşidirəm?

Mirzə Əskər başa saldı:

- Qoltuğumda qrelka var. Ağrını kəsmək üçün məsləhət gözləyirlər. Tramvay tərpnəndə zəhrimar yırğalanır. Suyun səsidir!

Axşamlar istirahət vaxtı adamlar kinoya, teatra, stadionla gedəndə Mirzə Əskər çarpayısında uzanıb özünü yoxlayırdı. Uzun müddətli və ağır işdən sonra təmirə gəlmiş maşını usta necə yoxlarsa, o da özünü eləcə diqqətlə yoxlayırdı. Termometrə bir şey görməyəndə, güzgü qabağına keçər, rənginə baxardı. Qoluna, qıçına nəzər sa-

lar, ağzını açıb boğazına baxar, «a» səsi çıxarardı. Evdəkilərin hamısının başına toplanmasını, onunla maraqlanmasını çox sevərdi. Qarı-pəncərənin düşməni idi. İstidə, küləkdə, qarda, yağışda evdən çıxmaq istəməzdi. Küçədə də kostyumunun boynunu qaldırır. belini əyər, divarların dibi ilə yeriyərdi. Çayı soyudub, suyu qızdırıb içərdi. Vitamin yox idi ki, Mirzə Əskər onun kimyəvi tərkibini bilməsin, dadını yoxlamasın. Onun getmədiyi yaylaq qalmamışdı. Bağ qalmayıb ayaqlamasın, palata qalmayıb yatmasın, sanatoriya qalmayıb yaşamasın. Putyovkalar elə tez-tez yazılıb möhürlənərdi ki, deyərdin bu yumuru, yağlı gövdəli, çəsməkli kişinin vücuduna. Allah eləməsin, bir sədəmə toxunsa dünya alt-üst olar. Həkimlər də onu tanımışdılar. Diaqnoz qoymaq üçün çox əziyyət çəkirdilər. Daxili üzvlərin birini «şıltaqçı» yazar və soruşardılar.

- Görək siz böyrəkdən şikayətli idiniz?

- Doktor, indi mədəm də, ürəyim də şıltaqlıq edir.

Mirzə Əskər istədiyi kurortlara gedirsə, hamısından da narazı gələrdi. «Necə şeydirsə mənə düşmür. Gün-gündən geri gedirəm» - deyər şikayətlənərdi.

İndi Abasəli də üzünü tutub belə bir adama deyirdi:

- Naxoş-maxoş bilmirəm.

Mirzə Əskər bu dəfə məəttəl qalmışdı ki, getsin, ya getməsin. Güman edirdi ki, onu iməciliyə çağıranlar o qədər də nainsaf olmazlar. Onu taxta-şalban daşıتماğa qoymazlar. Olsa-olsa, ondan öz sənətində istifadə edərlər. Orada da yazı-pozu, hesab-kitab var axı. Orada da görülən işin hesabını aparın lazımdır ya yox! «Məni ancaq bu, məqsədlə apara bilərlər, ayrı cürə olmaz» - deyər düşündü.

Hərdən Mirzə Əskəri qəzəbli vahimə basırdı. Həyasızdan nə desən çıxar! Qorxuram ümumi iclasa qoya, özü də lap pis danışa. Ona məndə tab hani? Oradaca ürəyim gedər...»

Bir də görürdün ki, Mirzə Əskər vücudunda qalan cəsəreti yığıb

öz-özünə belə düşünür.

«Dəli şeytan deyir ki, gəl get! Qoy səni lap iməciliyə aparsınlar. Naxoş bədən də dözməsin, yıxılıb ölsün. Qanı tökülsün belələrinin Abasəli kimi vicdansızların üstünə! Azı beş il həbs versinlər. Eybi yoxdur, mən qəbirdə yatanda o da getsin dustaqxana küncündə sürünsün! Dəli şeytan deyir ki, elə gəl get, qoy axır əncamı belə olsun!»

Səhər tezdən üstü örtülü avtobus gəlib evin qabağında dayandı. Abasəlinin səsi eşidildi:

- Sabahın xeyir, mirzə! Maşın sizi gözləyir!..

Avtobusun içindən deyib-gülmək səsi gəlirdi. Deyəsən, adam çox idi, - deyəsən, camaatın hamısı gedirdi. Mirzə Əskər köynəkək durub pəncərədən bir eşiyə baxdı, şikayətli bir dillə arvadına dedi:

- Görürsən də! Bu da mənim istirahət günüm.

- Kəfin yoxdur, getmə!

- Necə getməyim, görmürsən aləmi yığıb qapıya! Bu vicdansızlığın hələ hamısını görmürsən, bunlar hamısı mənim üçün qurulub, getməsəm bəyüm canım rahat olacaq?

Qəlyanaltısını, dərmanlarını, borcom butulkasını sumkaya yığınca, geyinib çıxınca, bir xeyli vaxt çəkdi. Avtobusdan səs gəlirdi:

- Ay Mirzə, tez ol, gün-günorta oldu ki!..

Mirzə Əskərin əlindən yapışib içəriyə saldılar.

Avtobus sürətlə yoluna davam etdi. Mirzə Əskər sağa-sola yırğalanaraq düşünürdü: «Necə eləyim ki, uçot işini mənə versinlər!»

Stansiyada tikinti ləvazimatı yol boyu dağ kimi tökülmüşdü. İdarələrdən səfərbərliyə alınmış dörd tonluq maşınlar nəfəs almaqdan dolub şəhərə yollanırdılar.

Abasəli trest işçilərini səhələyə paylaşdıranda, hərəyə bir iş tapşıranda Mirzə Əskər sevinirdi. Görürdü ki, bunu çağırın, taxta daşımağa göndərən yoxdur. «Deyəsən elə mənimki uçot olacaq!» -

deyə şadlanırdı.

O bu fikirdə ikən Abasəli uzun bir dirəyin başından tutub çağırırdı:

- Mirzə, bura gəl, yapış, ataq maşına!

Mirzə Əskərin gözü bərələ qaldı. «Onu götürməyə mənə can hanı?» - deyə həyəcanla düşündü. Abasəli macal vermədi:

- Qolum düşdü, tez ol, ay Mirzə!

Mirzə Əskər istər-istəməz dirəyi götürməli oldu. Beş addımlıqda dayanan maşına aparılacaq bəlkə ürəyində yüz dəfə Abasəliyə söydü. Dirəyi qoyandan sonra ona elə gəldi ki, bu saat yıxılıb özündən gedəcəkdir! Özünü yoxlamaq istəyirdi ki, Abasəlinin səsi eşidildi:

- Mirzə, tez ol, bizim maşın geri qalır, biabır olarıq, yaxın gəl!

Mirzə Əskər dirəyin ikincisini, üçüncüsünü də götürüb maşına tullamalını gördü.

Axşam yorğun, əzgin bir vəziyyətdə evə dönmək kimi zarıladı:

- Arvad, mənim yerimi sal! Məndən bir də adam olmaz!.. Baisin evi yıxılsın!

Yatağa uzanan kimi onu şirin yuxu apardı. Arvad onun qoltuğuna termometr qoydu, nəbzini yoxladı. Birəş şeyə heyran idi ki, həmişə yuxuya həsrət olan, yuxusuzluqdan şikayətlənən adam indi, deyəsən, div yuxusuna getmişdir!

Neçə saatdan sonra Mirzə Əskər yuxudan qalxdı, yemək stoluna yanaşib tələb elədi:

- Arvad, mənə yemək ver, yaman acımışam!

Qadın kişisinin ömründə görmədiyi şirin bir iştahla xələk yediğini görüb sevindi.

- Ay Mirzə, - dedi, - ağır iş sənə düşür, gəlsənə hesab-kitabı buraxıb, stansiyada iş götürsən?

İCLAS QURUSU

Əncil qurusu, ərik qurusu, zoğal qurusu - bunlar çox olur, iclas qurusu isə tək-tək olur.

Bir var ki, gün altında quruyan, bir də var ki iclaslarda quruyan, suyunu çəkən, həyat hissələrini itirən.

İclas qurusunu siz tanıyırsınız. Adını bilmədən də, özünü yaxşı tanıyırsınız. Arıq bədənini qabağa əyib dizini bükərək sürətli addımlarla gedən adamı siz küçədə, idarə qapılarında pilləkənlərdə çox görürsünüz.

O haraya tələsir? İclasa!

Qoltuğundakı boz, sürtülmüş qovluq, səliqəsiz yığılmış kağızkuğuzla doludur.

Bunlar nədir? Protokol! O bütün ömrü boyu başaşağı, dünyadan bixəbər, qaşqabaqlı, sifəti bulud kimi tutulmuş, fikirli gəzir.

Nəyi düşünür? Qərarı!..

İclas qurusu üçün gecənin-gündüzün, yazın, payızın, istinin-soyuğun, yerin-göyün heç bir fərqi, əhəmiyyəti yoxdur. Suların səmindən, çiçəklərin ətrindən, quşların mahnısından, musiqidən, gülüşdən, şənlikdən uzaq olan bu qaradınmaz adamı görəndə kimisi heyrət edir, çoxunun da acığı gəlir.

Güman etməyin ki, iclas qurusu ancaq ictimai yerlərdə belədir? Siz düşünürsünüz ki, evinə qayıdıb papağını çıxardanda, arvadı, uşağı ilə görüşəndə İclas qurusunun halı dəyişmiş olur, üzündə işıq, dodağında təbəssüm doğur?

Yox! Səhv edirsiniz! O iradəli, prinsipli, müstəqim adamdır. Onun şəxsi ailə həyatı özü də bir növ iclasdır. O, bir dəfə qət etmişdir ki, iclas üçün yaranmışıq, başımız qərar hazırlamaq, barmaqlarımız protokol yazmaq, əllərimiz çəpik çalmaq, səsimiz

çıxış etmək üçün bizə verilmişdir. Onun fikrincə bütün kainat da mühüm bir iclasdan sonra yaranmış və imzalanmış bir qərar üstündə dayanır. İnanmırsan, başını qaldır göyə bax. Gör neçə milyonlarla ulduzlar sədrlik edən ayın başına toplanmışdır. Min illərdən bəri göydə elə qızgın iclas gedir ki, bəzən gurultusu yerdə qulaqlara düşür. İclas qurusu arvadı Meyransa ilə belə danışır:

- Yoldaş Meyransa, təklif var ki, mənim corablarımı qurudasınız!

Meyransa dinməyəndə o ayağa qalxır, qələmin küt ucunu stola döyüb danışır:

- Cavab üçün söz verilir yoldaş Meyransaya!

İclas qurusunun iclaslar, qərarlar, nitqlər içində keçən və asanlıqla keçməyən həyatı neçə dəfə ailədə də silkələnmişdir.

On səkkiz il əvvəl Quru, axşam, iclasdan qayıdanda arvadını evdə görmədi. «Bu hansı iclasdır gecənin bu vaxtında?» - deyər ürayında fikirləşdi. Çox keçmədi qonşu qadın gəlib Qurunu təbrik etdi:

- Quru qardaş, gözünüz aydın, bir yaxşı qızınız oldu. Meyransa xanım xəstəxanada sizi gözləyir.

Quru qadına nə muştuluq verdi, nə də cavab. Qəzəb və dəhşət yağan üzü bir az da qaraldı, gözündə ildırımlar oynadı: «Bu nəyə lazımdır? Görəsən, bu barədə nə qərar olacaq? Eşidənlər nə deyəcəklər?»

Uşağı bələyib evə gətirdilər. Quru, kağızlar aləmindən baş qaldırıb baxmadı da. Meyransa ərindən xahiş etdi ki, bir yaxşı ad tapsın. İclas qurusu bu məsələni kluba, iclasa keçirdi. Orada çox ad təklif olundu, ata razı olmadı, öz təklifində təkid etdi:

- Məruzə!

İclasadakılar qəhqəhə çəkib gülüşdülər və sonra çəpik çaldılar. Qızın adı qaldı Məruzə.

Məruzə bəsləndi, Məruzə böyüdü, Məruzə oxumağa, nəhayət, diqqətləri cəlb etməyə başladı.

Məruzəyə kitab, dəftər almaq lazım gələndə İclas qurusu bütün rəsmiyyəti gözləyirdi. Əvvəlcə qız atasına ərizə yazırdı. Sonra ərizə məktəbə, müəllimin təsdiqinə göndərilirdi. Daha sonra Meyransa qol çəkirdi. Nəhayət, İclas qurusu məqazindən kitab, dəftər alıb gətirir, qıza qol çəkdirəndən sonra siyahı ilə verir və vaxt qoyurdu: «Gələnlərin ikinci həftəsinin sonuna qədər». Həmin siyahının bir surətini idarəyə, «nəzarət üçün» müdirə göndərir, bir üzünü də öz arxivində «ehtiyat» üçün saxlayırdı. Gələcəkdə yoxlasalar lazım olar.

Məktəb müdiri bir neçə dəfə Məruzəyə demişdi:

- Qızım, atanı çağır, vacib söz deyəcəyəm!

Quru cavab vermişdi:

- Mən iclasda olacağam!

Qız böyüyəndən sonra İclas qurusunun başağrısı daha da artdı.

Qızı çox yerdən istədiilər. Elçilərin hamısına bir cavab verilirdi:

-Anket doldurun, yoxlayıb baxarıq.

Elçilər anket adını eşidib dağılışırdılar.

Ancaq məhəbbətində sadıq olan Əskər adlı bir şofer İclas qurusundan əl çəkmədi. Meyransa Əskərlə qohum olmağa razı idi. Kişinin qılığına girmək istədi:

- Kişi, Məruzəni istəyirlər axı.

- Konkret danış, kim istəyir və hansı şərtlərlə?

- Şofer Əskər!..

- Ərizəsi hanı?

- Ərizəsi yoxdur.

- Bəs niyə havayı danışsın? Meydanda nə ərizə var, nə anket, nə zəmanət. Niyə bəs gəlib başımı ağrıdırsan?

Meyransa xahiş ədası ilə dedi:

- Bəlkə vaxt verəsən, iclasın olmayanda elçilər gəlsin, danışsınız?

- Elçini neyləyirəm? Qız istəyən adam şəxsi işini, şəklini göndərsin, tanış olum, sonra müzakirə edib baxarıq.

İclas qurusu oğlanın adını bir-iki dəfə təkrar edib Meyransaya baxdı, başını buladı:

- Adı köhnədir, çox köhnədir. Məruzəni almaq istəyənin adı Məruzəyə layiq olsun gərək!

- Sən deyərsən dəyişər!

İclas qurusu öz qərarını təkrar etdi:

- Dedim şəxsi işini göndərsin. baxıb müzakirə edərik. artıq danışmaq lazım deyil!

Meyransa bir söz deməyib çıxdı.

İclas qurusunun sözlərini Əskərə çatdırdılar. Əskər dedi:

- Anketimi getsin idarədən öyrənsin. ancaq mən bu işin daha asan yolla həllini bilirəm. O özünü belə zəhmətlərə nahaq salıb.

Bu axşam İclas qurusu oturub protokolları sahmana salırdı. Meyransa da şkaflı açıb təzə paltarlarını geyinirdi. Kişi başını qaldıranda arvadını ayrı bir həvəs, ayrı bir sevinclə, tələsə-tələsə geyinib-kecinən gördü.

- Hara belə, ay arvad? - deyə təəccüblə soruşdu.

- Heç, balaca iclasımız var!

- Bəs Məruzə haradadır?

- O da öz iclasına gedib, sənə də kağız göndərib.

Meyransa stolun üstündəki kitabın altından əl boyda bir kağız çıxarıb ərinə verdi:

- Deyəsən, uşaqların qərarı var. Oxu gör necədir?

İclas qurusu kağızı oxuyanda gözü kəlləsinə çıxdı: «Ata, biz çox müzakirə elədik, düşündük, daşındıq. Sizə zəhmət vermədən ZAQS-a getdik. Sabah toyumuzdur, oğlan evində olacaq, iclasdan sonra vaxtın olsa buyurub gələrsən. Qızın Məruzə».

İclas qurusu daha da qurudu. Quru uzandı, dik ayağa qalxdı:

- Necə, necə?.. Özbaşına qərar çıxarıblar?.. Bu qərarı kim təsdiq edib?

Meyransa təmkinini və mülayimliyini pozmadan cavab verdi:

- Gərək sən təsdiq edəsən də!

İclas qurusu özündən çıxdı:

- Mən onun anketini oxumamış, işini yoxlamamış müzakirə etməmiş, belə qərarı necə təsdiq edə bilərəm, bu nə intizamsızlıqdır?..

Meyransa çəkməsini ayağına çəkib son sözünü dedi:

- Edərsən, etməzsən özün bilərsən. Mən Əskərgildə toyda olaçağam; evdən muğayat ol! Qapı-bacanı açıq qoyma!

Meyransa bunu dedi, qapını çırpıb çıxdı.

Ev dəyirman daşı kimi İclas qurusunun başına dolandı.

1954

PLOVDAN SONRA

Bu axşam vağzalda çox get-gəl var idi. Kənardan baxan düşüncəyə ki, adamlar hörmətli bir qonağı qarşılamağa, ya da yola salmağa toplanıblar. Vəziyyət qarşılamaq yox, yola salmaq mərasiminə daha çox bənzəyirdi. Əvvəllər ona görə ki, əlində şey olan adamlar tələsə-tələsə vaqonlara tərəf gedirdilər. İkincisi, ona görə ki, paravozun, vaqonların səmti, duruşu qatarın məhz getməyə müntəzir olduğunu göstərirdi. Üçüncüsü...

Nə başınızı ağrıdım, vaqon ağzında komalaşanlar, hörmətli müsafirləri yola salırdılar. Qatar boyunca uzanan təmiz, asfalt səkilərdə hərbi adamlardan, müəllimdən tutmuş, əlvan geyimli, ağır gövdəli xanımlara qədər çoxlarını görmək olardı.

Yumşaq vaqonun qabağında dayanan daha çox idi. Yola çıxan bu hörmətli müsafir kim ola?

Bu, Moskvaya oxumağa gedən tələbələrdən, bəlkə də bizim bəzi alim, şair, ya nazir uşaqlarından biri olacaq.

Adamlar yumşaq vaqonun qabağında Ramizi-onilliyi bu il bitirmiş, təzə tələbəni mehribanlıqla əhatə etmişdilər. Kimi şokolad qutusu təqdim edir, kimi səbətdə üzüm, kimi kağız torbada başqa meyvələr gətirir, kimi də cüt-cüt limonad şüşələrini pəncərədə dayananlara verib, Ramizin kupesinə ötürürdü. Kabardin palto və ağ şlyapa, ağ əlcək və ağ çəkmə geymiş, alçaqboylu, kök bir qadın isə hərdən irəli çıxıb, Ramizin yaxasına qonan tükü götürür, onun dağınıq saçını əli ilə geri daramaq istəyirdi. Oğlan isə ipək köynəyinin parıldayan metal açarını gah yuxarı, gah aşağı aparır, anasının sual və söhbətinə könülsüz dilucu cavab verməklə kifayətlənirdi. Görünür, adam içində edilən ailə söhbətlərindən, ana nəvazişlərindən xoşu gəlmirdi.

Ərkinaz xanım hərdən ətrafa boylanır, belə bir oğul anası olduğunu hər vasitə ilə gözə verməyə çalışırdı. Hətta atalıq hüququndan istifadə etmək istəyən ərinə də macal vermirdi.

Papirosuna yüngül bir qullab vuran Namazov, oğluna belə tapşırıq verirdi:

- Nə azuqə lazımsa, indidən alağ, daha yollarda düşməyə ehtiyacın olmasın! Ramiz, gör ürəyin daha nə istəyir?

Ərkinaz xanım kişisinə etiraz edirdi:

- Sən də danışdın ha! Ramiz sənə qız uşağı-zad deyil ki, qaxılıb vaqonda otursun, kənara çıxmasın. Yoldur, səyahətdir. Düşəcək də, minəcək də! Yolda, məsələn, xoşuna gələn bir meyvə oldu, alaçaq da. Sən niyə indidən uşağı sinsidirsən, yoxsa pulun xəsisliyini eləyirsən?!

Namazovun rəngi dəyişdi. Dediynə peşman oldu, Ramiz də: «Heç nə lazım deyil»,-dedi. başını aşağı saldı. Ətrafındakılar güldülər. Ərkinaz xanım özü də güldü. İrəli yeriyib, oğlunun kürəyindən bir şapalaq vurdu:

- Qorxma, oğul, puldan özünə korluq vermə. Anan ölməyib ki! Vallah, öz canım üçün düz deyirəm!

Axırıncı zəng vurulana yaxın bir gödək, çalbaş kişi, bir də orta boylu qoca qadın tələsik özlərini səkiyə yetirdilər. İri bir bağlamanı ehtiyatla vaqona çıxarıb, Ramizin yerinə apardılar. Onların dalınca Ərkinaz xanım da çıxdı. «Uşağın» kupesini, rahatlığını bir də yoxladı. Çox çəkmədi ki, axırıncı zəng çalındı, yola salanlar vaqondan düşdülər. Ramiz əvvəl kənardakılarla, sonra da valideyni ilə əl verdi. öpüşdü. Ərkinaz xanım həyəcan keçirirdi:

- Qadan alım, Ramiz, qalarsan, tez ol!

Ramiz qatarın hərəkətini görən kimi cəld vaqonun pilləsinə atıldı. Dəsmal eləyə-eləyə vidalaşdı. Vaqon bir an içində onu götürüb getdi. Qohumlar, tanışlar, yoldaşlar - hamısı vaqon gözdən

itənəcən Ramizə əl eləyir, xeyir-dua verirdilər. Yalnız Ərkinaz xanım gah qırmızı haşiyəli balaca ipək dəsmalını gözünə basıb ağlayır, gah da sağ əlini havada tərpedirdi.

Kim desə ki, mən övladımı istəmirəm, inanmayın. O, yalan deyir. Elə adam ola bilməz ki, doğma balasını istəməsin. Övlad şirin şeydir. Nəinki insan, hətta bütün yaranmışlar balasını istəyir, əziz tutur. Amma istəmək var, istəmək var.

Ərkinaz xanımın oğluna məhəbbəti ayrı bir məhəbbətdir. Qardaş görmədiyindənmi, tək bir oğul anası olduğundanmi, Ramizin göz qabağında necə tez boy atıb böyüməyini, yoldaşlar arasında fərəhlə dönüb-dolaşmasını, oxumasını, çalmasını, oynamasını gördüyündənmi, nədənsə, söz və söhbətinin əvvəli də, axırı da Ramizdir. Məclis olmaz ki, Ramizdən danışmasın. Hər yerdə deyir ki:

- Ramiz çox qeyrətli, fərsətli uşaqdır. Çox qanacaqlı mərifətli uşaqdır. Çox rəhmli, qabiliyyətli uşaqdır. Onun telefonla ibarətli danışmağını, cürbəcür kino artistlərinin təqlidini çıxarmağını, şəkil çəkməyini, maşın sürməyini, qəşəng-qəşəng məktub yazmağını, kostyum seçməyini deyim, səliqə-sahmanını, kefi gələndə çalmağını, oxumağını, oynamağını, handa bir dəvətnamə ilə konsertlərə getməyini, lap baş cərgədə handa bir qızla oturmağını deyim, ədəb-ərkanını, mərifətini, qanacağını, hansını deyim!..

Münasib məclisin münasib bir yerində söhbət düşəndə Ərkinaz xanım oğlundan həvəslə, şirin-şirin danışır. Həmişə eyni sözləri danışsa da, elə bir vəcdlə danışır ki, deyərsən bu sözlər «xoruz səsi eşitməmiş» təzə xəbərlərdir. «Söhbət düşəndə» dedik. Əslinə baxsan söhbət düşmür, onu Ərkinaz xanım özü salır. Özü də yeri oldu, olmadı baxmır. Bəlkə ayrı bir adam bunu bacarmaz. Ayrı bir mətləb danışılan zaman, yuyulmamış qaşığı kimi, aralığa girmək hər adamın işi deyil, «nə dəxli var!» Amma Ərkinaz xanım bunu demir və düşünür. O, Ramiz söhbətini elə ustalıqla başqa mətləblərə

qatır ki, bir də görürsən Ərkinaz xanım aralığa girdi:

- Balam, indikilərə paltar bəyəndirmək olmur. Ramiz iki dəst xalis baston, triko kostyum tikdirmiş, bir dəst də atası Tiflisdən komissiyonnudan alıb, lap əcərri! Di gəl heç birini bəyənmir. Neyləyəsən, məbursan ayrısını alasan. Cavandır...

Adamlar Qubanın alma bağlarından, bu il meyvəcatın bol gəlməyindən danışanda, Ərkinaz xanım şikayətini başlayır:

- Bizim Ramiz bazardan alınan meyvəyə məhəl qoymur. Vallah, öz canım üçün, məhəl qoymur. O deyir: gərək üzümü, özü də ağ şanı, ya dərbəndini meynədən özüm dərməm: almanı ağacdan özüm üzəm. Atası ona keçən il Qusarda bir bağ tutmuşdu, iki minə. Başdan-ayağa almalıq, armudluq...

Camaat beynəlxalq vəziyyətdən, hökumətlər arasında sülh yaranmasından danışmış, şükür eləyəndə, Ərkinaz xanım fikrini belə bildirir:

- Bə nədi, o gün, hamınınkini Allah saxlasın, Ramiz qəzeti almışdı əlinə, sülhün barəsində bülbül kimi elə oxuyurdu, elə oxuyurdu, adamın canına yağ kimi yayılırdı. Qonum-qonşu tökülüb, deyəsən lap leksiyadı. Gədənin döşündə də mərmər göyərçin qanad açıb, elə biləsən bu saat uçub taxtapuşa qonacaq, öz canım üçün!

Məktəbdən söhbət açılanda, Ərkinaz xanımın dəftər-kitabı lap uzanır:

- Bizimki ayrı cür uşağıdı! Müəllimlər danışa, görəsən! Belə, bir özgə cür uşağıdı. Direktorlar lap məəttəl qalıblar. Bu yaşda uşağda belə fərasət! Görünməyib axı. Professorlar indidən Ramizin üstündə dava salıblar. Biri deyir, mənim institutumda gələcək, o biri deyir, yox, ona özüm dərs verəcəyəm. Biri deyir, gərək akademiya yarandı dərs ala. Səs-sədası şəhəri götürüb, bilmirəm necə olacaq, öz canım üçün! Nənəsi gədənin köynəyinə gözmüncüğü tikməkdən yorulub. Özü qoymur, biləndə söküb atır bir qırağa. Görmüşdük

oğlan üstündə qızlar sözə gələr, indi daha professorların gözü qalıb gədədə! Vallah, öz canım üçün, elə biləsən bənd olublar...

- Ərkinaz xanım, hansı dərsə Ramizin meyli çoxdur?

- Elə hamısına! Dərs var ki, o bilməsin? Kitab var ki, oxumasın? Müəllimlər heyrandır ki, aya, bu yaşda belə baş!.. Belə lap özgə cürdür, Allah hamınınkini saxlasın...

Vaqona əyləşəndə adamları zəfəran iyi vurdu. Zəfəran iyi gəlirdi, amma birtəhər gəlirdi. Deyəsən, bu zəfəran ya qaynanmış, ya qovrulmuş, ya da yağ içinə qoyulmuşdu. Sərnişinlər soruşurdular:

- Bu nə ətir ola, yoldaş konduktor?

- Mənim də burnuma dəyir.

- Yoxsa vaqon restorandan gəlir bu?

- Xeyr, vaqon restoranda belə şey yoxdur.

Konduktor vaqonun o biri başına yaxınlaşanda, zəfəran iyinin daha da tündləşdiyini duyanda düşündü ki, bu təzə müsafirin, oxumağa gedən tələbənin kupesindən gəlir. Ötəndə gözü nəzər saldı. Pəncərə qabağında baş-baş verən, konyak stəkanlarını çaqıldadan iki gəncin zəfəran-plov yediyini görüb, tez ötdü. Çalışdı ki, gəncələr onun nəzər yetirdiyini görüb, narahat olmasınlar.

Doğrudur, Ərkinaz xanım hər yerdə oğlunu ağız dolusu tərifləməkdən doymurdu. Tərifli cavanların heç birindən əskik saymırdı ki, artıq sayırdı. Amma buna onun əsası yox idi. Ramiz orta məktəbdə miyana və bəlkə miyanadan bir pillə aşağı oxuyan uşaqlardan idi. Ərkinaz bunu bilməmiş deyildi. Bilsə də, Ramizi tərifləməkdən əl çəkmirdi. Ona görə əl çəkmirdi ki: «Dedi-dedi ev yıxar! O müəllim pis deyər, bu müəllim pis deyər, valideyn də onlara qoşulub pis deyəndə, uşağın adı doğrudan da pisə çıxar, sabah ali məktəbə gedəndə onu qapıda dayandırarlar...

İkinci tərəfdən Ərkinaz xanım Ramizin dərsdən aldığı qiymətləri doğru saymırdı. Bu qiymətlər bəzən onu təbindən çıxarırdı. əsəbiləş-

dirirdi:

- Nə olmuşdu bəyəm? Coğrafiyadan da zəif? Yəni Ramiz o qədər əfəl oldu ki, dağların, deryaların adını da saya bilmədi? Mənim oğlum həmin dağları aşdı, deryaları ötüdü? Dönə-dönə gəzməli yerlərə gedəndə, çoxları heç Bakıdan qırağa çıxmamışdı. Kislovodskə, Soçiyə, Moskvağa onu atası neçə dəfə özü aparıb, indi götürüb coğrafiyadan uşağa iki yazıblar. Yox! Gözləri götürmür! Məktəbdəkilər bizim uşağı aşkar gözümçüxdüyə salmaq istəyirlər, ögey baxırlar, ögey!..

Əri mane olmasaydı, bəlkə Ərkinaz xanım coğrafiya müəllimi ilə savaşırdı, kim bilir necə ağır sözlər deyəcəkdi.

Üçüncüsü də bu idi ki, Ərkinaz xanım oğlunun ali məktəbə düzələcəyinə arxayın idi. Xəyalına qoymuşdu ki: «İmtahan zamanı müəllim tutub hazırladıram, atası da sözü keçəndir, tapşırar. Bir də Moskva məktəblərinə gedən az olur. Ramizdən yaxşı kimi götürəcəklər...»

Həmin il Moskva məktəblərində respublikalardan gələnlərə çox yer ayrılmışdı. İmtahan da. Ramizin bəxtindən yerli komissiyalarda olurdu. Bu komissiyalarda da Ramizin atasını tanımayan kim idi.

Vəziyyət belə olsa da, Ramiz imtahanda kifayət qiymətlər yığa bilmədi.

Oğlunun adını qəbul olunanlar siyahısında görməyəndə Ərkinaz xanım təcili bilet alıb, oğlu ilə birbaşa Moskvağa yola düşdü. Neçə qapı döyəndən sonra mərkəzi qəbul komissiyasının məsul katibinin yanına getdi. Ərinin məsul işlərdə ömrünü qoyduğunu, oğlunun naxoş vəziyyətdə həyəcan keçirərək imtahan verdiyini, yerli komissiyada «adələtsizlik olduğunu», yeganə oğlu Ramizin ərizəsi rədd edilərsə, özünü bədbəxt ana hesab edəcəyini xüsusi bir həyəcan və hiddətlə, təkid və cürətlə danışdı. Haçandansa, Ramizin məktəb dram dərnəyindən aldığı təşəkkürnaməni paketdən çıxarıb göstərdi:

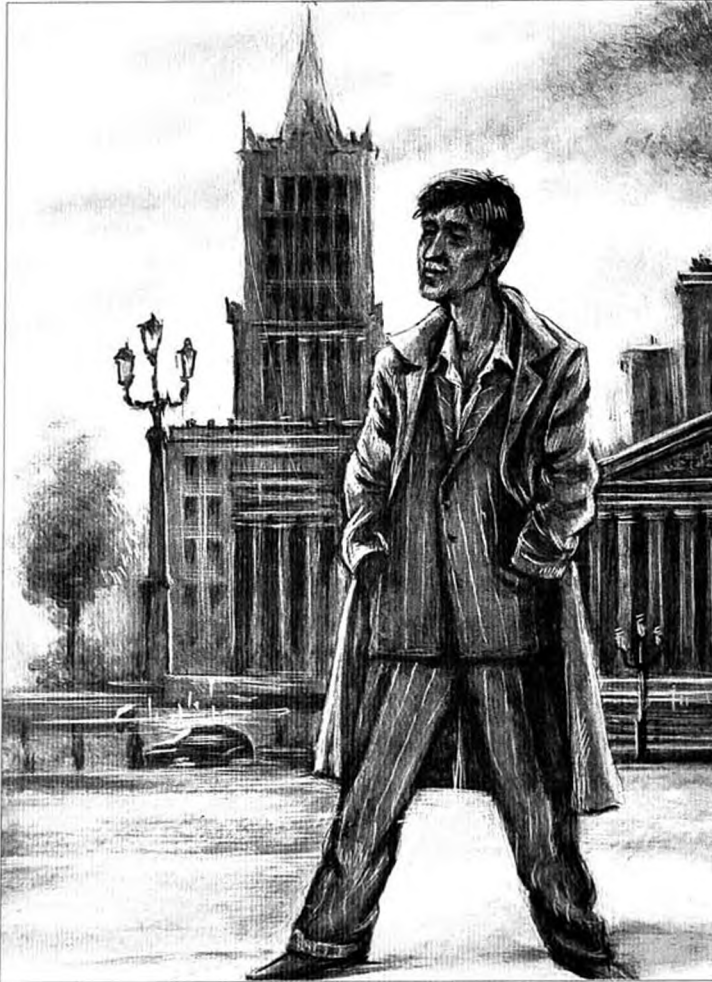
- Qabiliyyətsiz uşağa belə təşəkkürnamə verməzlər!

Çox haray-həşir salandan, dönə-dönə dilindən zamanət verəndən sonra İnşaat İnstitutunda hələ tutulmayan yerlərdən birini Ramizə aldı. Təqaüdsüz və yataqxanasız olaraq oxumağına icazə verdilər.

Ərkinaz xanım bu icazə kağızını alıb Bakıya qayıdırdan sonra daha yerə-göyə sığışmırdı. Müəllimlərin, Komissiyaların ünvanına acı-acı sözlər deyir, daş-qaş parıldayan şəhadət barmağını silkələyərək, Ramizin qeyrətinə, biliyinə məhz yuxarı təşkilatlarda «lazımı və layiqli qiymət aldığını» bir daha iddia və təsdiq edir. bədxahlarına sanki acıq verməkdən həzz alırdı.

Ramiz oxumağa gedəndən Ərkinaz xanımın yarı canı da onunla getmişdi. İndi oğul sözü-söhbətini əvvəlkindən də beş qat artıq iştaha və həvəslə danışsa da, ürəyini sakit edə bilmirdi. Ramizə halva, şəkər-çörək bişirir, səbət-səbət meyvə göndərir, həftəbaşı bir bağlama yola salırdı. Söz yox ki, bu bağlamaları poçtla, adi qayda ilə göndərsə, gecikəcəyini, bəlkə xarab olacağını güman edirdi. Ona görə hər dəfə Moskva qatarına yola salmağa çıxır, bağlamaları, ya xəbəri tanışlardan birinin kupesinə qoyur, oğluna teleqram vururdu ki: «Ramiz, ayın filanında 19-cu qatı qarşıla. Vaqon nömrə filan, dostumuz filankəsə də əmanət var! Öpürəm. Anan!»

Ramiz qəbul olunanlardan sonra poçtalyonlar inşaat institutuna çox get-gəl eləyirdilər. Görürdün bu qarabuğdayı oğlana hey kağız, teleqram, bağlamalar gəlir. Poçtalyonlar onu dərdsə, idman meydançasında, konsert zalında tapır, tələsik qol çəkdirib gedirdilər. Səhərlər saat doqquzda-onda isə Ramizi arıq, büzülmüş bir oğlanla vağzalda - vaqon ayağında «əmanətini» almağa gələn görürdün. Bu əmanətlər onu, demək olar ki, tənə gətirmişdi. Gələn əmanəti alıb minik tapmaq, evə gətirmək, açıb yerbəyer eləmək, taxtani, torbanı, kağızı aparıb zibilxanaya atmaq özü bir iş idi. Ramizdə bu səliqəyə həvəslə yox idi. Bir dəfə üzüm səbətini vaqondan götürüb aparmaq istəyəndə milçəklər boğanaq kimi koma ilə uçdu. Səbətin altından

axan su isə Ramizin təzəcə geyindiği triko kostyumu buladı.

Ramiz anasına dönə-dönə yazır, telefonda deyirdi ki: «Göndərməyin, heç şey lazım deyil, xörək də, meyvə də xarab olur. nahaq yerə zəhmət çəkməyin!»

Buna baxmadan «əmanətlərin» sayı nəinki azalmırdı, hətta gün-gündən artırdı. Haçandansa institutda oxuyan, qurtara bilməyən, möhlət alıb, arxivdə kargüzar vəzifəsi daşıyan köhnə bir tələbə İbiş Məsimov Ramizə bu işlərdə yaxın köməkçi idi. Hər səhər-axşam İbiş Ramizin mənzilinin əziz qonağı idi. Onu otaqda kolbasa doğrayan, çay dəmləyən, butulka ağzı açan, yaxmac düzəldən, teatr kassasına zəng vuran görərdin. İbiş Ramizin bazarlığına gedir. bələdçiliyini eləyir, paltarını yudurdur, münasib qiymətlə çertyojlarının, konspektlərinin surətini çıxartdırırdı. Kinoya, teatra, stadionu aparırdı. Mənzil sahibi ilə sözü çəpləşəndə təzə otaq tapırdı. Ramiz oxumağa gələndən üç dəfə otağını dəyişmişdi. Atası ünvanların belə tez-tez dəyişməyinə təəccüb edəndə Ramiz belə cavab verirdi:

- Birincisində telefon yox idi, ikincisinin hamamxanası xarab idi. üçüncüsünün radiosu işləmirdi...

- Ola bilməzmi ki, əvvəlcədən bu şərtləri yoxlayasan, ay oğul?

- Bundan sonra yoxlayacağam, yaxşısını tutacağam, ata!

Əlbəttə ki, bu cavabları Ramizə İbiş öyrətmişdi. Ramiz heç vaxt otaq dəyişmək istəmirdi, buna hövsələsi də, bacarığı, vaxtı da yox idi. Onu otaqlardan ev sahibləri qovurdular. Ona görə qovurdular ki, gəlib-getməyinin vaxtı yox idi. Gecə yarısı bir də görürdün İbişlə başmaq seyrinə çıxdılar, səhərə yaxın qayıtdılar.

Ramizin etirazlarına atası da, anası da təvazökarlıq adı qoyurdular. Göndərilən xörəklərin, meyvələrin yolda xarab olmamasına isə çarə axtarırdılar.

Axşam Ərkinaz xanım ərinə, necə deyərlər, göydəndüşmə bir sual verdi:

- Kişi, təzə təyyarə çıxıb, xəbərin var?
- Nə təyyarədir?
- Adını birtəhər deyirlər ey!
- Reaktiv təyyarə?
- Həri, aktiv təyyarə, eşitmişən?
- O təzə deyil, neçə ildi var!
- Var, bəs mənə niyə demirsən?
- Sənə nə deyəsiyəm ki?
- De görüm o aktiv təyyarə buradan Moskvaya neçə saata gedir?
- Gərək ki, iki saata gedir.
- Bə yaxşı, belə iş var, mənə niyə demirsən, a sağ olmuş?
- Neyləmək istəyirsən bəyəm?
- İki saata mən Ramizə paxla-plov çatdıraram ki, lap buğlana-buğlana!

Ərinin gülməyi, müəyyən bir cavab verməməyi Ərkinaz xanımı hirsləndirdi:

- Burada gülməli nə var, sən gülürsən? Düyü daş kimi olandan sonra uşağa çatmaq hara, plov isti-isti çatmaq hara! Bu gün sədri düyüsü isladım, sabah danış o təyyarələrdən birində uşağa bir qazan isti plov göndərək.

- Elə şey mümkün olmaz!

Ərkinaz xanım alt dodağını dişlədi, Namazovun üzünə dik-dik baxdı:

- Necə məsul işçisən ki, beş kilo şeyi təyyarədə göndərə bilmirsən?
- Beş nədi, on beş də göndərə bilərəm. Amma, ay arvad, reaktiv təyyarə yük üçün deyil, ayrı məqsəd üçündür. Şey qəbul eləməzlər!

Ərkinaz xanım ərinə hirsləndi:

- Sənin bəd niyyətini bilirəm, indiyəcən bu təyyarəni məndən gizlətməyin də əbəs deyilmiş. Sən övlad istəyən ata deyilsən. Dənizə gön-dərsələr də, suyunu qurudub gələrsən. Ata olan kəs bir demirsən axı

mənəm balamdır, həftələrlə dilinə plov dəymir, ev xörəyi görmür...

Noyabrın axırlarında Namazov Moskvadan bir səlhiqəli məktub aldı. Oxuyub məəttəl qaldı: «Bu nə işdir?»

Ramizin sinif yoldaşları yazırdılar. Salam və nəzakət sözlərindən sonra yazırdılar ki: «Ramiz çətinliklə instituta qəbul olunmuşdur. Düşünürdük ki, bunu nəzərə alar, dərslərinə fəal çalışar, yoldaşlarından geri qalmaz. Təəssüf ki, belə deyil. Təkcə onun iki ayda buraxdığı dərslər bütün qrupdakı 25 nəfərin hamısının buraxdığı dərslərin cəmisindən çoxdur. Ramiz çox seminarlarda iştirak etmir. Öz çertyojlarında qoyulan suallara cavab verə bilmir. Kömək üçün onu qrupumuzun əlaçısı Fikrət Ağayevə təhkim etdik. Fikrətlə cəmisi bir dəfə məşğələ keçib, «vaxtım yoxdur», - deyə gəlmiş. Görünür yaxın adamları da onun xeyirxahı deyillər.

Ramizin təhsil vəziyyətini Sizə bildirir, atalıq nüfuz və təsirinizi xahiş edirik. Semestrin axırına az qalmışdır. Ramizin sessiyalarda zəif çıxması bütün qrupumuzun hörmətini və dərəcəsinə aşağı salacaqdır. Əminik ki, bütün bunları nəzərə alacaqsınız.

Baqi hörmət!»

Kişi məktubu Ərkinaz xanıma verdi. Ərkinaz xanım diqqətlə oxuyandan sonra adətincə, dodağını gəmirib, gözünü ərinin üzünə zillədi:

- Sən buna inanırsan?

- İnanmamağa nə əsas var?

Ərkinaz xanım səsini ucaltdı və qətiyyətlə dedi:

- Böhtandır, iftiradır, paxıllıqdır!

- Tələbələrə nə düşüb sənin oğluna böhtan deyələr?

- Buradakıların işidir! Uşaq hələ təzəcə dərse gedib, qoysalar bir yerini rahatlasın, qoysalar bir nəfəs alsın! Nə qaçaqaqdır, nə olub bəyəm? Hələ Ramizin qabaqda beş il vaxtı var!

- Beş ilə baxmır, hər semestrədə dərşini yoxlayırlar.

- Yoxlasınlar da. Bəyəm bir bizimkidir. Elələri var illərlə orada ilib qalıb. Odur, İbiş altı ildir oradadır, hələ də möhlət alıb, heç onun anası belə kağız almır. Ramizi nə tez gördü gözləri bunların, canım!

Namazov Ərkinaz xanımın hirsəndiyini, təbdən çıxdığını görüb susdu, o biri otağa keçdi. Ərkinaz xanım isə dəstəyi götürüb, oğlunu telefona çağırdı.

Kişi Ərkinaz xanımdan xəlvət oğluna bir nəsihət məktubu yazdı, institutdan gələn xəbərlərin hamısını bildirdi və təkid etdi ki, dərslərinə yaxşı fikir versin, vaxtını hədəf keçirməsin, oraya oxumağa gedib...

Ərkinaz xanım isə şəkərbura, paxla-plov tədarükü görüb, yaxın günlərdə Moskvaya getməyə hazırlaşdı.

Vaxt gözləmir deyirlər, heç kəsi, heç yerdə və heç nə üçün gözləmir, zaman əvvəli, axırı görünməyən güclü bir sel kimi heç nə ilə hesablaşmadan axıb gedir.

Vaxt gəlib çatdı, semestrə yekun vuran yoxlama və imtahanlar cədvəli institutun divarlarından asıldı. Tələbə də, müəllim də işlərini bu cədvələ uyğunlaşdırmağa səy etdi.

Ərkinaz xanım aerodromda yumşaq minik təyyarəsindən düşüb, oğluna gətirdiyi sovqatları sevinclə taksı maşınına yıganda Ramiz 21-ci auditoriyada yer quruluşu fənnindən yoxlama imtahanı verirdi. O, yazı taxtasının qarşısında, əlində təbəşir donub qalmışdı.

Çəsməkli professor İvanov əlində qələm Ramizin üzünə mənəli-mənəli baxırdı:

- Bəs niyə belə?

- ...

- Bəlkə hazırlaşmamısan?

- Xeyr, professor, bilirəm, soruşun!

Professor İvanov fənnin lap əlifbası sayılan suallardan birini də, ikisini də təkrar etdi. Ramiz gözlərini döyməkdə davam etdi.

Professora yəqin oldu ki, bu tələbə nə orta məktəbdən hazır gəlib, nə də institutda dərslərə hazırlaşıb.

- Heç gözləməzdim! Uzaq yerdən gəlmisiniz, siz görək...

Ərkinaz xanım oğlunun imtahana getdiyini eşidəndə ildırım kimi özünü instituta saldı. Ramiz anası ilə dilucu görüşüb, qulağına pıçıldadı:

- Odur ey, gedir, o qoca professor mənə kəsib, hələ vərəqəni təhvil verməyib, gör nə eləyirsən, ay ana! Başına dönüm, qurbanın olum!

Ramiz bu yalvarış sözlərini professoru da demişdi, ancaq bir nəticə görməmişdi: «Başına dönüm, qurbanın olum!..» Yenə ümidini kəsmir, anasının əncam çəkəcəyini zənn edirdi.

Ərkinaz xanım professor İvanovu qarşı ağzında haqladı:

- Yoldaş professor, bir dəqiqə!

İvanov başı ilə ehtiram işarəsi verdi:

- Buyurun, xanım, buyurun!

Ərkinaz xanım bir qədər kənara çəkildi. İvanov da yaxına gəlib dayandı.

- Mən sizi eşitməyə hazırım.

Ərkinaz xanım İvanovun əlindəki portfelə baxdı:

- Verin mən saxlayım, sizə zəhmət olar!

Bu söz professoru təəccüb gəlsə də, mülayim cavab verdi:

- Eybi yoxdur, siz sözünüzü deyın, eşidirəm!

- Bəlkə bu otaqların birində yer tapıb aylaşdınız. Sizə ayaq üstə zəhmət olar.

Professor yaxındakı otağa tərəf gəlməyi Ərkinaz xanıma işarə etdi. Ərkinaz xanıma yer göstərdi, sonra da özü oturdu. Burada söhbətə mane ola bilən bir kəs yox idi. Dib tərəfdə bir qız oturub nəsə siyahı tutur, hərdən telefonla danışdı. Ərkinaz xanım alçaq səs və xahiş ədası ilə İvanova belə müraciət etdi:

- Əvvələn, mən özümü xoşbəxt hesab ələyirəm ki, sizin kimi böyük bir alim ilə tanış oldum. Əlbəttə ki, bunlar bizlərə çox başı ucalıqdır...

İvanov onun bu istiqamətdə danışmağına yol verməmək üçün qolundakı saata baxıb dedi:

- Buyurun, mənə aid sözlünüzü buyurun, xahiş edirəm, buyurun! Ərkinaz xanım mətləbə keçdi:

- Yoldaş professor İvanov. Sizin tələbəniz Ramizin atası məsul işçidir. Vaxtı yoxdur. Çox mühüm tapşırıqlar ilə məşğuldur. Gələ bilmədi. xahiş etdi ki, sizə çox-çox salam-dua yetirəm...

Profesör bu sözlərə də bir cavab tapmaqda çətinlik çəkən kimi susurdu. Saata baxdı, təkrar soruşdu:

- Rica edirəm, buyurun görüm mənə aid qulluq...

Ərkinaz xanım davam etdi:

- Oğlum Ramizin sizin dərsdən yaxşı qiymət almamağını eşidib, mən özüm gəlmişəm...

Professor tələbənin qrupunu, sinfini, familiyasını soruşdu, xatırladı:

- Hə! O mənim dərsimdən zəifdir.

- Atası məsul işçidir...

- Məsul ya qeyri-məsul, xanım, bizə tələbə lazımdır, oxuyan tələbə!

- Orası düzdür, yoldaş professor, indi bu uşağın işinə bir əncam çəkmək lazımdır.

Professor başı ilə təsdiq etdi:

- Əlbəttə ki, əlbəttə ki, lazımdır, bu vəziyyətdə qoymaq olmaz. Əlbəttə ki, əncam çəkmək vacibdir!

Ərkinaz xanımın gözləri pırıldadı, ürəyi yerinə gəldi: «Düzəlcək».

- Çox sağ olun, çox var olun, birtəhər düzəldin!

İvanov bir qədər fikirli kimi başını aşağı saldı. Çəşməyini çıxartdı, təzədən gözüne taxdı:

- Məncə, Ramizin işini orada, yaşadığınız şəhərdə daha tez və yaxşı düzəldə bilərsiniz.

Ərkinaz xanımın sifəti ciddiləşdi, gözləri böyüdü:

- Necə?

- Necəsi budur ki, onuncu sinfə qaytarmaq, müəllimlərdən xahiş etmək olar, ciddi tələbkarlıqla oxutsunlar. proqramı kamil öyrətsinlər. Özünüzün də gözlünüz üstündə olar. Kontrol lazımdır hər gün, hər saat...

Elə bil Ərkinaz xanımın qabarıq sinəsindən iti bir ox vurdular. Ürəyində professora qarşı tökdü: «Ay cəni görüm «onuncu sinif» deyən dilin qurusun!»

İçini çəkdi, rəngi dəyişdi, oturduğu yerdən dik qalxdı, hirsə. bir az da ucadan dedi:

- Bəs geriyə qayıtmaq, ay professor, tələbənin. belə igid bir oğlanın qeyrətinə toxunmazmı? İnsaf harda qaldı?

Professor İvanov çiyinlərini çəkdi. bir şey demədi. Qeyrət məsələsindən demək istəyirdi, ancaq demədi. Qarşısındakı qadın olduğu üçün, ana olduğu üçün demədi. o demək istəyirdi ki: «Qeyrəti olan tələbəyə, əlbəttə ki, toxunar. Amma qeyrəti olan tələbə heç bu hala düşməz! Burası da var axı, qızım!..»

Bu dəqiqədə İbiş mənzildə süfrə tədarük edir. təzə gəlmiş plov qazanını ocaq üstünə qoyurdu.

ELÇİLƏR QAYITDI

Qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir daş atar.

ATALAR SÖZÜ

Bu məsəl Şərəbanı xalanın dilindən düşməzdi, çünki halına yaxın, münasib idi. Guman etməyin ki, Şərəbanı xala öz cavanlığını, nişanlanmaq, ya ərə getmək günlərini xatırladırdı. Yox! Söhbət onun yeganə nəvəsi məktəbli qız Nəcibədən gedir.

Bəli, indi bu saat Nəcibənin elə vaxtıdır ki, yer yerisinə, dağ duruşuna həsrət, minnət çəkir.

Səhər saat səkkizdə məktəb paltarları əyində, ağ lent hörüklərində, qəhvəyi portfel əlində, «salam!» - deyib sinif qapısından girəndə, kim bilir, neçə-neçələri onun tamaşasına durur. Qız da, oğlan da onun yar-yaraşığına güvənir. Bəziləri onun səliqəli geyinməyi bacardığı üçün qəşəng göründüyünü, bəziləri də əslində Nəcibənin gözəl olduğunu iddia edirdilər. Gözəl qız al da geysə yaraşır, şal da geysə yaraşır!

Nəcibə isə həmişə sadə geyinməyə, adi görünməyə, diqqətlərdən uzaq olmağa çalışırdı.

Nəcibənin nənəsi Şərəbanı xala müəllim institutunda xadimə idi. Övlad adından onun bir oğlu, bir də qız nəvəsi var idi. Oğlu iyirmi-iyirmi beş il idi ki, kənddə evlənmiş, külfət sahibi olmuşdu, qoyunçuluq fermasında çalışırdı. Anası ilə ildə bir dəfə görüşür, ya görüşmürdü. Qız nəvəsi isə Şərəbanı xalanın yanında idi, çünki onun anası öləncən Şərəbanı xaladan ayrılmadı. Bir yaşadılar, bir oldular. Əri onu atıb gedəndən sonra qızı sarılıq azarı tutdu. Altı ay xəstəxanada yatdı, rəhmətə getdi, doqquz yaşlı Nəcibə isə Şərəbanı xalanın himayəsində böyüdü.

«Bir yandan bağlayan fələk, o biri yandan açar!» - deyiblər.

Həyətdə-bacada «yetim!» çağırılan, anasından qalma köhnələri geyən, kasıblıq, ehtiyac ilə böyüyəndən sonra məktəb pansionunda yeyib içən Nəcibənin işi lap əntiqə oldu. Bu qız, deyəsən, adi qayda ilə, başqaları kimi böyümürdü. Deyəsən, ona hayandansa, hansı bir qüvvə isə, başqa uşaqların acığına xüsusi pərvəriş verirdi. Qız gündən-günə tənək zoğu kimi boy atır, pardaqlanır, qızılgül kimi gülüb açılırdı. Camaat bir də gözünü açıb gördü ki, Şərəbanı xalanın «yetim nəvəsi» şəhərin handa bir barmaq ilə göstərilən görkəmli qızlarından olub. Məktəbə gedəndə, məktəbdən gələndə, nümayişdə, konsertdə görünəndə görürsən tamaşa kimi bir şey əmələ gəlirdi. Adamlar ona ha baxır, bir-birindən ha soruşurdular:

- Nə qiyamətdi, ə!
- Bu ceyran balası hardan azıb?
- Adı nədir?
- Görəsən, hansı bəxtəvərə meyl salacaq!

Nəcibə bizim məhəllədə gözə dəyən qızlardan biridir. Hələ ərə getməyib. Bilinmir niyə getməyib, ya niyə getmir. Amma adam yoxdur onun sözünü danışmasın. Biri deyir istəyən çoxdur, ona görə getmir, yəni bilmir hansına getsin. Gün olmaz ki, qızın özünə, ya nənəsinə deyən olmasın ki: «Daha vaxtdır, bir halal süd əmmiş ilə tapışın a, Allah xeyir versin, sövdalaşın a!»

Nə Şərəbanı xala, nə də Nəcibə istər ki, başqaları onların işinə qarışsın. Amma di gəl ki, yetən-ötən qarışır. Deyəsən, adamlarda da günah yoxdur, çünki dünyada elə mətləblər var ki, özü özünü qabağa verir, hamını danışmağa məcbur eləyir.

Nəcibənin də məsələsi elə məsələ olub. Oxumuş, yetişmiş, ağıllı-başlı bir zəmanə qızıdır. Qonşuda, məktəbdə, işdə də oğlanlar var. Lap münasib oğlanlar da var. Amma görürsən Nəcibə ərə getmir. İndi onun iyirmi üç yaşı var, amma ərə getmir. Deyim istəyən yoxdur, xeyr! Ay olmaz ki, Şərəbanı xalanın qoşa qapısını taqqıl-

dadan olmasın. Ha güman eləyirsən ki, bəli, daha bu dəfə deyəsən xeyir iş baş tutur, toy yaxınlaşır. Görürsən külək əsdi, hava soyudu, nə o yandan, nə bu yandan səs-səda çıxdı.

Xülasə, bizim məhəllədə ən çox söz-söhbəti olan Nəcibədir, Şərəbanı xaladır.

Nəcibə də bir ayrı cür Nəcibədir. Alagöz, ağbəniz, qırmızı yanaq, qara şəvə saç, ucaboy, şəkilli-şəmayilli, ceyran kimi bir qızıdır. Bir görən deyir bir də görüm. Onunla kəlmə verib kəlmə almaq özü bir səadətdir.

Neçə dəfə böyük fotoqraflar gəlib ki, qızın şəklini kinoya çək-sinlər, Şərəbanı xala hamısını söyüb qovlayıb: «Mənim qızım tamaşaqaabaqdı bəyəm teatrlarda aləmə görsədəsiniz? Bir də buralara dolanmayın. bizə pul-zadə lazım deyil, özünüzə qalsın!»

Nəcibə onilliyi qurtarandan sonra ali məktəb sevdasına düşdü: tibb institutuna ərizə verdi, imtahana getdi. Ancaq tələb olunan dərslər qiyməti yığa bilmədiyini üçün daxil ola bilmədi.

Şərəbanı xala hərçənd aşkar demirdi, ancaq əslində qızın insti-tuta düşməyinə heç razı deyildi. Ona görə razı deyildi ki, Nəcibə daha uşaq deyil ki, məktəb paltarını ilə kifayətlənə idi. Ali məktəbdə onu əməlli-başlı geyindirmək, yar-yoldaş içində başı aşağı olmasına yol verməmək üçün vəsait lazım idi. Bir dənə abırlı palto filan qədər pul tutur. Xadimlik maaşı, ya tələbə təqaüdü ilə öhdəsindən gəlmək çətin olur. İkinci tərəfdən də Şərəbanı xala bilirdi ki, qız məktəbi qurtaran kimi rayonlara, lap uzaq yerlərə göndərəcəklər. Orda da birisi ilə tapışacaq... Şərəbanı xala oğlundan ayrı düşdüyü kimi, Nəcibədən də əli çıxacaq, qoca, qarı vaxtında tək-tənha qalacaqdır.

Qonşuluqda Şərif adlı bir xalçaçı usta var idi. Savadlı qızlardan xalça fabrikinə adam yığırdı. Şərəbanı xala Nəcibənin adını çəkəndə, Şərif razılıq verdi:

- Gəndər gəlsin, saat on ikidə idarədə olacağam!

Nəcibənin xalça toxuyan olmağını Şərəbanı xala yalnız maaşına görə istəmirdi. O bilirdi ki, bu sənət təmiz sənətdir. Böyüklər, oxumuşlar yanında hörmətli sənətdir. Bir də ki, qız uşağının əldən qabil olmağı lazımdır. Sabah nişanlısının köynəyinə bir naxış vurmağı dünyalara dəyər!

Nəcibə beş ayın içində xalça fabrikinə sənət öyrəndi. ayda altı-yeddi yüz manat da evə pul gətirməyə başladı. Nənə-bala mehriban və sakit yaşamaqda idilər. Elçilər də öz qaydası ilə gedib-gəlməkdə idilər. Xalça fabrikinin böyük və yeni binasının elektrikləşməsinə rəhbərlik edən Nazim adlı bir cavan oğlan Nəcibəni tanıyandan sonra dalınca elçi salmışdı. Qız yoldaşları oğlanı Nəcibəyə tərif-lədikləri kimi, qızı da oğlana tərifləyirdilər. Yəni Nəcibənin tərifə ehtiyacı yox idi. Bunu Nazim yaxşı bilirdi. Hansı idarədənsə fabrikaçı ceyran şəkilli bir divar xalçası toxumaq sifariş verilmişdi. Bu xalçanı Nəcibə toxuyurdu. Özü də çox diqqətlə toxuyurdu. Nazim bu işin tamaşasına dayanıb xeyli baxdı:

- Çox zəhmətli işdir, - dedi.

Nəcibə şəkli işarə edib, cavab verdi:

- Çalışıram gözəl çıxsın!

- Gözəl çıxmağını istəyirsənsə, ceyranı at kənara, öz şəklini toxu, qurtarsın getsin!

Nazimin bu sözünə Nəcibə pul kimi qızardı, utandığından cavab vermədi, başını da yuxarı qaldırmadı.

Bu hadisədən üç gün sonra Nazimin elçiləri qoşa qapının dəmir rəzəsini tərpətdilər.

Şərəbanı xalanın evi şəhərin yuxarı tərəfində, Mirzə Fətəli küçəsində idi. Bu, bir köhnə həyət idi. Darvazası çoxdan laxlamış, əyilmişdi. Həyətə gedən dalan yarımçıq qalmışdı. Küçədən ötənlər həyətin içini görürdülər. Ancaq sonralar qapı təmir olundu. Həyətin

ortasına sement töküldü, balaca bir bağça salındı. Burada gül-çiçək əkilir, ağac basdırılırdı. Yaşılıqdan, gözəllikdən başqa bu bağça həyat uşaqlarına bir məşğuliyyət idi. Hərə orada yeni bir ağac basdırmaq, bəsləmək istəyirdi. Həmin həyəətə, Şərəbanı xalanın nəvəsinə çox elçilər gəlmişdi. Şərəbanı xala onların heç birini ümid ilə yola salmamışdı, çünki qızı vermək fikrində deyildi. Əlbət ki, açıq-açığına: «vermirəm», - demirdi. Qızın uşaq olmağını deyir, dərşini qurtarmamış ərə getmək istəmədiyini, ya bir başqasına «dil verdiyini» bəhanə gətirirdi.

Ancaq bugünkü elçilərin işi ayrı cür idi, qarşılamağı da ayrı cür idi. Qızın işarəsindən sonra Şərəbanı xala idarədən izn alıb, bütün günü evdə qaldı, başını daradı, paltarını dəyişdi, aralığı yığışdırdı, otaqları sahmana saldı, hazırlıq gördü. Qonşulara da xəbər verdi ki: «Adam gələcək!»

Həyətdə səkiləri süpürən, xalça çırpın, toz tökən, samovar sürtən, cuna pərdələrə bağ salan, güldanları sulayan və kağızlayan, qapı zəngini düzəldən, divan üstünə döşəkcə salan, süfrə açan kim... Həyətin qız-gəlini hamısı Nəcibənin elçilərini qarşılamağa hazırlaşdı.

Nazim də Nəcibə kimi atasız-anasız böyümüş bir oğlan idi. Ancaq dayısı Mirzərahman kitab mağazasında çalışırdı. Görüb-götürmüş, təcrübəli kişi idi. Bacısı oğlunun xeyir işində çirmənib qabağa düşmüşdü. İki nəfər öz yoldaşlarından çağırmışdı. Nazimin xatirini istəyən İlyas müəllim də Mirzərahmanın xahişini qəbul etmişdi. Bəli, aprelin axırlarında, mülayim yaz günlərindən birində, gün günorta yerindən ağız aşağı enəndə, elçilər qoşa qapının rəzəsini tərptədilər. İçəridən bir qadın səsi gəldi:

- Buyurun, buyurun!

Mirzərahman: «Bismillah», - deyib, həyəətə girdi, onun dalınca da yoldaşları daxil oldular. Mirzərahman hələ evdən çıxmamış elçilik qaydalarından söhbət salıb məsləhətləşmişdi. O istəyirdi ki, məc-

lisdə söhbəti İlyas müəllim açsın. İlyas müəllim boynuna almadı.

- Bu şəhər qayda-qanununu mən yaxşı bilmirəm. Bir də ki, oğlanın atası yerində Mirzərahmanın danışmağı münasib olar. Elə söhbəti siz başlayın, biz də köməkləşərik.-dedi.

Mirzərahman elçilik işinin şərafətini də, məsuliyyətini də bilirdi. Zarafət deyil, iki canın birləşməyi, ailə qurmağı, məhəbbətin qələbəsi kimi bir işə bais olmaq bizim zamanəmizdə hər bir insan üçün xeyir işdir. Burada gərək söz biləsən, fənd biləsən. mərifət. ədəb-ərkan ilə danışmaq biləsən. Gərək elə olsun ki, müqabil tərəfdə oğlana rəğbət, hörmət oyaşın...

İlyas müəllim kimi kamil bir adamın bu işi öhdəsinə götürməməyi Mirzərahmanın əndişəsini daha da artırdı. İndi o, ürəyində fikirləşir, plan tökür, söz öyrənirdi ki, məclisdə qabiliyyətli çıxsın.

Mirzərahman yol boyu yavaş addımlarla yeriyərək, fikirləşirdi ki, mətləbi necə başlasın: «Söz yox. çatan kimi ev sahibi salam-kəlam ilə bizim qabağımıza çıxacaq. Öyləşən kimi qənd-çay da gələcək. Qızın adamlarından da gəlib stol başında əyləşəcəklər. Bəs sonra? Elə məsələ də buradan başlanacaq, sonra nə deyəsən. necə deyəsən?»

- Necə məsləhət bilirsiniz, istəyirəm elə mətləbdən başlayam. Bu ağır vəzifəni ki, öhdəmə qoyursunuz, istəyirəm çayı içməmiş xahiş eləyəm: qızın hərisini almamış stəkana əl vurmayacağıq. Ev sahibindən iki cavanın birləşib, məqsədinə çatmağını xahiş eləməyə gəlmişik. Necə deyərlər, bu qapıya təmənnaya gəlmişik, hamılıqca!..

İlyas müəllim bunu məsləhət bilmədi:

- Yox, - dedi, - Mirzərahman, münasib düşməz, hər halda bir müqəddimə lazımdır. Kiçik də olsa, lazımdır. O yandan-bu yandan, havaların xoş keçməsindən-zaddan...

Mirzərahmanın qonşusu Əsəd də müəllimin sözünə qüvvət verdi:

- İlyas müəllim düz deyir. Əvvəl başdan gərək bir söhbət salaq.

Güman ki, oğlan barədə, Nazim barədə. Hərçənd tanıyırlar, qız onu tanımamış deyil, amma yenə beş-üç kəlmə söz açmaq pis olmaz. Kimdir, kimin oğludur, nə sənətin sahibidir, səriştəsi nəyədir, filan...

Mirzərahman şərək oldu:

- Əsəd, onu mən unutmamışam. Nazimə, əlbət ki, necə lazımdır, xasiyyətnamə verəcəyəm. Düşünmüşəm. Amma istəyirəm söhbət açıldıqdan sonra ələyəm, çünki damdandüşdü olmasın.

- Damdandüşdü olmaz. Bilirlər ki, qız almağa gəlmişik və qızı da Nazim Əliyevə istəyirik. Bunu bilirlər, oğlan barədə də çox maraqlanacaqlar.

İlyas müəllim də Əsədin sözünə tərəfdar idi:

- Sual verəcəklər. Mümkündür ki, oğlanın lap tərcümeyihəliyi də soruşacaqlar.

- Soruşmağa da ixtiyarları var, çünki xalq qız böyüdü, özü də tərifli bir qız! Xalq bilmək istəyəcək ki, görək qızı kimə veririk, necə veririk.

Mirzərahman sözün uzandığını görüb yekunlaşdırdı:

- Qardaş, belə yerdə ehtiyat lazım deyil. Necə sorğu-suala tutsalar, cavabımız var. Şükür ki, oğlumuz qızlarından əskik adam deyil. Mərifəti, əsil-nəsəbi, zamanəyə görə... Nə soruşsalar, cavabını verərik. müzayiqə yoxdur!

Mirzərahman doğrudan da qız evində rastlaşacağı sorğu-suala cavab hazırlamışdı. O yəqin bilirdi ki, əvvəlcə oğlanın ailəsini, əsil-nəsəbini soruşacaqlar. Qızın nənəsi köhnəpərəst adamdır. Yəqin deyəcək görüm atası kim imiş, anası hardan imiş. Zətı, südü... Sonra ev-əşiyini, var-dövlət bəbətidən halını soruşacaq; qohum-əqrəbasından, yerindən, yurdundan xəbər tutmaq istəyəcək. Bunların hamısına cavab vermək gərək...

Bəli, elçilər həyat qapısında ehtiram ilə qarşılandılar. «Buyur-buyur!» ilə otaqlara üz qoydular. Şərəbanı xala özü bir-bir stul

çəkib, onları əyləşdirdi, xoş gəldin elədi. Qız evinin də yaxın adamlarından bir neçəsi gəlib əyləşdi. Bir dəqiqə çəkməmiş mis məcməyidə tərəş stəkanlarda buğlanan rəngli çay verildi, doğranmış kəllə qənd qoyuldu, mürəbbə qabları ortalığa gəldi. Söhbət açıldı. Özü də elə açıldı ki, kimin ilk danışdığını seçmək heç mümkün olmadı. Mirzərahman bir zaman onu gördü ki, Şərəbanı xala üzünü ona tərəf tutub deyir:

- Allah sizinkiləri də saxlasın, indi bu zəmanədə cavanlar tez böyüyür, tez yetişir, tez də boya-başa çatırlar. Məsələn, mənim özümdən soruşsalar, deyərəm: o bir dənə indi həm oğuldur, həm ərdir, həm qızıdır. Məndən soruşsalar, deyərəm: onu dünən beşikdən qaldırmışam. Lap elə bil dünən idi. Handa ki, uşaq, məşallah, kim demiş, sizinkilərdən artıq olmasın, görürsən...

Mirzərahman qız tərəfin belə fəal tərpəşməsinə, qarının lap qabağa düşüb, mətləbdən danışmasını öz acizliyinə dəlalət gətirdi. stulunu bir az qabağa çəkib, yerindən qalxdı. təzədən oturdu, oturanlara göz gəzdirib, sinəsini arıtdı. sözbə başladı:

- Şərəbanı xala çox yaxşı deyir ki, indiki cavanlar tez boya-başa çatırlar. Bəli, zəmanənin buna təsiri olmamış deyil. Hökumət uşaqları atadan-anadan da artıq əzizləyib oxudur, öyrədir, böyüdü adam ələyir. Görürsən dünənki çolpa bu gün bir idarədə oturub iş aparır. Məsələn, bizim Nazim, vaxtında yetim bir uşaq idi. məktəb ona lap ata oldu. İki il deyil ali məktəbi qurtarıb...

Şərəbanı xala qonağın sözünü kəsdi:

- Siz buyurduğunuz oğlan, yəni Nazim ali dərşini qurtarıb?

- Bəli, iki ildir ali dərşini qurtarıb.

- Zəstəsi necə, varmı?

- Var, səriştəsi var, çoxdan işləyir.

- Yox, onu demirəm.

Mirzərahman duruxdu:

- Nəyi soruşdunuz, mültəfət olmadım?

Şərəbanı xala da stulunu irəli çəkib, əlini ağzına apardı, ehmalca bir öskürdü və sonra soruşdu:

- Onu soruşdum ki, a qadan alım. oğlanın zaştası necə, varmı?

Mirzərəhmandan səs çıxmadı, yoldaşlarının üzünə baxdı. Şərəbanı xala izah etdi:

- O ki, deyirsiniz oxumuşdur, dərslərini də qurtarıb, çox əcəb, zaştası necə, varmı? Qurtarıbmı?

Mirzərəhman İlyas müəllimə, İlyas müəllim Əsədə baxdı. Şərəbanı xala suallı nəzəri ilə elçiləri süzdü. Bir an məclisdə intizarlı sükut oldu. İlyas müəllim üzünü Mirzərəhmana tutub dedi:

- Şərəbanı xala soruşur ki, Nazim dissertasiya yazıb, zaşıfat eləyibmi? Yəni...

- Bəli, mən onu soruşuram ki, zaştası varmı oğlanın? Nazimin?

Mirzərəhman belə bir sual gözləməirdi və gözləməzdi də.

- Yoxdur, xeyr, yoxdur!-dedi.

Şərəbanı xala təəccüb elədi:

- Bəs elə oxumuş, ali dərslər qurtarmış oğlan nə əcəb zaştasızdır?

Mirzərəhman üzr gətirdi:

- Yəni qabil oğlandı, dalınca düşsə, əlbət ki, heç vaxt dissertasiya yazanlardan əskik deyil. Ancaq başı işə qarışıb, tikintidə çox əmək qoyur, vaxtı yoxdur. Elektrik aparatları düzəldir, yoxlayır, elmində, sənətində yaxşı qabilidir. Ancaq dissertasiyası hələ ki, yoxdur!

Şərəbanı xala bu cavabdan məmnun qalmadı, dübarə soruşdu:

- Həftəreferatı necə, varmı?

- Xeyr, yoxdur.

- Oğlanın ki, siz deyirsiniz dərsləri var, nə əcəb bəs dərslərini başa vurmur?

- Başa vurmağına vurub. Diplomu cibindədir. Amma dissertasiya yazmır. Mühəndislik eləyir. Özü də tikintidə elektrik işlərinə baxır. Təzə şəhərdə - Sumqayıtda onu yaxşı tanıyırlar. Yaxşı da hör-

məti var.

Şərəbanı xala, qonaqları məyus eləməmək üçün başı ilə razılıq işarəsi verirdi:

- Olsun, təki olsun. Ev tikən də lazımdır, elektrik işi də vacibdir. Hamısı bunlar xeyir işdir, olsun, niyə də olmasın! Amma bizim institutda dərslər qurtaran zaştada dalınca gedir, zaştada eləyən çox olur. Mən görürəm, çox da sevinirəm ki, bizim cavanların çoxu indi olub zaştada sahibi...

Şərəbanı xalanın bu qədər dissertasiya sevdasına düşməyi təəccüblü görməsin. O, müəllim institutundakı klubun hər səliqəsinə, təmizliyinə, qapı-pəncərəsinə, şüşələrinə, kürsülərinə, stol üstünün örtüyünə, qrafininə, su stəkanınacan hamısına nəzarət edir. Şərəbanı xala həm səliqəli, həm də vəzifəsinə diqqətli olduğu üçün vaxt-bivaxt bu klubdan uzağa getmir. Klubda işə maraqlı, tamaşalı işlər çox olur. Kino tamaşasından, iclasdan, mühazirədən, konsertdən başqa burada çoxlu «zaştada» olur. Bu «tamaşa» Şərəbanı xalanın çox xoşuna gəlir. Görürsən bir neçə nəfər keçib oturdu kürsünün dalında. Qoltuğunda qalın kitab olan bir oğlan da çıxdı danışmağa. Oğlan oturandan sonra qoca müəllimlər həmin qalın kitabı varaqlayır, çıxır, başlayır həmin oğlanı tərifləməyə. Biri tərifləyir, beşi tərifləyir... İclasın axırında da hamı oğlanın əlini sıxır, onu təbrik edir. Qızlar da dəstə-dəstə gül gətirib verirlər. Sonra da oğlan adamları yığıb aparır qonaqlığa. Hələ o qərində ki, kassirin deməyinə görə, iclasın səhəri günü danışan oğlanın məvacibi ikiqat artır.

Nə işə, bu çox ürəkəçən tamaşa idi.

Şərəbanı xala bu şadlıq mərasimini çox görmüşdü. ürəyində çox da arzulamışdı. Əlbət ki, özü üçün, yaşı keçmiş oğlu üçün yox, başqa yaxın adamlar üçün arzulamışdı.

Bəlkə Nəcibə üçün arzulamışdı? Yox! Şərəbanı xala Nəcibə kimi utancaq bir qızın bu işə qoşulmasına inanmırdı. Bilirdi ki, onun gücü çatmaz. Amma onun nişanlısı? Onu alan oğlan dissertasiya sahi-

bi olsa, çox yaxşı olardı! Keçmişdə evlənən oğlandan mülk, mal, başlıq istərdilər. İndi heç olmasa bir dissertasiya istəməyə qızın, əlbət ki, haqqı var! Ağı başında olan qız bunu istəməmiş olmaz; çünki dissersiya indi çətin bir iş deyil. Görürsən dalınca düşən düzəldir.

Şərəbanı xalanın sözü bu yerdən başlaması Mirzərəhmanın planlarını alt-üst etmişdi. Onun hazırladığı xasiyyətnamə, demək olar ki, iş keçmədi; çünki oğlanın nə ata-anası, nə zətı-südü ilə, nə qohum-qardaşı ilə maraqlanan var; qız evini, yəni Şərəbanı arvadı bircə şey maraqlandırır: «dissertasiya», o da ki, Nazimdə yox! Bəs bu iş nə sayaq olacaq? Hərifə nə cavab vermək, nə tədbir tökmək?.. Mirzərəhman neylim, necə eləyim hayında idi ki, İlyas müəllimin səsi eşidildi. O, üzünü qızın nənəsinə tutub dedi:

- Şərəbanı xala, düzdür siz dissertasiya barəsində deyirsiniz, Mirzərəhman da utancaqlığa salıb dinmir. Amma Nazimi elə aciz bilməyin. Onun da başqa cavanlar kimi dissertasiyası var!

Mirzərəhman İlyas müəllimi başa düşmədi, sözün ardını gözlədi. Şərəbanı xala isə bu sözdən sevinmiş kimi cəld sual verdi:

- Varıdımı?

- Bəli, onun da varıdır. Onun dissertasiyası heç başqalarınınkindən əskik deyil!

- Zaştası da var?

- Yox, müdafiəsi bu yaxınlarda olacaqdır. Mənim özüm də, hərçənd elektrikdən başım çıxmaz, amma iştirak edəcəyəm!

- Olacaqmı?

- Bəli, lap bu yaxınlarda olacaq.

- Təki olsun, təki olsun, çünki zaştə hər barədə yaxşı işdir!..

Şərəbanı xala elçilərə qəti cavab verməsə də, rədd cavabı da vermədi:

- Sağlıq olsun, Nazim zaştasını qurtarar, nə deyirəm. Bir qız bir oğlanındır. O məqamda biz tərəfdən bir maneçilik olmaz. Qızın özünün də ağzını araşdırırıq, nə eybi var, sağlıq olsun, bir qız bir oğlanındır...

Elçilər durmağa məcbur oldular. Məsələ açıq qalsa da, durdular. Qapıdan çıxanda, Mirzərəhman İlyas müəllimi danladı:

- Ay rəhmətlik oğlu, işin içində olan mən, sən hardan götürüb deyirsən oğlanın dissertasiyası var? Nazim heç yatsa, yuxusuna da dissertasiya gəlməz. Aldatmaq, yalan nə üçün?

İlyas müəllim onu sakit elədi:

- Mirzərəhman, heç narahat olma! Bir həftəyəcən Nazim müdafiə eləsin, sən də tamaşa elə!

- Axı nəyi müdafiə eləyəcək?

- Görərsən nəyi! Sən bu işi mənə həvalə elə!

- A kişi, sən Şərəbanı xala kimi əjdahanı aldadacaqsan?

- Aldatmaq-zad yox! Lap onun gözünün qabağında Nazim müdafiə eləsin, qoy o da tamaşa eləsin!

- Mən başa düşmürəm...

- Başa düşməli bir şey yoxdur. Sən bir günlüyə, bir axşam institutun klubunu bizim üçün, Mühəndis Cəmiyyətinin iclası üçün al!

- O asan şeydir!

- Qalan hər şey mənim boynuma!

İlyas müəllim dediyini üstündə duran adam idi. Elçilikdən belə qayıtmağın Nazimi məyus edəcəyini, ləngiməyin işi korlaya biləcəyini düşünüb, həmin gecə Nazimi yanına çağırırdı.

- Oğlum, - dedi, - doğrudur, sənin dissertasiyan yoxdur, amma nə biliyin, nə işin ondan əskikdir. Şərəbanı xala da avam qadıdır. «Zaştə», - deyib durur. Onu da yaxşı bilirsen ki, nə üçün deyir. İxtiraçılar bürosuna verdiyin o layihələrin ikisini də mən oxumuşam. Hər biri bir dissertasiyadan artıqdır. Büronun qərarı var ki, onlar şuranın yaxın iclasında müzakirəyə qoyulsun. Sən hazırlaş, çertyojları da sahmana sal, gətir!

Nazim iki il idi trestdə elektrik mühəndisi idi. Əmək prosesini mexanikləşdirmək yolunda gördüyü tədbirlərə görə iki dəfə mükafat almışdı. İndi isə kərpickəsən maşının məhsuldarlıq sürətini

artırmaq, suvaq işini elektrik aparatı ilə keçirmək üçün yeni layihələr təqdim etmişdi. Bu layihələrin hər ikisinin təsdiqi və tətbiqi tikinti işini sürətləndirməkdən başqa ayda yüz min manat qənaət verirdi.

Nazimin layihələrini doğrudan da İlyas müəllim deyən yerdə, dissertasiyalar müdafiə olunan zalda, müəllimlər institutunun zalında müzakirə etdilər. Yenə böyük müəllimlər keçib stol dalında oturdu. Nazim çıxıb fikirlərini dedi, kərpickəsən maşının modelini, hərəkət cədvəlini də gətirib göstərdi.

Kürsüyə çıxıb danışan mühəndislərin, professorların hamısı bu təklifin çox ağıllı, faydalı olduğunu dedilər və müəllifi təbrik etdilər. Tikinti trestinin rəisi, Nazimin üç min manat pul ilə mükafatlanmağı haqqında əmr oxudu. Adamlar bir-bir əlini sıxıb təbrik edəndə, Nazim bərk, isti və balaca bir əlin əlinə toxunduğunu hiss etdi. Diq-qətlə baxanda, balacaboylu Şərəbanı xalanı gördü. Qadın onun əlini bərk-bərk sıxdı, lakin əl çəkmədi. Üzünə baxa-baxa dedi:

- Oğul, bəri dön, üzündən öpüm! Halal olsun sənə, oğul Nazim!.. Halal olsun sizə!

Kənardan baxanlar güman edirdi ki, xadimə qadın «Halal olsun», - Nazimin mükafatına işarə edir. Əslində isə Şərəbanı xala Nazimə mənalı baxır, xəyalında Nəcibəni tutur, ürəkdən deyirdi:

- Halal olsun!

Buna görə də əvvəl «sənə» dedi, sonra Nazimi qucaqlayıb öpəndə, hər iki cavanı, onların xoşbəxt həyatını nəzərinə gətirib:

- Halal olsun sizə! - dedi.

Bunu lap ürəkdən dedi.

Mirzəərşman da, İlyas müəllim də, Əsəd də bu mənzərəyə baxıb gülüşdülər. Nazim utandığından tez aradan çıxdı.

1956

NAZİK MƏTLƏB

- Niyə gəlmisən?

- Nə gəzirsən burada?

- Sənə kim icazə verib?

Maarif müdiri məni görəndə təəccüb elədi. Bir ay olmaz ki, özünü təyinnəmə verib Yarpızlı kəndinə göndərmişdi. Çox böyük ümid və etimad ilə göndərmişdi. Müdirin də, başqa təşkilatların da biza ümid bəsləməyə əsası, həm də möhkəm əsası var idi. çünki biz, bu il pedoqoci təhsili bitirən cavanlar odlu həvəs və uca bir ideal ilə kəndlərə gedirdik.

Buraxılış gecəsində hökumətin kənd müəllimlərinə təbrik müraciətini oxudular. Respublika maarif komissarı biza öz övladı kimi üz tutur, ata nəsihəti verirdi:

- Cavan müəllimlərimiz, - deyirdi, - cəhalət və savadsızlıq ilə mübarizə cəbhəsinə gedirlər. Onlar uzaq kəndlərimizdə maarif işiği yandırmağa, şura hökumətinin gətirdiyi yeni həyatı camaata başa salmağa gedirlər. Gərək unutmasınlar ki, zəhmətkeş kəndlinin hörmətini qazanmaq birinci vəzifədir. Kəndli sizə inanmasa, nə sözüünüzə mənə verər, nə də ixtiyarınıza uşaq verər. Gərək onun qəlbinə girəsiniz, özünüzdü sevdərəsiniz. O da nə ilə olar? Xoş rəftar ilə. Kəndlinin uşağına öz uşağın kimi bax! Təmiz, mərifətli, dərəkəli, təvəzökar dolan! Müəllim kəndlinin əli qələmli dostudur. Kəndli ona həm uşaq tapşıracaq, həm məsləhət eləyəcək, həm də çoxlarına demədiyi dərini deyəcək. Ən xırda, ehtiyatsız bir hərəkət onu kəndlinin gözündən elə sala bilər ki, gənc müəllim baş götürüb qaçmağa məcbur olar. Kəndə gedənlərimizin birinci vəzifəsi hörmət, etibar qazanmaqdır. Sizin maarif xadimi kimi nüfuz qazanmanız hampanı, mollanı, falçını tamam nüfuzdan salacaq, kəndlinin gözü-

nü açacaq. Bu da maarifin vacib işidir. Sizə bu yolda uğurlar olsun! Gedin, balalarım!

Komissarın sözləri bizə elə təsir etmişdi ki, gecəni də rahat yatmır, həyəcan keçirirdik. İstəyirdik səhər tez açılınsın, qatara oturub təyinat yerimizə gedək, böyüklərimizin ümidinə layiq iş görək.

Təkcə biz yox, maarif şöbəsinin işçiləri də həyəcan keçirirdilər. Biz yürüşə gedən əsgər idiksə, onlar cəbhəyə qoşun aparan zabıt vəzifəsində idilər. İdarə xalis bir sərbəstlik ştabı idi. Gecə də çıraqlar yanır, telefonlar səslənir, maşinkada əmrlər, müraciətlər, məktublar, proqramlar çap olunurdu. Tərəddüd kəsilmirdi...

Belə həyəcan ilə getmiş, həm də uzaq kəndə getmiş bir gənc müəllimin bu tezlikdə qəfildən qayıdıb gəlməsi əlbət ki, təəccüblü idi. Maarif müdiri məni idarəsində görən kimi sorğu-suala basdı:

- Niyə gəlmisən? Nə gəzirsən burada? Kim icazə verib?

O zaman belə hadisələr olmurdu. Daha doğrusu, çox nadir olurdu. O da mənim başıma gəlmişdi.

Maarif müdirinin təhdidli və təkidli suallarına necə, nə cavab verdiyimi deməzdən qabaq istəyirəm söhbətimizin əvvəlinə, kəndə getdiyim günlərə qayıdam.

Mənim təyin olunduğum Yarpızlı kəndi təbiətin ən gözəl guşəsi idi. İki təpə arasında yerləşmişdi. Ortadan, dərin dərədən göz yaşı kimi duru, buz kimi soyuq çay axırdı. Bəri yamacda dərə başı yuxarı sıralanmış kənd evləri uzanıb gedirdi, o biri yamacda da qarağac, palıd meşəsi. Bəri yamac açıq, o biri yamac uca və qoca ağaclarla örtülü idi. Bəri yamac güney, o birisi qüzey idi. Dərədən qalxaraq meşəyə girən, çıxıra bənzər oğrun yollar sıx ağaclar içində itib gedirdi. O yollara ancaq yerlilər bələd idi. Kənar, nabeləd adam getməyə ehtiyat edərdi.

Kəndlilər müəllimi çox mehriban qarşılayırdılar. Yetirən kimi bizə mənzil düzəldilər. Dəstə-dəstə görüşümüzdə gəlib, xoş gəldin elədilər.

Minbir arzu, minbir həvəslə mən kənd məktəbinin səkkizinci sinfində hesab dərsi deməyə başladım.

Nə olaydı, insanın ilk əmək günlərinin eşqi, həvəsi həmişə qalaydı! Yorulmaq, usanmaq bilmədən gecəni gündüzə qatıb, dərslər dediyim günlərin hərərəti heç bir zaman damağımdan getməz. Sınıf jurnalını qoltuğuma vurub, məğrur addımlarla dərslər otağına girəndə, 40-45 uşağın gurultu ilə ayağa qalxdığını, gülürüzlə öz müəllimlərini süzdüyünü görəndə, bir işarə ilə hamının quzu kimi sükuta dalıb əyləşdiyini görəndə, mən özümü dünyanın ən bəxtiyar adamı sayırdım.

O biri tərəfdən də, etiraf edirəm ki, dizlərim əsir, ürəyim qəfəs quşu kimi çırpınırdı. Qarşımda əyləşən uşaqların hərəsi bir evdən gəlib, hərəsi bir kişinin övladıdır. Hərəsi mənə bir nəzər ilə baxır, hərəsində bir fikir oyanır. Mümkündür ki, bunlar axşam evlərinə qayıdanda mənim söhbətimi salacaqlar. Valideynlərinin «təzə müəllim» haqqında sorğularına kim bilir nə cavablar deyəcək, nə xasiyyət-namə verəcəklər?..

«Ən xırda, ehtiyatsız bir hərəkət onu kəndlinin gözündən elə sala bilər ki, gənc müəllim baş götürüb qaçmağa məcbur olar...»

Bu böyük sözlər mənim qulağımda daha qüvvətlə yenidən səslənirdi. Ona görə yerləşmə də diqqət edir, sinifdə uşaqlar qarşısında gülməyə də ehtiyat edirdim. Bütün günü və gecəni şəhərdən gətirdiyim məsələ və misal kitablarını qabağıma töküüb varaqlayırdım, dərslər hazırlayırdım. Çalışırırdım ki, dediyim dərslər təzə, həm də nöqtəsinəcə uşaqlara aydın olsun.

O zaman müəllim az idi. Seminariya bitirmiş müəllimi təcrübəli müəllimlərdən üstün tuturdular. O vaxt elə idi, bilmirəm niyə elə idi, amma elə idi.

İlk dəfə sinfə girməyin, gurultu ilə ayağa qalxan məktəblilərə salam verməyin nə demək olduğunu ancaq müəllimlər bilirlər. Kim

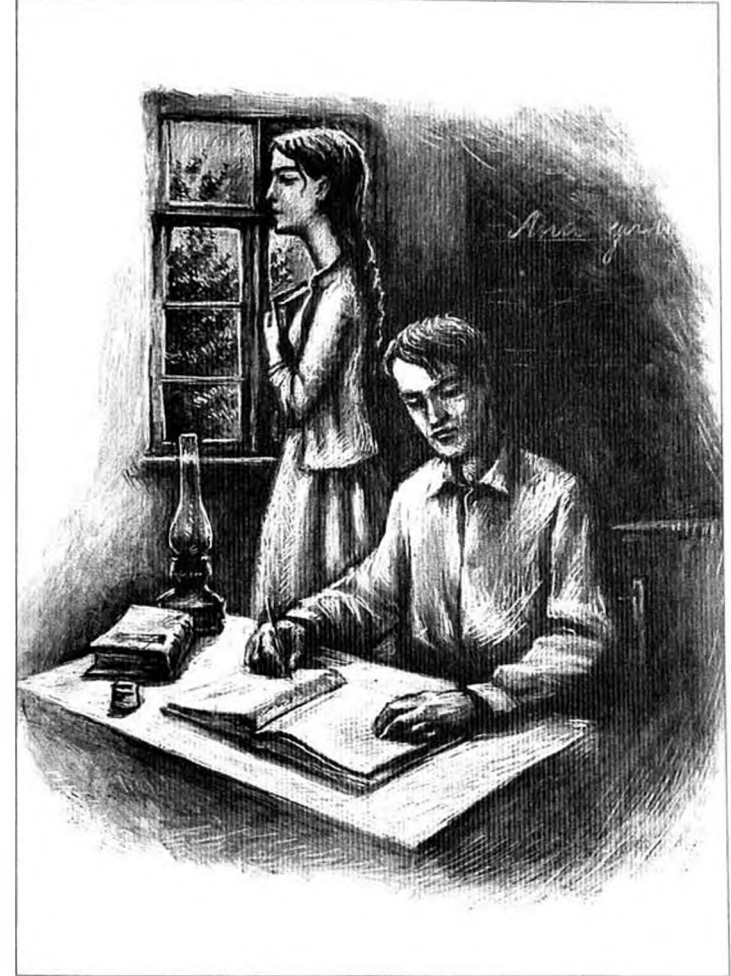
desə ki, o günkü sevincin həddi-hüdudu var, yalan deyir.

Özü də sinif nə sinif! Cərgələnmiş sıralarda bostan şamaması kimi sağlam, əlvan, bir-birindən ədəbli, sakit, yaraşıqlı uşaqlar əyləşib, təzə müəllimlərinin nə deyəcəyini, necə deyəcəyini aramsız gözləyirlər. Mən bu uşaqlara cəbr, həndəsə dərsi, riyazi düsturlar öyrədəcəyəm. Qocaman müəllimlərdən, qalın-qalın kitablardan öyrəndiklərimin hamısını nöqtə-nöqtə lap elə indi, birinci dərstdə uşaqlara demək, öyrətmək istəyirəm. Taxtada yazdığım düsturları həll edərək nəticəsini söylədikcə, intizarla əyləşən uşaqların simasında maraq işığını görməyə tələsirdim. Bir diqqət, bir sevinc, bir təbəssüm hiss etdikcə, böyük hünər göstərmiş kimi, qürur ilə sinifdə var-gəl edir, rəqəmlərin, kəmiyyətlərin sirlərini, «neylərik» cavabını şirin-şirin danışmaq istəyirdim.

Qabaq sıralarda ucaboy, ağbəniz, uzunsaç, qaragöz bir qız əyləşmişdi. Zivər sanki bu 40 uşağın içində Kəhkəşanda parlaq bir ulduz kimi seçilirdi. Mən onun adını curnalda oxuyanda xüsusi bir həzz alırdım. Mənə elə gəlirdi ki, bu qıza ən münasib ad qoymuşlar.

Bir gün, iki gün, üç gün...

Yox, mən bu ucaboy qızı başqaları kimi görə bilmirəm, başqalarına baxdığım kimi baxa bilmirəm. Zivərin hər sözü, hər hərəkəti mənə ideal görünür. O, suala cavab vermək üçün ayağa qalxıb iki kəlmə danışanda yanaqları pul kimi qızarıb, qız təhərdən-təhərə düşür, bir günah işləmiş kimi, özünü itirir. Taxtada yazdığı düsturları dürüst və cəld həll etsə, nəticəni gözəl danışsa da, başını qaldırıb üzümə dik baxmır, xəcalətli kimi yerə baxa-baxa keçib sırada əyləşirdi. Zivərin ağ, enli üzü, cazibəli olması, badam gözləri nəinki dərstdə, evdə, istirahətdə, yamacda, təbiət seyrinə daldığım vaxtda da məni tərk etmir, sanki izləyirdi. Aşkar görürdüm ki, bu qızın adı gələndə mənim halım dəyişir. Zivər ürkək ceyran kimi başını çevirərək, o yan-bu yana baxdıqca xurmayı, qalın hörükləri küərə-

yində, ağ ipək köynəyinin üstündə yol axtaran əfi ilan kimi qıvrılırdı. Bu isə qıza xüsusi məlahət verirdi. Dərstdə nəzərlərimiz rastlaşanda bilmirdim nə hala düşürəm. Şimşək çaxmış, ildırım vurmuş kimi, sinif başıma dolanırdı.

Tənəffüsdə, müəllimlər zarafatlaşdığı yerdə mənim gözlərim cyvandan yığışmırdı.

Az qalırdım bu beyti oxuyam:

Səndən ayrı yüz qəmü dərdü mələməkdir mənə.
Nə xoşam, nə naxoşam, bilməm nə halətdir mənə!

Hansı bir hiss isə mənə deyirdi ki, Zivərin halı səninkindən qalan deyil.

Biz rastlaşanda, hər ikimiz rəng verib, rəng alırdıq. O baxanda mən, mən baxanda o, gözünü yayındırırdı. Lap bu dəqiqələrdə müəllimlərimizin böyük sözü qulaqlarımda daha ucadan səslənirdi: «Ən xırda, ehtiyatsız bir hərəkət onu kəndlinin gözündən elə sala bilər ki, gənc müəllim baş götürüb qaçmağa məcbur olar!..»

Mən indi çətin bir işə düşmüşdüm. Od ilə su arasında, vəzifə ilə arzu, şüur ilə hiss arasında mat-məttəl qalmışdım. Güman edirdim ki, bəzi uşaqlar da bizim münasibətlərimizdəki qeyri-adiliyi duymuşlar. Gah mənə və gah Zivərə baxan bir uşağın yanındakına nəşə pıçıldadığını bir dəfə aşkar gördüm.

Mənim üçün bundan ağır töhmət, məzəmmət ola bilməzdi. «Rüsvay oldum, ilahi!» Müəllimin öz tələbəsi ilə bu rəftarını eşit-sələr, aləm yığılıb mənim üzümə tüpürməzmi?.. Xeyr, mən burada işləyə bilmərəm. Oxum daşa dəydi. Mən getməliyəm!

Deyə bilərəm ki, ömrümün ən xəcalətli dəqiqələrini yaşayırdım. Qəlbim od ilə, köz ilə elə dolmuşdu ki, bu saat vücudumun yanıb külə dönəcəyini zənn edirdim. Başımdan tüstülər, dumanlar qal-

xırdı. Xəyalımda bir adı ən böyük hərfələrlə yazır, pozur, təkrar yazırdım. Bildiyim əlifbaların hamısı ilə, ən zərif, ən əlvan xətlərlə yazır, sonra da bir kəs bilməsin deyə, amansızlıqla pozurdum. Yanımda nə anam, nə bacım, nə bir ürək sirdaşım! Dərdimi bir kəsə deməyə cürət etmir, dərstdən sonra havalı kimi dinməz-söyləməz kənd küçələrində hərlənirdim. Görən də yəqin ki, rişxənd ilə baxıb deyirdi: «Riyaziyyatçı!»

Kaş mən Yarpızlıya üz döndərməyə idim, səkkizinci sinfə ayaq basmaya idim!..

- Yox, mən getməliyəm!

Təcili iş üçün müdirdən izin aldığım tutqun bir payız səhərində Kaqorun məxmərli faytonuna oturub, yeknəsəq zinqirov səslərinin ahəngilə dağları tərək edirdim. Əzizindən, vətənidən ayrılmağa məcbur edilənlərin əhval-ruhiyyəsilə, kor-peşman şəhərə qayıdırdım. Bulud kimi tutulmuş, qış günü kimi qaralmışdım. Deyəsən küərə-yimdən, ürəyimdən iti xəncər vurmuşdular. İsti yaramı bağlamağa, sağaltmağa, bəlkə də daha belə yaralar almağa gedirdim.

Nə olur-olsun, mən vəzifəmin ləyaqətini saxlamaq üçün qəlbimin səsini boğmalı, Zivəri unutmamağa çalışmalıyam.

Bu, əlbəttə çətin idi. Ancaq müqəddəs müəllimlik vəzifəsinə yenicə qədəm qoyan bir cavan üçün zəruri idi. Gedirdim, ancaq gözlərimi arxamda qoyub gedirdim. Qəlbimi, arzumu, hissimi, gələcəyimi, bəlkə də bütün varlığımı dağlarda qoyub gedirdim. Arxadan qarlı təpələrin, qara meşələrin, qıvrım yolların dalında bulaq sularının mülayim şırıltıları arasından məni həzin bir çağırış, bir nida səsləyirdi. Bu, həya və ismətindən pul kimi qızaran gözəl bir mələyin məyus gileyi, şikayəti idi. Mən bu səsi hər dəqiqə eşidirdim. Zehnimdə iki hiss çarpışırdı. Biri deyirdi: qayıt, toxta, işlə, məhəbbətəinə çarə, yol axtar. Biri də deyirdi: yox, özünü də, Zivəri də rüsvay etmə, adını, müəllimlərinin nəsihətini uca tut!

Şəhərə qayıdandan sonra maarif müdiri məni uşaq kimi qabağına qoyub danladı.

- Niyə gəlmisən?
- Nə gəzirsən burada?
- Sənə kim icazə verib, kim?

Müdür hiddət və heyrətlə üzümə baxır, qayıtmağımın səbəbini təkidlə soruşur, cavab gözləmədən hökmünü verirdi:

- Bəzi cavanlar görəsən niyə bir yerdə bənd almırlar? Bunlar nə istəyir, nə axtarırlar? Təyinat dəyişməkdən yorulduq. Bilmirəm nə sayaq eləyək!..

- Mən kənddən qaçmıram, daha uzaq yerlərə getməyə razıyam!

Əlbət ki, mənim dilim qısa idi. Açıq danışmağa, sirrimi deməyə də üzüm yox idi. İndi hara göndərsələr, gedəsi idim. Elə də oldu. Müdirdən təzə vəsiqə alandan sonra bir kömürçünün qatırını kirayə elədim. Qabaqtəpə dağlarına üz tutub, arxama baxmadan getdim. O gedən getdim...

Həyatın təbii qanunları sakit axan sel kimi hər bir istəkdən, arzudan, ehtirasdan güclü olur. Fəsilələrin dövrünü dayandırmaq mümkün olmadığı kimi, bu qanunların da məcrasını dəyişmək mümkün olmur.

Oddan götürülmüş köz kimi mənim Zivərə olan məhəbbətim zaman-zaman soyudu, söndü. nəhayət, unuduldu. Ömrün sərt ruzgarı bizim hərəimizi bir tərəfə yönəltdi, həyatın mürəkkəb, dolaşiq, çətin yollarında atıb tutdu, sınaqlara saldı, böyütdü, bərkitdi.

Nə mən onu axtarır, nə o məni soruşurdu. İlk və son görüşümüz həzin bir xatirə olaraq qalırdı.

İndi bu hadisədən otuz il keçmişdir. Mən indi böyük bir ailənin başçısıyam. Zivər haqqındakı xatirələrim nə qədər əziz, nə qədər şirin olsa da, bunları dilə gətirməzdim, əgər bir münasibət olmasaydı.

Qapının zəngi çalındı. Kiçik oğlum qapını açan kimi qonaqları

içəri buraxdı, cəld mənim otağıma qaçdı:

- Ata, qonaq gəlib!

Uşaq evimizə gəlib-gedənləri tanıyırdı. Tanımadığı adamlar gələndə qabaqcadan mənə xəbər verməyi adət etmişdi: «Filan əmi, filan xala». Yox, «qonaq gəlib», - deyəndə, bildim ki, nəbələd adam olacaq. Gələnlər iki qadın, iki kişi idi. Dəhlizdə dayanıb, ev sahibindən rüsxət istəyirdilər. Mən onları qarşılayıb əl verdim, xoş gəldin eləyib dedim:

- Buyurun, buyurun içəri!

Qonaqlar əyləşdilər, ətrafa nəzər saldılar. Onlar məni, mən onları seyr etdiyim dəqiqələrdə evdə uzun sürməsi mümkün olmayan soyuq bir sükut hiss olundu. Deməyə bir söz tapmaqda çətinlik çək-səm də, sükutu pozmağı lazım bildim:

- Necəsiniz, əhvalınız necədir, təzə xəbərdən-zaddan nə var, nə yox?

Mən bu ümumi, bəlkə də mətləbsiz, mənasız suallarımınla qonaqları dindirmək istəyirdim.

Güləşqabaq qadın cavab verdi:

- Əhvalınız yaxşı olsun!

Qadın sanki mənim sualımı gözləyirmiş. Dərhal səsinin ahəngini dəyişərək, gözlənmədən mənə sual verdi:

- Müəllim, yaqın ki, bizi tanımadınız?

Bu sözdən sonra mən qonaqlara diqqətlə baxmağa məcbur oldum.

Müəllimlik sənətinin bir gözəlliyi də budur ki, böyüyüb ərsəyə gələn gənclər arasında həmişə, hər yerdə şagirdlərinə rast gəlirsən. Sən unutmmuş olsan da, gənclər hafizəli olur, səni unutmurlar.

Mən qonağın üzünə diqqətlə baxanda dumanlı xəyal, ya yuxumu, nəsə bir şey xatirimdə işiq kimi cilvələndi:

- Deyəsən sizi...

- Bəli, siz bizə dərs demisiniz.

"Dərs" sözünü deyəndə qadının səşindən, ahəngindən, otuz il əvvəlki bakir gənclik xatirələrinin nisgildəndəmi, nədənsə, hər şey nəzərimdə canlandı:

- Sizin adınız, bağışlayın, Zivər deyilmi, Zivər xanım?

- Bəli, yaxşı tanıdınız, şükür ki, hafizəniz kəsərlidir!

Qadın, adına əlavə etdiyim "xanım" sözünün məhz əlavə olunduğunun mənasını yaxşı başa düşdü.

Doğrudur, mən qonağın adını soruşdum, zənnim də düz çıxdı, amma nədənsə, ürəyim döyünməyə, yenə də otuz il əvvəlki kimi halım dəyişməyə başladı:

- Mən şagirdlərimi, sinfimdə bir dəfə oturub dərsimi dinləyənləri adı ilə olmasa da, simasından fəvrən tanıyıram. Hələ ki, tanıya bilirəm...

Bəli, bu həmin gözəl qız səkkizincidə oxuyan ucaboy, ağbəniz, uzunsaç, qaragöz qızın özü idi. Bu həmin Zivər idi. Üçdə bir əsrlik zamanın uzun və tozlu yollarından keçib gəlmiş Zivər idi. Zivər indi ahıllaşmış ana, kübar, abırlı bir qadın idi. Daha o xurmayı hörüklər yox idi. Kəsilməmiş xınalı saçlarını yana ayırmış, başına tirmə şal salmış, ağır, təkminli, nurani bir görkəm almışdı. Rəngi qaralmış, sifəti kiçilmişdi. Zamanın qələmi oraya çox yazıb-pozmuşdu. Gərdəni nazılmış, qabağa doğru bir qədər əyilmişdi. İşığı saxlamış, mənası bəlkə bir az da dərinləşmiş qara gözlər həmin gözlər idi. Baxışı və xüsusən ani təbəssümü həmin idi.

Mən, məsum simasında ilk məhəbbətin qığılcımlarını gördüyüm bu adam ilə görüşdən çox məmnun idim. Onu dinlədikcə güman edirdim ki, otuz il əvvəlki maarif müdirinin məzəmmətini təkrar-təkrar eşidirəm. Bunların, bu sözlərin indi mənim üçün məzmunu dəyişmişdi. Təhmət yox, şirin xatirə kimi mənə ləzzət verirdi.

Zivər xanım bizim evə elçi gəlmişdi. Yoldaşlarının müxtəsər

dediyi xahişdən sonra özü gənclərin gələcəyindən xeyli sevinc, arzukam ilə danışdı, oğlunu mənə təqdim etdi:

- Urfan da Həqiqət ilə bir yerdə oxuyur. Hər ikisi neft mühəndisi olacaq, hər ikisi komsomolda, hər ikisi həmdərs, ürəkləri bir-birini tutub, ulduzları barışib, tale gözəl gətirib, xoş görüşdürüb. Biz valideynlərin də borcudur ki, xeyir-dua verək. Bu bir təklif üçün cəsarət ələyib, hörmətli müəllimin qapısına gəlmişik. Ümidvarıq ki...

Mən qonaqlardan icazə alıb çıxdım. Həqiqətin anasını çağırdım. Qızın rəyini soruşdum...

... Zivər xanım dik-dik mənim üzümə baxdı. Sanki hamı bunu gözləyirdi. Bütün məclis mənə tərəf döndü.

Zivər xanım daha utancaq kənd qızı deyil, təcrübələrilə tanınmış olan bir kimyaçı idi. Onun xahişini də, tələbini də dinləmək mənə xoş idi.

Mən düşünürdüm ki, həya, ismət, tərbiyə naminə vaxtilə gizli qalan məhəbbətdən sonra bir cüt gözəl fidan göyərmişdir. Bunların təmiz, təbii istək, məhəbbətlərinə müqabil nə demək olar?!

- Xoşbəxt olsunlar!

Hamı ucadan bu sözü təkrar etdi:

- Çox mübarək!

SUBAYLIQ FƏLSƏFƏSİ

Mirzə Cavad müsahibinin sözünü lağa qoydu:

- Bildik. Fəzilət məlum oldu. Sənin dost dediyin nə imiş, nə kara imiş, bəlli oldu...

Mirzə ani bir sükutdan sonra kinayəli sözlərini açdı:

- A sağ olmuş, onun nəyinə sən adam deyirsən? Özü də dost adı qoymusan: şərab içməz, qumar məclisi tanımaz, öz arvadından suvay da özgəsinə baxmaz - filan... Daha bunun nə adamlığı oldu! Deginən malın-mağmunun biri, dilsiz-ağızsız bir heyvan naxoşlayır da! Yəni o ölsə, nə olacaq ki?! Fələyin çərxi çevriləcək?!

- Cavad dadaş, xahiş eləyirəm kişinin dalınca bihörmət danışmayasan, abırlı adamdı, bir sürü də külfəti var.

Mirzə Cavad dolu bir araq stəkanını bulaq suyu kimi qurtaqurt başına çəkdi. Qaşqabağını turşutdu, gözünü dalbadal yumub-açdı, bir parça soğanı hirs ilə çeynədi, stola dəsmalını bürmələdi, neçə dəfə dodaqlarına basıb götürdü. Ağız-burnundan qalxan tüstü-duman içində vacib söhbəti təzələdi:

- Mirzə Kəmtər, sən lap qərribə adammışsan!

Mirzə Kəmtər də sanki müsahibindən geri qalmamaq üçün, stəkanında qalan arağı içəri atdı. ancaq özünü tox tutdu, sifətinə təgyir vermədən dedi:

- Hələ bu beş ildə mənim qərribə, ya qeyri-qərribə adam olduğumu dərk eləməmişən?

- Yox ey, doğrudan qərribə adamsan! Bir yandan mənim kimi subay-soluq ilə cur olursan, oturub-durursan, o biri yandan da nədir o naxoş kişinin detyaslisinə gedirsən, saatlarla oturursan, bilmirəm necə oturursan.

- Neyləyim, tanışdır, yazığım gəlir.

- Onu yorğan-döşəyə salan elə həmin bir sürü uşaqdır da! Buna həkim nə çarə eləsin, dərman neynəsin!

- Uşağı çölə ata bilməz ki! Bu nə sözdü!

- Evi uşaq ilə niyə doldururdu ki, niyə də indi öhdəsindən gəlməyə? Çarə axtarıydı!..

Mirzə Cavadı öskürək tutdu. Onsuz da pörtmüs sifəti daha da qızardı və sonra qaraldı. Bir xeyli öskürəndən, əyilib-qalxandan. özünü toxtadandan sonra papiros yandırdı. Dönüb. saymazyanə ətrafa göz gəzdirdi. Restoranda sakitlik idi. Hər kəs öz işində idi. Ayıq adam da, deyəsən, az idi. Aralıqı sakit gördüyündənmi və ya Mirzə Kəmtərin sözünə hirsəlndiyindənmi Mirzə Cavad səsinə ucaldıb soruşdu:

- Ə, mənə bax, uşaqdan adama nə xeyir? Uşağın biri sən. Atana nə xeyrin, ya mənim anama nə mənfəətim? Əslinə baxsan bizimkilərin də əqli olmayıb, yoxsa pişik kimi törədib-tökməzdilər. Anam, indi də yadımdadır, gizlətdiyi almaya, qaxa əl dəydiyini biləndə cinlənər, uşaqları bir-birinə qatar. qarğış göyə çıxardı: «Əlin qurusun! Görüm səni qan əndərəsən qax götürən, heç salamat yeməyəsən! Görüm sənin nöyüslü qarnına şiş batsın! Ölmüşlər, necə yarıdan keçiriblər torbanı! Ay ölmüşlər, sabah qonaq gələndə mən başıma nə daş salım, nə cavab verim!»

- Hamı bizim kimi bişüür olmaz ki.

- Uşağın lap yaxşısından əlhəzər! Əqilli adam niyə evlənir ki, niyə də başına əngəl açsın. Bizim kimi!

- Bəs bəşəriyyət artmasın?

- Qoy avamların, dünyada ağız ləzzəti, kef bilməyənlərin hesabına nə qədər istəyir artsın! Mən ki evlənmərəm. Ağıllı adam da başını bir yerə bağlayar?!

- Elə odur ki, nəsillər cırlaşır da!

Mirzə Cavad, dostunun onu «ağıllı» adamlar zümrəsinə qəbul

etməyindən doğan bir şey yadına düşübümüş kimi, Mirzə Kəmtərin qolundan tutub silkələdi:

- Ə, bir qulaq as! Bəhlul Danəndə eşitmişən?
- Niyə eşitməmişəm, əqilli adam olub!
- Ay sağ ol!..

Mirzə Cavad sözünün yerinə düşdüyünə sevindi, ayağa qalxıb kürsünü müsahibinə daha da yaxın çəkdi, yenidən oturdu, dostunun üzünə çəpəki baxa-baxa mənalı-mənalı danışdı:

- Bəhlul Danəndəni evləndirdilər. Əlbət ki, özündən xəbərsiz eləmişdilər. O zaman da o, bilirsən də, müsəlmanlıq qaydası ilə, dəm-dəsgahla gəlin gətirdilər. Elə ki gəlini gətirdilər evə, Bəhlul qulağını dayadı gəlinin göbəyinə, doktor kimi qulaq asdı. Durub başmaqlarını geyindi, papağını və əsasını götürüb qapıdan çıxdı. Anası təşvişə düşdü, dizinə döydü ki, ay aman, qoymayın, oğluma nə oldu! Bəhlul dedi: gəlinin qarnından səslər gəlir. Biri deyir: ata, mənə paltar; biri ağlayır ki, mənə başmaq al, biri deyir: ata, mənim papağım yoxdur; biri çörək istəyir; o birisi deyir: mənə otaq! Hamısı əlini açıb: «ver, gətir!..» deyir. Mən kasıb adamam, bunların öhdəsindən gələ bilmərəm. Getdim! Xudahafiz!.. O gedən getdi, heç dalısına da baxmadı!

İndi, bura bax, Kəmtər dadaş, Bəhlul kimi əqilli adam belə deyəndə, evlənmək nədi, zad nədi!

- Hansı teatrı deyir ki, bu dünya beş gündü, beşi də qara. Axmaq o adamdı ki, özündən sonra bir şey qoyub gedə. Pulun var, ver kefə-ışrətə, gəz, dolan, öləndə də desinlər arzusu qalmadı!

Mirzə Cavad sanki Mirzə Kəmtərin təslim olmağına sevinmişdi. Özünün və dostunun sözlərindən vəcdə gəlmiş kimi, söhbətə yekun vurdu:

- Bəs nədi, a kişi! Arvad nədi, uşaq nədi, ailə nədi, işin-gücün qurtarıb? Arvad yaxşı olsaydı, Allah o boyda göylərdə tək

oturmazdı, özünə bir gəlin yaradardı. Özü də lap göycəyini! Ondan böyük adam kimdir, ondan da varlı kimdir? Qərək. atalar yaxşı deyib: subaylıq-soltanlıq! Qoy çağırım, araç gətirsin!

- Sağ ol, mən lap dəmdəyəm, səni bilmirəm.

- Elə isə dur! Özünü yorulmuş biləndə, yoldaşını ölmüş bil! Lap gecəni yarı elədik, dur! Nə yaxşı ki, subayıq! Arvad nə səni evə qoyardı, nə məni...

Dostlar gülüşüb, ayağa qalxdılar.

Bu əhvalat iyirmi beş il bundan qabaq yay gecəsində bulvara yaxın restoranlardan birində baş vermişdi.

Mirzə Cavad o zaman ictimai təminat idarəsində hesabdərlik işində çalışırdı. Axşamlar isə Nəqliyyat Texnikumunun təsərrüfatına kömək edirdi. Bu onun bir-iki saat vaxtını alsa da, büdcəsinin «aktivinə» yaxşı təsir bağışlayırdı. Axşamlar da vaxtı boş idi.

Boş deyənlərə Mirzə Cavadın acığı tuturdu: «Necə yəni boş? Mənim ən dolu vaxtım elə idarədən, çötkədən kənar vaxtımdır. Sağ olsunlar, tanışlar nə çox, vaxtı boş, hədə keçirməyə heç qoyarlar? Gündə birinə, elə olur ikisinə vədəli oluram!»

Onun sözünə inanmaq lazımdır, çünki doğrudan da o, məşğul olurdu. Onu həmişə restoranda, qonaqlıqlarda, ad günlərində görərdiniz, özü də tək yox! Qızlar ilə gələr, qızlar ilə də gedərdi.

- Cavad qardaş, o saçlı qız kim idi?

- Bizim tanışdır.

- Cavad yoldaş, dünən axşam qapıda bir qadın xeylağı sizi soruşurdu, lap ayrı cür soruşurdu.

- Yox, elə-belə idarə işçilərimizdən idi.

Cavadı toylar, adqoymalar, doğumlar şənliyində də görmək olardı. Oralara da tanış qızlar ilə gələrdi. Görənlər güman edirdilər ki, bəyəndiyi, sevdiyi qız ilə gəzir, yaqın evlənəcəkdir. Ancaq bu niyyətlər özünü doğrultmadı. Cavadın bir-birini əvəz edən

tanışlarının heç biri, görünür, onun zövqünü təmin etmədi. Son zamanlarda evlənmək haqqında nə özü, nə də tanışları danışdı.

Cavad öz işində idi...

Doğrudur, onun nə arvadı, nə də ana-bacısı vardı. Amma evlilərin çoxu onun kimi təmiz geyinməzdi. Hələ indiyəcən onun üzünü tüklü, köynəyini ütüsüz, kostyumunu ləkəli görənlər olmamışdı. Hər gün qapıdan çıxanda deyərdin bu adam toya-bayrama hazırlaşmış.

Bütün bu söhbətlər, dediyimiz kimi, iyirmi beş il bundan əvvələ aiddir.

- Bəs indi necə, yoxsa Cavadı külfət basıb?

- Təki Cavadı külfət basa idi! Dərd budur ki, onun heç övladı yoxdur, nəinki övladı, heç ailəsi yoxdur!

- Necə olub ki, indiyəcən, 50-55 yaşacan evlənməyib? - Bu sualı çox adam verir, ancaq heç kəs müəyyən cavab ala bilmir. Özümdən soruşanda Cavadın sinəsindən elə soyuq ahlər qopur ki, deyərsən dünyanın dərdini üstünə tökdülər. Bilinmir bu nə sirdir. Biri deyir: nanəcibə rast gəlib, biri deyir: ilk eşqin uğursuzluğundan ömürlük küsüb; bir özgəsi deyir: naxoşdur, canı saf deyil. Nə bilim, bəzisi də deyir: mane olan var, yazığı cadu eləyiblər...

Deyilənlərin hansı nə dərəcədə düz və ya əyridir, bunu kimsə bilmir.

Nə isə, Cavadın işindən baş açmaq çox çətindir. Hörmətli oxuculara məlum olmamış deyil ki, cavanlıq insanın ömründə çox gözəl və bəlkə də əvəzsiz bir nemətdir. Əvəzsizdir, ancaq təəssüf ki, həmişəlik nemət deyil. Cavanlıq insan ömründə bir bahar kimi açılır, pardaqlanır, gül-çiçək açır, öz vaxtını tez keçirir, sonra da ümumən baharlar kimi solmağa, pozulmağa başlayır, tənəzzülə gedir. Başqa baharlar solsa da, nə eybi var! Gözləyirsən ki, payız, qış ötəcək, bahar təkrar gələcəkdir. Ömrün baharı, təəssüf ki, çox-çox təəssüf ki, belə deyil. Ömrün baharı bir insanın həyatında bir dəfə olur, tək bir dəfə!

Gənclik hər bir kəs üçün bir dəfə olur. Təbiət bu neməti heç kəsə artıq verməyib: tək bir dəfə! Ömrün baharı ötdü, havaları soyudu, bülbülləri susdu, yarpaqları soldu, çayları donmağa başladı. İş bitdi.

Tarixdə çox böyük və qüdrətli adamlar gəlib-gedib. Şahlar, sərkərdələr gəlib-gedib ki, bir əmri ilə milyonları hərəkətə gətirib. Alimlər gəlib-gedib ki təbiətin, cəmiyyətin olmazın sirlərini açmış, qanunlarını aşkar eləyib. Ancaq bəşəriyyət tarixi hələ gəncliyini təkrar yaşayan, ömrünün baharını yenidən təkrar edən bir adam yaratmayıb və yaratmasına hələ ki, ümid, ehtimal yoxdur. Fələyin anası elə bir qüdrət sahibi doğmayıb!

Gəncliyin dialektikası, mürəkkəbliyi budur ki, insan başdan da, qəlbədən də çox qızgın, hərarətli olur. Nə qədər desən məğrur və çılğın olur...

Həmin günlərdə Cavadın köhnə kurs yoldaşlarından biri - Murtuz oğlu Ələsgər evlənməmişdi. Bu xeyir xəbəri yaxın adam bilib, Cavada da demişdi. Cavad da, Mirzə Kəmətər də bir dilucu mübərəkbadlıq eləyəndən sonra əllərini ağızlarına basıb, pıqhapıq gülüşdülər, başladılar Ələsgəri dolamağa:

- Təzə bəyin bıqları gərək ayrı cür vurulsun!

- Qız nə cəhiz gətirib, Ələsgər?

- Ələsgər, arvaddan icazə alıb gəlmisən, ya yox?

- Ə, nə aql ilə ayağına buxov vurmusan, a bədbəxt! Sabah-birigün Allah eləməmiş, uşağın-zadın oldu, onda neyləyəcəksən. gül kimi cavanlığına yazığın gəlmir?

Ələsgər stoldan yoldaşlarının danlağına məruz qalmamaq, həm də sərt cavab verib qanqaralıq salmamaq üçün tez ayrılıb getdi.

Düzdür, subaylar onun dalınca baxıb doyunca güldülər, amma daha bir də onu öz stollarının başında və ya özlərini onun süfrəsi başında görmədilər.

Nə isə, mətləbdən uzaq düşməyə!

«Subaylıq-soltanlıqdır! Arvad nədi, uşaq nədi, ailə nədi, işingücün qurtarıb? Əqilli olan da başını xəyata salar?»

Nə qədər cavan idi, başı isti, gözü qanlı, cibi pullu idi, Cavad əzbərlədiyi şüarlarla yaşadı. Pis də yaşamadı. Amma gənclik keçəndən, qocalıq gələndən, bədəndə tərəvət itəndən, cürbəcür ağrıları tapılandan, göz qaralandan, baş ağarandan, dərd çoxalandan, taqət azalandan sonra, elə bil, onun isti başına soyuq su töküüb qəflətdən ayıldılar:

- Ey dili qafil, əlli yaşın var! Bəs hanı sənin arvadın, uşağın? Hanı sənin ailən, isti ocağın, abad xanımının? Çıraq yandıranın hanı bəs, hanı? Haralarda keçirdin əziz ömrü, nəyin, kimin yolunda?

Əlbəttə ki, Cavad bu dəhşətli suallara müəyyən cavab tapa bilmirdi, tapa bilməyəcək idi də. İndi daha restoran yoldaşı Mirzə Kəmtər də yox idi. O, hansı rayonda isə bir deyişmə zamanı yaranıb xəstəxanaya düşmüş, oradan salamat çıxmamışdı. Öldüyünü də Cavad sanatoriyadan - Kislovodskdan qayıdandan sonra bilmişdi, başsağlığı verməyə adam da tapmamışdı.

Mirzə Kəmtərin restoranda boşalan yerindən başqa nəyi, kimi qalıb? Cavad kim ilə otursun, kim ilə badə vursun?

İndi restorana girəndə Cavadın heç üzünə baxan olmur. Əvvəllər pulu göyə sovurardı. İndi mümkün qədər ucuz yerdə, mümkün qədər tanınmaz, daldə aşxanalarda yeyir, xörək gətirənlər də, deyəsən, onu saymırlar. Doğrudur, pulsuz yemir. Amma, deyəsən, ağ önlüklü cavan qızlar onun verdiyini heç pul hesab eləmirlər.

İdarədə də Cavadın daha o növrağı qalmayıb. Vaxtilə içəri girəndə çötkəsinin şaqqaşaqından durmaq olmazdı. Milyonun haqq-hesabını iki dəqiqəyə yerbəyer elər, qulağının dibindəki karan-daş ilə qeydə götürərdi. Kənar idarələrin müfəttişləri çalpaşığı düşünən hesabları Cavadın yanına gətirib yalvarardılar:

- Yoldaş Cavad, bu məbləğ çıxmır axı, balansın dərdi nədi? Bax

görək!

İndi kişinin gözündə işıq da qalmayıb: iki çeşməyi üst-üstdən taxır, barmaqları kağız tutanda əsir, rəqəmləri tərs oxuyur-çötkəni qarışdırır, beşi üç oxuyur:

- Klara xanım, bağışlayın, zəhmət olmasa, yarım dəqiqəliyə bir bura zəhmət çəkin!

Əvvəllər isə o, belə deyərdi:

- Klara gəl!

Klara təpəsi üstə gələrdi. İndi nəzakətin bütün incəliklərinə riayət edərək, çağırsa da, Klara dönüb gözünün ucu ilə də baxmır, «məşğulam!» - deyir.

- Hay namərd dünya! Sən Cavad, qız çağırıydın, o da deyəydi məşğulam?! Çarxın sönsün, fələk! Hay namərd dünya, təkərin sınısın, motorun sönsün görüm!

Cavad qələmi yerə qoyub, gözünü pəncərədən kənara, şəhər bağının sərin küləkdən titrəşən yasəmən ağaclarına çevirir. Nəzərlərindən çox qadınlar gəlib keçir. Hamısı da Cavada baxır. Biri gülür, biri oynayır, biri mahnı oxuyur, biri söyüş söyür, biri çıxmır.

«Filan xanım, bura bax bir!.. Ay filan qız, söz deyirəm! Deyəsən heç bunlar eşitmirlər, ya məhəl qoymurlar. Axı bunlar mənim yaxın tanışlarımdır. Bunlarla nə qədər vaxt keçirmişəm! Pud ilə şərab içmişəm, kilo ilə duz yemişəm, səhəri dirigözlü açmışam. Axı bunlara mənim pisliyim ki, dəyməyib. Birini bəyənmədim ki, gödəkdir; birini almadım ki, uzundur; biri məni bəyənmədi, o birisinin dili acı idi; biri ilə görüşəndə, tez idi, bir başqasının iddiasını götürmədim. Kişi haçan evlənsə, gec deyil. Peyğəmbər özü Xədicəni 40 yaşında almadı? Hələ tezdür. İşini gör!.. Ay dolandı, illər ötdü. axırda evlənmək fikrini tamam atdım. Bir nəslə baykot elədim. Bunlar da məni baykot elədilər...»

Cavadın şikayətə haqqı var; çünki fələk də onunla düz gəlmədi,

hələ lap əksinə çıxdı. Onun qulluq yerində elə işlər oldu ki, Cavadın fikirlərini alt-üst elədi.

Çoxuşaqlı analara doğum pulu, mükafat kəsilməyi və bu işlərin haqq-hesab dəftərlərinin məhz Cavadın əlindən gəlib-getməyi qərribə idi. Cavad başa düşə bilmirdi ki, bunlar, bu qərarlar nə üçündür?.. Hökumət uşaq doğanları niyə belə əziz tutur? Cavad çox fikirləşdi, belə tapdı ki, evlənen olmur, adam azalır, ona görə hökumət belə tədbir görür. Bu barədə zənnini yəqin eləməmiş yeni bir tədbir çıxdı: subaylara vergi təyin olundu. Cavad az qaldı özündən çıxsın. Deyəsən, qanunçular onun ürəyindəkiləri bilir, onun acığına belə fərmanlar verirlər.

Cavadın indi ən müntəzir günləri bayram günləridir. Onun huşu özündə olmur. Bu şənliklər Cavada ağır gəlir; çünki gənclik günlərinin səfasını daha çox yada salırdı. Belə günlərdə o, yerə-göyə sığmazdı. Mağazadan mağazaya girər, yanındakı rəfiqələrinin zövqü, məsləhətilə ən ləzzətli şeylərdən istədiyi qədər alıb maşına qoyar, evə yollanardı. Axşamlar Cavadın mənzilindən qoparılan şaqqiltıya çoxları qibtə edərdi.

Bəs indi?

Mayın birində Cavad nümayişə getmədi; çünki daha onda ad-dımlamaq təqəti qalmayıb. Doğrudur, yaşı 60-a çatmayıb, amma görünlər ona 60-dan da çox yaş verər. Üzü qırışıb, gözləri kiçilib, başı ağarıb, bel əyilib, yeriyi yavaşlayıb, özü də dinib-danışmaz olub. Ancaq, necə deyərlər, alovu sönməyib. Camaat kimi o da bayram eləmək, çox şeyləri unutmaq, bir çox şeyləri də yada salmaq istəyir.

Bəlkə bugünkü ümumi şənliyi, çalıb-çağıranları, əlvən geyinib küçələri, bağları dolduran camaatı gördüyü, özünün də bunlardan biri olduğunu, vaxtilə onların hamısından artıq gəzdiyini xatırladığı üçün ürəyi tərpnənir, hərəkətə gəlir?..

Cavad geyinib küçəyə çıxanda dəstə-dəstə uşaqların şar oynat-

dığını, velosiped sürdüyünü, top vurduğunu, əl-ələ verib, belədən belə getdiyini görəndə yarası təzələndi. Üzünü döndərərək Mirzə Kəmtərgilə tərəf getdi. Mirzə Kəmtərin çoxdan rəhmətə getdiyini, həmin mənzildə ayrı adamlar olduğunu xatırlayıb, tez qayıtdı. Hafizəsinin bu dərəcə pozulduğunu güman etməzdi. Qayıtdı, ancaq hara getməli olduğunu müəyyən edə bilmədi: restorana getsin, orada yer tapmaq çətindir. Tapsa da, qabaq-qabağa oturmalı kim var? Evə getsin, günün bu vaxtında bayquş kimi qapanıb tək soyuq otaqda oturmaq mı olar? Yenə tanışlardan birini tapmaq gərək!

Cavad bu fikirlər içində bir də gözünü açanda özünü sahil küçəsində gördü. Adamlar sağa-sola elə cəld və sürətlə gedirdilər ki, deyəsən bunların yağı daşır. Sanki Cavadın acığına hamının da yanında uşaq: ya balaca, ya böyük ya oğlan, ya qız uşaq! Çoxdan tanıdığı və illərdən bəri üzünü döndərmədiyi bir qapı sanki onu çağırırdı. Bu gilaslı həyat Ələsgərin həyəti idi. Onun atası sağlığında Cavad bura çox gəlirdi, çox da xoş günlər keçirirdilər. Hətta Ələsgərin atası ona da, oğluna da, dostlarına da sifarişli bir çəkmə tikmişdi. O çəkməni, yumşaq, möhkəm, gün kimi işıldayan gümüşü üzü, yeriyəndə cırıltısı indi də Cavadın yadındadır. Ancaq onu nə qədər geydi, hara atdı, o, yadında deyil. Ələsgər evlənəndən sonra əlaqələr kəsilmişdi.

Cavad gilaslı həyatə yaxınlaşanda təzəcə çiçəklənmiş ağacların altında stul qoyulduğunu, məclis qurulduğunu gördü. Həyətdə qız uşağı, divarın yanında dayanmış bir maşın da görünürdü. Cavan bir oğlan dirəkdə işıq xəttini düzəldirdi. Bir məktəbli uşaq yoldaşlarının şəklini çəkirdi. Aparat qabağında duranların biri gülə-gülə qarmonunu büküb-açır, bahar mahnısı çalır.

- Cəmil, elə olsun ki, oxumağım da şəklə düşsün ey! Konsertin şəkli!

Döşü önlüklü bir qadın da həyətdən keçən arxın kənarında samovar sahmanlayır, kömür alışdırır.

Cavad heykəl kimi yerindəcə donub qalmışdı. Həmin bu mübarək bayram axşamında, bütün evlərdən şənlik, sevinc səsləri ucaldığı bir zamanda Cavadın donuq nəzərləri bir nöqtəyə dikilmişdi. Vaxtilə istehzaya tutduğu Ələsgərin ailə həyatı indi ona ən böyük səadət görünürdü. İndi, ancaq indi ömrünün əziz günlərini «sərbəstlikdə» yox, məhz tənhalıqda itirdiyini dərk edirdi.

Üfüqlərə yayılan musiqi səsləri, ətrafı bürüyən bayram işıqları, uşaqların saf, təmiz, bulaq suyu kimi dumduru mahnı sədası sanki onu qəflət yuxusundan ayıldır, itirdiyi tənha və xumar günləri bir faciə kimi göz önünə gətirirdi: «Hanı sənin ailən, hanı sənin övladın, uşağın?»

Cavad özü də hiss etmədən iki addım yeridi. Matros geyimli bir oğlan onu qarşıladı:

- Əmi, evə buyurun!

Uşağın səsinə evdən qapıya tərəf gələn bir qadın tanımadığı, yerışı-duruşunda bir qəribəlik duyduğu qonağa diqqət etdi:

- Kimdir, içəri buyursunlar!

Qadın yaxınlaşanda Cavad dilə gəlirdi:

- Səltənət xanım, siz məni tanıyırsınız, mən sizi yaxşı tanıyıram.

Mən sizin bu ağ günlərinizə qibtə eləyirəm. Səltənət xanım, Ələsgər yəqin yaddan çıxarıb, deyərsiniz Cavad gəlmişdi, salam gətirmişdi, yadına düşər!

Cavad bunu dedi, baş əydi, təhlükəli bir şey duymuş kimi, cəld addımlarla uzaqlaşdı.

Səltənət ha fikirləşirdi ki, belə bir ad - «Cavad» haçansa, kimdənsə eşitmişdi, ancaq xatırlaya bilmədi.

Cavad ağır düşüncələr, peşmanlıqlar içində uzaqlaşdı, qaranlıqlara qarışırdı. «Subaylıq-sonsuzluq!.. Ah, namərd dünya!»

İndi onun «fəlsəfəsi» belə səslənirdi.

1956.

İNSANLIQ FƏLSƏFƏSİ

Bəzi adamın adı heç özünə yaraşmır. Amma bu qızın adını, deyəsən, sonradan qəddinə, qamətinə, məlahətinə baxıb qoyublar: Ağca! Qubanın ağ alması!

Heç tanımayan, bilməyən bir adam da rast gəlsə, yəqin ki, özgə ad deməz, bunu deyər: Ağca!

Ağca yaraşlıq bir qız idi, tamaşasından doymazdın. Həmişə dik və düz baxan iri, ala gözləri, ağ sifəti dairələyən qara tellər, qulac saçlar, şumal göyərçini gərdən, sakit yeriş...

Başının ipək yaylığı ağ, döşünün sancağı, donunun düyməsi, çəkməsinin qotazı da ağ; sadəcə ağ yox, bir növ baharı, may şənliklərini andıran tərəvətli ağ! Çoxları qızı məktəb həyatında, nümayiş sırasında, tarla düşərgələrində, küçə-bacada görəndə, baxa-baxa qalırdı. Ağcanın ən acığı gələn də bu idi:

- Niyə baxırsan, xala, buynuz-zad çıxartmamışam ki!

- Qızım, sənə baxmıram, yaradanın qüdrətinə heyranam!

- Bəsdi, sən Allah!

- Allah yaman gözdən saxlasın!

Bəlkə də buna görə, dilə-dişə düşməkdən ehtiyat elədiyi üçün Ağca Baxışın ilk işarəsini rədd etmədi, ona könül verdi.

Oktyabr bayramında inşaatçılar klubundakı görüşdən. məktəb məzunlarının ikinci buraxılışı axşamından sonra Baxış buraya trest rəisi ilə gəlmişdi ki, məktəb qurtaranları tikintidə işə çağırırsın. Ağcaya məktub yazmağa məcbur oldu. Məcbur oldu deyirik, çünki doğrusu budur: heç evlənmək xəyalında deyildi. Çox qızları tanıyıb xoşlasa da, belə fikrə düşməmişdi. Amma Ağcanı görəndə özünü itirdi. Bir gün, iki gün lap kefli kimi gəzdi. Güman elədi ki, ötüb gedər, gördü yox, gedənə oxşamır. Oxlanıb, özü də yaman yerdən

oxlanıb. Dərdini kimə desin, kimi göndərsin? Fəhlə adam, ana yox, bacı yox, özü utancaq, açılışmamış. Birdən-birə durduğu yerdə adamın başına bu iş gəlsin!..

Nə isə, ha fikirləşdi, gördü ki, məsələni açmaqdan savayı çarə yoxdur. Özü də üzbəüz yox, qiyabi, məktub ilə! Baxış heç bir zaman savadın qədrini indiki qədər bilməmişdi. Kağız hazırladı. Çox yazdı, çox pozdu, axırda sevdinə belə bir məktub göndərdi:

«Məni ordudan tərxis edəndə ürək zəifliyini səbəb qoymuşdular. Yürüşlərdə, yoxuşlarda tənəgfəs olurdum. Güman etmişdim ki, bundan sonra mənim qəlbim ilə ancaq həkimlər maraqlana bilərlər. Amma görüşümdən belə məlum oldu ki, yox, orada həyat qaynayır və yeni bir işıq yanır. Onu siz yandırmısınız. Ümidvaram ki, həmin işığı söndürməyi heç bir zaman rəva görməzsiniz!

Ehtiramla, Baxış».

Gəlin gəldiyi ilk gündən Ağca Baxış ilə şərtləşmişdi: uşaq bağçasında qulluğa girəcək, fəhlə balalarına tərbiyə verəcək, sonra da ali təhsil alacaq.

Toy dəsgahı, mehriban ailə həyatı başlanan günün səhərişi Ağca 2 nömrəli uşaq bağçasına mürəbbiyə təyin olundu. Ağcanın arzuladığı bağcanın balaca həyatında hovuz tikilmiş, cərgə ilə ərik, iydə, badam ağacları basdırılmış, tənəklər baş-başa vermiş, qızıl-güllər neçə yerdən calaq elənmiş, təzə binanın eyvanı, qapı-pəncərəsi qəşəng rənglənmiş, dirəkdən çilçiraq asılmışdı. Oğlanlı, qızlı körpə uşaqlar quşlar kimi səs-səsə vermişdilər.

Ağca yenicə ayaq basdığı bu körpələr evini özünün həyat və əmək ocağı saymışdı. Gündə neçə dəfə uşaqları bir-bir dindirməsə, ağacları sulamasa, hovuzun suyunu təzələməsə, otaqların səliqəsini yoxlamasa, qərarı gəlməzdi. Birinin düyməsini tikir, birinə şəkil çəkir, bir başqasına hesab öyrədir, nağıl danışdı. Cücali toyuq kimi körpələri başına yığıb cürbəcür mahnılar oxuyur, onlara oyunlar

öyrədir, cərgələrə düzürdü. İş görəndə, qalın hörükləri kürəyindən sürüşür, gözünün qabağını kəsir, bəzən hovuz suyuna batırdı.

Qız, saçını cəld düyünləyib dalına atanda, bir dəfə müdirə gül-gülə demişdi:

- Qızım, onlar sənə kəndir deyil ki, nemətin qədrini bil! Onun həsrətini çəkənlər var!

Ağca sonra hörüklərini bir ipək tor içinə yığıb kürəyinə atardı. Boynunu tərlətsə, danıxdırsa da, müdirənin sözünü yaddan çıxarmazdı.

Ailə həyatının dadlı meyvəsi, ay parçası kimi bir oğlan uşağı da muştuluq şənlisi ilə gəlib çıxdı. Gənc ailədə körpə səsi saf musiqi kimi eşidilməyə başladı.

Bonna Baxışla Ağcanın günü, dirliyi xoş keçməkdə idi.

Ailədən, güzərandan söhbət düşəndə, hərə bir arzudan deyəndə, Baxış da gücənə-gücənə öz səadətindən danışardı:

- Qardaş, bizim zəmanədə insanın canı sağ olsun, yaxşı da ömür-gün yoldaşın olsun, qalan hər şey ötüşər. Ağca ilə qabaq-qabağa oturanda, kəlmə verib kəlmə alanda, bir də Nadirin qığıltısını eşidəndə, elə bilirəm bütün yorğunluğum getdi. Deyəsən, heç ağır daşları divara düzən, səhərdən axşama belədən-belə mizan çəkən, sement vuran, fəhlələr ilə çənə döyən mən deyiləmmiş. İnsana könül həmdəmi hər şeydən fərzdür. Can deyib can eşidəsən, bir-birinin başına and içəsən. Məhəbbət də, həyat da, ləzzət də budur. İdarədə də adamın kefi saz, ürəyi işıqlı olur. Həyat yoldaşı, mehriban ailə işdə də adama bir arxadır.

Baxış tamamilə haqlı idi. Ağcanın yoldaşlığı, bağçadakı qulluğu, ailə qayğısı bu tərifi tamamilə layiq idi.

Qadın var həmişə fikri-zikri konsertlərdə, bu teatrda, o tamaşada, gəzməkdə, seyrəngahda, bayır-bağçada olar. Evinin işini yükləməyə də qulluqçu axtarar. Ərinin işdən gəlməyi yadına düşəndə,

qaçıb restorandan bir boşqab soyuq kotletdən-motletdən alıb gətirər, qabağına atar, sonra poçtalyon kimi qapıdan yox olar...

Belə evin mehmanxanadan nə fərqi?!

Yox, Baxışın ailəsi hara, bu söhbətər hara!

Ağca qulluğunu ikinci növbəyə, nahardan sonraya salmışdı. Səhər yerindən qalxan kimi birinci işi ərinə yemək vermək, onu yola salmaqdı. Uşağı yedirdib, geyindirib havaya çıxarmaq, sonra nahar tədarükünə düşmək.

Ağca ərzağın təzəsini, yaxşısını, həm də bahalisini alardı. Handa bir şeyi bəyənməz, dönə-dönə seçərdi ki, Baxışın xoşuna gəlsin. Onun hazırladığı süfrə zənginliyi ilə olmasa da, səliqəsi, sahmanı ilə həmişə seçilərdi. Stol üstündə hər şey par-par parıldardı. Deyərdin bunlara əl vurmaq heyifdi, hansı qəzetə, hansı sərgiyə getmək üçün şəkil çəkiləcək.

Baxış işdən gec gələndə Ağcanın gözü qapıda qalardı. Tez-tez həyətə çıxıb evə girərdi. Tramvay zəngi cıncıldayan kimi ürəyində deyirdi: «Baxışı gətirir».

Uşaq da böyümüşdü. Ata-bala qabaq-qabağa oturub, Ağcanın bişirdiyi xörəyi iştahla yeyəndə, qaşığı qoyub çəngəli, çəngəli qoyub stəkani, stəkani qoyub kağız dəsmalı götürəndə, «əllərin var olsun!» - deyər təşəkkür edəndə, Ağcanın ürək rahatlığına söz ola bilməzdi.

Görərdin axşam, şirin söhbət vaxtı Baxış bir kağız bağlamı ortalığa gətirir, ana-balaya göstərər soruşurdu:

- Kim bilər bu nədir?

Biri konfet, biri çəkmə, biri dəsmal, biri corab, biri ətir deyərdi.

- Bilmədiniz!

Nadir tələsik bağlamı atasından almaq istəyəndə, bir də görərdi ata qutudan bir sputnik çıxarıb stol üstünə qoydu. Göyə üz qoyan sputnik əvvəl marş çalmağa, sonra da fit verməyə başladı. Nadirin sevincinin həddi olmazdı...

Deyirlər xain, çəp bir göz bütün xoşbəxt ailələrin pəncərəsindən baxır, içəriyə soxulmağa fürsət axtarır. Bizim tanıdığımız evdə bu etiqada inananlar, bəlkə də, yoxdur. Amma xanımlardan uzaq olsun, Baxışın evinə birdən-birə əsən acı ruzgarı, ürəyim ağrısına da, deməyə məcburam.

Ağcanın başına elə bir iş gəldi ki, ailə səadəti alt-üst oldu.

Baxış yağlı maşın kimi çox işlək adam idi. Ağrı, yorğunluq, zəiflik ona kar salmazdı. On beş ilin ərzində onun işdən qaldığını görən olmamışdı. Adı həmişə məruzələrdə, şəkli lövhələrdə, işi dillərdə idi. Heç kimin gümanı gəlməzdi ki, bu zirək kişiyyə də xəstəlik yaxın düşər.

Bəzən kürək sancısından, ürək ağrısından şikayət eləsə də, Ağcanın sözüne baxmaz, işə gedər, neçənci mərtəbədə divar qoyar, tavan örtərdi. İşdən qayıdan kimi dalbadal rəngli çay içər, bir-iki saat uzanıb dincələndən sonra durub qəzet oxuyar, radio eşidərdi.

Ağca ərinin həkim çağırmağa kahıllıq etməsinə bir növ alışmışdı, inanmışdı ki, baş ağrısı, kürək ağrısı... bunlar işlək adamlarda soyuqdan, havadan, küləkdən olan, tez keçib gedən şeylərdir. Bu «adi» şeylərdən belə müdhiş bir fəlakət baş verə biləcəyini Ağca heç xəyalına gətirməzdi. Elə bir fəlakət ki, nə həkim, nə dost, nə idarə, el-gün, nə qurulu ev-eşik, nə bəslənən şirin arzular qarşı dura bildi!

Ölüm qara qartal qanadını bu gözəl, bu munis xanıman üstündə gərəndə, iti caynaqları ilə Baxışın qəlbini parçalayanda, sanki hər şey bitdi!

Ağcanın illər boyu bəslədiyi arzu və ümidlər elə sarsıldı, tamasına durduğu füsunkar qayalıqlar kimi birdən-birə elə uçulub töküldü ki, dünya və aləm başına fırlandı.

Baxışın vəfatından xəbər tutanlar axışib gəldilər, idarə qalmadı baş sağlığı yazmasın, maşın qalmadı dəfn mərasiminə çıxmasın, adam qalmadı bu adlı-sanlı ustaya yanıb heyfəsilənməsin.

Orkestr gətirdilər, cahcəlal ilə götürdülər, şəklini çəkдилər, nitq dedilər, qəzetlərə yazdılar, uşağa kəsəmət kəsdilər.

Mərhumun yeddisi, ayı, qırxı keçdi. Ağcanın üzü gülmədi. Necə gülə bilirdi?! Ürək sevgilisini, dağ kimi kişisini itirən cavan gəlinin əlləri qoynunda qalmışdı. Qadında rəng-ruf dəyişdi. Bədən tufana tutulmuş gülzar kimi quruyub soldu. Bütün o gözəllik, məlahət uçub getdi. Şəkil kimi gəлиндən bir dəri, bir sümük, bir də quyu suyu kimi dərinə enmiş gözlər qaldı.

Hanı qəzetlər, telefonlar, radiolarda Baxışın çəkilən adı, hörməti! Hanı səhər-axşam isti nəfəsi ilə «sağ ol» deyib evdən çıxmağı, şəst ilə «salam» deyib qapıdan girməyi, bükülü bazarlığını stola üstünə qoyub mübarək deməyi, uşağı qucaqlayıb min bir dil ilə oxşamağı, cibindən cürbəcür hədiyyələr çıxarmağı, rəngli şəkili kitablar göstərməyi? Hanı axşamlar sevgilisinin qolundan tutub bir məclisə, bir cəmiyyətə, toya, təvəllüdə, görüşə getməyi? Hanı evinin səadəti, şənliyi? Deyərsən, dəyirmanın suyu sozulub, işıq həmişəlik sönüb. Otaqlarda qu vursan, qulaq tutulur. Divarlardan sükut, soyuqluq sezilir...

Baxışın tanışlarından biri, ara-sıra mərhumun qapısını açan, erk ilə yeyən-içən gödək, gövdəli kişi başsağlığına gələndə, Ağcanı kənara çağırırdı. Gizli söz deyən kimi, səsinə alçaltdı:

- Ağca xanım, heç fikir-zad çəkmə. Allah rəhmət eləsin. Dünyanın işidir. Bir yandan bağlayan fələk, bir yandan açar. Özün bilməmiş olmazsan ki, mən yenə subayam. Səni özüm nikah eləyəcəyəm, uşaq da ki...

- Tfu sənin murdar sifətinə! Sən bu evdə nə qədər çörək yemisən, ay xain! Tfu alçaq üzünə sənin, tfu!..

Gödək kişi daş dəymiş köpək kimi zingildəyərək, yox oldu.

Ağcanı - bu balaca həyətdə tənəyə, təhqirə uğrayan cavan ananı qəhər tutdu. Ona elə gəlirdi ki, Baxışın matəmi onun bütün vücudu-

nu qurutmuş, gözündə bir damla da yaş qoymamışdır. Ancaq düşmən sözünün, acı tənənin yarası sanki indi onun kövrək qəlbini yenidən qanatmışdı. Gözlərindən yaş yox, qızıl qanlar axırdı. Yanaqlarından damla yox, ağır, isti qurğuşun dənələri tökülürdü.

Qonşular, qohumlar təkrar yığıldı, çox təsəllilər deyildi. Kimsə bilmədi ki, nə olmuşdur.

Trestdən gələnlər olmasa, Ağca bəlkə də kirməzdi. Üç nəfər abırlı-təmkinli kişi qapının rəzəsini tərptədi, salam verib içəri girəndə, Nadir qaçıb anasına xəbər elədi. Ağca dərhal gözünün yaşını silib evvana çıxdı. Gələnlər Baxışın dostları idilər. Biri yoldaş Cuvanlı, biri də usta Mixaylov idi. Üçüncüsünü Ağca tanıya bilmədi. Cuvanlı hal-əhval soruşandan sonra bənnanın şəklini əlinə alıb xeyli baxdı.

- Ağca xanım, - dedi, - fotoqraf gələcək, bu şəklın üzünü çıxardacaq, böyütmək istəyirik. Baxın, bəlkə, ayrı fəklı məsləhət bilirsiniz. Deyərsiniz çəkər, neçə nüsxə lazımdır.

Trestin köhnə ustası Mixaylov da əlindəki bağlamayı kənara qoyub əyləşdi. Ağcanın kefini, Nadirin dərşini soruşdu.

Qonaqlar çox oturmədılar, bir stəkan çay içdilər. Nəsə himləşdilər, həyət-bacanı gəzdilər, baxdılar. Mixaylov bayaqkı qəzet bağlamasını əlinə aldı, Ağcaya üz tutdu:

- Qızım, - dedi, - sən heç demə ki, Baxış yoxdu. Nə qədər biz varıq, Baxış da var. Onun kimi sədaqətli yoldaş, handa bir usta heç vaxt yaddan çıxmaz. Kəcən ay tələbələrə yataqxana tikirdik, binanı on beş gün tez verdik. Təhvilə nazir də gəlmişdi. Müzakirə oldu, bəyəndilər. Briqadaya ikiaylıq mükafat yazdılar. Rəisimiz elan ələyəndə, ustasından fəhləsinə qədər hamı bir ağızdan dedi:

- Bu mükafat Baxış Baxışovun ailəsinindir. O kişi canını tikintidə qoyub, indi budur, onun pulunu, neçə mindi, gətirmişəm, qol çəkib götürün!

Mixaylov danışa-danışa bir dəstə yüzlüyü güzgünün qabağına

qoydu, üstünü qəzet ilə örttdü. O, sözünü qurtarmamış cavan, ucaboy oğlan - trestin həmkarlar komitəsinin təzə sədri sözə başladı:

- Ağca bacı, rəhmətliyin işini əşidən gündən partkomda da, trestkomda da söhbət olub, Nadirə məktəbi qurtarana qədər təqaüd kəsilir, danışmışıq. Sizə də...

Bu yerdə trestkom sədrinin dili gəlmədi. Ağcanın cavanlığına görə təqaüdə düşməməsini demək istəyirdi ki, dili gəlmədi. «Nə lazım, bəlkə heç soruşmayacaq, soruşsa, deyərəm...»-deyə düşündü. Sonra tez əlavə etdi:

- İndi odur, iki nömrəli bağça uzaq olsa, o birinə keçirə bilərik. Mürəbbiyə yeri var. Məsləhətinizə baxın, ürəyiniz istəsə, ora keçə bilərsiniz, baxın.

Ağca razılığını bildirdi, Nadiri Cuvanlı yoldaşa tapşırıdı:

- Gözünüz üstündə olsun, bir sənət öyrənsin.

Cuvanlı ananı arxayın etdi ki, Nadiri trestə gətirəcək, həm işləməyinə, həm də oxumağına göz qoyacaq.

Ağca güman etməzdi ki, ən ağır dəqiqələrində qüvvətli, qüdrətli insan əlləri onun qollarından tutub qaldıracaq, dizinə taqət, qaralan gözlərinə işıq verəcək. Səhərdən axşama başları qarışıq olan, böyük planlar tökən, binalar tikən, Moskvada belə yüz idarə ilə bağlı olan, neçə yüz fəhlənin işinə əncam çəkən bir trestdə Baxış Baxışovun - sıradan çıxmış bir kişinin adını bu qədər əziz tutarlar.

Bayram olmazdı Baxışın evinə dəvətnamələr gəlməsin, albom olmazdı fəklı vurulmasın, qəzet olmazdı adı çəkilməsin, xeyir iş olmazdı Ağca başda olmasın, təzə il olmazdı Nadirin payı göndərilməsin, səyahət olmazdı uşağı aparmasınlar.

Trest qadınları Ağcasız bir qonaqlıq keçirməz, bir tamaşaya getməzdilər. Evlər təmir olunanda, işıq, su, qaz, sobalar yoxlananda, ilk dəfə Ağcanın evinə usta gələrdi. İstirahət evinə putyovka paylananda, Ağca siyahıdan düşməzdi...

Ağca bütün bunları yaxşı başa düşürdü, görürdü ki, Baxış yalnız ailəsində deyil, iş məqamında yoldaşlar içərisində də sədaqəti və ləyaqətilə məşhurdur. Görürdü ki, isti bir qayğı onu həmişə, hər tərəfdən əhatə edir, qol-qanadından tutaraq həyatın sürətli axımında aparır, dəstədən, mühihdən ayrılmağa qoymur. Bu həyatın özü də belə bir gedişə müsaid və münasibdir. Özünü bağçada işə, oğlunun məktəbdə dərsə aludəliklə vaxt keçirdiyini, gündən-günə qüvvətlənən sürətli gələcək meylini aşkar görürdü.

Bu evdə qərribə bir aləm vardı. Işıqlı pəncərənin qabağında zər haşiyəli çərçivədə qıvrımsaç, güləş, sağlam, sinəsi açıq bir bənnanın şəkli dayanmışdı. Yox, bu şəkil deyildi. Elə də şəkil olarmı? Güclü bir igid dayanmışdı. Sanki Baxış öz otağına göz qoyub hər şeyə baxır, sevgilisinin də, oğlunun da, duruşuna, oturuşuna, dinib-danışmağına diqqət yetirirdi. Deyəsən, bu saat stol üstündən hoppanıb boğazlı çəkmələrini geyəcək, döşəmədə gəzinəcək, Ağcanı da, Nadiri də danlayıb deyəcək ki, niyə geyinib konsertə getmirsiniz, mən buradayam, niyə darıxırsınız? İşinizdə olun!

Sanki bu igidin ayıq və iti baxışları gənc ailədə hər şeyi birləşdirirdi. İşləyən də, oxuyan da hər an başda əyləşənin nəzərində idi. Uzun illər eyni marağını, diqqətini saxlayan qıvrımsaç oğlan sanki evindəkilərdən də bunu tələb edirdi. Sanki sakit, səssiz, davamlı, mənalı, mehriban nəzərilə deyirdi: «Mən buradayam, niyə darıxırsınız? İşinizdə olun!»

Qıvrımsaç oğlanın nəzərlərindəki bu mənə uşağa da, böyüyə də eyni dərəcə aydın və mühüm idi. Onlar hər səhər öpüşüb ayrılanda, hər axşam öpüşüb görüşəndə, Baxışdan bu sözləri təkrar-təkrar eşidirdilər: «Mən buradayam! Siz işinizdə olun!»

Lakin bunlar təkrar deyildi. Hər gün başqa bir mənə, başqa riqqət, başqa bir hərarətlə səslənirdi. Bunlar ana-balanın öpüşlərindəki hərarət və tərəvət qədər təzə və şirin idi, həmin öpüşlər

qədər onları birləşdirirdi.

Birləşdirirdi deyirik. Qıvrımsaç oğlanın nəzərlərində birləşdirən qədər ayıran bir qüvvə də var idi. Ağca da, Nadir də hər dəfə yuxarı başa nəzər salanda, bu ayrılığı duymamış deyildilər. Ana oğlunu, oğul isə anasını düşünürdü.

Oğul öz anasını Baxışın sağlığındakı qədər şən və qayğısız, ana da balasını atalı vaxtıdakı qədər bəxtiyar görmək istəyirdi. Hər ikisinin ciddi-cəhdi bu idi...

Görərdin, anası uşağının kəsəmət pulunu yığıb ona maqnitafon almaq istəyir. Uşaq isə həmin puldan gizləncə götürüb anasının sumkasına qoyur, ona yeni palto pulu düzəldir. Xərcləməyə gələndə, bəzi ailələrdəki ixtilaf burada da olurdu. Ancaq burada məzmun ayrı idi: oğul anasını, ana da oğlunu vacib sayırdı.

- Atamın yoxluğunu dost-düşmən bilməsin, yaxşı geyin, ana!

- Tay-tuşdan geri qalma, bilməsinlər ki, qabaqda atan yoxdur! Hələ ki, mən varam, oğul!

Nadir «Şərəf lövhəsi»nin yanından keçəndə, atasının şəklini orada görmədi. Ağır bir kədər ilə bunu anasına dedi. Ağca. Mixaylova bildirdi. Mixaylov dedi:

- Sabah axşam Nadiri də götürün, trestə gəlin! Dəvətnamə göndərəcəklər! Hələ-həlbət!

Ağca, kişinin şəklini klubda adlı-sanlı işçilər cərgəsində görəndə, razılığını bildirdi.

Cuvarlı dedi:

- Ağca xanım, Baxışın şəkildən nigaran olma. Mən gözləyirəm ki, bu gün-sabah Nadirin özünü məşhurlaşdıraq. Nadir FZU-ya gedir. İndi cavanlar oradan boy atırlar!

Bayram axşamı, raykomdan da gələnlər var idi.

Klub ağzınacan dolu idi. Cuvarlı məruzə eləyirdi. Trestin keçmişindən, gələcək planlarından, qabaqcıl ustalardan deyirdi...

Ağca 5-ci sırada, oğlunun yanında oturmuşdu, daha doğrusu, Nadir onun yanına gəlmişdi.

- Ana, mən həmişə sənnən oturacağam!

Bu sevincli axşamda, bütün işçilərin tökülüb gəldiyi məclisdə ana-balanın yanaşı oturub şirin söhbət eləməyi də mənalı idi. Bugünkü işlər barəsindəki məruzədə Baxışın adı çəkilməyəcəyini bir növ hiss etdirməmək üçün Nadir anasını məşğul etmək, danışdırmaq istəyirdi. Ağca isə onun qolunu tutub deyirdi:

- Qulaq as! Dayan!

Görünür, bu incə mətləb məruzəçinin, Cüvarlı yoldaşın da nəzərində idi. Söhbəti hərlədi, fırladı, o yerə gətirdi:

- Biz gərək trestimizin, otuz ildən bəri inşaat ilə məşğul olan, şəhər tikən nəhəng idarəmizin tarixini yazaq. Qorki özü deyib, belə tarix vacibdir, yoldaşlar! İncilabımızın hər bayramını eləyəndə, baxıb görürsən ki, belə tarix çox vacibdir. Bunsuz bizi yaxşı tanıyan olmaz. Odur, gündə bizə xarici qonaqlar gəlir. Hələ daxili demirəm. Hər gələndə də dəftərini açıb səliqə ilə yazmaq istəyir: haçandan, kimdən, nədən, nə cürə!.. Yaxşı, necə ola bilər ki, mən bu şəhərin inşaat tarixindən deyəm. Baxış Baxışov kimi şərəfli bir ustanın işini unudam, üsulunu deməyəm, şəklini göstərməyəm...

Bu yerdə bütün zaldakılar əl çaldılar. Çoxları da dönüb beşinci sıraya, yanaşı əyləşən ana-balaya baxdılar. Baxdılar, daha da bərkədən əl çaldılar. Çoxunun sevincdən gözü yaşardı. Adamlar yalnız Baxışın əziz xatirəsinə yox, həm də gül kimi balalar bəsləyən ananın vətəndaş ləyaqətinə əl çalırdılar.

Ağca həyəcədən qızarmış, başını aşağı salmışdı, oğlunun əlini sıxırdı. Nadir də ətrafına baxıb başını tərpədir, razılıq işarəsi verirdi.

Cüvarlı danışdıqca, bu səliqəli şəhərin bütün çətin tarixi, xoş mənzərəsi, sabahkı dövrünü Ağcanın nəzərindən keçirdi.

Cüvarlı yoldaşın sözü sözdür. Görərsən, iki gün çəkməyəcək ki,

əli qələmlilər gələcək, binalara baxacaq, dəftərləri açacaq, adamları dindirəcək, şərəf lövhələrini yoxlayacaq, tarix yazacaqlar. Bu sıralanmış uca ağ evlərin çoxunda Baxışov Baxışın adını görəcək. yazacaqlar. Lap təzə binalara baxanda da Baxış yad edəcəklər:

- Bu da Baxışovun işidir. Ancaq ata Baxışov ayrı, oğul ayrı.
- Hansı yaxşı tikib?
- Atanın ata yeri var, oğulun oğul!
- İki də bir əsrin oğlu, bir nəsil deyilmi?
- Bəli, tikənlər, quranlar nəslil!
- Bizim nəsil!

ÜRƏKDƏ YAZI

Bizim analar qızlarına ad verəndə gülləri, çiçəkləri unutmurlar: bənövşə, qərənfil, yasəmən, lalə, nərgiz, sünbül, süsən və habelə.

Bu adları eşidəndə sevinirsən. Sahibini görməsən, tanımasan da, sevinirsən, bağ-bağata, gülzara, lələzara düşmüş kimi, bahar havası duyursan.

Ancaq bu səadət mənə qismət olmadı. Süsənin adını görəndə, sevinmək əvəzinə, həyəcan keçirdim və çox məyus oldum.

Deyəcəksiniz, adı görməzlər, eşidərlər. Mən Süsən adını ilk dəfə, doğrudan da, eşitmişəm və bunun yüngülcə bir tarixçəsi var ki, başağrısı olmasın. sizə danışmaq istəyirəm.

Böyük Vətən müharibəsi təzəcə qurtarmışdı. Bütün xalq səfərbər bir əsgər kimi ağır günlərin dərin yaralarını sağaltmağa çalışırdı. Vuruşma cəbhəsi bağlanmış, əmək cəbhəsi açılmışdı. Mən də hərbi libası soyunandan, istehkamçı yoldaşlarımla vidalaşandan sonra Şimali Qafqaza, böyük bir körpünün bərpasına göndərilmişdim. Burada iş nə qədər çox, ağır, qüvvə nə qədər az olsa da, fərəhli idi; çünki göydən bomba tökülmürdü, düşmən təhlükəsi getmişdi. Hərbi şərait yox idi. Ailələrimizi də gətirmişdik. Məktəb, klub, teatr, stadion, hər şey qaydasına düşmüşdü.

Hər səhər tezdən, işdən qabaq, zənbili əlimə alıb bazara qaçır, bu yerlərin bol və ucuz meyvələrindən alıb gətirirdim.

Həmin bu bahar günlərində bizim təzəcə düzəldib sahmana saldıığımız bu balaca otağımızda yeni bir «qonaq» gözlənirdi. Bu intizarlı sevinci deməklə başa gəlməz: dörd il sərəsər bir-birindən ayrı düşən, günü dava meydanlarında keçən, ilk balasını itirən gənc ata-ananın, yenidən ağ günə çıxan bir ailənin belə «qonaq» göz-ləməsi nə fərəhli bir aləmdir! Bunu deməsəm də, sizə aydındır.

Xəyalımda qoymuşdum ki, həmin bu təzə gələn «qonağı» ləzzətli bir hədiyyə ilə qarşılayaq. Belə hədiyyə nə ola bilərdi?

Uşaq çarpayısı, kolyaska, körpə paltar, gəlincik...

O zaman indiki kimi bolluq deyildi. Sənaye malı, xüsusən məişətə dair çox az şey istehsal olunur, olan da böyük şəhər mağazalarında yaz qarı kimi görünür, dərhal əriyirdi, buralara gəlib çıxmırdı.

Yoldaşımı min bir intizar, ehtiyatla xəstəxanaya qoyub gəlmişdim. Ərzaq tədarükündə idim. Bir qadının əlində balaca bir stəkanaltı gördüm. «Qonağa hədiyyə!» Nə isə, deyəsən, uşağın anası xəstəxanadan, sıralanmış çarpayılardan arxasından əl edir, tapşıırırdı: «A! Uşağa hədiyyəni unutma!..»

Qulağımda bu səs, addımlarımı yeyinlədib, qadını dindirdim. Yaşlı, nimdaş geyimli abırlı bir qadın idi. İsti şal örtmüşdü. Əvvəl ermənicə danışdı. Bilmədiyimi görüb, rusca dedi. Sanki mənim marağımı duymuşdu. «Daha evdə uşaq yoxdur, başqa ehtiyacım üçün satıram»,-deyirdi. Yüz iyirmi manat istəyirdi. Bu, gümüş, bir az da minalı, ürək şəklində düzəldilmiş göyçək bir stəkanaltı idi. Yüz manat təklif etdim. Qadın bənd olmadı: «Balanızın sağlığına qismət!» - deyər verdi.

İnsan təzə aldığı şeyə, nədənsə, çox diqqət yetirmək istəyir. Təcrübəli adamlar pul verməzdən əvvəl, təcrübəsizlər isə alandan sonra baxırlar. Mən axşam işdən sonra pəncərə qabağından stəkanaltını götürüb oyan-buyanına diqqətlə baxırdım. Buna münasib balaca bir stəkan axtarırdım. Usta bunu çox məharətlə yonub düzəltmişdi. Qulpu olmasa, doğrudan da, bir ürək şəkli idi. Aşağıdan yuxarı şaquli cızılan, həm də dairələnən naxışları var idi. Cızıqlar elə incə, səliqəli, hamar idi ki, bunun insan əli ilə edildiyini yox, nəsə maşından, qalıbdan çıxma bir şey olduğunu güman edirdik.

Qabın altına, nəlbəkiyə qoyulan yerinə baxanda, gözümə təzə bir şey dəydi. Sən demə, burada yazı varmış, bu yazı elə nazik, elə

xırda, xəlvəti bir yerdə idi ki, bunu hələm-hələm göz görə bilməzdi. Yazı zərif və aydın idi: «Atasından Süsənə, 1930». Bir də oxudum. 15 il əvvəl Süsən adlı bir qıza hədiyyə verilən bu qab indi mənim gözümdə ayrı cür görünməyə, bütün niyyət və sevinclərimi alt-üst eləməyə başladı: «Ey dili-qafil, bu, bir yetim, kimsəsizin malı imiş! Necə olub görəsən?» Süsən!

Görəsən, bu kimdir, kimin uşağıdır, başına nələr gəlib? Qanlı vuruşmalar görün, əldən-ələ düşən, təxribata uğrayan bu şəhərlərin dəhşətli günlərindən sonra bu yazıq körpə salamatdırmı?

Salamat olsaydı, onun bu əziz əyləncəsi əllərdə, satışda nə gəzirdi?.. «Atasından Süsənə, 1930».

Bu yazı müharibədən on il qabağın, yəqin ki, qızın xoşbəxt günlərinin yadigarı idi. Kim bilir, bəlkə, satan qadın uşağın anasıdır, ağır vəziyyətdə, ehtiyacdadır? Bəlkə də uşaq yaşamır, bəlkə valideyn, bəlkə... bəlkə...

Süsən və onunla əlaqədar düşüncələr məni o qədər məşğul etdi ki, stəkanaltını sirli bir şey kimi əlimdən yerə qoymur, müttəsil baxır, baxdıqca daha çox təsirlənir, fikrə gedirdim. Düşünürdüm ki: «Aya, bir ailənin, bir uşağın bədbəxtliyi üzündən satışa gedən və bizim evimizə gəlib çıxan hədiyyə mənim övladımın, dünyaya yenidən göz açan balamın sevinc əyləncəsi ola bilər, ya yox?»

Bu, bir sual deyildi. Bu, dəhşətli bir xitab idi! «Necə oldu ki, mən baxmamış, yoxlamamış belə bir şeyi əlimə aldım? Uşaq gözü dalınca qalan bir yadigarı mən uşağıma hədiyyə gətirmişəm? Dəhşət! Bəlkə də, Süsənin atası müharibədə, bizim gəzib səfa sürdüyümüz bu yerləri düşməndən qoruyanda həlak olmuş bir qəhrəmandır? Mən isə onun yetim balasını himayə etmək, şəhid qızına atalıq etmək əvəzinə... kəmfürsətlik edirəm. Bu da bir qərar kimi şey deyilmi?»

Ötüb keçən payıqlı adamlar, şəhid qanı ilə islanmış torpaqlar, taskülahlı qəbirlər, yaralı binalar, qanadı qırılmış ağaclar, növrəği

pozulmuş bağlar, bağçalar, barıt qoxusundan yenidən təmizlənən üfüqlər, tərənəyə gələn quşlar-hamısı, hamısı sanki mənə nifrət yağdırırdı.

Bu müdhiş duyğular, sanki mənim müharibə illərində keçirdiyim mənəvi iztirabların qəlbimdə bərkியən, ağırlaşan təəcəssümü idi. Üzə çıxmağa çoxdan yol axtarırdı. Gümüş qabın altında incə bir qəlbə həkk olunmuş yazı bu yolu açmışdı. Şah damardan qan fışqıran kimi, bu yanıqlı duyğular axıb gəlməkdə, məni böyük bir peşmançılıq gölündə boğmaqda idi. «Süsən, ay Süsən! Nisgilli bala. sən indi haradasan?..» Haqqında heç bir şey bilmədiyim, tanımadığım bu xəyali məxluq ilə qiyabi olaraq ünsiyyət bağlamağa. dinməyə, dindirməyə başlamışdım; nəfəsini, səsinə duyub eşitməkdə, mənə dik və iti baxan gözlərini görməkdə idim.

İndi o böyümüş, 16-17 yaşlarında gənc bir məktəblidir. Bəlkə də, hansı tikintidə, zavodda, dəmiryolunda, tarlada çalışır...

Onun zəif dodaqları tərənir, həzin və rıqqətli səslə dediyi sözlər qulağıma gəlirdi: «Əsgər balasına beləmi hörmət!..», «Yetimlərlə bu rəftar!..», «Nifrət!..»

Bu səslər məni dəhşətə gətirirdi. İndi bu, kimsəsiz bir uşaq səsi deyil, milyonlarla vətəndaşın şəraf, vicdan səsi kimi məni titrədir, cavab istəyirdi. Mən özümü insanlar, insanlıq qarşısında, böyük bir ölkə vətəndaşlarının mühakiməsində müqəssir kürsüsündə görürdüm. Tanıdığım, tanımadığım bütün insanlar: döyüşçülər, atalar, analar, qocalar, uşaqlar mənə suallı nifrətlə baxır, sanki deyirdilər: «Buna, bu alçağa bir baxın!..»

Milyonlarla qəzəbli nəzərlərə hədəf olmuşdum. «Yox, mən bu hədiyyəni saxlaya bilmərəm! Süsəni tapmalıyam! Harada olsa, tapmalıyam!»

Gözləyə bilməzdim. Axşam vaxtı qabı götürüb, düz həmin yerə, şallı qadına rast gəldiyim yerə, bazar ayağına getdim. İzdihamlı

meydanda süpürgəçidən və yük maşınlarından başqa kimsəni görmədim. Evə qayıtdım. Xəstəxanaya zəng vurub xəbər soruşdum.

Təcili çağırıldı.

Gözlənilən «qonaq» gəlib çıxmışdı. Gül kimi bir qızım olmuşdu. Xəstəxanada içəriyə adam buraxmırdılar. Mən yoldaşımı təbrik edəndən sonra bilmirəm hansı bir əmrin, hansı hissənin təsiriylə belə bir sual yazdım: «Süsən necədir?» Cavab gəldi ki: «Süsənin kefi sazdır!»

Səhərişi gün tezdən xəstəyə ərzaq verib, yola düzəldim. Bazarı bir-birinə vurdum. Şallı qadını tapa bilmədim. Stəkanaltı əlimdə idi. Gümanım gəldiyi qadınlara göstərib deyirdim: «Tapmışam, bəlkə sahibini tanıyasınız?»

Əlbəttə ki, buna sahib çıxan çox ola bilərdi. Ancaq şallı qadın haqqında söhbət salanda, ötüb gedirdilər.

- Kimdir buralarda ev şeylərini satan?

- Necə yəni?

- Nəvəsinin əyləncələrini satan qadın?

- Tanımıram.

Əlim hər yerdən üzüldü. Şallı qadını görəcəyimə ümidim yox oldu. Mat-məəttəl qalmışdım. Məyus-məyus küçələri dolaşırdım. Haraya, nə üçün getdiyimi özüm də bilmirdim. Bir yandan yenincə tapdığım Süsənin sevinci məni çağırırdı, o biri yandan itirdiyim qızın intizarı məni üzürdü.

Qulağıma bir səs gəldi. Deyəsən, pıçıldadılar.

Üzünəşığı, asfalt xiyaban ilə, dəmir körpüdən o yandakı şəhər mağazalarına doğru yönəldim. Addımlarımı yeyinlətdim. Elə gedirdim, yerə dəysəydim, yəqin ki, parça-parça olardım. Görənlər dayanıb, arxamca baxıb deyirdilər:

- Bu yazığa nəyə olub...

- Mətləbsiz deyil.

- Əqlini azıb.

- Haradasa itkisi var.

- Bilmək olmaz!

Qan-tər içində idim. Zərgər bazarına çatanda çıraqlar yanır, mağazalar bağlanırdı. Tez özümü qapıdan içəri salıb, gümüş qabı göstərdim:

- Belə bir şey sifariş verə bilərəmmi?

- Qabaqdakı mağazaya buyurun! Ustaya göstərin!

Usta çeşməyini taxıb, gümüş qaba diqqətlə baxıb dedi:

- Siz lap bundan istəyirsiniz?

- Bundan.

- Mümkündür.

- Bəlkə, bu sizin işinizdir?

- Çoxdankıdır.

- Necə çoxdan?

Usta qabın altına baxıb, mənə verdi:

- On beş il!

- Bəlkə bu ad sahibini tanıyasınız?

- Sifariş çox olur, yadda qalmaz.

- Bunun sahibi Süsən mənə çox lazımdır.

- Nə çoxdur Süsən!..

- Siz bunu vitrinə qoyun, tapıldığını elan edin. Bəlkə sahibi gəldi.

Zərgər gülümsəyib razılaşdı:

- Nə eybi var.

Bir gün, iki gün, üç gün...

İndi daha «qonaq» evimizdə idi. Zərgər yanına xəlvəti gəlib-gedir, yoldaşıma bildirmirdim. Zərgər də çeşmək altından hər dəfə başını yırğalayır, vitrində dayanan gümüşü qaba işarə edirdi:

- Bir şey yoxdur.

Sakkizinci gün usta məni görəndə kimi gülümsədi:

- Gələn var!

Sevincimin həddi-hesabı yox idi:

- Nə danışırsınız?

Zərgər sakit, səbirli adam idi. Az dinib-danışdı. Görünür, mənim vəziyyətimə biganə deyildi. Güldü, dodaqları qaçanda, topa, çal, yaraşlıqlı bığları aralananda, qoşa, iri qızıl dişləri göründü, sifəti daha xoş bir görkəm aldı:

- Süsən gəlib!

- Zarafat eləyirsiniz?

- Həqiqətən gəlib!

Süsən uşaq nə gəzir, yar-yaraşlıqlı bir həkimdir. Bunu biləndə ürəyim qəfəsdən qurtulan quş kimi qanadlandı. Süsənin səadəti mənim səadətim idi. Keçən il tibb texnikumunu qurtarıb, mədən sularında, xəstəxanada işləyir. Şallı qadın onun nənəsidir. Köçüb nəvəsinin yanına gedir. Ev-eşiyini, xırda şeylərini satıb, yola hazırlanır.

Bazar günü qız özü komsomol uçotundan çıxmaq üçün buraya gəlməli idi. Zərgər bizi görüşdürməyi boynuna götürdü.

Səhər tezdən zərgərin yaraşlıqlı həyatında, tənəklə örtülü çardağın altında mən Süsənlə görüşdüm.. Doğrudan da, təsvir etdiyim kimi iti baxışlı, cəld bir qız idi. Nənəsi əhvalatı ona danışmışdı. Çay süfrəsində stəkanaltını qıza verdim. Üzr istədim.

Süsən gümüş qaba baxdı, çəkdiyim intizara güldü. Ustadan xahiş etdi ki, buradakı yazıya bir əlavə etsin. Usta otağındakı balaca çarxı işə salıb, xırıltı ilə yazdı. Gümüş qabın altında həmin incə xəttin dalısını belə yazdı: «Süsəndən Süsənə, 1945». Süsən dünya görmüş təcrübəli adamlara məxsus bir dil ilə məni təbrik etdi:

- Qoy, - dedi, - məndən balaca Süsənə yadigar olsun.

İki saata qədər oturmaq. Dost olduq, bir-birimizə taleyimizi danışdıq, ünvan verdik, əhd elədik. Qatarın vaxtı çatmışdı, şallı

qadın maşını ilə bizim dalımızca gəlmişdi. Vağzala getməli olduq. Süsəngili elektrik qatarına oturdana qədər qayıtmadıq. Vaqon yola düşəndə, qız və nənəsi pəncərədən baxır, vidalaşırdılar. Mən də yenicə yazılmış gümüş qab ilə işarə edir, ürəyimdə bu sözləri deyirdim: «Atasından Süsənə, Süsəndən də Süsənə».

Düşünürdüm ki, səmimi yazılar ürəkdə necə artdı, necə böyüdü. nəticədə nəsilən-nəslə keçdi!

QOCALARIN UŞAQ SÖHBƏTİ

Vahid müəllimin yaşıl tərədə işıqlı, səfalı bir evi var. Günəş səhərdən batanaçan otaqların içindədir. Aşaqlar da ki, büllur çilçıraq otaq nədi, eyvana, həyatə, hətta küçəyə də işıq verir.

Bu gün həmin xanımana yeni bir işıq əlavə olunmuşdur. Əlbəttə ki, bu, nə pəncərədən, bağ-bağçadan, nə çilçıraqdan, nə də nümayişlər, rəsm-keçidlər, atəşfəşanlıqdan düşən işıqdır. Bu, sadəcə, ailə səadətindən doğan bir işıqdır. Bu, səhər ertə doğum evindən telefonla alınan sevincli bir xəbərin işığıdır.

Düşünmək olar ki, Vahid müəllim əsrinin mürəkkəb, kəşməkəşli həyatını yaşamış, qalxıb-enmiş, düşüb-çıxmış, sevinclər, məhrumiyətlər, zülmətlər, işıqlar görmüş, oğul böyütmüş, gəlin gətirmiş, saça-saqal ağartmış, dağdan ağır bir kişi bu vaxtında belə xəbərlərdən, gərək ki, həyəcanlanmasın.

Zahirən belədir.

Əslində həmişə, hər yerdə həyatın özünün ölçüyə, tərəziyə girməyən, asan görünməyən qığılcım və atəşləri var. Bunlara balaca «xəzri» nəfəsi dəydimi, külü dağıdır, işıqlar, alovlar üzə çıxır...

Telefon dəstəyini əlindən qoyan kimi kişiye quş yüngüllüyü gəldi. Vacib bir şey axtaran kimi, tez-tez sağa-sola fırlanıb, özü-özünə deyirdi:

- Ay qırışmal!..

Tezdən durmaq Vahid müəllimin adəti idi. Qalxan kimi kabinetinə keçər, çəməyi gözünə taxar, mütaliyəyə məşğul olar, kitabın birini qoyub, o birini götürərdi.

Bugünkü xəbərdən sonra kişinin oturmağa qərarı gəlmədi. Əllərini ovuşdura-ovuşdura otaqdan-otağa keçdi, sevincini bölüşməyə müsahib axtardı. Oğlu çoxdan işə getmişdi, arvadı gəlinin yanında

idi. Zəng vurub qudasını - Zahid kişini təbrik eləmək istədi. Zahid onu qabaqladı:

- Mən geyinmişəm, sizə də zəng vuracaq idim. Dura bilmirəm, deyirəm, gedim Zəmanətin yanına.

- Səni kimdi oraya buraxan?

- Buraxmasalar da, qapıda dayanacağam.

- Bir basabas olur ki...

- Necə olsa, sestralardan kağız-mağız göndərələrəm.

- Bəlkə, biz gözləyək, axşamüstü ..

- Yox, mən axşama qala bilmərəm.

- Onda çıxma, gözlə maşını, elə gəlir səni götürürəm.

Vahid müəllim tələsik geyinib Zahidin dalınca getdi. Xəyalında qoydu ki, işdi, şayəd içəri buraxmasalar, xəstəxananın qapısında dayansın, kişini tək qoymasın.

Vahid müəllim yaxşı başa düşürdü ki, qız atasının qəlbi köyrəkdir. Arvadı çoxdan vəfat edib. Zəmanətin çox zəhməti ancaq atanın boynuna düşüb. Yeganə qızın belə bir gündə başı üstündə ana görməmək nisgili Vahid müəllimin qəlbini elə köyrəltdi ki, gözləri yaşardı, Zahidin yanına gec getdiyini, qızı yoluxmaqda kahıllığı özünə bir qəbahət saydı.

Ağ hasarlı, geniş darvazalı, qələmə ağacları göyün bir qatına boylanan yaraşlıq xəstəxananın qapısında adam əlindən tərpsəmək olmurdu. İntizarla xəstəsinin qolundan tutub gətirənlər, sevinclə təzə bələyi bağına basıb «Volqa» maşınına oturanlar, bir-birinə təbrik deyib xeyir-dua verənlərin səsi bir-birinə qarışmışdı. Bu binada hər gün neçə-neçə qız və oğlan dünyaya gəlir, həmişəlik ad alıb gedir. bəlkə də, ancaq iyirmi ildən, evlənəndən sonra buraya baş çəkirlər...

Bəli, həmin bu yaz günlərinin birində mərkəzi doğum evindən gələn «ışıq» hər iki xanımın - Vahidin və Zahidin müstəsna sevinci oldu.

Biri uşağın göz-qaşından, biri baxışından, gülüşündən, qıçığından deyib. danışmaqdan doymurdu: «Ayrı cür baladır».

Bu gündən sonra pensiyaçı qocaların idarəyə, yığıncığa, sahələ, qonşuya, bağçaya güzari həmişə İşıqıldən düşərdi. Heç bilinmədi ki, uşağa bu adı kim verdi. Mamaça gah haray salıb qışqıran, gah da sanki yeni qədəm qoyduğu dünyaya muncuq gözlərilə baxan uşağın pambıq kimi yumşaq körpə üzündən öpüb, bircə dəfə demişdi:

- Nə işıqlı gözlərin var, ay bacı!

Uşağın adı İşıq qaldı ki, qaldı! Bu ad hər iki, daha doğrusu, hər üç evdə o qədər şöhrət tapdı ki, böyüklərin adı yalan oldu.

- Sabah mən İşıqgillə gedəcəyəm, abı köynəyimə bir balaca ütü çək!

- İşıq üçün üç-dörd metr pamazı almışam, görüm, anası bəyəncəkmi?

- İşığın oyuncaqlarını əl arabasına yığ.

Hətta İşığın dərs kitabları haqqında söhbət başlandı. Vahid müəllim də, Zahid kişi də temalarını tamam dəyişmişdi: yeri oldu-olmadı, tanış-yad, böyük-kiçik yanında İşıqdan elə söhbət edirdilər ki, eşidənlər belə bir şöhrətli adam ilə tanış olmağa həvəsiyirdi.

- Qırışmal üzümə baxıb gülür. Apardığım hədiyyələrə təşəkkür eləmədən qapını göstərir: «Gedək!» Deyirəm, hara çəkirsən məni? Şəhər bağını göstərir ki, du, du, yəni «maşın gətir». Anası da görməmiş kimi mənə etibar-zad eləmir, əlindən yerə qoymur. Ay soyuq dəyər, vay xəstələnər, filan, beşməkan... Qərək, işə düşmüşük. Gecəmiş. gündüzümüz İşıqnan keçir.

- Həmişə işıqlıqda olasınız!

- Yəqin ki, sabah-biri gün pərvazlanıb məktəblərə, idarələrə, şəhərlərə gedəndə, bir dəli-dolunun sevdasına düşəndə nə Vahidi, nə Zahidi axtaracaq. Qardaş, dünyanın işi belədir!

- Yox, elə demə, axtarar, ağzı nədi axtarmasın, bizimkilər əsildir,

bədəsil deyil!

Zahid müəllim nəvəsi haqqında nikbin idi. Öz qızını mehriban görmüşdü, bəlkə də ona görə arxayın idi ki, İşıq da böyüyəndə hər məsləhətini babasından alacaq!

Yayda, qızmar Bakı günəşinin istisindən daldalanmalı yerlərin biri, bəlkə də bir neçəsi Pirsağı bağlarında uca, sıx yarpaqlı qocaman tut, ya qarağacın altı olur. Bu kölgəliklərin ayrı məlahəti var. İllah da dənizə yaxın dikedir yamacların birində təmiz quma dirsəklənir, göydən qopub düşən gündən par-par parıldayan nəhəng zümrüd parçasına - mavi Xəzərə doyuncə baxır, bütün yorğunluqlarını unudursan.

Gəlin ana Zəmanət xanım da güllü sarafan əynində cəld iş görür, həm atasına, həm qayınatasına armudu stəkan. çəhrayı nəlbəkilərdə məxməri çay gətirir.

Adətən, belə yerdə məktəbdən, idarədən, qəzətdən, məhsuldan. səyahətdən, ya xərəkdən söhbət gedərdi. İndi işlər dəyişib. Vahid müəllim ilə Zahid kişinin qabaq-qabağa oturduğu yerdə bircə mövzu var, o da İşıq! «Bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var!» Deyəsən, atalar bunu İşıq üçün deyiblər. İşığın indisi, yaraşığı, tərbiyəsi, söhbəti barədə, necə deyərler, «kitab bağlanıb», babalar onun gələcəyi ilə, təhsili, ixtisası, hünərilə məşğuldurlar.

Vahid müəllim bu fikirdədir ki, qız uşağı, özü də Vəkil kimi. Zəmanət kimi müasir gənclərin övladı gərək musiqi məktəbində oxusun, çünki bu saat musiqi hər dildə, hər yerdə inkişafdadır. Bir azərbaycanlı qızın bu sənətdə səriştə alması. Üzeyir kimi ustadın irsi-ni öyrənilib-öyrətməsi özü böyük xidmətdir. valideyn üçün fəxrdir.

Zahid kişi başını bulayırdı:

- Xeyr, - deyirdi, - mən Zəmanəti bu sənətə qoymuşam. kifa-yətdir. İşığı həkim eləyəcəyəm, həkim! Can həkimi! Xalqın buna ehtiyacı çox olur. Musiqi əgər qulağa lazımsa, həkim vücudun hər bir üzvünə gərəkdir! Özü də bir tək qız nəvəmdir. hara desəm, gərək

sözümü yerə salmaya!

- İşiq ərsəyə gələndə, hər kəs özünə həkim olacaq.
- Camaat olanda, İşiq niyə olmasın!
- İşiq sənətkar balasıdır, musiqişünas olar.
- Həkimliyin musiqiyə maneçiliyi nədir? Onu da götürər, bunu da!
- İki yana baxan, çaş olar!
- Üzeyir bəy özü həm dramaturq idi, həm bəstəkar, həm də gözəl müəllim!
- Hər oxuyan Molla Pənah olmaz!
- Hər oxuyan olmaz, amma qara Zahidin nəvəsi olar, hökmən olar!

Zahid kişi sözünü elə ürəkdən deyirdi ki, Vahid müəllim cavab verməkdən çəkinirdi.

Ailə ixtilafları, bəlkə də, qocaları o qədər düşündürüb məşğul etməzdi, İşığın özü ayaq alıb yeriyəndə bu mübahisələrdə şəxsən iştirak etməsə idi.

İşığın Vahid müəllimi, Zahid kişini birləşdirən qüvvəsini deyəndə, ayırmaq cəhdi yadımızdan çıxmasın. Onu deməmişdik ki, indi hər iki babanın cidd-cəhdi təzəcə ayaq tutub yeriyən uşağı öz evinə aparmaq, özünə alışdırmaq idi. Vahid müəllim oyuncaq alanda, Zahid kişi çəkili pəpüş alırdı. Zahid kişi səmtur gətirəndə, Vahid müəllim əl qarmonu alırdı. Vahid müəllim uşağı sahələ aparanda, Zahid kişi təkəri üstə özünü yetirirdi. Biri uşağın sağına, biri soluna keçir, hər ikisi belini əyib, körpənin əlindən tutur, addımlarını yavaşlırdı:

- Yavaş yeridək, yxıılar.
- Qoy qıçları açılsın, zirək olsun.
- Jaketini geyindir, soyuq dəyər.
- Qoy öyrəşsin, canı bərk olsun!

Zahid kişi, bəlkə, özü də ehtiyat edir, uşağın soyuqlamasından qorxurdu. Ancaq «rəqibi» Vahid müəllim bunu deyəndə, qəsdən

razılaşmaq istəməirdi: «Qoy canı bərk olsun!» Ürəyindən olmayan bu sözü elə-belə, boğazdan yuxarı dediyinə peşman olur, tez uşağın jaketini əyninə keçirirdi:

- Gedək, anan gözləyir...

Qocalar arasında gizli də olsa, doğan və ağaran rəqabət itxلافının həlli də İşığın özünə qismət oldu. Bu da, demək olar ki, bir təsadüf ucundan oldu.

Həmişə babalarının əlindən tutub gəzən, gah Zahid kişi ilə, gah Vahid müəllim ilə gün keçirən körpə uşağın bütün istəklərinə dərhal əməl olunurdu. Oyuncaq, paltar, əyləncə, meyvə, şirni olmazdı ki, İşığa alınmasın, di gəl ki, uşaq rahat olmur, kifayətlənmirdi. Deyəsən, nəşə axtarırdı, tapa bilmirdi. Bir gün Vahid müəllim Pirşağıda neftçilərin uşaq bağçasının yanından keçəndə İşıq dayanmışdı. Uşaqların səs-səsə verib oynaması onun xoşuna gəlmişdi:

- Baba, uşaqlar!

- Oynayırlar, qızım.

- Məni də qoy da!

- Gün olar sən də gələrsən.

- İndi!

Vahid müəllim uşağın xatirinə dəymədi, özü səki kənarında əylənib, İşığı bağçaya buraxdı:

- Get bir az oyna, gözləyirəm burada, yeri! Mahnı oxuyurlar, sən də oxu!..

Bağça uşaqları halay qurub hansı mahnınısa oxuyurdular. İşıq da onlara qoşulub səsləndi. Mahnını bilməsə də, gah sağına, gah soluna baxır, utana-utana ağzını yumub-açırdı.

Vahid müəllim onu güc ilə uşaqlardan ayırırdı:

- Axşamdır, anan nigaran qalar, sonra səni gəzməyə buraxmaz, gedək!

İşıq səhər yerindən qalxan kimi deyirdi:

- Bağçaya!

- Qız, bağça nədi, baban səni sahələ aparacaq!

- Bağçaya!

- Balıq tutmağa gedəcəyik!

- Bağçaya!

Əlac olmadı. Baba uşağı o günkü yerə aparası oldu. İşıq bağçaya gələndə çoxdanın tanışı, yoldaşları kimi, hoppanıb-oynayan uşaqlara qarışdı. Kimsə ona bir lopatka, bir də göy vedrə verib qum daşıdırdı. İşıq kimsədən geri qalmadı.

O gündən sonra İşığı Zahid kişigilə. Vahid müəllimin bağına aparmaq çətin oldu. İşığın fikri-zikri bağçada idi: Sevdanın kuklası. Nadirin maşını, Vaqifin göy lopatkası. Almazın sputniki... Bağça uşağın gözündə bütün əyləncə və oyuncaqların, bütün şənlik və sevinclərin məkanı idi.

Vahid müəllim ilə Zahid kişinin mübahisəsi də burada kəsildi. Onlar yəqin etdilər ki, İşıq musiqiyəmi, həkimliyə, mühəndisliyə, aqronomluğamı - hara gedir-getsin, nə ata-babasının. nə də anasının xahişi ilə gedəcək, öz qəlbinin sədasına qulaq asacaq. Qəlbi. həvəsi haraya çağırırsa, oraya gedəcək. Qəlbi də, yəqin ki, əsrinin sədasını çağıracaq, zamanın ən uca, ən məşhur mahnılarını oxuyacaq. Babalarının əziz nəvələrinə ən vacib əmri və arzusu xoşbəxtlik və sağlamlıqdan başqa bir şey olmasın gərək. Qocaların hər ikisi bu mətləbi ürəyində təkrar edirdi:

- Dəyirman bildiyini eləyər, çaq-çaq baş ağrırdar.

- Bir ildi biz deyişirik!

- Mübahisə nahaqdır!

- Nahaqdan da nahaqdır!

- Haqq yerini tutacaq!

- Necə ki, tutdu.

- Xoşbəxt olsun!

- Xoşbəxt olsunlar!

XARİCİ NAXOŞLUQ

Xarici naxoşluq deyəndə, zahirdə, üzdə olan naxoşluğu demi-rəm. Bu sözü mən coğrafi mənada işlədirəm, sərhəd xaricindəki naxoşluqlardan söhbət gedir...

Mən deyərdim, bizim şəhərdə həkimlik sənətindən çox növbətçiliyi olan sənət yoxdur. Özüm həkiməm. günəşırı, bəlkə də, daha çox növbətçi oluram. Xəstələrimə müttəsil nəzarət eləmək, gecə-gündüz müalicə prosesini izləmək, nəticəsini vərəqlərə köçürmək, ən güclü bir arzu kimi heç vaxt məni tərk etmir.

Növbətçilik saatlarında yalnız ixtiyarımda olan xəstələrlə məşğul olursan. Bir də görürsən. xəstəxananın darvazası taybatay açıldı. Budur, "Volqa", "Pobeda", ya "Moskviç" maşınında, ya da lap yük maşınında "ah-uf"la təzə xəstələr gətirdilər. Düzdür, bizim xəstəxana şəhərin ucqar yerindədir. Çarpayısı da azdır. Hər saat oraya xəstə daşımağa icazə vermirlər. Amma gələnə geri qaytarmaq da olmur. Biri qəfildən sancılanıb, birini maşın basıb, birini araq yıxıb, bir başqasını bıçaqlayıblar. Ya it qapıb... Nə başınızı ağrıdım, böyük şəhərdir, bədbəxt hadisələr olur. Daha belə yerdə nə həkim, nə şəfqət bacısı qapını bağlayıb xəstəni rədd edə bilər. Nəsihət oxumağa, şəhər sovetinin qərarlarından maddə gətirməyə dəyməz. Qanun da buna yol vermir. Adamın vicdanı da qəbul eləmir ki, deyəsən: "Yoldaş, yerimiz yoxdur, qayıdın gedin!"

Bu axşam gətirilən xəstə dediklərimin heç birinə oxşamırdı. Nə it qapmaq, nə sərxoşluq, nə bıçaqlanmaq söhbəti var idi. Əksinə, çox sakit, çox mülayim, özündən də zarımaq, zıqqıldamaq deyilən şey eşidilmirdi! Qəbul otağında divanda uzanan xəstəyə yaxınlaşanda şoferdən soruşdum:

- Nəyidir xəstənin?

- Bilmirəm, doktor.

Şəfqət bacısına müraciət etdim:

- Buna nə olub?

- Bilən yoxdur.

- Bəlkə, heç xəstə deyil, götürüb gətirmisiniz.

- Doktor, necə xəstə deyil, küçənin ortasında asfalta yığılıb qalmışdı. Camaat başına yığılmışdı.

Mən xəstəyə yaxınlaşdım. Doğrudan da, bənizi qaçmış, rəngi solmuş, taqətdən düşmüş gənc, nazik bir qızın sifətini gördüm. Qara qaşlar altında xeyli dərinə çökmüş iri gözlər olmasa meyit güman edərdim. Sapsarı idi. Lap ipliği üzülmüşdü. Nə bir söz, nə hərəkət! Ancaq iri gözlərini ağır-ağır oyan-buyana çevirərək gəlib-gedəni süzürdü.

- Qızım, sənə nə olub?

- ...

Mən xəstənin nəbzini yoxlamaq üçün çöp kimi nazik biləyindən tutdum. Nəbzi zəif vururdu:

- Sənin nəyindir, qız?

Xəstə başını çətinliklə mənə tərəf çevirib ağır-ağır dedi:

- Burada kino varmı?

- Nə kino?

- Televizorunuz varmı?

- Sən xəstəsən, ya əyləncə axtarırsan, qız?

- Axtarmıram, prosto soruşuram.

Mən sualımı bir də təkrar etdim:

- Nəyindir, haran ağrıyır?

- Özüm də bilmirəm.

- Haçandan beləsən?

- Bu gün bulvar yanında yığılmışam.

- Yaralanmısan?

- Yaram yoxdur.

- Bəlkə, dəyib-toxunan olub?

- Olmayıb! Özüüm gedəndə sərələndim.

Mən xəstəni dərhal palataya, rahat bir yerə köçürdüm. İlk tibbi yardım üçün nə lazımsa əmr verdim, hazırladılar.

Çox çəkmədi, xəstənin anası da gəlib çıxdı. Minnətdarlıq, razılıq edəndən sonra xüsusi bir sözü olan adam kimi mənə yanaşdı, pıçiltı ilə dedi:

- Doktor, Ofelyanı nə qədər istəyirsiniz, burada saxlayın, sağaltmamış buraxmayın, qadanızı alım!

Xəstə sahibinin "damdandırdı" xahişi mənə təəccüblü göründü. Təəccüblü göründü ona görə ki, belə xahişlər bizdə az olur. Əksinə, analar, atalar xəstələrini müalicə etdirən kimi tez çıxarıb aparmağa, xəstəxana rejimindən qurtarmağa tələsirlər. Mən anadan soruşdum:

- Ofelya çoxdanmı naxoşdur?

- Çoxdan.

- Haçandan?

- Olar bir neçə ay.

Təəccüb elədim. Belə zəif bir bədənin uzun müddət naxoşluğa davam gətirməyi, həkimə, müalicəyə, xəstəxanaya müraciət etməməyi qəribə idi.

- Ay xala, bu zəif qızı vaxtında nə üçün müalicəyə gətirməmişiniz. Hətta onun bizdə kartoçkası da yoxdur. Belə başısoyuqluq olar?

Ana başını tovladı, üzümə baxdı, ürəyinin dərini açan adamlar kimi səmimi danışdı:

- Ay doktor, indiki cavanlar bəyəm sözə baxır, bəyəm nəsihət eşidir, bəyəm dərini deyir? Kinodan, konsertdən macal tapır ki, müalicəyə gəlsin, özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hamısı incəlmək istəyir!

İndi başa düşdüm ki, ana nə üçün Ofelyanın buraya düşməyinə sevinir. Evdə, sərbəstlikdə heç bir müalicə tədbirinə boyun əyməyən övladın xəstəxana rejiminə tabe olması ana üçün, doğrudan da, tə-

səllidir. Məlumdur ki, hər bir xəstəni və xəstəliyi bacarıqla müalicə üçün birinci şərt diaqnoz, yaxud Sabirin dili ilə desək, "dərdi təşxis" etmək, yəni dürüst müəyyən eləməkdir, doğrudur, qocalarda, uzun müddət naxoş olub müalicəyə getməyən, bədənini əldən salan, bir neçə azarı çarpazlaşan adamlarda təşxis çətin, mürəkkəb olur. Ancaq müasir təbabət texnikasının, kimyanın köməyi ilə ən pis xəstəlikləri açır, izah edir. Qorxulu, qaranlıq bir şey qalmır. Rentgen şüalarının nüfuz eləmədiyi damar hanı? Xüsusən Ofelya kimi cavan, on səkkiz yaşında bir qızın xəstəliyini təşxis etmək nə mürəkkəb üsul, nə də elə bir axtarış tələb edir. Təzə boy atan ting kimi gənc, yarımşəffaf bədəninin bütün imkanları, nöqsanları da göz qabağında olur.

Ofelyanın müayinəsi və təhlilləri qızın zəifliyindən, qüvvətdən düşməyindən başqa heç bir xəstəlik əlaməti göstərmədi. Cavan bədən, imkanları tələbincə, vaxtında qidalanmayıb zəiflikdən üzülüb gedib, ayaq üstə dayanmağa tab gətirməyib...

Mən qızın anasını danladım:

- Şükür, sizin məişətiniz, güzəranınız yaxşıdır, məktəbli bir qızın yeyib-içməyinə niyə fikir verməmisiniz, niyə bədənini üzümünüz, xala?

Ana dəfələrlə verilən sualdan təngə gəlmiş kimi əllərini dizinə çırpdı:

- Ay doktor, başına dönüm, qurbanın olum, əgər sən Ofelyaya gündə ikicə dəfə xörək yedirdə bilsən, sənə ömrüm boyu minnətdar olaram! Yemir, yemir, a qadan alım!

- Necə yəni?

- Yemir, əzizim!

- Necə yemir, onun otuz iki diş çəğbacağ yerində, həzm aparatında da bir azar-bezar yox, mədə şirəsi də normada. Niyə yeməsin?!

- Doktor, ona baxma, yemir, öldür yemir!

- Dadlı-duzlu xörəklərdən yeyər!

- Dünyada hər ləzzətli xörək - cücə əti, evdə bişən yağlı kökə, dolma, plov, qovurma və s. nə desin qabağına qoyuruq, geri itələyir, ayağa qalxır ki, yemirəm, kökələrəm.

Məni gülmək tutdu. Hörumçək kimi bir bədən sahibinin kökəlməkdən qorxması gülməli deyilmi?

- Nəyi kökələcək. onun bütün vücudunda beş kilo ət yoxdur.

- Qorxur, yemir! Onunku jurnaldır, kinodur.

- Mən onu yedirdim, sən tamaşa elə!

Doğrudur. mən düşmə döyə-döyə qadını arxayın elədim. O da xəstəxana yeməkləri ilə kifayətlənmədi. Səhər-axşam cürbəcür xörəklər bişirib yaraşığı boşqablarda qızının yanına daşımaqda davam etdi. Ancaq sonra gördüm ki, Ofelyaya xörək yedirtmək o qədər də asan iş deyilmiş.

- Ay qız, bədənini üzməkdən məqsədin nədir?

- Siz nə deyirsiniz, doktor, məni eybəcər, bədbəxt eləmək fikrin-dəsiniz?

- Bu nə sözdür, qızım, bəyəm xörək yeyənlər eybəcər olur?

- Bəs nə? Görmürsünüz. necə ləndəhor qadımlar var bizdə, Yevropada hamı nazik, incədir. Adama fiqura lazımdır, fiqura!

- Nə görmürsünüz Yevropada, Yevropada olmusunuz?

- Mən "Ekran"a abunəyəm.

- "Ekran" artistlərin jurnalıdır, siz də artist olmaq arzusun-dasınız?

- Xeyr. artist yox, artistka!

- Artistkanın da bədəni gərək qüvvətli olsun.

- Mən qüvvət yox, fiqura istəyirəm.

- İncə olmaq istəyirsiniz?

- Bəli, mən incə olmasam, özümü öldürərəm.

Mən qızın zəif vücuduna işarə etdim.

- Bundan da incə?

- İstəyirəm incə olum. Doktor, siz mənə bu xörəklərdənsə, elə dər-

man verin, bədənəm hörumçək kimi olsun, özüm də quş kimi uçum!

Quş kimi ha!..

Mən aşkar göürdüm ki, Ofelya xəstə-zad deyil, bəzi kinofilm-lərin qurbanıdır.

Ofelya xəstəxanada bir həftədən artıq qalmadı. Nə məsləhət eşidir, nə dərman qəbul edir, nə də verilən xörəkləri yeyirdi. Birtəhər sürünüb özünü televizorun qabağına salır, "xarici" film olmayanda kitabxanadan "Ekran" jurnalını (şübhəsiz ki, xaricdə çıxan jurnalı) gətirib vərəqləyir, bədənini, paltarını cürbəcür biçimlərə salır, güzgü qabağında dururdu.

Anası bu dəfə qızının yanına gələndə mən xahiş elədim:

- Maşını buraxmayım.

Qadın şoferi səsləyib dayandırdı. Güman elədi ki, mən maşına oturmaq istəyirəm.

- Buyurun, doktor!

- Mən yox. Ofelya gəzmək istəyir.

- Nə gəzmək?

- Kinoya getmək istəyir.

Ofelya bu sözü eşidib özünü həyəətə atdı. anasını səslədi:

- Ana, mənim paltarlarımı gətir, tez ol. "Nizami"də "Yevo Lyu-bov" gedir, baxmasam ölərəm!

Ofelyanı anasına qoşub göndərdim və xahiş elədim ki, buraya qaytarmasın.

Onun azarı ancaq klubda müalicə oluna bilər.

- Bu nə azardır, doktor?

- Bu, xaricdən gəlmə azardır. Bizlərdə olmur, xala!

- Xarici mal eşitmişdim, xarici azar birinci dəfə eşidirəm. Bəs bu zəhrimar Ofelyanı haradan tutub?

- Bəzi kinolardan tutub, xala, sağalar, qorxma! Bu da mal kimi bir şeydir, təzə çıxıb.

1960

VİCDAN MÜHAKİMƏSİ

- Divardan boylanın uşağı görürsənmi?

- ...

- Ağ maykalını deyirəm. Odur ey, qoz ağacına dırmaşdı. Budağın arasında.

- Görürəm, kimin uşağıdır?

- Bəllidir ki, kimin uşağıdır?

- Necə yəni bəlli deyil?

- İki aydır xalq məhkəməsində bir işə baxılır. Hey baxırıq, baxıb qurtara bilmirik.

- İrsiyyət məsələsidir?

- Vıcdan məsələsidir.

- O boyda uşağın vıcdanı bərəsində?..

- Uşağın yox, ətrafında böyüklər var.

- Vıcdanlar mühakimə olunur?

- Vıcdansızlar həmişə mühakimə olunur.

- Qanunda elə məcəllə var?

- Niyə yoxdur, məcəlləsi belədir ki, uşağın doğma anası, bir də tutma anası vuruşurlar. Dava bunun üstündədir. Tutma ana, əsl ananı yaxın qoymur. Haqqı da var qoymamağa.

- Necə doğma anadır ki, haqqı yoxdur?

- Doğma anası vıcdansızdır. Analıq hissini itirmiş qadındır. Yəni əvvəldən bu hiss onda olmayıb.

- Analıq hissini itirən övlad davası eləməz.

- Ayrı məqsədi var, analıq yox!

- Nə məqsədi ola bilər! Bir tikə uşağın şöhrəti yox, vəzifəsi yox?..

- Gələcəyi düşünür. Görür daha kef çəkmək əyyamı keçir, üz qırıqıb, göz bürüşüb, görkəm gedib. Kişilərdə də ki, etibar görmür.

Bir vaxt var idi yüz uşağı bir təsadüfi öpüşə qurban verərdi. Xuşgəbar tez xarab olur axı. İndi daha, deyəsən, hərif peşman olub. Sonrakı peşmançılıq da, atalar deyib, bəhrə verməz.

Bu qısa mükəlimədən sonra mən müsahibimdən - məhkəmə sədrindən xahiş etdim ki, məktəbli uşağın taleyi ilə bağlı işin təfəsilatını danışsın. O da sağ olsun, sözümlü yerə salmadı.

Bu yazdıqlarım bəzəmə deyil, həmin yoldaşın dedikləridir. Hədəsəni olduğu kimi saxlamışam. Ancaq yazı cəhətdən bir qədər o yan-bu yan eləmişəm. Bunun üçün də müsahibim, oxucularım və tənqidçilər mənədən inciməsin gərək.

Qoz ağacına dırmaşan ağ maykalı, girdəşifət, qıvrımsaç, qaragöz uşağın adı Həsərdirdi. Bu adı ona nə anası, nə də atası vermişdir, nə də özü götürmüşdür.

1941-ci ilin yayında, müharibə alovu hər yanı çulğaladığı bir zamanda doğulan, həm də, necə deyirlər, «qanunsuz» doğulan bir uşağın taleyi ilə, aydındır ki maraqlanan az olacaq idi.

Əslinə baxsan, uşağın anası Nazilə heç bu uşağı doğmaq istəməirdi. Boynuna düşən gündən fikir o idi ki, həkim tapsın, pul, fürsət tapsın, «bu ağırlığı» üstündən «rədd» eləsin. Bunun da səbəbi çox idi. Bir səbəbi o idi ki, Nazilə özü yenicə 18 yaşına çatmış, gənclik aləminə qədəm qoymuş, oğlanlardan yağlı dil və nəvaziş eşitmək istəyən atasız-anasız bir kənd qızı idi. Vağzalda qamışa düzdüyü giləs bandaxlarını satanda, salamlayıb tanış olduğu əsgər oğlanın şirin sözləri çox xoşuna gəlmişdi.

- Qız, deyəsən, bu giləs öz ağacımızdandır?

- Həyatimizin ağacından.

- Görünür, lap özün bəsləmişən?

- Özümüz...

- Deyəsən, özün də dərmisən?

- Özüm.

- Görürəm axı, belə bandaxlar hər bağbanın işi olmaz.

Əsgər oğlan səsinin ahəngini dəyişib, ərək ilə dedi:

- Ancaq qız uşağının giləs ağacına çıxmağı bir az...

- Bir az nə?

- Bir az çətin olmazmı?

- Mən hər ağaca çıxıram.

Deyəsən, əsgər oğlan bu cavabı gözləyirdi. Naziləyə lap yaxın durdu, əyilib dedi:

- Məhəbbət ağacına necə, çıxıb bilərsən, ya yox?

Əsgər oğlanın birdən-birə dediyi bu söz Naziləni cərəyan kimi titrətdi. Qız qəfildən vurulmuş kimi qızardı. Oğlan dik-dik onun üzünə baxmaqdan, sözünü təkrar etməkdən utanmadı:

- Düzünü de, çıxıb bilərsən, ya yox?

- Nə danışırısan, ədə!

Nazilə bu etirazını elə həzin, mülayim və təcrübəsiz bir ifadə və ahəng ilə dedi ki, əsgər oğlan zahirən təslim oldu:

- Mən bir şey demədim. gözəl qız. Ancaq söz soruşdum. Bəyəm soruşmaq olmaz? Adam gözəl olanda cavab verməz bəyəm? Sözdür soruşuram. Acığın tutursa, bağışla!

Əsgər oğlan qızdan giləs da aldı. Onu maşına qoyub evlərinəcən yola da saldı.

O gün hər şey - kənd evləri, fermanın idarəsi, mal-qarası, otlaqları, yəni çəpərli yollar, həyətin tut, giləs, ərək, nar ağacları - hamısı kökündən qopub Nazilənin başına fırlandı.

Əsgər oğlan, bəlkə də heç Nazilənin yadına düşməzdi. Ancaq Nadir ayrı cür oğlan idi. Belə mehriban, məhrəm, gülşəqabaq Nadir doğrudan da gözəl, yaraşlıq oğlan idi. Açıq alnı, çatma qaşları, iri, qara gözləri, gül yarpağı kimi nazik dodaqları, gülümsər sifəti var idi. Nazilə diqqətlə baxanda görürdü ki, Nadir qəşəng oğlandır. Deyəsən, o, Nazilə üçün yaranmışdı. Uzaq yerlərdən bu vəğzala onun üçün də

göndərilmişdi. Onun əsgərliyi, bu hissədə qulluğu, qıvraq hərbi libası, parıldayan boğazlı çəkmələri, bərk çəkilən bel qayıışı, səslı addımları - hamısı Nazilə üçündür. Buna görə də Nazilə ilk görüşdə ona işıqlı sifət, bakır qız təbəssümünü göstərmiş, könül vermişdi.

Əsgər oğlan (Nadirin komandir olduğunu Nazilə sonra bildi) axşam onu dəmiryo! klubuna konsertə çağırdı. Konsertdən sonra maşına qoyub lap evlərinə qədər ötürdü. Maşından düşəndə də əlinə bir şokolad qutusu verdi:

- Götür, götür! Utanma, sənın üçün almışam, Nazilə!..

İndi Nazilənin qarşısında başqa bir aləm açılırdı. O görürdü ki, dünyada başqa-başqa işlər də var. Fermada müdirin qışqırığını eşitməkdən, danaları otarıb qaytarmaqdan, iclasda oturub əl çalmaqdan, meyvə yetişəndə ağaclarıdan dərib vəğzala, qatar ayağına qaçırıp satmaqdan, hasil olan pulu tufli, corab almaqdan, inək sağmaq, su daşımaq, həyət-baca süpürmək, kəndə, adam dalınca qaçmaqdan başqa ayrı cür işlər də var imiş...

Nazilənin qəlbində, deyəsən, bahar açılarda torpağı söküb çıxan bitkilər kimi yeni-yeni mətləblər baş qaldırır. qaldırdıqca dikəlir. böyüyür, başqa aləmlərdən xəbər verirdi. Çox çəkmədi Nadir - əsgər oğlan Nazilənin nübar meyvə kimi kövrək qız qəlbini elə oğurladı ki, qız özü də xəbər tutmadı.

Nazilə birdən-birə kənd işlərindən soyudu. səhər-axşam vəğzal yanında durmağa, komandir maşınlarına baxıb, yaylıq eləməyə qızıqsdı. İndi Nazilə nə ferma, nə kənd, nə həyət, nə giləs ağacları ilə idi. Əsgər oğlanın onu götürüb uzaqlara aparacağına, neçə-neçə şəhərlər gəzdirəcəyinə inanırdı.

Günün birində Nadir Naziləyə xəbər verdi ki: «Bizim hissəmiz başqa yerə köçür. Sən gözlə, beş-altı aya qayıdacağam. Arxayın ol, gözlə!»

Nazilə nə deyə bilərdi? İsti göz yaşları, intizar və gözləməkdən başqa çarəsi yox idi.

Əsgər oğlan getdi. Getdi, Nazilənin ixtiyarını da özü ilə apardı. Aşkarda ondan şirin və aydın bir xatirə, gizlində isə acı və anlaşılmaz bir ağırlıq qaldı.

Nazilə ürəyinin bulandığını, başının hərləndiyini, vücudunun təndir kimi bir istiyə tutulduğunu hiss edir, tez-tez sağıcı Səriyyə xalanın mənzilində daldalanırdı.

- Qızım, kefin yoxdur, sənə nə olub?

- Heç bilmirəm nə olub, başım hərlənir.

- Rəngini də birtəhər görürəm, bəlkə bir adamın-zadın var? Görüşürsən, nə olar, gizlətmə məndən, qorxma!

Nazilə cürət eləyib başına gələni demədi. Sözüünə möhkəm inandığı Nadirin vədəsini - «beş-altı ayı» gözlədi. Kimsəyə bir söz demədi. Ancaq işlər özü özünə ağarmaqda idi. Açılmalı olan səhər heç kəsdən icazə, məsləhət istəmir. Qızın vəziyyəti dəyişməkdə və ağırlaşmaqda idi. Səriyyə xala bir səhər başını bulaya-bulaya Naziləyə dedi:

- Günün qara olmasın, sənin uşağın var?

- ...

- Niyə dinmirsən, qız?

- Nə deyim, ay Səriyyə xala!

- Bunun atası köpək oğlu hanı bəs?

- Heç bilirəm hardadı?

- Rüşvay olacaqsan, ay ərkansız, çarə elə!

Nazilə o mamanın yanına, bu həkimin qapısına getdi, inandığından kömək istədi.

- A bacı, abort qadağan olub, hökumət bilsə, adamı həbsə salar, abort nədi, zad nədi! Uşaqlı analara hökumət kömək eləyir. Qoy uşaqdı olsun, ərin istəmir, nə eybi var! Qanun yolu ilə aliment də alarsan, böyüdərsən. Uşaq şirin şeydir, fikir eləmə!

Nazilə ona-buna məsləhət eləyəncən vədə başa çatdı. Payız

gəcələrinin birində Səriyyə xalanın evində cavan ana yükünü yerə qoydu. Utandığından iki əlli üzünü örtüb, səhərəcən ağladı. İki gün sonra Nazilə kənddən yox oldu. Körpəni sahibsiz görün sağıcı arvad aparıb doğum evinə verdi. Orada süni əmizdirməklə neçə həftə saxladılar. Uşaq həsrətində olan bir dərzi qadın-Badsəba xanım xəbər tutub, onu oğulluğa götürdü.

Bu həmin günlər idi ki, hitlerçi quldurlar Sovet ölkəsi üzərinə qəfildən basqın etmişdilər. Düşüncən silahlanan quduz faşist qoşunları yollarımızı, binalarımızı dağıdır, şəhər və kəndlərimizi ayaqlayaraq, rast düşən adamlarımızı qırır, əsir edir, od yağıdır-yağıdır irəli gəlirdilər. Yaralı Vətən qəzəblə silahlanaraq, şir kimi ayağa qalxır, kükrəyirdi.

Kənddən itən Nazilədən bir xəbər verən olmadı. Kimi deyirdi: «Özünü Kürə atıb». Kimi də deyirdi: «Nadirin dalınca gedib». Kimi deyirdi: «Başqa bir oğlana, konduktora qoşulub, Uzaq Şərqə gedib».

Nə isə, bu qarışıq günlərdə adamı getməyən ailə yox idi. Yetim və ərsiz qızın dalınca düşən, soraqlaşan, axtaran da olmadı.

Dünyada nə qədər fəlakətlər, dəhşətlər, bəlalar olur-olsun, yenə də həyat qüvvətlidir. Həyat gücü həmişə, hər yerdə qalib çıxıb, yenə də çıxacaqdır.

Badsəba xanım beş ildən artıq ərə getsə, ailə qursa da, uşağı olmurdu. Qadın isə uşaq istəyirdi, yaman istəyirdi! Uşaq üçün əldən-ayaqdan gedirdi. Bu poliklinika mənim, o doktor sənin, o biri mamaça hamımızın... olmadı... Badsəba xanımı başa saldılar ki, onun vücudu zəifdir, uşaq doğması təhlükəlidir, olmaz!

Əri montyor Əsgər hey təsəlli verərdi ki:

- Ay Badsəba, canın sağ olsun. Uşaqdır, detdomdan birini götürüb böyüdərik, olar bizim oğlumuz. Təki canın sağ olsun, nə fikir eləyirsən!..

Elə də elədilər. Uşaq evindən birini götürüb böyütməli oldular.

Ancaq Badsəba xanım uzaqgörən idi:

- Ay Əsgər, - deyirdi, - elə körpəsini götür ki, hələ gözü açılmamış, heç kəsi tanımamış olsun. Yoxsa 4–5 yaşında götürürsən, bir də görürsən səndən qabaq tanıdığı anası, atası var imiş.

- Kimi istəyirsən götür, nə deyirəm.

Həmin o uşaq ki. Səriyyə xala gətirib doğum evinə atmışdı, onun haqqında xadimə danışanda. Badsəba xanım eşitmişdi.

- Haradadı o. mən götürüm saxlayım. Biz elə körpəni axtarıyıq.

Xadimə uşağı alıb montyorun evinə gətirəndə, bu evdə yaxşıca bir bayram oldu. Badsəba xanım evi təzədən yığışdırdı, sahmana saldı. uşağa xüsusi otaq ayırdı. Məsləhətçi həkim çağırırdı. Süd anası tutdu. mağazalardan tapmayanda sandığını açdı, haçandan qalmış handa bir ipək. qumaş, pamazı parçaları töküb uşağa növbənöv paltar tikdi. Xadimə: «Ata-anaya həsrətdir»,-deyəndə, ata-ana ad götürdü. Uşağa Həsərət adı verdilər. Badsəba xanım acı övlad həsrətini körpənin varlığı ilə söndürməyə, şirin vüsala çevirməyə başlamışdı.

Günlər keçir, Həsərət də dünyadan xəbərsiz, öz uşaq aləmilə montyor atasının, dərzi anasının minbir nəvazişilə evdə qayğısız, xoşbəxt böyüyürdü.

Badsəba xanım uşağın həyətdə oynadığını, qaranquş kimi o yan-bu yana. top dalınca qaçdığını, bülbül kimi danışub, kəklik kimi qaqqıldayıb güldüyünü gördükcə, özünü xoşbəxt hesab eləyir, bütün var-yoxunu Həsərin yolunda göyə sovurmaqdan çəkinmirdi.

Oyuncaq olmazdı Həsərə alınmasın, kitab, şəkil olmazdı otağına gəlməsin. Hər üç gündən, beş gündən bir münasibət tapıb ona qonaqlıq eləyərdilər: «Bu, doğum günüdür». «Bu, Həsərin musiqiyə gedən günüdür», «Bu, birinci «beş» alan günüdür.», «Bu, uşağın ad qoyduğu, bu, diş dəyişdirməsi, bu, bağçaya getməsi günüdür...»

Həsərət altı yaşını bitirməmiş ona cürbəcür rus, Azərbaycan kitabları, təkciyiq, kərpic-kərpic dəftərlər, rəsm cihazı, yazı masası, qəhvəyi portfel, məktəb forması alınmışdı.

Badsəba xanım Həsəri bir eşq, bir fərəh və sevinc ilə böyüdüdü ki, hər görün həsəd aparırdı.

Həsərin məktəbə getməyi də ayrı bir tamaşa oldu. Badsəba xanım uşağı haqqında on kərə müəllimə təkrar-təkrar tapşırıb danışmaqdan, deyəsən, ləzzət alırdı. Uşaq da ayıq idi. Deyəsən. müəllimin xoşuna gəlmişdi. Onu qabaq sırada əyləşdirirdi- lər. Adını, familini soruşanda, hamıdan cəld, ucadan cavab verir. çoxdan təlim görmüş kimi, ciddi durub-otururdu. Xülasə, evdə olduğu kimi, məktəbdə də Həsərət uşaqların. böyüklərin əzizi. istəklisi idi. Montyor Əsgərin evindəki sevinc və səadətə, demək olar, 80 faizi bu gözəl, sağlam uşaq ilə bağlı idi. Həsərət böyüdükcə valideyninin: «Oğul», «bala!», «quzum!», «ay ürəyimin bəndi!» kimi sözləri daha çox işlənir, bərk də təsir bağışlayır, ana-bala münasibətlərinə də yaraşır.

«Həsərət götürmə uşaqdır, doğma deyil!»

Badsəba xanımın da, Əsgərin də qorxduğu və nifrətlə qarşıladığı dəhşətli söz bu idi. Tanışlar, dostlar, əlbəttə ki, bu sözü ağızlarına almazdılar. Bu sözü uzaqdan eşidən, ailəyə yaxın olmayan, bir qədər də ürəkdən kasıb, quru, duyğusuz adamlar ağızlarına ala bilərdilər. Bunu eşidəndə isə ata-ananın başına qiyamət qopurdu:

- Sən doğum evində olmusan, uşağı öz əlinlə tutmusan, ay həpənd, ay vicdansız?..

- Bilmirəm, axmaq adamlar öz çörəyini yeyib. özgənin niyə sözünü danışirlar. Söhbət başınıza qəhət olub, ay diliyanmışlar!..

Belə vaxtda Badsəba xanımın qəzəbinin hüdudu olmazdı. Tikiş maşınını mizrab kimi fırladar, qayçını atar, üsküyü götürər. üsküyü atıb, arşını götürər, parçaları qulac-qulac həvəs ilə ölçərdi, az qa-

lardı cırıltısını yeddi qonşu o yanda eşitsin.

Rayonda bu cür «artıq-əskik» söhbət eşitməmək üçün montyor var-yoxunu yığıb-yığışdırdı, şəhərə köçdü. Badsəba xanımı da «Səliqə» artelində işə düzəltdi. Qulağı dinc yaşamağa başladılar. Həsrat isə indi daha səkkiz yaşına qədəm qoyurdu. Ata da, ana da bərk hazırlıq görür, Həsratın adına yaxşı bir piano almaq istəyirdilər.

Nazilə Səriyyə xalanın evindən çıxanda, deyilənlər kimi, nə özünü Kürə atmağa, nə də başqa bir oğlana, guya konduktora qoşulmağa gedirdi. Ancaq vağzal tərəfə getməyi doğru idi. O, Nadiri axtarmağa, sinəsini, ürəyini dolduran ağrıları, acıları ona deməyə, o enlikürək, güclü oğlanın möhkəm qollarından tutub imdad istəməyə gedirdi. Vağzalda hərbi hissələrin adamları, silahları, sursatları ilə maşınlara dolub, kim bilir haralara, hansı cəbhələrə getdiyini görəndə, Nadir haqqında soruşmağa da utanırdı. Belə zamanda bir adamın, xüsusən bir hərbiyələnin adresi də sirr sayılır, gizli saxlanırdı. İndi kim idi Naziləyə Nadirdən söz açan, xəbər verən!

Nazilə klub müdirindən bildi ki, cəbhəyə tibb bacıları axtarırlar, orta məktəbdə oxumuşları birinci növbədə yazıb götürürlər.

Nazilə, doğrudur, beşinci sinifdən çıxmış, pambıq yığmaq, fermada mal otarmaqdan macal tapıb oxumamışdı. Ancaq özünü oxumuş sayırdı. Onun fikrincə hərfləri tanımaq, adını yazmaq kənd uşaqları üçün kifayət idi. Xoşbəxtlikdən siyahı tutanlar da vəsiqə istəmədilər, adını, familini soruşub yazdılar və maşınlara doldurub, hərbi hissələrə, yaralılara xidmətə göndərdilər.

İndi də qızın qarşısında təzə bir həyat, ayrı bir aləm açılmışdı: Hərbi paltar geymiş, ulduzlu papaq qoymuş, zirəkləmişdi.

Nazilə cəbhədən gələn yaralı vaqonlarında sanitar işləyirdi. Vaqonun birindən düşüb, o birisinə otururdu. Gətirdiyi xəstələri birbir təhvil verib kağız almamış, cəbhəyə qayıtmırdı.

Buradan nə dəhşətlər əskik idi! Bəzən bombadan vaqon nədir,

qatar od tuturdu. Yaralı ilə dolu silahsız, əsgərsiz vaqonları bəzən faşist təyyarəçiləri qova-qova pulemyota tuturdular. Burada xəstələrə dərman, pambıq, tənziədən çox silah vermək, səngər düzəltmək lazım olurdu. Nazilə vaqonda xalat geyinsə, beretka qoysa da, bir döyüşçüyə dönmüşdü. Hər bir yaralı əsgəri nəyin bahasına olursa olsun qorumaq, sağaltmaq əzmində idi.

Döyüş şəraiti Naziləni - nazik, təcrübəsiz kövrək kənd qızını dəmirçi kürəsindən çıxmış qızgın polada döndərmişdi. İndi o, təkcə Nadiri yox, yüzlərlə döyüşçünün simasında yeni-yeni nadirləri görür, hamısına qayğı bəsləyir, yaralarını öz əllərilə bağlayırdı. İndi onun qəlbində sadələvh, ibtdai, kor-koranə romantik eşq hissi ölməkdə, gərgin həyat, bütün ziddiyyəti, mürəkkəbliyi, bəzən amansızlığı ilə insanı izləyən həyat və mübarizə hissi güclənməkdə idi.

Komandanlıqdan aldığı ilk təşəkkürlər, hissənin qabaqcılları sırasında «Qafqazı müdafiə üçün» medalı ilə təltif olunması onda sənətinə həvəs artırırmışdı. Komandirin hərbi-tibbi kurslarda oxumaq təklifi onu daha da sevindirdi, imtahan tutmağa məlumatını kifayət saymasa da, yazıldı və Moskvadakı altı aylıq tibb bacıları kursunda oxumağa getdi. Nadir haqqında soruşmağı, özünü tərək edən bir oğlanı hələ də axtarmağı özünə şikəstlik bilirdisə, uşaq haqqında düşünməkdən də utanır, qısılırdı. Güman edirdi ki, kimsə onun uşaq doğduğunu bilmir və bilməsi də lazım deyil: ölüb-öldürmək vaxtında, igidlərin od-alov içində yanıb külə döndüyü bir gündə bir qundaq uşağı kimin yadına düşəcək, kimə lazım olacaqdı?

Nazilə belə düşünür, sonra da bu düşüncələrdən üzücü bir məyusluq hiss edirdi. Xüsusən uşağın, üzünə baxmaq istəmədiyi uşağın ilk ağlamaq səsinə qulaqlarında təkrar hiss edəndə, ruhu lap pozulurdu. Neçə ay vücudunda sıxıntı, xəcalətlə gəzdirdiyi ağırlığı, bir daş, bir yük kimi yerə qoyanda, nə qədər dincəlmişdisə, gözləmə-

diyi bu səsi eşidəndə necə diksinmişdi! Sanki bu nazik səs ilahi körpənin ana vücudundan ayrılında çıxardığı ilk nidası idi. Bu nida nələr deyirdi! Atasını-anasını, onu bu işıqlı dünyaya gətirməyin səbəbini soruşurdu! Bu nida Nazilənin ürəyində, qulağında əbədi bir nisgil olaraq qaldı, heç bir zaman da dilinə gəlmədi. Dilinə gəlmədi, gələ də bilməzdi; çünki həmin nidanı Nazilə eşitmək istəməmişdi, ona biganə qalmışdı. Onu eşitsə, eşitməsə, Səriyyə xala eşidə bilərdi ki, onun da acığı gəlirdi: «Günün qara olmasın, sənün uşağın var! Rüsvey olacaqsan, ay ərkansız, çarə elə!»

«Nə çarə eləyə bilərdim. Çarəm bu idi ki, başımı götürüb qaçdım!» Cəbhə, mübarizə həyatı Naziləyə çox şey öyrətmişdi. İndi o, tamam başqa bir qadın idi. İlk təsəvvürlərinə, sadəliyinə gülürdü. Nazilə nəinki, bir uşağın əlində aciz deyildi, hətta belə təsadüflərə möhkəmcə tab gətirməyə, hər işi yoluna qoymağa hazır idi. İndi Nadir ona rast gəlsəydi, utancaq-utancaq dil-dodağını çeynəməz, onun qələm qaşları, iri gözlərinin məftunu, valehi olmaz, kiçilməz, mərdimərdana yaxasından silkələyər, uca səslə deyərdi: «Ay şirin dillər tökən vəfasız! Hanı sənün düz ilqarın, hanı sənün peymanların? Hərbiyəlisən axı, utanmırsan? Bəlkə də əsgər oğlan sağ deyil, cəbhələrdə, müqəddəs torpaqlar uğrunda qanını, canını vermişdir». Bunları düşünəndə Nazilənin isti sinəsindən soyuq bir ah qopurdu. Döşləri anbaan qalxıb-düşürdü. İlk sevginin şirin dəqiqələrini lənətlədiyinə peşman olurdu: «Ölüb, haqq dünyadadırsa, bağışlayıram. Bəlkə əlacı olmayıb, bəlkə əli çatmayıb. Dava salanın evi tarmar olsun! Bizim nakam eşqimizin binasını o dağıtdı!..»

Nazilə kursdan qayıdanda, baş tibb bacısı adı alanda qələbə günü bayram edilmişdi. Müharibə dayanmışdı. Dayanmışdı, ancaq tibb bacılarının işi qurtarmamışdı. Nazilə də yüzlərlə başqaları kimi hərbi xəstəxanalarda döyüşçüləri müalicə ilə məşğul idi.

Müharibə günlərində qorxulu, fəlakətli olan arxayın düşüncələr,

adamların şəxsi həyat qayğıları indi hər kəs üçün tamamilə təbii və qanuni idi. Nazilə hərbi komissarlıqdan öyrənmişdi ki. Rəşidov Nadir Kerçdə, 1941-ci ilin qışında, ilk döyüşlərdə həlak olmuşdur.

Nazilənin ikinci və daha çox nigarançılığı tərək edib getdiyi uşaqdan idi. O vəziyyətdə ki, qoyub getmişdi, uşağın tələf olduğu yaqın idi. Yenə necə olsa bir xəbər bilmək, özünü nişan vermək, ölmədiyini bildirmək üçün kəndlərinə qayıtdı. Səriyyə xalının vəfat etdiyini biləndə, daha da qüssləndi. Ancaq doğum evindəki xadimə ona söz atıb eşitdirirdi ki:

- Uşaq yadına düşürmü?
- İndiyə uşaqmı qalar, xala?
- Atıb gedərsən, qalmaz, bala! Əlbət ki, qalmaz!
- Baisin evi yıxılısın!
- Xalqlar özgə yerdən uşaq götürüb saxlayanda, bizimkilər də qısır inək kimi balasını atır...

Nazilə xadiməyə cavab vermədi. Ötüb getdi.

Nazilə uşaq haqqında söhbət salmaq istəmirdi. bəlkə də heç salmazdı, bir təsadüf onun qəlbinin közərməmiş yaralarını qopartmasaydı.

Hərbi libasını çoxdan çıxarmış, hissədən hazır paltar alıb geyməkdən yaxa qurtardığına, istədiyi ölçüdə, istədiyi formada paltar sifariş vermək fürsəti əldə etdiyinə çox sevinmişdi. O. bir dəst paltar sifarişinə xəstəxana müdirindən talon alıb «Səliqə» artelinə girdi. parçanı göstərib Badsəba xanımdan xahiş etdi:

- Usta, bu abı şaldan mənə bir paltar ölçün!

Kaş Nazilə heç bu artelin qapısından içəri girməyə idi. paltar sifariş eləməyə idi, eləsə də, bu qapıda qaragöz, girdəsiyyət uşağa rast gəlməyə idi!

Uşaq cəld qapıdan içəri girib, əlindəki bağlamını ustaya verəndə: «Papam səni mağazada gözləyir»,- deyəndə, Nazilənin ağzından ixtiyarsız bu söz çıxdı:

- Buy!..

Əlbəttə ki, uşağın gəlişinə, Nazilənin ona göz qoymasına Badsəba xanım da diqqət yetirirdi. Nazilənin ağzından çıxan bu söz, Badsəba xanımı narahat etdi:

- Gözün tökülməsin, yazıqsan! - deyib, tez uşağın qabağına keçdi, iki əli ilə başını tutub, üzünü qapıya tərəf çevirdi, onu itələyə-itələyə apardı: - Yeri get, deyinən bu saat, tənəffüsə çıxan kimi gəlirəm. Get papanın yanında məni gözlə. Di yeri, durma!

Nazilə dediyinə peşman oldu. Qadının bədnəzərdən ehtiyat etdiyini bilib utandı, marağını güc ilə gizlətdi:

- Usta, deyəsən, oğlundur!

- Bəli!

- Allah saxlasın, yaraşığı uşaqdır, Allah saxlasın!

- Allah sizinkiləri də!..

Nazilənin dərdi təzələndi: «Hanı bizimkilər, ay rəhmətliyin qızı! Biz orada ölüb-öldürmə, vur-həşirdə olanda, sizin kimi rahat peşə sahibləri burada həm pul qazanıb, həm də oğul-uşaq sahibi olub... Dava salanın evi yıxılsın!»

Bu qüssəli fikirlər Nazilənin zehmindən bir an içində keçsə də, əsl mətləbə keçmədi. O mətləb də bu idi ki, girdəşifət, qaragöz uşaq lap Nadirin surəti idi: qaş, göz, alın, sifət... Deyəsən bu uşağı böyüdüb Nadir eləyəndən sonra vağzala, Nazilənin bəxtinə göndərmişdilər.

Nadirdir ki, durub!

Nə eləmək, adam-adama oxşayar! Anası şübhələnməsə, göz dəyməkdən qorxmasa, Nazilə Həsərəti dayandıracaq, dindirəcək, onunla əylənəcəkdə. Badsəba xanımın qorxusundan bir söz demək, danışmaq mümkün olmadı. Nazilə çox istərdi ki, bu uşağın oxuduğu məktəbi tanısın, getsin orada dayanıb uşağa təkrar-təkrar baxsın, keçən günləri yadına salsın, «o bədbəxti» xatırlasın...

Nazilə ustanın idarəsindən harada yaşadığını, uşağının hansı məktəbdə oxuduğunu öyrəndi və bir gün həmin məktəbə getdi.

Təsadüfən müəllimə də tanış çıxdı. Almaz xanım komandır arvadı idi. Nazilə ilə Qızıl Ordu bağında hansı mərasimdəşə görüşüb tanış olmuşdular.

Nazilə, müəllimədən xahiş etdi ki, uşaqlara cəbhə xatirələrindən, sanitariya işlərindən danışmağa imkan versin. O zaman məktəblilər ilə belə söhbətlər çox olurdu.

Balacaboy, zirək Almaz müəllimə razı oldu:

- Yaralı əsgərin tibb bacısına nə qədər möhtac olduğunu uşaqlar bilməlidir, - dedi. Dərstdən sonra uşaqları klubaya yığıb, Naziləyə söz verdi.

Nazilə xatirə adına öz başına gələn işlərdən adda-budda dedi. sovet qoşunlarının rəşadətindən, qəhrəmanların hünərindən, faşistlərin əclaflığından məlum sözləri təkrar elədi. Gah durdu, gah oturdu, gah bərk, gah yavaş danışdı. Ancaq bir an olmadı ki, girdəşifət oğlanı yadından çıxarsın. Sözüünün axırını şüar ilə qurtaranda, uşaqlar şərtəşart əl çaldılar. Almaz müəllimə uşaqlara müraciətlə soruşdu:

- İndi kimin Nazilə xanıma sualı var? Barmaq qaldırın, bir-bir hamıya söz verəcəyəm.

Uşaqlar əllərini qaldırdılar.

- Tamilla, de!

- Solmaz, sən de görüm!

- Vaqif!

- Hünər!

Sual-cavabdan sonra Almaz müəllimənin hazırladığı bir pioner qız-Səyyarə kürsüyə çıxıb, Naziləyə təşəkkür elədi, uşaqlar adından söz verdi ki:

- Biz hamımız sovet vətənpərvəri olacaq, Koşevoy Oleq kimi hünər göstərəcəyik...

Məclis axıra çatanda, Nazilə Almaz müəllimə ilə çıxıb həyətdə gəzişir, qibtə edirdi:

- Müəllimə, nə gözəl uşaqlarınız var! Bunların arasında işləmək səadətdir!

- Demə, həkim qız, bunların içində elə dəcəllər var, elə nadinclik ələyirlər, gəl gör!

- Necə olsa, bunlarla çalışmaq yara bağlamaqdan yaxşıdır.

- Əlbəttə ki, o barədə!

Nazilə qoltuğunda not çantası olan girdəsifət uşağı axtarırdı. Gözü sataşan kimi geri çəkildi, bir qədər səsinə alçaltdı, əli ilə ağzını örtərək gözü ilə Həsərətə işarə edərək, Almaz müəllimədən soruşdu:

- Bax, bu girdəsifət uşaq kimin uşağıdır? Nə gözəl uşaqdır!

- Hə, Badsəba xanımın oğludur. Həftədə bir dəfə məktəbə gəlməsə, anasının bağı çatlayar. Ən fəal valideynlərimizdəndir.

- Anasını tanıyıram, dərzidir. Bəs atası?

- Atası. gərək, mühəndisdir, ya texnikdir. Bircə uşaqları var. Deyirlər piryutdan gətiriblər. Amma heç doğma uşağa elə baxmazlar ki, bunlar baxır.

- Elə uşağa necə baxmayasan!

- Uşaq da ağıllıdır. Bizdə dəcəllər də var, amma əqilli, mərifətli uşaqlar çoxdur. Dava vaxtına baxmayın. Onda camaatın məşğul olmağa imkanı yox idi. İndi bizdə valideynlər şurasının işi məktəb şurasının işindən az deyil. Məktəb səhərciklərimiz olur, bir zəhmət çəkib, iştirak edəsiniz, xoşunuz gələr.

Almaz müəllimənin tək bircə «piryutdan gətiriblər» sözü Nazilənin şübhəsinə varaqlar, varaqlar yox, kitablar açdı. Nazilə yəqin elədi ki, uşağı tələf olmayıb, həmin girdəsifət uşaq atasının - «o ilqarsızın» uşağıdır. Bunu yoxlamaq lazımdır, dalınca düşmək, mütləq yoxlamaq lazımdır. Həmin söz Nazilənin qəlbində nə işıqlı cığır açmışdısa, Badsəba xanımın qəlbində təlatümə səbəb oldu...

... Həmin sözdür ki, altı aydan bəri hər iki ailənin həyəcan və intizarını həddən aşırmış, yediyini-ıçdiyini zəhərə döndərmiş, 4-cü sahə xalq məhkəməsində dindirmə, mühakimənin də bu qədər

uzanmasına səbəb olmuşdu. Əvvəl Nazilə belə söhbəti salanda, Badsəba xanım bərk acıqlanmışdı:

- Siz bura paltar sifariş verməyə gəlmisiniz, ya xalqın ailə işlərinə qarışmağa revizor gəlmisiniz?

- Mən heç vaxt ailə işlərinə qarışmaq istəmirəm, maraqlandığım bir məsələni aydınlaşdırmaq istəyirəm.

- Siz nə haqq ilə mənim övladımı yada çıxarmaq istəyirsiniz?

- Mən bilmək istəyirəm, doğrudan da Həsərət sizin doğma övladınızdır mı?

Badsəba xanım bu sözü eşidəndə pul kimi qızardı və əllərini yama salıb bərkdən danışdı:

- Vətəndaş, xahiş edirəm çölə çıxasınız, bizi əsəbiləşdirməyəsiniz. Biz iş adamıyıq!

Nə Badsəba xanım, nə Əsgər, nə də dünyanın bir çox işlərindən bixəbər olan Həsərət istərdi ki, belə bir söhbət açılınsın. Ancaq Nazilə əl çəkmədi, getdi-gəldi, yazdı, danışdı, şikayət elədi, nəhayət. onun iddiası məhkəmə prosesində dinlənməli, mühakimə edilməli bir mətləb oldu.

Görək Həsərət həqiqətdə kimin uşağıdır? Naziləninmi. Badsəba xanımın mı?

Kənddən şahidlər çağırıldı, vəsiqələr istənildi, Nadirin hissəsindən məlumat alındı, Səriyyə xalanı görəni, eşidənlər dindirildi, uşağın qanı, anaların qanı təhlilə getdi. Həsərətin taleyi şəhərdə maraqlı söhbət oldu. Məhkəmə üzvləri tənəflis zamanı istirahət otağında oturub danışdılar. Biri deyirdi:

- Mənim bu tibb bacısına yazığım gəlir.

O biri deyirdi:

- Mən isə Badsəba xanıma acıyıram, doğrudan acıyıram.

Üçüncüsü deyirdi:

- Mən hamıdan çox uşağa heyfələnirəm, uşağa!

Hər birinin də öz aləmində əsası və sübutu var idi.

Birinci ona görə haqlı idi ki, Nazilə çox əzab, əziyyət çəkib. Dava vaxtında, iki-üç yüz qram qara çörək verilən zamanda atasız, anasız, ərsiz, başsız qalan 18 yaşlı bir qız nə edə bilərdi? Yaxşı ki, özünü orduya salıb, xeyirli iş görüb. Uşağını atıbsa da cəbhəçiləri tutub, neçə-neçə yaralıları sağaldıb. İndi də doğma uşağına sahib olmaq üçün nə çətin, nə ağır mübarizələrə qatlaşmalı olub.

İkinci də ona görə haqlı idi ki, Badsəba xanım hər uşağı hər zaman götürməzdi. Yüz dəfə ölçüb-biçəndən, götür-qoy eləyəndən sonra qundaqdakı uşağa bala deyib, qəbul etmişdi, illər boyu nə naz-nemət ilə böyüdüb məktəb məqamına gətirmişdi. Bütün övlad məhəbbətini, gələcək arzusunu da o girdəsisifət, qaragöz uşağın başına cəmləmişdi. Birdən-birə ona: «Bu ümidindən, arzundan əl çək!» - demək ölümə bərabər, bəlkə də bir az artıq idi! İndi o, illər uzunu əməyin həsrətini, qəlbinin günü-gündən böyüyən, danışan sevincini birdən-birə necə xəzri küləyinə versin? Məhkəmədə necə daşürəkli adam olur-olsun, Badsəba xanıma belə təklifi edə bilməz və etməz də! Məcəllə maddələrilə yanaşı bir canlı insan, insan qəlbi, həyat hökmü də var axı!

Məhkəmənin üçüncü üzvü uşağa heyfsilənirdi. Onun da haqqı var idi:

- Bu yaşda, yeniyetmə, ata-ana nəvazişi ilə böyüyən bir uşağa demək ki, bunlar - indiyəcən səcdə etdiklərin sənin yalançı atanandır, onun bütün sevincini, arxasını, inamını uçurmaq, alt-üst etmək deməkdir. Belə söhbəti Həsrət yaşda uşağa demək, danışmaq olmaz, heç olmaz!

Xülasə, iclasçıların vəziyyəti mühakimə olunanların vəziyyətidən heç də yaxşı deyildi. Burada çox mətləblər aşkara çıxarmaq, çoxlarına qarşı ittiham qaldırmaq, bəzilərinə də afərin demək olar. Ona görə də mühakimə uzanır, qaranlıq nöqtələrin hamısı aydınlıq, aşkar, həqiqət işığı tələb edirdi.

Həsrət Naziləni yaxın qoymurdu: «Ana, bu arvad məktəbdə mə-

nim dalımca gəzir», «Ana, bu arvad tutub mənim üzümdən öpdü», «Mən bu arvadın qorxuram!..»

Ona Naziləni bir ana kimi təhvil vermək çox çətin, bəlkə faciəli bir iş olardı. Ana kimi müqəddəs bir xilqət haqqında uşağın indiyəcən yaranan təmiz təsəvvürlər kirlənib, puç ola bilərdi. Məhkəmə sədri Naziləni təhlili suallarla qısnasdırandan, tamamilə haqlı idi:

- Necə anasınız ki, övladı bir qadının evinə atıb qaçırsınız? Necə anasınız ki, bu səkkiz ilin müddətində uşaq ilə bir dəfə də maraqlanmırsınız? Kim sizə uşaq böyütməyə borcludur? Analıq hissənin var idisə, bürüzə verməli idiniz! Yalnız bioloci, fizioloci faktorlar analığı sübut üçün kifayət ola bilməz. Ana böyük, təmiz, müqəddəs bir addır. Ana olan, övladı üçün hər cür iztirab və məhrumiyətlərə dözməlidir. Yalnız özü üçün deyil, həm də övlad üçün, ictimai tərbiyə üçün yaşamalır!..

Badsəba xanım məhkəmədə bütün böyük simaların kitablarından, sözlərindən, sovet qanunlarından misal çəkib, uca səslə iddia edirdi ki: «Nazilənin Həsrətdə analıq haqqı olmamışdır. Uşağın həqiqi anası mənəm və mən də olmalıyam. Nazilə uşağa ancaq iftixar haqqı bəsləyib bilər. Hərçənd uşaq onu görmək istəmir, ancaq bu iftixar haqqından mən onu məhrum etmirəm, gəlib-gedə bilər, uşağa istədiyi nəvazişi, mənim icazəmlə göstərə bilər, Həsrət isə mənim doğma balamdır, canım-ciyərimdir!»

İkinci iclasçı soruşurdu:

- Nazilə xanım, tutaq ki, bu uşaq özü də, fərz edək, razı oldu və siz bunu apardınız. Axı haraya aparacaqsınız? Bəyəm siz Badsəba xanım kimi qayğıkeş bir ananın qucağından, təmiz bir ailənin şəraitindən yaxşı yerə aparacaqsınız onu?

- Mən ona yaxşı şərait düzəldərəm.

- Bağışlayın, bağışlayın! Sizin birinci şəraitiniz onu həqiqi, mən bunu bütün inamımla deyirəm, həqiqi valideyndən məhrum etmək olacaq. İkinci şəraitiniz onu ögey ata yanına salmaq olacaq.

- Mən ərə getməyəcəyəm!

- Daha pis! Başqa kişilər arasına salmaq olacaq. Üçüncü şəraitiniz: uşağın qəlbində ana kimi müqəddəs bir xilqət haqqında durmanlı. bəlkə də namünasib təsəvvürlər oyanmasına bais olmaq... Dördüncü şərait...

- Mən Badsəba xanımın çəkdiyi xərcləri ödəsəm, necə?

Badsəba xanım təhqir olunmuş kimi, yerindən qalxdı, məhkəmə sədrinə müraciət etdi:

- İcazə verin!..

- Sakit olun, bacı!

Məhkəmə sədri üzünü Naziləyə tutub dedi:

- Vətəndaş Nazilə, gərək sizə məlum ola ki, dünyada elə mənəvi aləm, hisslər, fikirlər, təsəvvürlər aləmi var ki, alım-satıma, tərəziyə girməz! Badsəba xanım iftixara layiq həqiqi anadır. Onun bu müqəddəs əməyinə heç bir sərvət əvəz ola bilməz. Sizə də belə bir mizan-tərəzi gətirməyi məsləhət görmürəm. Həsərət onun oğludur, sizin həmin uşağın dünyaya gəlməsindəki haqqınızı danan yoxdur. Həsərət özü bir zaman hiss etsə ki, siz də ona həqiqi analar kimi anasınız, nə eybi var, daha yaxşı!

- Bəs mənim doğma uşağım mənə düşmür?

- Siz onu qundaqda küçəyə atıb gedəndə, Badsəba kimi qayğıkeş, həqiqi analar olmasaydı, uşaq məhv ola bilərdi, ya yox?

...

- Soruşuram: uşağın salamat qalmasına nə əsas var idi?

- İndi ki, görürük, salamat qalıb!

- İcazə verin onu böyüdən, bəsləyən, salamat saxlayan analar başını uca tutsun, kefə-ləzzətə uyub analıq vəzifəsindən uzaqlaşanlar, hazırına nazir olanlar yox!..

1960

MIR JALAL

AN ANTOLOGY

u ile, hem de sınıt ile meşgul
er : . Hızlı atımı sepe edunjin my
Atir . İnceq vey, ismanzina :
gif oldeuq u Admi, Şer Sınıt
ny mundorini jarab meşde . 6

İKİNCİ KİTAB

TƏRTİB EDƏN VƏ REDAKTOR

Nərgiz PAŞAYEVA
Təhsin MÜTƏLLİMOV

rəssam

Elçin CABAROV

nəşriyyat redaktoru

Həqiqət ELDAROVA
Tələh HƏMİD

texniki redaktor

Fərid KƏRİMOV

korrektor

Həlimə MEHDİYEVA
Cavid CABBAROĞLU

kompyuter yığımı

Eldəniz XOCAYEV
Süsen ZƏRBALİYEVA
Elçin ASLANOV
Aysel BAXŞİYEVA

kompyuter tərtibatı və dizayn

İdris ƏHMƏDOV
Vüqar NAĞİYEV

tərcümə

Anna TOMSON

çapçı

Vüqar ƏLİYEV
Əjdər FEYZULLAYEV

ÇAŞIĞLU

MƏTBƏƏSİNDƏ ÇAP OLUNMUŞDUR

ISBN 978-9952-27-133-1

REGIONLARIN INKIŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİ